ۋ.ۋ.بارتولد (سوۋېت ئىتىپاقى)

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا

ئۇن ئىككى لېكسىيە

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

ۋ.ۋ.بارتولد (سوۋېت ئىتتىپاقى)

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا

ئۇن ئىككى لېكسىيە

رۇسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئۇيغۇر سايرانى
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ھەببۇللا خوجا لەمجىنى

مىللەتلەر نەشرىياتى

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1
بىرىنچى لېكسىيە 1
ئىككىنچى لېكسىيە 27
ئۈچىنچى لېكسىيە 55
تۆتىنچى لېكسىيە 85
بەشىنچى لېكسىيە 119
ئالتىنچى لېكسىيە 151
يەتتىنچى لېكسىيە 183
سەككىزىنچى لېكسىيە 211
توققۇزىنچى لېكسىيە 240
ئوننىنچى لېكسىيە 271
ئون بىرىنچى لېكسىيە 304
ئون ئىككىنچى لېكسىيە 337

كىرىش سۆز

قولىڭىزدىكى «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە» ناملىق كىتاب تەرجىماننىڭ «يەتتە سۇ تارىخى ئوچېركلىرى» (ئاپتورى ۋ.ۋ.بارتولد)، «9 — 12 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» (ئاپتورى ئا.گ.ماليا‌ۋكىن)، «10— 14 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈمى» (ئاپتورى د.ئى.تىخونوف)، «ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلەردىن كېيىنكى، رۇسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ كەڭ ئوقۇرمەنلەرگە سۇنغان بەشىنچى كىتابىدۇر. بۇ ئەسەرنىڭ تەرجىمىسى يېڭى جۇڭگونىڭ تۇنجى ئەۋلاد ئۇيغۇر دىپلوماتى، رۇس تىلى تەرجىمە مۇتەخەسسىسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ پەنلىرى تەتقىقاتچىسى ئۇيغۇر سايرانى ئەپەندى تەرىپىدىن ئىشلەنگەن. بۇ ئەسەرنىڭ تەرجىمىسىنى كۆچۈرۈپ رەتلەش، بېكىتىش خىزمەتلىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ پەنلىرىنىڭ كاندىدات ئالىي تەتقىقاتچىسى ھەبىبۇللا خوجا لەمجىنى تەرىپىدىن ئىشلەنگەن. مەزكۇر ئەسەر «بارتولد ئەسەرلىرى»نىڭ 5 ـ تومىغا كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، 5 ـ توم 1968 ـ يىلى موسكۋادا نەشر قىلىنغان.

1. «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە (تۆۋەندە قىسقارتىپ «ئون ئىككى لېكسىيە» دەپ ئېلىندى) ناملىق بۇ كىتابنىڭ مەيدانغا كېلىش ئەھۋالى:

1926 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ۋ .ۋ .بارتولد باكۇ شەھىرىدە ئېچىلغان پۈتكۈل سوۋېت تۈركولوگلار بىرىنچى قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان ۋە بۇ قۇرۇلتايدا : «تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخى ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىشتا ئالدىمىزدا تۇرغان مۇھىم ۋەزىپىلەر» دېگەن تېمىدا مۇھىم دوكلات بەرگەن . ئۇ دوكلاتىدا تۈركىي خەلقلەر تارىخىنىڭ بىرقەدەر ئۇزاقلىقى ، چېتىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى ۋە چوڭقۇرلۇقىنى پەۋقۇلئاددە ماھىرلىق بىلەن يېغىنچاقلاپ كۆرسىتىپ بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، بۇ ساھەدىكى تەتقىقاتنى تېخىمۇ كەڭ ، ئەتراپلىق قانات يايدۇرۇش ۋە چوڭقۇرلاشتۇرۇشنىڭ پۈتكۈل تۈركولوگلارنىڭ ئالدىغا قويۇلغان مۇھىم ۋەزىپىلەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغان . يېغىن ئىشتىراكچىلىرى ۋە شۇلارنىڭ بىرى بولغان ئالىم س .ف .ئولدېنبۇرگ قاتارلىقلارمۇ ئاكادېمىك بارتولدنىڭ دوكلاتىغا ناھايىتى يۇقىرى باھا بەرگەن .

دەل شۇ يىلى — 1926 ـ يىلى 2 ـ ئايدا تۈركىيە ھۆكۈمىتى ئاكادېمىك بارتولدنى تۈركىيىگە كېلىپ ، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىدا لېكسىيە سۆزلەپ بېرىشكە تەكلىپ قىلغان . بارتولد بۇ تەكلىپنى مەمنۇنلۇق بىلەن قوبۇل قىلغان ۋە جىددىي ، ئەتراپلىق تەييارلىققا كىرىشىپ ، 6 ـ ئايدا تەييارلىقنى پۈتتۈرگەن . بارتولدنىڭ ئۆزىنىڭ يېزىشچە ، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىدا لېكسىيە سۆزلەش مەزكۇر ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ ئوقۇش مەۋسۇمى ئاخىرلاشقان مەزگىلگە توغرا كېلىپ قالغاچقا ، مەزكۇر «لېكسىيە»گە ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچى ـ ئۇستازلىرى ، بىر قىسىم ستۇدېنتلار ۋە «لېكسىيە»گە قىزىققۇچى جەمئىيەتتىكى خېلى بىر قىسىم زىيالىيلار ، ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر ئىشتىراك قىلغان .

مەشھۇر شەرقشۇناس ، پروفېسسور ۋ .ۋ .بارتولدنىڭ ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىدا سۆزلىگەن تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغ-

رىسىدىكى بۇ لېكسىيىسىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىنى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە ئۇزاقتىن تونۇش ئالىم ، كېـ
لىپ چىقىشى باشقىرتلاردىن بولغان ، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتـ
نىڭ پروفېسسورى ئەخمەت زەكى ۋەلىدى تۇركچىگە تەرجىمە
قىلىپ ، بارتولد نامىدىن لېكسىيە ئىشتىراكچىلىرىغا ئوقۇپ بەر ـ
گەن . كېيىنكى يېرىمىنى ، بارتولدقا مەخسۇس سەپلەپ بېرىلگەن
تەرجىمان — ۋېنگرىيىدە ئالىي مەلۇمات ئالغان ياش ئىقتىدارلىق
ئالىم رەقىب خۇلۇسى تۇركچىگە تەرجىمە قىلىپ ئوقۇپ بەرگەن .
ئالىم بارتولد ھەربىر لېكسىيە ئاخىرلاشقاندا لېكسىيىگە دائىر
سوئال سورىغۇچىلارنىڭ سوئاللىرىغا قىزغىن ، پاكىتلىق ۋە مېـ
غىزلىق قىلىپ چۈشەنچە بېرىپ ، لېكسىيە ئاڭلىغۇچىلارنى يېڭى
ۋە مول بىلىم بىلەن تەمىنلەپ ، ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ قايىللىقى
ۋە زور ھۆرمىتىگە نائىل بولغان .

«ئون ئىككى لېكسىيە»نىڭ بىرىنچى لېكسىيىدىن ئۇچىنچى
لېكسىيىگىچە بولغان قىسمى بارتولدنىڭ ئۆزىنىڭ قولىيازمىسى ،
قالغان قىسمى رۇسچە ماشىنكا نۇسخىسى ئىدى . «ئون ئىككى
لېكسىيە»نىڭ تولۇق ئورىگىنالى (قولىيازما ۋە ماشىنكا نۇسخـ
سى) لېكسىيە ئاخىرلاشقاندا شۇ چاغدا لېكسىيىگە قاتناشقان
ئالىم ، پروفېسسور ئەخمەت زەكى ۋەلىدىنىڭ قولىدا ساقلىنىپ
قالغان .

60 ـ يىللاردا «بارتولد ئەسەرلىرى» نىڭ 5 ـ تومىنى
نەشرگە تەييارلاش خىزمىتى باشلىنىپ ، «ئون ئىككى لېكسىيە»
نىڭ ئورىگىنالى سۈرۈشتە قىلىنغان ۋە ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېـ
تىغا مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىلگەن . پروفېسسور ئەخمەت زەكى
ۋەلىدى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ خۇشال بولۇپ ، قولىدا تولۇق
پېتى ئۇزۇن يىل ساقلاپ كەلگەن لېكسىيىنىڭ ئورىگىنالىنى
تاپشۇرۇپ بەرگەن . «بارتولد ئەسەرلىرى»نىڭ 5 ـ تومىنى نەشرگە
تەييارلاش خىزمىتىگە مەسئۇل ئالىم ، پروفېسسور س .گ .كلـ

ياشتورنىي بۇ ئورىگىناللارنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئەخمەت زەكى ۋەلىدىگە ئۇنىڭ بۇ قىممەتلىك بايلىقنى ئۆزۈن يىل ئەينى پېتى ساقلاپ كەلگەنلىكىگە ۋە ئاخىرىدا نەشرگە تاپشۇرۇپ بەر-گەنلىكىگە «بارتولد ئەسەرلىرى» 5 ـ توم تەھرىر ھەيئىتى نامىدىن ۋە ئۆزى نامىدىن ئالاھىدە مىننەتدارلىق بىلدۇرگەن . بۇ ئورىگىنال 5 ـ تومغا ھېچقانداق ئۆزگەرتىشسىز كىرگۈزۈلگەن .

«بارتولد ئەسەرلىرى»نىڭ 5 ـ تومىغا كىرگۈزۈلىدىغان ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلاش ۋە رەتلەشكە پروفېسسور س .گ . كلياشتورنىي مەسئۇل بولغان . بۇ تومنىڭ تەھرىر ھەيئىتىنىڭ باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى پروفېسسور ئا .ن .كونونوف ئۈستىگە ئالـ-غان . «بارتولد ئەسەرلىرى»نىڭ 5 ـ تومى سابىق سوۋېت ئىتتى-پاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاسىيا خەلقلىرى ئىنستىتۇتى باشقۇ-رۇشىدا «پەن» نەشرىياتى تەرىپىدىن 1968 ـ يىلى موسكۋادا رۇس تىلىدا نەشر قىلىنغان .

2 . «ئون ئىككى لېكسىيە»نىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى : بۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنى مول ، چېتىلىش دائىرىسى بىرقەدەر كەڭ . ئومۇمەن ئېيتقاندا ، بۇ ئەسەر تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئۆزلىرىنى تارىختا بىرىنچى قېتىم : بىز تۈركىي تىللىق خەلقلەرمىز ، دەپ مەيدانغا چىققان مىلادىيە 6 ـ ئەسىردىن باشلاپ ، تاكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىن كېيىنكى بىرنەچچە ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى مەركىزىي ئاسىيادا ياشىغان تۈركىي تىللىق خەلقلەر تارىخىنى ، مەركىزىي ئاسىيا رايونىدىن تېپىلغان شۇنداقلا ۋە باشقا جايلاردىن تېپىلغان قىممەتلىك ھۆججەتلەر — ئالدى بىلەن مەڭگۈ تاشلار ، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ، سىياھەت خاتىرىلىرى ، ئەرەب ، پارس ، تۈرك ، موڭغۇل ، خەنزۇ ۋە ياۋروپا تىللىرىدىكى بىرىنچى قول مەنبە بولالايدىغان تارىخ مەنبەلىرى ، شۇنىڭدەك دىنىي ، ئەدەبىي ئەسەرلەر ، ئىقتىساد ، سودا ، قانۇن ، تېبابەتكە ئائىت ئەسەرلەر ، ھۆججەت ، ۋەسىقىلەر ، يارلىقلار ۋە باشقا ئالاقىدار

ماتېرىياللار ئاساسىدا بايان قىلىپ بېرىدۇ . ئېنىقراق ئېيتقاندا ، مەركىزىي ئاسىيادا ياشىغان تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ قانداشلىق جەھەتتىكى ۋە تىل جەھەتتىكى قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى ، مەركىزىي ئاسىياغا تارقالغان دىنلارنىڭ تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ، مەدەنىيىتى ، سەنئىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ، بۇ دىنلارغا بولغان قاراشلار ، ئىسلام دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭغا تارقىلىشى ، ئۇنىڭ بۇ يەرلەرگە كۆرسەتكەن تەسىرى ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق نامايەندىلىرى — فارابى ، مەھمۇد كاشغەرىي ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ، ئەخمەت يۈكنەكى ، سەككاكى ، يەسسەۋى ، جامال قارشى قاتارلىقلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭنىڭ مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ، قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت ـ سەنئەت ۋە ئۇنىڭ ئەتراپتىكى رايونلار ۋە خەلقلەرگە كۆرسەتكەن تەسىرى ، قىتانلار ، موڭغۇللار ، يەكەن سەئىدىيە خانلىقى ، چاغاتايىلار ۋە تۆمۇرىيلەرنىڭ ئىسلام دىنىغا ، مۇسۇلمانلارغا ، مۇسۇلمان بولمىغانلارغا قاراتقان سىياسەتلىرى ، تۆمۇرىيلەرنىڭ تەقدىرى ، قۇرۇقلۇق يېپەك يولىنىڭ شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شۇنداقلا مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ سودا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا ھەمدە پۈتكۈل شەرق بىلەن غەربنىڭ سودا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا تۇتقان ئورنى ۋە ئوينىغان رولى قاتارلىقلارنى ، قىسقىسى مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئۇزاق زامان گىرەلىشىپ كەتكەن مۇرەككەپ ۋە قىزىقارلىق تارىخىنى تىل ، دىن ، يېزىق ، ئەدەبىيات ، فولكلور ، ئېتنوگرافىيە ، قانۇن ، ئېتىكا قاتارلىقلار بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ ۋە ماھىرلىق بىلەن ئىخچاملاپ پاكىتلىق ، مېغىزلىق قىلىپ يۇقىرى سەۋىيىدە يورۇتۇپ بېرىدۇ . بۇ خەلقلەرنىڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا ئۆزئارا ئىتتىپاقلىشىپ مول ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلارنى يارىتىپ ، قوشنا ئەل ـ

خەلقلەر بىلەن ئىناق ـ ئىجىل ئۆتۈپ ، ئۆزئارا سودا قىلىش ، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ، ھۇنەر ـ سەنئەت ۋە پەن ـ تېخنىكا ئۆگىنىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنى روناق تاپقۇزۇپ ، يېڭى بىر تەرەققىيات دەۋرىگە قەدەم قويۇشقا تىرىشقانلىقى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ .

مەزكۇر ئەسەر شىنجاڭ تارىخى ، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ، ئومۇمەن ، مەركىزىي ئاسىيادىكى تۇركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ۋە ئۇلارغا قوشنا بەزى خەلقلەرنىڭ تارىخى ، تىل ـ يېزىقى ، دىنىي ئېتىقادى ، فولكلورى ، ئەدەبىياتى ، ئېتنوگرافىيىسى ، قانۇن ، ئېتىكا ، ھاكىمىيەت ، پەلسەپە چۈشەنچىلىرى ۋە قۇرۇلۇش ـ بىناكارلىق ، تېبابەتچىلىك ، نەققاشلىق ۋە باشقا ماددىي مەدەنىيەتنى تەتقىق قىلىشتا ۋە ئۇنى چۈشىنىشتە قىممەتلىك مەنبە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

3 . «ئون ئىككى لېكسىيە»نىڭ باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىنىش ۋە نەشر قىلىنىش ئەھۋالى . مەزكۇر كىتاب سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكادېمىكى ، مەشھۇر شەرقشۇناس ، پروفېسسور ئالىم ۋ .ۋ .بارتولدنىڭ زور داڭق قازانغان ئەمگەكلىرىنىڭ بىرسىدۇر . بۇ ئەسەر ئۆزىنىڭ زور ئىلمىي قىممىتى ئېتىبارى بىلەن تۈرك ، نېمىس ، ئىنگلىز ، فرانسۇز ۋە خەنزۇ تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنغان . مەسىلەن ، 1927 ـ يىلى تۈركىيىدە تۈركچە نەشر قىلىنغان . 1935 ـ يىلى Theodor Menzel تۈركچە نۇسخىسىغا ئاساسەن نېمىسچىغا تەرجىمە قىلىپ ، بېرلىندا نەشر قىلدۇرغان . نېمىسچە نۇسخىسى نەشر قىلىنىدىغان چاغدا گېرمانىيىنىڭ داڭلىق شەرقشۇناس ئالىمى Schaeder. H. H بەزى ئىزاھلارنى قوشقان . 1945 ـ يىلى M. Donskis فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان . 1976 ـ يىلى گېك شىمىن ئەپەندى «ئون ئىككى

لېكسىيە»نى نېمىسچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ ، ئۆزى تەرجىمە قىلغان «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قىسقىچە تارىخى» (بۇ كىتابنىڭ ئەسلىي ئىسمى «تۈركىستان تارىخى» بولۇپ ، ئاپتورى ۋ .ۋ .بارتولد ، 1922 ـ يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان ، 1956 ـ يىلى ئەنگلىيىنىڭ داڭلىق ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى مۇتەخەسىسى ۋ .مىنورسكى ئەر ـ ئايال ئىككىيلەن ئېنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان . مەزكۇر كىتاب 1962 ـ يىلى قايتا نەشر قىلىنغان ، 1966 ـ يىلى ياپونىيىنىڭ داڭلىق ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى مۇتەخەسىسى ناگاساۋا كازۇتوشى بۇ كىتابنى ياپونچىغا تەرجىمە قىلىپ «مەركىزىي ئاسىيا تارىخىدىن قىسقىچە چۈشەنچە» نامىدا نەشر قىلدۇرغان ، گېيڭ شىمىن ئەپەندى بۇ كىتابنى 1956 ـ يىلىدىكى ئېنگلىزچە نۇسخىسىغا ئاساسەن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ ، كىتابنىڭ ئەسلىي ئىسمىنى يۇقىرىقىدەك ئالغان)غا كىرگۈزۈپ ، 1980 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلدۇرغان . 1984 ـ يىلى لوجىپىڭ ئەپەندى «ئون ئىككى لېكسىيە»نىڭ نېمىسچە نۇسخىسىنى ئاساس قىلىپ ، فرانسۇزچە نۇسخىسىدىن پايدىلىنىپ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ ، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلدۇرغان . 2002 ـ يىلى شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ پەنلىرىنىڭ كاندىدات ئالىي تەتقىقاتچىسى ھەببۇللا خوجا لەمجىنى لوجىپىڭ ئەپەندى تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان خەنزۇچە نۇسخىسىغا ئاساسەن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ تاماملىغانىدى . ئۇنى «ئون ئىككى لېكسىيە»نىڭ باشقا بەزى نۇسخىلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش جەريانىدا ئاردا بەزى بوشلۇقلارنىڭ بارلىقىنى بايقاپ ، نەشرگە بېرىشتىن توختىغان . چۈنكى بۇ ئەسەرنىڭ نېمىسچە نۇسخىسى ئالىم س .گ .كلياشتورنىنىڭ ئېيتقىنىدەك «ئاپتورلاشقان تەرجىمە بولۇپ قالغان»

(«بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 ـ توم ، 16 ـ بەتكە قارالسۇن) .
يەنە كېلىپ مەيلى نېمىسچە ، مەيلى فرانسۇزچە نۇسخىلىرى بولـ
سۇن ، تۈركچە نۇسخىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىنغانـ
دى . ۋەھالەنكى ئۇ چاغلاردا «ئون ئىككى لېكسىيە»نىڭ بىرىنچى
قول ئورىگىنالى تېخى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ خەۋىرىسىز ئىستانـ
بۇلدا ئەخمەت زەكى ۋەلىدىنىڭ قولىدا ساقلىنىپ ياتاتتى . دېـ
مەك ، 1968 ـ يىلغىچە مەزكۇر لېكسىيىنىڭ بىرىنچى قول
ئورىگىنالى تېخى ھېچ يەردە ئەسلىي پېتىچە نەشر قىلىنمىغانـ
دى . تەرجىمىنى تەرجىمە قىلىۋەرگەندە ، تەرجىمىدە ھەرقانچە
تىرىشچانلىق كۆرسەتكەندىمۇ ئەسلىي مەنبەدىن ئازدۇر ـ كۆپتۇر
يىراقلىشىپ كېتىش ، ھەتتا قېيىپ كېتىش ھادىسىسىنىڭ كېـ
لىپ چىقىدىغانلىقىمۇ بىر ئەمەلىيەت . ئاتاقلىق تەرجىمان ئۇيغۇر
سايرانى ۋە كاندىدات ئالىي تەتقىقاتچى ھەببۇللا خوجا لەمجىنى
يۇقىرىقىدەك ئەھۋاللارنى نەزەردە تۇتۇپ ، نەشرىياتىمىز بىلەن
مەسلىھەتلىشىپ ، «ئون ئىككى لېكسىيە»نىڭ بىرىنچى قول ئو-
رىگىنالىنىڭ ئەينەن نەشر قىلىنغان رۇسچە نۇسخىسىدىن تەرجـ
مىگە سادىق بولۇش پرىنسىپى ئاساسىدا بۇۋاستە ئۇيغۇرچىغا
تەرجىمە قىلدى ۋە تەھرىرلەپ نەشرگە سۇندى .

4 . ئەسەرنىڭ ئاپتورى ئاكادېمىك ۋ .ۋ .بارتولد ھەققىدە
قىسقىچە مەلۇمات :

ئاكادېمىك بارتولد — سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەشھۇر
شەرقشۇناسى . ئۇنىڭ شەرقشۇناسلىقتىكى يېتەكچى مەۋقەسى 20 ـ
ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا روسىيە ۋە چەت ئەللەردە ئېتىراپ
قىلىنغان . ئۇنىڭ مەركىزىي ئاسىيا تېمىسىغا بېغىشلانغان ئاجا-
يىپ ئەمگەكلىرى ئۇنى پۈتكۈل دۇنياغا تونۇتقان . تارىخ تەتقىقاتى
خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئىلمىي پائالىيەتچىلەر ،ئۇچۇن
ئېيتقاندا ، ئۇنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى بىلەن تونۇشۇپ ئۆتۈش

ئارتۇقچە ئىش بولمىسا كېرەك .

ۋاسىلىي ۋلادىمىروۋىچ بارتولد (василий владимирович Бартолд) 1869 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى رۇسلىشىپ كەتكەن نېمىس ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . دادىسىنىڭ ئەجداد-لىرى بالتىق دېڭىزى ياقىسىدا ياشىغان . ئانىسىنىڭ چوڭ بوۋىسى خرىستىئان دىنىنىڭ لۇتېر مەزھىپىدىكى روھانىي بولۇپ ، هام-بۇرگ شەھىرىدىن روسىيىگە كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان ، بار-تولدنىڭ ئۆز ئاتىسى چوڭ مالىيە ـ سودا ئورۇنلىرىنىڭ دەللالى بولغان .

بارتولد كىچىكىدىلا تىرىشچان بولۇپ ، باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدىن باشلاپلا ئىجتىمائىي پەنلەرگە قىزىققان . ئۇ 1887 ـ يىلى ، پېتېربۇرگ 8-گىمنازىيىسىنى ئالتۇن مېدال بىلەن پۈتتۈرۈپ ، تارىخ پېنىنى ئۆزىگە كەسىپ قىلىپ تاللىۋال-غان . بارتولد شۇ يىلى (1887 ـ يىل) پېتېربۇرگ ئۇنىۋېرسى-تېتىنىڭ شەرق تىللىرى فاكۇلتېتىغا كىرىپ ئوقۇپ ، 1891 ـ يىلى ئوقۇشنى تاماملىغان ۋە كەسپىي سەۋىيىسىنى يەنىمۇ ئۆستۈ-رۈش ئۈچۈن ئۆز كۈچىگە تايىنىپ چەت ئەللەرگە چىقىپ ئوقۇ-غان . چەت ئەلدىن قايتىپ كېلىپ ، پېتېربۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئىمتىھاندىن ئۆتۈپ ، ماگىستىرلىق ئۇنۋانى ئالغان . 1900 ـ يىلى شەرق ئەللىرى تارىخى پەنلىرى بويىچە دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئالغان . 1910 ـ يىلى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇخبىر ئەزاسى بولغان . 1913 ـ يىلى پېتېربۇرگ پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكا-دېمىكى بولغان .

بارتولد ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى — 1893 ـ يىلىدىن 1916 ـ يىلىغىچە بولغان جەريانىدا ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيا تارىخىغا ئائىت بىرىنچى قول ماتېرىياللارنى ئىزدەش ، تەكشۈرۈش ، رەتلەش ، ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر بىلەن شۇ-

غۇللىنىش ئۈچۈن پېتىربۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتى ، پېتىربۇرگ پەن-
لەر ئاكادېمىيىسى ، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيا-
نى تەتقىق قىلىش ھەيئىتى قاتارلىق چوڭ ئىلمىي ئورگانلار
نامىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كۆپ قېتىم بېرىپ كەلگەن . يەنە
ئىلمىي كاماندىروپكىلار بىلەن فېنلاندىيە ، گېرمانىيە ، شۋېتسا-
رىيە ، ئىتالىيە ، فرانسىيە ، ئەنگلىيە ، ئاۋىستىرىيە ، ۋېنگرىيە ،
گوللاندىيە ، بۇلغارىيە ، رۇمىنىيە ، ئىرېلاندىيە ، شۋېتسىيە ،
گرېتسىيە ، نورۋېگىيە ، دانىيە ، تۈركىيە ، مىسىر ، شىمالىي ئا-
مېرىكا قاتارلىق ئەل - رايونلارغىمۇ چىققان .

ئۇ ئۇنىۋېرسىتېتلاردا دەرس بەرگەن ، ئىلمىي جەمئىيەتلەر
بىلەن ھەمكارلاشقان ، كۆپلىگەن ژۇرناللارنى نەشر قىلغان ھەمدە
ئۇلارنىڭ مۇھەررىرلىك ۋەزىپىلىرىنى ئۆتىگەن . ئۇ تەتقىقاتنى
مۇھىم بىلىپ ، ئىران ، ئەرەب مەملىكەتلىرى ، تۈركىي خەلق-
لەرنىڭ ھەمدە موڭغۇللارنىڭ تارىخى ئۇستىدە چوڭقۇر ئىزدەن-
گەن . ئۇنىڭ ھەممىدىن ئۇستۇن تۇرىدىغان نەتىجىسى دەل
ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تەتقىقاتىدا گەۋدىلىنىدۇ .

بارتولد ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ، ئىلمىي ئىجتىمائىي
تەشكىلاتچىلىق پائالىيەتلىرىنىڭ دائىرىسىنى يەنىمۇ كېڭەيتكەن .
ئۇ سابىق سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ تاپشۇرۇشى بىلەن ، سابىق سو-
ۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىدىكى جۇمھۇرىيەتلەردە شەرق ئەللىرى
تارىخى كافېدرالىرىنى قۇرۇش ، كۈتۈپخانا ، قولىيازمىلارنى ساق-
لاش ئورۇنلىرىنى قۇرۇش ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا (تاشكەنت) ئۇنى-
ۋېرسىتېتىنى قۇرۇش ھەمدە مۇزېي قۇرۇشتەك بىرقاتار چوڭ
خىزمەتلەرنى بېجىرگەن . 20 - يىللاردا ، يەرلىك ئىلمىي ئو-
رۇنلارنىڭ تەكلىپلىرى بىلەن لېنىنگراد ، موسكۋا ، باكۇ ۋە ئوت-
تۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا ھەم باشقا ئالىي بىلىم يۇرتلىرى-
دا لېكسىيە سۆزلىگەن . ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىلمىي تەكشۈرۈشلەر-

دىمۇ بولغان . روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە كۆپ قېتىم خەلقئارالىق چوڭ يىغىنلارغا قاتناشقان . 1926 ـ يىلى ، تاشكەنت شەھىرىدە بارتولدنىڭ دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئالغاد- لىقىنىڭ 25 يىللىقى ۋە دەرس بېرىشكە كىرىشكەنلىكىنىڭ 30 يىللىقى داغدۇغىلىق تەبرىكلەنگەن .

بارتولد تەكلىپ بىلەن چەت ئەللەرنىڭ ئۇنىۋېرسىتېتلە- رىدىمۇ لېكسىيە سۆزلىگەن : 1926 ـ يىلى ، تۈركىيە ھۆكۈمە- تىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن تۈركىيىگە بېرىپ ، ئىستانبۇل ئۇنى- ۋېرسىتېتىدا لېكسىيە سۆزلىگەن . 1929 ـ يىلى تەكلىپ بىلەن گېرمانىيىگە بېرىپ بېرلىن ، ھامبۇرگ ، گۆتتىنگېن شەھىرىدە لېكسىيە سۆزلىگەن .

بارتولد ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنمۇ ، بىرقاتار ئىلمىي ۋە ئامىمباب بولغان قىممەتلىك ئەسەرلەرنى كەينى ـ كەينىدىن يازغان . ئۇ ئىلمىي ۋە پېداگوگىكا پائالىيەتلىرىدە ، ئەرەبلەر تارىخىغا ، ئىسلام تارىخىغا ، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا ناھا- يىتىمۇ كۆڭۈل بۆلگەن . ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىلمىي پائالە- يەت سەھنىسى قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقات- لىرى ناھايىتىمۇ كەڭدۇر . ئۇ قەدىمكى تىللارنى ۋە غەربىي ياۋروپادىكى ئاساسلىق تىللارنى شۇنداقلا ئەرەب ، پارس ، تۈرك ۋە تاتار تىلىنى ، شەرق تىللىرىنىمۇ ئوبدان ئۆگىنىۋالغان . ئۇ ئۆز زامانىسىدا كۆچمەن قەبىلىلەر تارىخىنى ئەڭ ئوبدان بىلىد- غان ئادەم ھېسابلىناتتى . بارتولد ئىران ، زاكاۋكازىيە (ئارقا كافكاز) مەملىكەتلىرى ، ئەرەب مەملىكەتلىرى تارىخىنى ، تۈر- كىي خەلقلەر ھەمدە موڭغۇللارنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغان . ئەرەب ئاپتورلىرىنىڭ ۋە غەربىي ياۋروپا ئاپتورلىرىنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرىنى مۇسۇلمان ئەل ـ رايونلىرىدا ساقلىنىپ قالغان مەنبەلەردىكى كۆپلىگەن كونكرېت پاكىتلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ ،

تەنقىدىي تەھلىل يۈرگۈزگەن . بۇ ئارقىلىق ئىسلامنىڭ ئىپتىدا-ئىي دەۋرىدىكى تارىخى ، شەرق ئەللىرىگە تارقىلىش تارىخى ۋە مۇسۇلمانلار مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىش تارىخى قاتارلىق چوڭ مەسىلىلەرنى تامامەن يېڭى ماتېرىياللار ئاساسىدا بايان قىلغان . ئۇنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتى ھەققىدىكى ئەسەرلىرى ۋە خۇلاسىلىرى پەقەت روسىيىنىلا ئىسلام تارىخىنىڭ بىرىنچى قول ماتېرىيالى بىلەن تەمىنلەپ قالماي ، بەلكى دۇنيا ئىسلامشۇناسلىقىنىمۇ ماتې-رىيال مەنبەسى جەھەتتىن كۆپ بېيىتقان .

1892 ـ يىلىدىن 1930 ـ يىلىغىچە بولغان 38 يىل ئىچى-دە ، بارتولدنىڭ 400 دىن ئارتۇق ئەسىرى نەشرىدىن چىققان . «ئىسلام قامۇسى»نىڭ ئۆزىگىلا 246 پارچە ماقالە يېزىپ بەر-گەن . بارتولدنىڭ بەزى ئەسەرلىرى ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئېلان قىلىنغان .

بارتولدنىڭ ئومۇمىي ئەسەرلىرى جەمئىي توققۇز توم بولۇپ نەشر قىلىنغان ، ئۇلار تۆۋەندىكىچە :

I توم : «موڭغۇل ئىستېلاسى دەۋرىدىكى تۈركىستان» ؛

II توم : (ئىككى قىسىم) بىرىنچى قىسىم : ئوتتۇرا ئاسى-يانىڭ ئومۇمىي تارىخىغا دائىر ئەسەرلەر ؛ كافكاز ۋە شەرقىي ياۋروپاغا دائىر ئەسەرلەر ؛ ئىككىنچى قىسىم : ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئايرىم تارىخىغا دائىر ئەسەرلەر ؛

III توم : تارىخ-جۇغراپىيىگە دائىر ئەسەرلەر ؛

IV توم : ئارخېئولوگىيە ، پۇلشۇناسلىق ، ئېپىگرافىكا ۋە ئېتنوگرافىيە توغرىسىدىكى ئەسەرلەر ؛

V توم : تۈرك ، موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ تارىخى ، فىلولوگى-يىسى ھەمدە مەركىزىي ئاسىيا ۋە يىراق شەرق ئەللىرى ۋە خەلقلىرى توغرىسىدىكى ئەسەرلەر ؛

VI توم : ئىسلام ۋە ئەرەب خەلىپىلىكلىرى تارىخىغا دائىر

ئەسەرلەر ؛

VII توم : ئىران ، ئافغانىستان تارىخى ، فىلولوگىيىسىگە دائىر ئەسەرلەر ؛

VIII توم : تارىخىي يازما يادىكارلىقلار تەتقىقاتى — هۆججەت-شۇناسلىققا دائىر ئەسەرلەر ؛

IX توم : شەرقشۇناسلىق تەتقىقاتىغا دائىر ئەسەرلەر .

بارتولدنىڭ زور داڭق قازانغان ئەسەرلىرىدىن «مۇسۇلمانلا-رنىڭ رۇسلار هەققىدىكى يېڭى مەلۇماتلىرى» (1896-يىل) ، «موڭغۇل ئىستىلاسى دەۋرىدىكى تۈركىستان» (ئىككى توم ، 1901 ـ يىل) ، «ياۋروپا ۋە روسىيىدە شەرقنى تەتقىق قىلىش تارىخى» (1911 — 1925 ـ يىللار) ، «خەلىپە ۋە سۇلتان» (1912-يىل) ، «ئىسلام .ئومۇمىي ئوچېرك» (1918-يىل) ، «مۇسۇلمانلار مەدەنىيىتى» (1918-يىل) ، «مۇسۇلمانلار دۇنياسى» (1922 ـ يىل) ، «تۈركىستان» (1922 ـ يىل) ، «مۇسۇلمان-لار دۇنياسى تارىخىدا كاسپىي دېڭىزى يېنىدىكى رايونلارنىڭ تۇتقان ئورنى» (1925 ـ يىل) ، «تۈركىستاننىڭ مەدەنىي هايات تارىخى» (1927 ـ يىل) ، «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە» (1968 ـ يىل) ، «يەتتە سۇ تارىخى ئوچېركلىرى» قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن .

ئىجتىمائىي پەنلەرگە مۇستەهكەم باغلانغان ، بىلىمىنى باش-قىلار بىلەن كەڭ ئورتاقلاشتۇرىدىغان ، شاگىرتلىرىغا مېهرىبان ، ئەمما قاتتىق تەلەپ قويىدىغان ، ساختىپەزلىككە ، خۇشامەتچىلىك-كە ، مەنسەپپەرەسلىككە ۋە ئىككىيۈزلىمىلىككە زادىلا چىداپ تۇ-رالمايدىغان بۇ مەشهۇر شەرقشۇناس ئالىم ۋ .ۋ .بارتولد 1930-يىلى 8 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى سابىق لېنىنگراد يېنىدىكى ساناتو-رىيىدە بۇرەك كېسىلى بىلەن 61 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن . بارتولدنىڭ جەسىتى ، 1928 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئالەمدىن ئۆتكەن

ئايالى ماريه ئالېكسىيېۋنا بىلەن بىر قەبرىگە قويۇلغان .

ئەسەرنى تەھرىرلەش جەريانىدا ، ئەسەرنىڭ ئەسلىسىگە سا- دىق بولۇش پرىنسىپى بويىچە ، ئاپتورنىڭ زامان ، ماكان چەكلە- ملىكىگە ئىگە بەزى بايان ، نۇقتىئىنەزەرلىرىنى ۋە بىر قىسىم ئاتالغۇلارنى ئۆزگەرتمەي ساقلاپ قالدۇق . كىتابخانلارنىڭ تەنقە- دىي مۇئامىلە قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز . تەرجىمە ۋە تەھرىرلەش جەريانىدا نامۇۋاپىق كېتىپ قالغان جايلىرى بولسا ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنلەرنىڭ كۆرسىتىپ بېرىشىنى قارشى ئالىمىز .

نەشرىياتتىن

بىرىنچى لېكسىيە

مەزكۇر قىسقىغىنە لېكسىيىدە روسىيە ۋە ياۋروپا ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ تۈركىي مىللەتلەر تارىخى ھەققىدە قولغا كەلتۈرگەن بەزى نەتىجىلىرى ئىمكانىيەتنىڭ يېتىشىچە تونۇشتۇرۇلىدۇ . بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، بۇ نەتىجىلەرنى تېخى ناھايىتى مول دەپ ھېسابلىغىلى بولمايدۇ ، يەنە نۇرغۇن مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر تېخى چوڭقۇر چۈشەندۈرۈپ بېرىلمىدى . بۇنداق بولۇشتىكى سەۋەب ، تۈركىي خەلقلەر تارىخىنى تەتقىق قىلىدىغان بىرىنچى قول ماتېرىياللار ، بىر خىل كوللېكتىپ ھەمكارلىشىپ ئىشلەش بىلەن ئېرىشىدىغان بىلىملەرنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدىغانلىقىدىدۇر .

چۈشىنىش كېرەككى ، بىرەر خەلقنىڭ ۋە ئۇنىڭ مەدەنىي تۈرمۇشىنىڭ تارىخىنى ئوبدان بىلىش ئۈچۈن ، ئالدى بىلەن شۇ خەلقنىڭ تىلىنى ئوبدان بىلىش كېرەك . ئەپسۇسكى ، تۈرك تارىخىغا دائىر يازما مەنبەلەرنىڭ خېلى بىر قىسمى تۈركىي تىلدا يېزىلمىغان . شۇنىڭ ئۈچۈن كۆچمەن چارۋىچى تۈركلەرنىڭ تارىخى كۆپىنچە ئۇلارغا يېقىن بولغان مەدەنىيەتلىك قوشنىلىرىنىڭ مەلۇماتى ئارقىلىق مەلۇم بولىدۇ . مۇشۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا ، تۈركىي خەلقلەر تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى ئالىملار مەلۇم جەھەتتىن ھىندى - ياۋروپا خەلقلىرىنىڭ تارىخىنى ياكى رۇسلارنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى مۇتەخەسىسلەردىن پەرقلىق ئەھۋالدىدۇر . تۈركلەر مەدەنىيەتلىك ئەللەرنى بويسۇندۇرۇۋېلىپ كۆچمەنلىكتىن مۇقىم ئولتۇراقلىشىشقا ئۆتكەن ، مەدەنىي ئەللەر

تۇرك سۇلالىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالغاندا ، بۇ يەرلەر يەنىلا بويسۇندۇرۇلغۇچىلار مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئىنتايىن قاتتىق ئۇچرىغان ، ھەتتا بويسۇندۇرۇلغۇچىلارنىڭ تىلى ئۇلارنىڭ ئەدەبىي تىلى بولۇپ كەتكەن ، بولۇپمۇ نەسىر ساھەسىدە تېخىمۇ شۇنداق بولغان .

شەرقىي ئاسىيادا ، بولۇپمۇ موڭغۇلىيە تېررىتورىيىسىدە يا-شاپ ، كېيىن ئۇ يەردىن تەخمىنەن 10 ـ ئەسىردە كەتكەن تۇرك-لەرنىڭ تارىخىنى بىز پەقەت جۇڭگو مەنبەلىرىدىنلا كۆرەلەيمىز . ئوتتۇرا ئاسىيا[1]نىڭ غەربىي قىسمىغا كۆچكەن ۋە ئىسلام مەدەنى-يىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان تۇركلەر ھەققىدە بىز ئەرەبچە ماتې-رىياللار ، بولۇپمۇ پارسچە ماتېرىياللاردىن مەلۇماتلارغا ئىگە بو-لىمىز . لېكىن ئوتتۇرا ئەسىردىكى تۇركىستاننىڭ ئۆز تارىخىغا دائىر ماتېرىياللىرى مەۋجۇت ئەمەس ، ياكى بىزگە يېتىپ كەلمە-گەن . بىز ئوتتۇرا ئاسىيادىكى موڭغۇل خانلىقلىرى تارىخى ، تۆمۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ تارىخىنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئە-ران تېررىتورىيىسىدە يېزىلغان ئەسەرلەردىنلا بىلىمىز . 16 ـ ئەسىرگە كەلگەندىلا تۇركىستاندا مۇھىم بىر تارىخىي ئەسەر مەي-دانغا كەلدى . ئۇنى ئۆزبېكلەر يازغانىدى . ئۆزبېكلەر قۇرغان ئۇچ خانلىقنىڭ بىرسى — بۇخارا خانلىقىدا تاكى بۇ خانلىق يوقالغۇچە ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا باشتىن ـ ئاخىر پارس تىلى ئىشلىتىل-گەن . خىۋا خانلىقىدا ئوتتۇرا ئاسىيا تۇركچىسى ئىشلىتىلگەن ، تارىخىي ھۆججەتلەر ئاساسەن پارس تىلىدا يېزىلغان . قوقان خان-لىقىدا بولسا ، كىشىلەر بەزىدە تۇركىي تىلنى قوللانغان ، كۆپىنە-چە پارس تىلى ئىشلىتىلگەن . تۇركلەر قۇرغان دۆلەتلەر ئىچىدە ، پەقەت ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ تارىخىنىلا تۇركىي تىلدا يېزىل-غان تارىخىي ئەسەرلەرگە تايىنىپ تەتقىق قىلغىلى بولىدۇ . لې-

---

① بارتولد مەزكۇر ئەسەردە ۋە باشقا ئەسەرلىرىدىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئاسىيا دېگەن ئۇقۇمنى ئىنىق پەرقلەندۈرمەيلا قوللىنىۋېرىدۇ — تەرجىمانىدىن .

كىن ئوسمان ئىمپىرىيىسى تارىخچىلىرى يازغان تارىخلاردا پارس ۋە ئەرەب تىلى ئاتالغۇلىرى كۆپرەك ئىدى . شۇڭا ئەرەبچە ، پارسچە بىلمەيدىغان تۈركىي تىللىق نۇرغۇن كىشىلەر بۇ ئەسەر-لەرنى تولۇق چۈشىنىپ كېتەلمەيتتى . ساپ تۈركىي تىلدا يېزىل-غان تارىخىي ئەسەرلەر يوق دېيەرلىك ئىدى . مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ، پەقەت تۈركىي تىلنىلا ئوبدان بىلىدىغان تىلشۇناس-لارنىڭ بىرلا ۋاقىتتا يەنە شۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخىنى ئوبدان بىلىپ كېتەلمىشى ناتايىن . تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخىنى ئوبدان بىلىش ئۈچۈن ئۇلارغا تارىخ ، مەدەنىيەت جەھەتتە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن پارس ۋە ئەرەب تىللىرىنىمۇ ئوبدان بىلىش كېرەك . بۇلارنى ئوبدان بىلگەندىلا تۈركىي خەلقلەر تىلىنىڭ مۇتەخەسىسى بولغىلى بولىدۇ (ئىرانشۇناسلارنىڭ ئەھۋالىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدۇ ، چۈنكى پارس تىلىنى بىلىش بىلەنلا ئىراننىڭ موڭغۇللار ئىستىلاسى دەۋرىدىكى تارىخىنى ئوبدان چۈ-شىنىپ كەتكىلى بولمايدۇ . بۇنىڭ ئۈچۈن ئەرەب تىلىنى ئوبدان بىلىش كېرەك) .

تۈركشۇناس ۋە تارىخشۇناس ئالىملارنى قىزىقتۇرغان ئاز ساندىكى مەڭگۈتاش يادىكارلىقلىرى مىلادىيە 8 ـ ئەسىرگە مەن-سۇپ تارىخىي خاراكتېرلىك ئورخۇن مەڭگۈتاش يادىكارلىقلىرى-دۇر . ئۇ ئەڭ بۇرۇنقى تۈركىي تىلدا يېزىلغان مەڭگۈتاش يادىكار-لىقلىرى بولۇپ ، مىلادىيە 19 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا تېپىلغان ۋە يېشىپ ئوقۇلغان① . ئۇلار تۈركىي خەلقلەر ئۆزلىرى-نىڭ تارىخىنى ئۆزلىرى يازغان تۇنجى مەڭگۈتاش يادىكارلىقلىرى-دۇر . بۇ مەڭگۈ تاشلار تارىختا مىلادىيە 6 ـ ئەسىردە بىرىنچى قېتىم ئۆزلىرىنى : بىز تۈركىي خەلقلەرمىز ، دەپ ئاتىغان خەلققە

---

① قەدىمكى رۇنىك («ئورخۇن» ياكى «ئورخۇن ـ يېنىسەي») يادىكارلىقلىرىنىڭ تېپى-لىشى ۋە ئۇلارنىڭ تەتقىق قىلىنىشى توغرىسىدا بېرىنشتامنىڭ «6 — 8 ـ ئەسىرلەردىكى ئورخۇن ـ يېنىسەي تۈركلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈمى»نىڭ 11 — 29 ـ بەتلىرىگە ، مالوفنىڭ «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى»نىڭ 11 — 16 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن .

مەنسۇپ . بۇ خەلق قىسقىلا ۋاقىت ئىچىدە جۇڭگونىڭ چېگرىسىدىن تارتىپ تاكى ئىران ۋە ۋىزانتىيىگىچە بولغان كەڭ جايلارنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالغان ئىدى . مانا مۇشۇ تۈركلەر ھەقىقىدە بىز ھەر خىل ماتېرىياللارغا ئىگىمىز . بۇ ماتېرىياللار جۇڭگولۇقلارنىڭ ماتېرىياللىرىدا يولۇقىدىغان باشقا كۆچمەن چارۋىچى دۆلەتلەرنىڭ ماتېرىياللىرىغا قارىغاندا ناھايىتى مولدۇر . مىلادىيە 6 ـ ئەسىردە بۇ كەڭ دالىلارنى ئىگىلىگۈچىلەرنىڭ تۈركىي خەلقلەردىن كېلىپ چىققانلىقى تۈركلەر ھەققىدىكى كېيىنكى نۇرغۇن ماتېرىياللارنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىشتىن بۇرۇنلا ئېنىقلانغان مەسىلە ئىدى . خەنزۇچە «تۈجۈ» (突厥) دېگەن سۆزنى «تۈرك»دەپ تەلەپپۇز قىلىش بىر مۇنچە تالاش ـ تارتىشلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسىمۇ ، ئەمما ۋىزانتىيە مەنبەلىرىدىكى «Turkoi» (تۈرك) دېگەن سۆز ھېچقانداق تالاش ـ تارتىش پەيدا قىلمىدى[1] .

مىلادىيە 6 ـ ئەسىردىكى تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ بۇرۇنقى كۆچمەن چارۋىچى دۆلەتلەردىن پەرقى شۇ بولدىكى ، بۇ چوڭ تۈرك دۆلىتى قۇرۇلغاندىن باشلاپلا شەخسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئەمەس ، بەلكى مەلۇم بىر سۇلالىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولغان ئىدى . بۇ چوڭ تۈرك دۆلىتىنىڭ غەرب تەرىپىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان خان دەسلەپتىلا مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان ، چەت ئەل ئەلچىلىرىنى قوبۇل قىلغان ۋە ئۇلار بىلەن كېلىشىم تۈزگەن ، بۇ ئىشلارنى شەرققە جايلاشقان باش ئوردىغا تەستىقلاتمىغان ، باش خانغا تەستىقلىتىش تۈزۈمى بولسا ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە ۋە ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ دەسلەپ-

---

① مىللەت نامىنىڭ خەنزۇچە تىرانسكرىپسىيە قىلىنىشى توغرىسىدا پولىۋانوۋنىڭ « Ту-кюэ » ؛ پىللىئوتنىڭ «تۈگباۋ» ؛ كلاۋسوننىڭ «تۈرك ۋە موڭغۇل تەتقىقاتى»نىڭ 84 — 88 ـ بەتلىرىگە ؛ پۇللىبىلانكنىڭ «چىن نامى» قاتارلىقلارغا قارالسۇن . خەنزۇچە تىرانسكرىپسىيە قىلىنغان ، ھازىرقى ئوقۇلۇشى تۈجۈ ـ تۈركۈت . تۈجۈ ـ تۈركۈت دېگەن مىللەت نامىنىڭ باشقا تىللاردا تىرانسكرىپسىيە قىلىنىشى توغرىسىدا كلياشتورنىينىڭ «قەدىمكى تۈركچە يادىكارلىقلار ئۈستىدە تەتقىقات» نامىلىق ئەسىرىنىڭ 18 ـ ، 19 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن .

كى دەۋرىدە يولغا قويۇلغاندى .

ياۋروپا ئالىملىرىنى شۇنداقلا جۇڭگوشۇناسلارنى ، يىراق شەرق مەدەنىيىتى بىلەن ئالدىنقى ئاسىيادىكى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەتلەر ۋاستىچىسى غەربىي تۈرك دۆلىتى — گەرچە بۇنداق ۋاستىچىلىك موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكىدەك ئۇنچىۋالا كۆچلۈك بولمىسىمۇ ، ئۆزىگە قىزىقتۇرغاندى . غەربىي ياۋروپا ئالىملىرىدىن فرانسىيىلىك جۇڭگوشۇناس چاۋاننېس غەربىي تۈرك قاغانلىقى ھەققىدە كاتتا بىر كىتاب يازدى . چاۋاننېسنىڭ بۇ ئەسىرىنى 20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشر قىلدى ؛ بۇ ئەسەردە 6 — 8 ـ ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى غەربىي تۈركلەرگە دائىر يېزىلغان جۇڭگو ماتېرىيالىرى ۋىزانتىيە ، ئەرمەن ۋە ئىسلام مەنبەلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇلغان① . غەربىي تۈركلەر ئۆزلىرىنىڭ تارىخى ھەققىدە بىرەر يازما خاتىرە قالدۇرمىغان . ھازىرغىچە بىزگە ئۇلاردىن پەقەت بىر نەچچە قەبىرە تېشىلا يېتىپ كەلگەن② .

ئورخۇن مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدا مىلادىيە 630 — 680 ـ يىللارغىچە بولغان يېرىم ئەسىرلىك ۋەقەلەر ؛ جۇڭگونىڭ شەرقىي تۈركلەرنى بويسۇندۇرۇۋالغانلىقى ، شۇنىڭدەك كېيىن تەختكە چىققان يېڭى خانلارنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەنلىكى ، ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ غەرب تەرەپتىكى قېرىنداش قەبىلىلىرىنىمۇ بويسۇندۇرغانلىقىدەك ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن③ . گەرچە دانىيىلىك تىلشۇناس تومسېن

---

① Chavannes, Documents, Рецензия: Бартолд, зВОРА, т. XV, 0162-0185; сп. ниж, 342—362 .

② ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى خەلقلەرنىڭ رۇنىك يېزىقى توغرىسىدا ، ماسوننىڭ «تۈرك ـ رۇنىك يادىكارلىقلىرىنىڭ تېپىلىشى» ؛ مالوفنىڭ «تىلىلارنىڭ ئىپىگرافىك يادىكارلىقلىرى» ؛ يەنە «موڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى خەلقلەرنىڭ يادىكارلىقلىرى» ؛ بېرنشتامنىڭ «قەدىمكى تۈرك ـ رۇنىك يادىكارلىقلىرى» ؛ «قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھۆججەتلىرى» قاتارلىقلارغا قارالسۇن .

③ بۇ يەردە پەقەت شىمالىي موڭغۇلىيىدىكى بىلگە قاغان ، كۆل تېگىن ۋە تۇنيۇقۇقلار شەرىپىگە ئورنىتىلغان «قاغان يادىكارلىقلىرى»نىڭ ئۈچ مۇھىملىرىنىڭلا مەزمۇنى نەزەردە تۇتۇلىدۇ .

مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىنى ئوقۇشنىڭ ئاچقۇچىنى تاپقىنىغا 30 نەچچە يىل بولغان بولسىمۇ ، ئەمما بۇ يادىكارلىقلارنى يېشىش ، تەرجىمە قىلىش ئىشىنى ئاخىرلاشتۇرۇش دەپ ئېيتقىلى بولمايدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، يادىكارلىقلارنىڭ بىرمۇنچە جايلىرىدىكى چۈشەندۈرۈشلەر تېخى پات - پات غۇلغۇلا قوزغاپ تۇرماقتا . بولۇپمۇ ئەسلىي تېكىستتىكى تىلنى (قەدىمكى تۈركىي تىلنى — تەرجىماندىن) بىلمەيدىغان كىشىلەر ھازىرقى تەييار تەرجىمىدىن پايدىلىنىپ ھەرقانداق بىر تارىخىي يەكۈن چىقارغاندا ، جەزمەن ناھايىتى ئېھتىيات قىلىشى كېرەك . مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىنىڭ تېپىلىپ يېشىلىشى ۋە تەرجىمىسىگە ئەڭ زور تۆھپە قوشقانلار رادلوف ۋە تومسېنلاردۇر① . ئۇلارنىڭ قىلغان تەرجىمىسى مەزكۇر ئابىدىلەرنىڭ ئېلان قىلىنىشىغا تۈرتكە بولدى . تومسېنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى تەرجىمىسى بىرىنچى قېتىم نەشر قىلىنغاندىن كېيىن ، ئۇ بۇ يادىكارلىقلارنىڭ تەرجىمىسىگە قايتا كىرىشمەيدىغانلىقىنى ئېيتقاندى . ئەمما تەلىيىمىزگە يارىشا ، ئۇ بۇ يادىكارلىقلارغا ئائىت يەنە بىرمۇنچە ئەمگەكلىرىنى ئېلان قىلدى . مەن مۇشۇ لېكسىيىنى ئىشلىگۈچە ئارىلىقتا كۆرگەنلىرىم ئىچىدىكى ئەڭ كېيىنكى بىر ئەمگىكى «مەڭگۈتاشلارنى تەرجىمە قىلىشتىكى تەجرىبىلەر ھەققىدە» (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft) نامىلىق ئەمگىكى (1924 — 1925 - يىللىرى) «گېرمانىيە شەرقشۇناسلىق جەمئىيىتى ژۇرنىلى»دا ئېلان قىلىندى . ئۇ بۇ ئەمگىكىدە بۇرۇنقى تەرجىمىلىرىگە ئەقىلگە مۇۋاپىق ۋە ناھايىتى جايىدا بول-

---

① رادلوف : «موڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈ تاشلار» ،پېتېربۇرگ ، 1895 - يىل ؛ تومسېن : «ئورخۇن - يېنىسەي مەڭگۈتاشلىرىنىڭ يېشىلىشى» ، «دانىيە خان جەمەتى ئاكادېمىيىسى ئاخىباراتى» ، 1893 - يىل ؛ «يېشىلگەن ئورخۇن مەڭگۈتاشلىرى» ، «فېن - ئوغۇر ئىلمىي جەمئىيىتى ژۇرنىلى» ، 1896 - يىل ؛ «تۈركىلەر تەزكىرىسى» ، «فېن - ئوغۇر ئىلمىي جەمئىيىتى ژۇرنىلى» ، 1916 - يىل ، 37 - سان .

غان تۇزىتىشلەرنى كىرگۈزدى . بەك تەۋەككۇلچىلىك بىلەن قىلـ
غان پەرەزلىرىمۇ بولۇپ ، بۇلار ئوقۇرمەنلەرنى قايمۇقتۇرۇپ قو-
يۇشىمۇ مۇمكىن . بۇنىڭ مىسالى ئۇچۇن كۆل تېگىن قاغانىنىڭ
بىر تۇغقان قېرىندىشى بىلەن بىرلىكتە بىر جەڭدە كۆرسەتكەن
ئالاھىدە جاسارىتى بايان قىلىنغان يەرلەرنى كۆرسىتىشكە بولـ-
دۇ . بۇ جەڭدە كۆل تېگىنگە يۇزدىن ئارتۇق يا ئوقى تېگىپ ساق
قالىدۇ . يادىكارلىقتا يېزىلىشچە ، يا ئوقى كۆل تېگىنگە تەگـ-
كەن . يەنى كۆل تېگىننىڭ yarîqinda yalmasinda غا تەگكەن .
تومسېن yarîqinda yalmasinda دېگەن بۇ سۆزلەردىكى
yalmasinda نى Ayalmasinda دەپ ئوقۇشنى تەۋسىيە قىلىدۇ
ۋە كۆل تېگىننىڭ دوبۇلغىسىدا ئالماستىن نەقىشلەنگەن (يېرىم)
ئاي شەكىللىك بېزىكى بار ئىدى ، دەپ تەرجىمە قىلىدۇ[1] . بۇ
پاكىت تارىخچىلار ئۇچۇن ئېيتقاندا بەك قىزىقارلىقتۇر . لېكىن
ئەپسۇسلىنارلىقى ، تېكىستنى مۇشۇنداق مۇھاكىمە قىلىش تالاش
ئۇستىگە تالاش پەيدا قىلدى .

مەن تۈركىي تىل مۇتەخەسىسى بولمىغانلىقىم ئۇچۇن ،
تەرجىمىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ ئىزاھلىنىشىغا دائىر مۇنازىرە-
لەرگە ئارىلىشىشقا پېتىنالمايمەن . ئەمما مېنىڭ قارىشىمچە ،
(مەن پەقەت تومسېننىڭ كېيىنكى تەرجىمىسىنىڭ سەۋەنلىكى
ئۇستىدىلا توختىلىمەن) ئۇ تامامەن ئوخشاش يېزىلغان بىر سۆز-
نى بەزىدە باشقىچە ئوقۇپ ، باشقىچە تەرجىمە قىلىدۇ .

ئادەتتە ، تەرجىمىدە ئوخشاش بىر سۆزنىڭ كېلىش ئورنىغا
قاراپ ئىككى خىل تەرجىمە قىلىدىغان ئەھۋال بولىدۇ . چۇنكى
بەزى سۆزلەر ئىككى تۈرلۈك ، بەزىدە ئۇچ تۈرلۈك چۈشەنچىمۇ
بېرىدۇ . سۆزلەرنى ئورنىغا قاراپ تەرجىمە قىلىشقا توغرا كېلىـ-
دۇ . تومسېن بۇ ئەھۋاللارنى كېيىنكى تەرجىمىسىدە ئاڭقىرالماي

---

① مالوف : «يادىكارلىقلار» ، 40 ـ ، 41 ـ بەتلەر . Ibid,s. 151.

قالغان . مەسىلەن ، ئۆلمەك (Ölmek) ، ئولماق (Olmaq) (بولماق) سۆزلىرى كۆرۈنۈشتە ئوخشاش . جۈملىنىڭ ئومۇمىي مەنىسىگە قاراپ ئەگەردە خەلقنىڭ ھالاك بولغىنىغا قارىتا ئېيتىلىغاندا ، ئۆلمەك سۆزىنى ئېھتىيات بىلەن قوللىنىش كېرەك . خەلقنىڭ يىمىرىلگەن ، مەغلۇپ بولغانلىقى خەلقنىڭ پۈتۈنلەي ئۆلۈپ تۈگىگەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ . ئۇ پەقەت ۋاقىتلىق چۈشكۈنلۈك بولۇپ ، ئۇنىڭدىن كېيىن پۇرسەت يار بەرگەندە ئەسلىگە كېلىش ، باش كۆتۈرۈش ئىمكانىيىتى بولىدۇ . تومسېن كېيىنكى تەرجىمىسىدە مۇشۇنداق خاتالىقلارغا يول قويغان . بەزىلەر تومسېننىڭ كېيىنكى تەرجىمىسى ناھايىتى ياخشى چىققاندىدى ، دەيدۇ . ئەمەلىيەتتە ، مېنىڭ قارىشىمچە ، تومسېن «چاپىقىنى ئالىمەن دەپ قارىغۇ قىلىپ قويۇپتۇ» دېگەندەك ئىش قىلىپ قويغان ، رادلوفنىڭ تەرجىمىسى بولسا ناھايىتى ئوبدان چىققان ، بەك جايىغا چۈشكەن① .

تەرجىمىنىڭ بەزى جايلىرىدا يۇقىرىقىدەك تالاش ـ تارتىشلار بولسىمۇ ، ئومۇمەن مەڭگۈ تاش‌يادىكارلىقلىرى كۆچمەن خەلق ۋە كۆچمەن دۆلەتلەرنىڭ ھاياتىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ . كۆچمەن ئىمپېرىيىلەرنىڭ شەكىللىنىش ۋە يوقىلىش جەريانلىرىنى ياۋروپالىقلارنىڭ دۆلەت چۈشەنچىلىرىدىن پەرقلىق يوسۇندا ئىپادە قىلىدۇ . بۇ ئوخشىماسلىقنى رادلوف بۇرۇن يازغان «سىبىرىيىدە ئاڭلىغان ـ كۆرگەنلىرىم» ، شۇنىڭدەك «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ نەشر قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن يازغان كىرىش سۆز (بۇ كىرىش سۆز رۇسچىغا تەرجىمە قىلىنىپ «ئۇيغۇرلار مەسىلىسىگە دائىر» دېگەن نامدا كىتاب قىلىنغان)دە چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەن . تومسېننىڭ قايىل بولۇشچە ، رادلوفنىڭ كۆز قاراشلىرىنى مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى تولۇق ئىسپاتلاپ بەر-

① مالوف : «يادىكارلىقلار» Thomsen, Alttürkische, s. 142.
② Thomsen, Alttürkische Inschriften, s. 135.

گەن[2] .

كۆچمەن خەلق نورمال شارائىتتا سىياسىي جەھەتتە بىرلەشىشكە ئىنتىلمىگەن . كىشىلەر ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى شارائىتىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن ئۆرپ ـ ئادەت ۋە بۇ شارائىتتا شەكىللەنگەن ھاياتقا ناھايىتى مەمنۇن بولغان ھالدا ياشاۋەرگەن . ئۇرۇقلار ئارا بىرەر توختام ، مەلۇم بىر ھاكىمىيەت تەشكىللەشكە ئېھتىياج چۈشمىگەن . ئۆزىنىڭ بىرەر ئىرادىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان مەلۇم ھاكىمىيەتكە ، يەنى مۇئەييەن بىر قانۇنىي ئاساسقا ۋە مۇئەييەن بىر مەجبۇرلاش كۈچىگە ئىگە ھاكىمىيەتكە ئېھتىياج چۈشمىگەن . دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ ۋەكىللىرى — خانلار پەۋقۇلئادە ئەھۋالدىلا ئۆزلىرى ئوتتۇرىغا چىقىپ ، بىرمۇنچە خەلقنى ئۆزىگە قارىتىۋالغان . بۇنداق ئەھۋالدا خانلار ھاكىمىيەتنى ئۆزىلا قولغا ئېلىۋالغان ، خانلارنى بىرەر خەلق بەلگىلىمىگەن ۋە بىرەر خەلق تەرىپىدىن سايلام يۈرگۈزۈلمىگەن . ھەممە خەلق مۇشۇ ئەھۋالغا كۆنۈپ مېڭىۋەرگەن . بىرلىشىش خانىنىڭ ئۆز خەلقى ئىچىدىلا بولغان ، بەزىدە بۇ خېلى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار ئارقىلىق بولغان . خان باشچىلىقىدا مەدەنىي جايلارغا ھۇجۇم قىلىشقا توغرا كەلگەندە ئۇلارنى رىغبەتلەندۈرۈش ئۈچۈن ئۇرۇشتىن چۈشكەن ئولجا ـ نېمەتلەرگە قىزىقتۇرۇپ ئۇرۇشقا ئاتلاندۇرغان . بۇ خىل ئەھۋالنى يادىكارلىقلاردىنمۇ كۆرگىلى بولىدۇ . خانلار تۈرك ـ ئوغۇزلار ياكى توققۇز ئوغۇزلاردىن كېلىپ چىققان[1] . شۇنداق بولۇپ تۈرۇقلۇق ، بۇ خانلار ئوغۇزلار ياكى باشقا تۈركىي خەلقلەر بىلەن ئۇزاق مەزگىل ئۇرۇشقان . ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدىكى بۇ ھەقتىكى بايانلار ئۇلارنىڭ جۇڭگولۇقلار ۋە ياكى باشقا مەدەنىي قوشنىلىرى (ئولتۇراقلاشقان خەلق) بىلەن بولغان ئۇرۇشلىرى ھەققىدىكى بايانلارغا قارىغاندا كۆپ تەپ-

---

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 ـ توم ، 524 ـ بەت ؛ خاسلىتوننىڭ توققۇز ئوغۇزلار ھەققىدە يازغانلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇڭ .

سىلىيدۇر . قوشنىلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشلارنى ، خان ۋە ئۇنىڭ يېقىن ئادەملىرى ئاچارچىلىقتا قالغان خەلققە ئاشلىق ، يالىڭاچ قالغانلارغا كىيىم ـ كېچەك تېپىپ بېرىش مەقسىتىدە قىلىنغان ئۇرۇشلار دەپ ھېسابلايدۇ . يادىكارلىقلاردا كۆچمەنلەر دۆلىتىنىڭ شەكىللىنىش تارىخىدىكى يېڭى بىر ئالامەت ئەكس ئەتكەن ، بۇنىڭغا ئۆز ۋاقتىدا رادلوفمۇ دىققەت قىلمىغانىكەن . ئۇ بولسىمۇ دۆلەت شەكىللىنىشكە تەسىر كۆرسەتكەن پەۋقۇلئاددە بىر ئەھۋال — تەبىقىلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەرنىڭ جىددىيـ لىشىشى ، يەنى بايلار بىلەن كەمبەغەللەر ، بەگلەر بىلەن ئاددىي خەلق ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەرنىڭ كەسكىنلىشىشى ئىدى . كۆچمەنلەر جامائىتىدە ، بولۇپمۇ تەبىقىلەر ئارىسىدا پەرقلەر بەك كەسكىن دەرىجىگە بېرىپ يەتكەن ئىدى . بۇ ئەمەلىيەتتە مۇقەررەر بولىدىغان ئىشلار ئىدى . يادىكارلىقلاردىن شۇ نەرسە كۆرۈلىدۇ ـ كى ، جۇڭگولۇقلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان ۋاقىتلاردا ، تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى (مەدەنىي ئەللەردىكى ھۆكۈمرانلارغا ئوخـ شاش) ئۆز تەبىقىسىنىڭ مەنپەئىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن چەت ئەللىكلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا رازىمەنلىك بىلەن قاراپ كەلـ گەن ، ئۆز خەلقىنىڭ بۇرۇندىن تارتىپ كېلىۋاتقان ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە خىلاپلىق قىلغان . خۇددى پولشالىقلار رۇسلارنىڭ غەربتىكى ئۆلكىلىرىنى بېسىپ تۇرغاندا ، ئۇ يەرلەردە يۈز بەرگەن ئىشلارغا ئوخشاش . بەگلەرنىڭ جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلـ رىنى قوبۇل قىلىشى خەلق ئاممىسىنىڭ نەپرىتىنى كۈچەيتكەن . خانلىق تەرەپدارلىرى بۇنىڭدىن خەلقنى جۇڭگولۇقلارنىڭ ھۆكۈم ـ رانلىقىغا قارشى تۇرغۇزۇش ، كېيىنرەك تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمراۋـ لىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن پايدىلانغان . ئوتتۇرا ئاسىيا ـ دىكى كۆچمەن خەلقلەرنىڭ تارىخى ، بىر مىللەتنىڭ سىياسىي جەھەتتىن بىرلىككە كېلىشىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي كۈرەشلەردىن كېيىن رويابقا چىقىدىغانلىقىنىڭ يەنە بىر مىسالـ

نى بەخش ئەتتى . ئۇ بولسىمۇ چىڭگىزخان موڭغۇل ئىمپېرىيە-
سىنىڭ شەكىللىنىشىدۇر . پەقەت مۇشۇنداق شارائىتتا دۆلەتنىڭ
قۇرۇلۇشى ئاقسۆڭكەلەرنىڭ غەلىبىسى بىلەن نەتىجىلەندى . چىڭ-
گىزخان[1] خۇددى 8 ـ ئەسىردىكى تۈرك خانىغا ئوخشاش ، خەلق-
نىڭ بەخت ـ سائادىتى ئۈچۈن كۈچ چىقاردىم ، دېگەنلەرنى تىلغا
ئالماستىن ، بەلكى ئۆزىنىڭ ئاقسۆڭكەلىرىگە ئۆز يۈرتىدا ئوبدان
تەمىنات شارائىتى يارىتىپ بەرگەنلىكى ، ئۇرۇش ۋاقتىدا ئۇلارغا
مول ئۇرۇش ئولجىلىرى بەرگەنلىكى ھەققىدە سۆز قىلىدۇ . بۇ
يەردىكى تەبىقىلەر ئارا كۈرەشلەر موڭغۇللارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ
داستانلىرىدا ساقلىنىپ قالغان[2] . خەنزۇ ، ئەرەب ، ئەرمەن ۋە
ياۋروپا مەنبەلىرىدە موڭغۇللاردىكى تەبىقىلەر كۈرىشى ئۇستىدە
توختالمىغان . ئەگەر قولىمىزدا كۆچمەنلەرنىڭ ئۆزلىرى ھەققىدە
قالدۇرغان ماتېرىياللىرى بولغان بولسا ئىدى ، كۆچمەنلەر تارد-
خىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدا يۈز بەرگەن تەبىقە كۈرەشلىرى
ھەققىدە نۇرغۇن ماتېرىياللارغا ئىگە بولغان بولار ئىدۇق .

مەڭگۇ تاشلاردىكى خاتىرىلەر تۈرك دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى
ۋە شۇنىڭدەك تۈرك دۆلىتىدە قوللىنىلغان كۆپلىگەن ئەمەل نام-
لىرى توغرىسىدىمۇ نۇرغۇن مەلۇمات بېرىدۇ . ئېھتىمال ، بۇ
ئەمەل ناملىرىنىڭ ھەممىسىلا توغرا تەلەپپۇز قىلىنمىغان بولۇشى
مۇمكىن . ئەمما ھازىر شۇ نەرسە ئايدىڭكى ، مۇشۇ ئەمەل نامىلىرد-
نىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئەسلى تۈركچە سۆزدىن كېلىپ چىققان
ئەمەس . مەسىلەن ، «شاد» دېگەن ئۇنۋان ئېھتىمال ئىرانچە سۆز
بولۇشى مۇمكىن . مەزكۇر ئۇنۋان خان جەمەتى ئەزاسى بولغان ،
ئەينى چاغدا تۈركچە قەبىلىلەرنىڭ بىرىگە باشلىق بولغان ئادەم-
گە بېرىلگەن . «شاد» ئۇنۋانى پارس تىلىدىكى «شاھ» بىلەن بىر

---

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 ـ توم ، 617 ـ بەت .
② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، "چىڭگىز ئىمپېرىيىسىنىڭ شەكىللىنىشى"گە قاراڭ ، 5 ـ توم ، 255 ـ بەت .

مەنبەدىن چىققانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن . بۇنىڭدىن باشقا بەزى ئەمەل ناملىرى موڭغۇلچە سۆزدىن كېلىپ چىققان دەپمۇ قارىلىدۇ . موڭغۇلچە سۆزنىڭ كۆپلۈك شەكلى «t» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ . بەزى ئۇنۇۋان ـ ئاتالغۇلارنىڭ «t» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقانلىقىغا قاراپ شۇنداق پەرەز قىلىنىدۇ . پروفېسسور پېللىئوت 1925 ـ يىلى كۇزدە لېنىنگرادتا ئوقۇغان بىر لېكسىيىسىدە بۇ ئەمەل ناملىرىنى ، تۇركلەر ئۆزىدىن ئاۋۋال ئۆتكەن پېشۋالىرى — جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ئاۋارلاردىن قوبۇل قىلغان[1] دەپ كۆرسەتكەن . پروفېسسور پېللىئوت جۇرجانلارنى موڭغۇللار دەپ قارايدىكەن . پېللىئوتنىڭ پىكرىچە ، تۇرك دۆلەتلىرىنىڭ تۇزۇلمىسى ئاۋارلارنى ئۇلگە قىلغان .

بۇ مەسىلە ئۇنىڭدىنمۇ چوڭراق بىر ئومۇمىي مەسىلىگە ، يەنى تۇركلەر غەرب ئەللىرىدىكى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەر ۋە ئۇلاردىن بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈم سۈرگەن كۆچمەن خەلقلەر بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولغانلىقىدۇ ، دېگەن چوڭ مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىك .

مۇشۇكەمگىچە يىراق شەرق مەدەنىيىتى ئادەتتە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە زادى ئۇچرىمىغان ، ئۇچرىسىمۇ ئۇ يوقىنىڭ ئورنىدىكى گەپ ، دېگەن قاراش ئۇستۇنلۇكتە ئىدى . موڭغۇلىيە ۋە موڭغۇلىيىدە تۇرغان خەلقلەرنىڭ ھەممىسىلا جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە بولۇپ كەلگەنىدى ، دەيدىغان قاراش مەۋجۇت ئىدى[2] . بلوشېت ئۆزىنىڭ 1910 ـ يىلى يازغان «راشىدىنىنىڭ موڭغۇللار تارىخى توغرىسىدىكى كىتابىغا كىرىش سۆز»دە تامامەن تۇركچىگە خاس بولمىغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى جۇڭگونىڭ تەسىرىدىن بولغان دەپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ ، ھەتتا

---

① چاۋاننىپس : «ھۆججەتلەر» 221 ـ ، 223 ـ بەتلەر .
② بلوشېت : «راشىدىنىنىڭ موڭغۇللارنىڭ تارىخى توغرىسىدىكى كىتابىغا كىرىش سۆز» ، لوندون ، 1910 ـ يىل ، 183 ـ بەت .

موڭغۇللارنىڭ ئۆزلىرىمۇ ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن ئۆزلىرى شۇ يەرگە يۈرۈش قىلغاندىن كېيىنلا تونۇشقان ، جۇڭگو مەدەنىيىتى بولسا موڭغۇللارغا بالدۇرلا تونۇش ئىدى ، دەپ يازىدۇ[1] . بۇ كۆزقاراشقا پۈتۈنلەي قارشى بولغان ئاساس مىلادىيە 8 ـ ئەسىر-دىكى تۈركىي خەلقلەر ۋە 13 ـ ئەسىردە موڭغۇللار ئىشلەتكەن ، ئالدىنقى ئاسىيادا بارلىققا كەلگەن ئېلىپبەلىك يېزىقتۇر .

ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىكى يېزىقلار مىلادىيە 18 ـ ئەسىر-دە يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن تېپىلغان يادىكارلىق-لاردىكى يېزىقلارغا ئوخشاش بولۇپ ، ئەينى ۋاقىتتا كىشىلەر يېنىسەي يادىكارلىقلىرىدىكى بىر قانچە ھەرپلەرنىڭ ياۋروپا ئەللە-رى يېزىقلىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىغا دىققەت قىلغان[2] . ئو-مۇمەن ، يېزىق شەكلىدىن قارىغاندا ، يېنىسەي دەرياسى ۋادىسى-دىن تېپىلغان يېزىقلار ئورخۇندىن تېپىلغان يېزىقلاردىن بۇرۇن-راق ۋە مىلادىيە 7 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ دەپ قارىلىدۇ[3] . بۇ يېزىقلارنىڭ ئەسلىي يېزىلغان ۋاقتىنى بۇنىڭدىنمۇ دەل بېكىتىش ھازىرچە مۇمكىن بولمايۋاتىدۇ . شۇنىسى ئەجەبكى ، بۇ يادىكار-لىقلارنىڭ ھېچقايسىسىغا شۇ چاغلاردا ئورخۇن تۈركلىرى ئىشلە-تىپ كەلگەن ئون ئىككى مۆچەل بىلەن ھېسابلىنىدىغان ۋاقىتمۇ قوشۇمچە قىلىنمىغان . جۇڭگو مەنبەلىرى ۋە ئىسلام مەنبەلىرىگە ئاساسلانغاندا ، ئەينى چاغلاردا يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقى-ندا قىرغىزلار ياشايدىكەن . مۇشۇ ئەھۋالغا قاراپ يېنىسەي يادد-كارلىقلىرىدىكى يېزىقلار قىرغىزلار تەرىپىدىن يېزىلغانمىكىن دەپ پەرەز قىلىنىدۇ . جۇڭگو مەنبەلىرىدە شۇ چاغلاردا قىرغىزلار ئون ئىككى مۆچەلنى ئىشلەتكەن ، دەپ كۆرسىتىلگەن . بەزى ئالىملار ئون ئىككى مۆچەلنى قىرغىزلارنىڭ ئىشلەتكەنلىكىگە

---

① يۇقىرىقى كىتاب ، 178 ـ بەت .
② تومسېن ، 153 ـ بەت . Inscriptions de orkhon.
③ كىزلاسوف ، «يىل ـ دەۋرلەر ئۈستىدە تەتقىقات» .

قاراپ ، ئون ئىككى مۆچەلنى قىرغىزلار ئىجاد قىلغان بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ[1] .

يېنىسەي مەڭگۈ تېشىدىكى ۋە ئورخۇن مەڭگۈ تېشىدىكى يېزىقلارنىڭ مەنبەسىنى ئەڭ چوڭقۇر تەتقىق قىلغۇچى كىشى فىنلاندىيە ئالىمى دوننېردۇر[2] . بۇ ئالىم ئورخۇن يېزىقى ، يېنىسەي يېزىقىدىن ئىبارەت بۇ ئىككى يېزىقنىڭ ئارشاك (ئارساك) خانلىقى دەۋرىدە قۇيۇلغان تەڭگىلەردىكى يېزىقلار بىلەن ئىنتايىن ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقىنى ھەممىدىن بۇرۇن بايقىغان ئالىمدۇر . مەلۇمكى ، ئارشاك خانلىقى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 3 ـ ئەسىرگىچە ئىرانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان ئىدى . كېيىنرەك ، تۇركىستان ۋە ئوتتۇرا جۇڭگوغا چېگرىداش جايلاردا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈش ـ ئېكسپېدىتسىيىلەردە شەرقىي ئىران تىلىدىكى نۇرغۇن ھۆججەت ـ ماتېرىياللار تېپىلدى . كىشىلەر بۇ تىلنى ئادەت بويىچە «سوغدى تىلى» دەپ ئاتىدى . سوغدى — زەرەپشان دەريەسى بويىدىكى بىر يەر نامى بولۇپ ، سەمەرقەنت ۋە بۇخارادىن ئىبارەت ئىككى شەھەر ئەنە شۇ يەرگە جايلاشقان[3] . بۇ تېپىلغان ھۆججەتلەر مىلادىيە 1 ـ ئەسىرگە مەنسۇپتۇر[4] . سوغدى تىلىنى — ئىران تىلىنى ھەممىدىن كۆپ تەتقىق قىلغان ئالىم گوتېئودۇر[5] . ئۇ ئورخۇن ـ يېنىسەي يېزىقلىرىنىڭ ئېلىپبەسى سوغدى يېزىقىدىن كېلىپ چىققان ، ئورخۇن ـ يېنىسەي يېزىقلىرىنىڭ ھەرپلىرى سوغدى ھەرپلىرىنىڭ تېخىمۇ قەدىمىيرەك نۇسخىسىنى مەنبە قىلغان بولۇشى مۇمكىن ، لېكىن ھازىرغىچە تېپىلغان تۇركىي تىل ـ

---

① ئابىل رىھۇسات ، گاباۋىن ، زاخاروۋلارنىڭ مۇشۇ ھەقتىكى ئەسەرلىرىگە قارالسۇن .
② ئو . دوننېر : «ئاسىيادىكى شىمالىي تۈرك ھەرپلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى» ، خېلسىنكى ، 1896 ـ يىل .
③ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 ـ توم ، 487 ـ ، 488 ـ بەتلەر .
④ خېننىڭ : «يىل ـ دەۋرلەر توغرىسىدا تەتقىقات» .
⑤ گوتېئونىڭ «سوغدى تىلى گرامماتىكىسى ھەققىدە» دېگەن ئەسىرىگە قارالىڭ . پارىژ ، 1914 — 1923 ـ يىللار .

دىكى مەڭگۈتاش پۈتۈكلەر مىلادىيە 7 ـ ئەسىردىن بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ ئەمەس ، دەپ قارايدۇ . شۇڭا ، ئەڭ قەدىمكى سوغدى ئېلىپبەسىنىڭ ھەرپ شەكلىگە ۋاقىت جەھەتتىن ئەڭ يېقىن كېلىدىغان تۈركىي تىلدا يېزىلغان ھۆججەتلەر تېپىلمىغۇچە ئورخۇن ـ يېنىسەي يادىكارلىقلىرىنىڭ كېلىپ چىقىش ۋاقتىنى ئىلمىي جەھەتتە مۇقىملاشتۇرۇشقا مۇمكىنچىلىك يوق .

تۈركىي خەلقلەر تەييار ئېلىپبە شەكلىنى كۆچۈرۈپ ئېلىش بىلەنلا قانائەتلىنىپ قالغان ئەمەس ، بەلكى ئۇلار ئۇنىڭغا يەنە بىرمۇنچە يېڭى بەلگىلەرنى قوشقان . مەسىلەن ، يا ئوقنىڭ بىلدۈرۈش ئۈچۈن يا ئوقنىڭ بەلگىسى ↓ نى سىزغان .[1] ئۇنىڭدىن باشقا ، تۈركىي خەلقلەر بۇ ئېلىپبەلىك يېزىقنى ئۆز تىلىنىڭ فونېتىك ئالاھىدىلىكىگە ماسلاشتۇرغان . بولۇپمۇ ئاۋاز گارموندىسى قانۇنىغا لايىقلاشتۇرغان . شۇنداق بولغاچقا ، بۇ ئەڭ بۇرۇنقى تۈرك يېزىقى تۈركىي خەلقلەر ئىشلەتكەن ئەڭ تاكامۇللاشقان يېزىق ئىدى ، دەپ قارىلىدۇ . كىشىلەر بۇ يېزىق بىلەن مۇشۇ ئابىدىلەردىن باشقا يەنە نۇرغۇن نەرسىلەرنىڭ يېزىلغانلىقىنىمۇ پەرەز قىلالايدۇ . ئەسلىي خان جەمەتى ئەزاسى بولغان ، تارىختا ئۆتكەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ دۆلەت ئەربابى ، ئۇچ قاغانغا ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن تۇنيۇقۇق تەرىپىدىن خان نامىدا تۈزۈلگەن پۈتۈكتە ئىملا قائىدىلىرىگە باشقا پۈتۈكلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ قاتتىق ئەمەل قىلىنغان . بۇ پۈتۈكلەرنىڭ سۆز قۇرۇلمىسى ، ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى كىشىلەرنى ، بۇ خەلقنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى كىشىلەر ئويلىغاندەك كۆچمەن تۈرمۇش شارائىتىدىكى ئۇنداق تۆۋەن سەۋىيىدە ئەمەس ئىكەنلىكىگە قايىل قىلىدۇ . خان ھەتتا پۈتكۈل خەلقنى ئۆزىَ تۈزگەن پۈتۈكنى ئوقۇپ چىقىشقا ، خانلىقنىڭ قازانغان مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ، خانغا قارشى چىققانلى-

---

① پولىۋانوف : «ئىئوگرافىك مېتود» .

قى تۇپەيلى كېلىپ چىققان مەغلۇبىيەتلەرنى ئەسلەشكە ئۇندەيدۇ . كىشىنى ، خەلق ئىچىدە ساۋاتلىقلار شۇنچىلىك كەڭ ئومۇملىشىپ كەتكەنمىدۇ ؟ دېگەن ئويغىمۇ كەلتۈرىدۇ . قانداقلا بولمىسۇن ، بۇلار ئاشۇ ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ۋەزىپىلىرىنى كەڭ ۋە چوڭقۇر چۈشەنگەنلىكلىرىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . بۇ چاۋاننىس-نىڭ : يادىكارلىقلاردا خانلار ئۆزلىرىنىڭ «ياۋۇزلۇقىنى ، شان شەۋكىتىنى ، ئارزۇ ـ ئارمىنىنى» ئىپادىلىگەن[1] ، دېگەن سۆز-لىرىدىن ئۇستۇن تۇرمامدۇ ؟ يادىكارلىقلاردا تۈركىي خەلقلەرنىڭ تەلىيى ئوڭ كەلمىگەن ۋاقىتلاردا قېنى دەريا بولۇپ ئاققانلىقى ئېيتىلىدۇ ، غەلىبە قازانغان چاغلاردا باشقا خەلقلەرنىڭ تۆكۈلگەن قانلىرى ھەققىدە سۆزلەنمەيدۇ ، ئۆلتۈرۈلگەن ئادەملەرنىڭ سانى ئۇستىدىمۇ توختالمايدۇ ، يۈز بەرگەن ۋەھشىيانە زۇلۇملار ئۈس-تىدىمۇ توختالمايدۇ ، ئېيتايلۇق ، ئاسسۇرىيە پادىشاھلىرىنىڭ يادىكارلىقلىرىدا يېزىلغانلارغا ئوخشاش ئىشلار بۇ يادىكار-لىقلاردا ئۇچرىمايدۇ .

بىرەر خەلقنىڭ پىسخىكىسىنى تولۇق چۈشىنىش ئۈچۈن شۇ خەلقنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى بىلىشمۇ ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتى-دۇ . يادىكارلىقلاردا بۇ ھەقتە ئاساسەن توختالمايدۇ . يادىكارلىق-لاردا «كۆك تەڭرى» ، «يەر تەڭرىسى» دېگەن ئىلاھلار ئۇستىدە سۆز بارىدۇ . بەزىدە «تۈركلەر تەڭرىسى» ، «تۈركلەر يېرى» ، «تۈركلەر سۈيى» دېگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ . «تەڭرى» دېگەن سۆز ئادەتتە بىز دەۋاتقان ئاسماننى كۆرسىتىدۇ . ئۇ يەنە «ئىلاھ» مەنىسىدىمۇ ئۇچرايدۇ[2] . يەر ، سۇ توغرۇلۇق بولۇنغان سۆزلەردە بۇ ئىككىسى قوشۇلۇپ يەر ، سۇ ئىلاھىدىن ئىبارەت بىر مۇستە-قىل ئىلاھنى بىلدۈرىدۇ ، بۇنى يەر ئىلاھى بىلەن سۇ ئىلاھىنىڭ بىرلىشىشى دەپ چۈشىنىشكە بولمايدۇ . بۇنداق ئەھۋالدا تومىىد-

---

① چاۋاننىس : Notice ، 384 ـ بەت .
② روكىسىنىڭ «تەڭرى» ، «دىن» دېگەن ئەمگەكلىرىگە قارالسۇن .

ىنىڭ ئاخىرقى تەرجىمىسىدىكى «مۇقەددەس يەر - سۇ» (« dieturkischeheiligen yer—sub) سەل ئۇقۇشماسلىق پەيدا قىلىپ قويىدۇ . ئايرىم ئىلاھلار توغرىسىدا گەپ بولغاندا «ئۇماي» دېگەن ئىلاھ تىلغا ئېلىنىدۇ . «ئۇماي» — بالىلارنى ھىمايە قىلغۇچى ئىلاھ ئىكەن . خان ئۆزىنىڭ ئانىسىنى بۇ ئىلاھ بىلەن سېلىشتۇرىدۇ . ئۇمايغا چوقۇنۇش شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئالتايدىكى تۈركلەر ئىچىدە تا يېقىنقى چاغلارغىچە ساقلانغان[1] . تۈركلەر شامانىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن «قام» سۆزىنى ئىشلەتكەن ، شۇڭا تۈركلەرنىڭ شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقىدا ھېچقانداق شۈبھە يوق[2] . يېنىسەي يادىكارلىقلىرىدا «تەڭرى» سۆزى بىلەن بىر قاتاردا «بەل» سۆزى ئۇچرايدۇ . قارىغاندا ، بۇ سۆز شامان دىنىدىكىلەر ئۇلۇغلايدىغان روھنى ئىپادىلىسە كېرەك . ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا بۇ سۆز ئۇچرىمايدۇ[3] . خەنزۇچە مەنبەلەردىكى بەزى مەلۇماتلاردىمۇ مەدەنىي دىنلارنىڭ (تۈركلەر ئارىسىغا) تارقالغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق گەپ - سۆز يوق . خەنزۇچە مەنبەلەرگە قارىغاندا خان ئۆزى تۈرغان يەرگە بىر بۇددا ئىبادەتخانىسىنى سالدۇرماقچى بولغان . ئەمما ، خاننىڭ مەسلىھەتچىسى تۇنيۇقۇق خاننى بۇنىڭدىن توسقان ۋە خانغا : بۇددا ئەقىدىلىرى تۈركلەرنىڭ جەڭگىۋارلىقىغا سەلبىي تەسىر كۆرسىتىدۇ[4] ، دېگەن . غەربنىڭ دىن تەشۋىقاتى ھەققىدىمۇ ھېچ نەرسە بىلمەيمىز . ئىران ئېلىپبەسى — يېزىقىنىڭ تارقىلىشى قەدىمكى پېنكىيە يېزىقىنىڭ تارقىلىشى بىلەن ئوخشاش بولۇپ ، سودا مۇناسىۋىتى ئارقىلىق تارقالغان ، دىنىي تەرغىبات ئىشلىرى بىلەن قىلچە ئالاقىسى يوق . ئىرانىنىڭ دۆلەت دىنى —

---

① دىرىنكوفنىڭ «ئۇماي» دېگەن ئەمگىكىگە قارالسۇن .
② روكىسنىڭ «شامانىنىڭ نامى»غا سېلىشتۇرۇلسۇن .
③ يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرىدىكى «بەل» سۆزى ئەسلىي سۆزنى خاتا ئوقۇشنىڭ مەھسۇلىدۇر . توغرا ئوقۇلۇشى ئەل (āl) دۇر . سامايلوۋچىنىڭ : « ‹مەبۇد› ئەمەس ، بەلكى ‹قەبىلە› » دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن .
④ بىچۇرىن : «ماتېرىياللار توپلىمى» ، 1 - توم ، 274 - بەت .

زوروئاستىرىزم خەلقئارالىق دىن تارقىتىش ھەرىكىتى ئېلىپ بارمىغان . ئالېكساندىر I (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين — تەرجىماندىن)نىڭ ھەربىي يۇرۇشلىرىدىن كېيىن ، ئىراننىڭ شەرقىدىكى رايونلار ، غەربىدىكى رايونلار بىلەن ئۇزۇن ۋاقىتلار-غىچە ئايرىلىپ تۇردى ۋە ھىندى مەدەنىيىتىنىڭ ھەمدە بۇددىزم-نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى . بۇددا دىننى تارقاتقۇچىلار بەزىدە ئىرانلىقلار ۋە تۇركلەر ئارىسىدا ھىندى ئېلىپبەسى — يېزىقىنى ئىشلەتتى . ياۋروپانىڭ تۇركىستاننىڭ شەرقىنى ئارخېئولوگىيە-لىك تەكشۈرۈش ئەترەتلىرى ھازىر بىزدە بار تۇركچە يېزىلغان بۇددا دىنى دەستۇرلىرىنى تاپتى ، بۇ دەستۇرلار ھىندى يېزىقىدا يېزىلغان . بىراق بۇددىستلار سوغدى ھەرپلىرىنى ناھايىتى تېزلا قوبۇل قىلدى . بۇ سوغدى ھەرپلىرى خۇددى بىز تۆۋەندە كۆرىدە-غىنىمىزدەك ، تۇركىي خەلقلەر ئىچىدىمۇ قوللىنىلدى[1] . غەرب تەرەپتىكى مانى دىنى ۋە خرىستىئان دىنىدىن ئىبارەت ئىككى خىل دىنغا ۋەكىللىك قىلغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ يېزىقلىرى بىلەن بىر-گە ، بۇ دىنلارنىمۇ تەخمىنەن مىلادىيە 3 ـ ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقاتتى . مانى دىنى خرىستىئان دىنىدىن كېيىن پەيدا بولغان دىن بولۇپ ، بۇ دىن زوروئاستىرىزم ئەقىدىلىرىنى خرىس-تىئان دىنى ۋە بۇددا دىنى ئىدىيىلىرى بىلەن قوشۇۋېتىشكە ئۇرۇنغان دىن ئىدى . لېكىن ئوتتۇرا ئاسىيادا مانى دىنىنى ئو-چۇق ـ ئاشكارا تەشۋىق قىلىش خرىستىئان دىنىنى تەشۋىق قى-لىشتىن بۇرۇنراق باشلانغان بولسا كېرەك . شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزى-دىلا دىن بىلەن يېزىقنىڭ باغلىنىشى ئاللىقاچان باشلىنىپ كەتكە-نىدى . مانى دىنى مۇخلىسلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ يېزىقى بار ئى-دى . خرىستىئان دىنىدىكىلەرنىڭمۇ ئۆزلىرىنىڭ يېزىقى بار ئى-دى . خرىستىئان دىنىدىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ يېزىقىنى «سۇرىيە

---

① گابائىن : «قەدىمكى تۇرك — ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەتكەن ھەرپلىرى» .

يېزىقى» دەپ ئاتايتتى. كېيىنچىرەك شەرقتىكى خرىستىئان دە-
نىدىكىلەرنىڭ يېزىقى ئومۇمىي سۈرىيە يېزىقىنىڭ ئايرىم -
ئايرىم ئىككى تۈرى بولۇپ قالدى. مانى دىنى ۋە خرىستىئان
دىنىنى قوبۇل قىلغان ئىرانلىقلار ۋە تۈركلەر خېلى ئۇزاق ۋاقىت-
لارغىچە مانىچە ۋە سۈرىيىچە يېزىقلارنى ئىشلەتتى. ئەمما، شۇ
ۋاقىتلاردىمۇ سوغدى مىللىي يېزىقى بىلەن يېزىلغان مانى دىنى
ۋە خرىستىئان دىنىدىكى دەستۇرلار مەۋجۇت ئىدى. بەزىدە بىز
مانى دىنىنىڭ تۈركچە يېزىلغان ئەسەرلىرىنىڭ ئىككى خىل يې-
زىقتا، بىرى، مانى يېزىقىدا، ئىككىنچىسى، سوغدى مىللىي
يېزىقىدا يېزىلغانلىقىنى كۆرىمىز[1].

تۈرك - ئوغۇز دۆلىتى يوقىلىپ ئۇزاق ۋاقىت ئۆتمەي، مانى
دىنى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ تارقالدى. 6 —
8 - ئەسىرلەر ئارىلىقىدا سوغدىلارنىڭ سودا تىجارىتى تۈرك
دالىلىرىدا كەڭ ئەۋج ئالدى. لېكىن بىز بۇ چاغدىكى دىنىي
تەشۋىقاتلارنىڭ قانچىلىك ئەۋج ئالغانلىقىغا دائىر مەلۇماتلارغا
ئىگە ئەمەسمىز. ئەمما، شۇنىسى تەبىئىيكى، سوغدى سودىگەرلە-
رى ۋە دىن تارقاتقۇچىلىرىنىڭ پائالىيىتىنىڭ مەركىزى، جۇڭ-
گوغا بارىدىغان سودا يولى ئىدى. بۇ سودا يولىدا تا لوپنۇرغا
كەلگۈچە يول ئۈستىدە سوغدىلارنىڭ سودا بېكەتلىرى قۇرۇلغاند-
ى. پېللىئوتنىڭ يازغان كىتابىغا قارىغاندا، 7 - ئەسىردىلا
لوپنۇردا سوغدىلارنىڭ سودا بېكەتلىرى بولغان[2]. بۇ سودا بېكەت-
لىرى ئارىدىن 100 يىل ئۆتكەندىن كېيىنمۇ شۇ چاغدىكى يەرلىك
ھاكىمىيەتتىن ئاپتونومىيە ھوقۇقى ئالغانىكەن. شۇ ۋاقىتنىڭ
ئۆزىدە يەنە سوغدى سودىگەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ تاۋارلىرىنى تۈر-

---

① رادلوف: «مانى دىنى توۋىنامىسى» 1909 - يىل، لېكوك: «بىر نەپەر مانى دىنى راھىبىنىڭ توۋىنامىسى» 1911 - يىل، رادلوف: «ئاكادېمىيە خەۋەرلىرى» 1911 - يىل 867 - بەتنىڭ ئاستى قاتارلىقلارغا قارالسۇن.

② پېللىئوتنىڭ «لوپنۇردىكى سوغدى بېكەتلىرى» دېگەن ئەمگىكىگە قارالسۇن. (س. گ. كلياشتورنىي: «قەدىمكى تۈرك - رۇنىك يېزىقىدىكى ئابىدىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرى-
ياتى ئۇيغۇرچە نەشرى، 189 - بەت — تەھرىردىن).

كىي خەلقلەر جايلاشقان يايلاقلارغا ۋە شۇنىڭدەك خان ئوردىسى جايلاشقان يەرلەرگىچە ئاپىرىپ ساتالايدىغان بولغان . ھەتتا بۇ جايلاردا كېيىنچە سودا بېكەتلىرىنى ۋە سوغدى مەھەللىلىرىنى قۇرغان . بىز 630 ـ يىللىرى ئەتراپىدا ئوتتۇرا ئاسىياغا ساياھەت-كە كەلگەن بۇددا دىنى ئۆلىماسى شۇەن زاڭنىڭ خاتىرىلىرىدىن شۇنداق سودا مەركەزلىرى قۇرۇلغان شەھەرلەرنىڭ غەربىي تۈرك-لەرنىڭ زېمىنىدىمۇ بولغانلىقىنى ، چۇ دەرياسى بويىدىمۇ بارلىقى-نى بىلىپ يېتىمىز[1] . شۇەنزاڭ ئىسىق كۆلنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ سەپەر قىلغانىدى . بۇ يەرلەردىمۇ نۇرغۇن شەھەرلەر بار ئىدى . بىراق شۇەنزاڭنىڭ خاتىرىسىدە بۇ ھەقتە مەلۇماتلار كۆ-رۈلمەيدۇ . ئەمما تاڭ سۇلالىسى تارىخنامىلىرىدە[2] بولسا بۇ ھەقتە ئېنىق مەلۇمات خاتىرىلەنگەن . تاڭ سۇلالىسى تارىخنامىلىرى-دىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا ئائىت مەلۇماتلار 9 ـ ئەسىرنىڭ ئال-دىنقى يېرىمىغىچە بولغان ۋاقىت بىلەنلا چەكلىنىدۇ .

تۈركلەردە شامان دىنىغا بولغان ئېتىقاد ، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ دەپنە مۇراسىم ، قائىدىلىرىدە ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنىدۇ[3] . جۇڭ-گونىڭ مەنبەلىرىدىن بىزگە شۇ نەرسە مەلۇم بولىدۇكى ، تۈركىي خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ قەبرىلىرىنىڭ بېشىغا ئۆزلىرى ئۆلتۈرگەن دۈشمەنلەرنىڭ ھەيكەلىنى (بالبال) تىكلەپ قويىدىكەنتۇق[4] . ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرى جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى بۇ مەلۇماتلارنى تولۇق تەستىقلايدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ تىكلەنگەن ھەيكەلنى ئىپادىلەيدىغان مەخسۇس ئاتالغۇ — بالبال دېگەن ئاتالغۇنىمۇ شۇ يادىكارلىقلاردىن بىلىپ يەتتۇق . بەزىلەر بالبال ئاتالغۇسى خەز-نۇچە سۆزدىن كېلىپ چىققانىكەن دەپ تەخمىن قىلىدۇ . قەبـ-

---

① ھېرىنىشتام : «سوغدى مەھەللىلىرى» ، پوپوۋا : «سوغدىلارنىڭ ساپال بۇيۇملىرى» .
② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 ـ توم ، 437 ـ بەت .
③ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 4 ـ توم ، 377 ـ ، 396 ـ بەتلەر .
④ ئىغوتوخوۋانىڭ «تاش ئويمىلار» ، گراچىنىڭ «ئويمىچىلىق» ، 73 ـ ، 94 ـ بەتلەر ؛ كىزلاسوفنىڭ «قەدىمكى تۈرك ئويمىچىلىقىنىڭ ئىشلىتىلىش ئورنى توغرىسىدا» قاتارلىق ئەمگەك-لىرىگە قارالسۇن .

ـرىگە بۇنداق بالبال ئورنىتىش بىرەر دىنىي قائىدىدىن كېلىپ چىققانلىقى توغرىسىدا مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدا ھېچقانداق مەلۇمات ئۇچرىمايدۇ . ئەمما ۋىزانتىيىلىكلەرنىڭ مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلىشىچە ، تۈركلەرگە ئەسىر چۈشكەن دۇشمەن سەركەر-دىلىرى ھامان تۈرك قاغانلىرىنىڭ قەبرىسىنىڭ يېنىغا كەلتۈرۈ-لۈپ ئۆلتۈرۈلىدىكەن . بۇ خىل ئادەت شەكسىزكى ، تۆۋەندىكى ئېتىقادتىن ، يەنى شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان باشقا خەلقلەر ئىچىدىمۇ كۆرۈلىدىغان ، ئۆلتۈرۈلگۈچى ئۆلتۈرگۈچىنىڭ ياكى ئۇنىڭ ئۇچۇن جېنىنى قۇربان قىلغۇچىنىڭ ئۇ دۇنياسىدىكى خىزمە-تىنى قىلىدۇ ، دېگەن ئېتىقادتىن كېلىپ چىققان . بۇ خىل ئېتىقادتىن ، ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقاد بىلەن مەدەنىي دىنلار ئوتتۇرىسىدا زور پەرقنىڭ بارلىقىنى ، شامان دىنى بىلەن ئوخ-شاش تەرەققىيات باسقۇچىدىكى ھەر خىل دىنلارنىڭ تېخى ئەخلاقىي چۈشەنچىلەرگە ئىگە ئەمەسلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز . كەلگۈسى ھايانقا بولغان ئېتىقاد ، ئۆلگۈچى ئۆلگەندىن كېيىن (ئۇ دۇنيادا) سوراققا تارتىلىدۇ ياكى ئۆلگۈچى ئۆلگەندىن كېيىن جاۋابكارلىققا تارتىلىدۇ ، دېگەنلەرنى ئالدىنقى شەرت قىلمايدۇ . كىشىلەر باشقىلارنىڭ جېنىغا زامىن بولغانلىقىم ئۈچۈن جازاغا ئۇچرايمەن ، دېگەن ئۇقۇمدىن قورقمايلا قالماستىن ، بەلكى ئادەم-لەرنى قانچە كۆپ ئۆلتۈرسەم ئۇ دۇنياسىدىكى تەقدىرىممۇ شۇنچە ئوبدان بولىدۇ ، دەپ ئويلايدۇ .

مەڭگۈ تاشلار ۋە مەڭگۈ تاشلار بىلەن بىرگە تېپىلغان ماددىي بۇيۇملار باشقا بىرقانچە جەھەتلەردىمۇ يازما ۋەسىقىلەرنىڭ توغرى-لىقىنى دەلىللەپ بېرىدۇ ۋە ئۇلارغا قىلىنغان قارشى پىكىرلەرنى ئىنكار قىلىدۇ . مىلادىيە 8 ـ ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ بالبالىرى تاشقى كۆرۈنۈشى جەھەتتىن روسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى يايلاقلاردىن باشلانغان كەڭ دالىلاردىن تېپىلغان ھەيكەللەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ . شۇ يەردىكى رۇس خەلقلىرى مەزكۇر بالبالار-

نى (بىرلىك شەكىلدە) «تاش موماي» (Kamennaja Baba) دەپ ئاتىغان. (كۆپلۈك شەكىلدە) «تاش مومايلار» (Kamennyja baby) دەپ ئاتىغان. تۈركىي خەلقلەرنىڭ بۇنداق ھەيكەللەرنى تىكلىگەنلىكى توغرىسىدا جۇڭگو مەنبەلىرىدىن باشقا، 13 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى كاتولىك دىنى مىسسىئونېرى رۇبرۇكنىڭ يازغانلىرىدىمۇ مەلۇماتلار بار. ئۇنىڭ يېزىشىچە، بۇنداق ھەيكەللەرنىڭ يۈزى شەرق تەرەپكە قارىتىپ تىكلەنگەن بولىدىكەن. بۇ ھەيكەللەر شۇ چاغلاردا جەنۇبىي روسىيە يايلاقلىرىدا ياشايدىغان تۈركىي خەلق كۇمانلار (روسىيە تارىخلىرىدا «پولوۋېتسلار» دەپ ئاتالغان خەلق، بۇ خەلقلەر قىپچاقلاردۇر — تەرجىماندىن) تەرىپىدىن رۇبرۇك زامانىسىدا تىكلەنگەن ھەيكەللەر ئىكەنتۇق. جۇڭگو مەنبەلىرى بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى بولمىغان ياۋروپالىقلارنىڭ ئېيتقانلىرىنىڭ بۇنداق ئوخشاش كېلىپ قىلىشى توغرىسىدا رادلوف ئۆزىنىڭ «سىبىرىيىدە ئاڭلىغان ـ كۆرگەنلىرىم» ناملىق ئەمگىكىدە: جۇڭگولۇقلارمۇ، رۇبرۇكمۇ بۇ مەسىلىدە خاتالاشقان، چۈنكى بۇ خىل ھەيكەللەر (مەسىلەن، روسىيە تېررىتورىيىسىدىكىدەك)، ئەمەلىيەتتە، تۈركىي خەلقلەر بۇ يەرلەرگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىشتىن نەچچە ئەسىر ئاۋۋالا ئورنىتىلغاندى، دەپ كۆرسىتىدۇ[1]. بۇنداق ئۇقۇشماسلىقلار شۇ چاغلاردا تېخى يېنىسەي يادىكارلىقلىرىدىكى يېزىقلارنى ئوقۇشنىڭ ئاچقۇچى تېپىلمىغانلىقى سەۋەبىدىن كېلىپ چىققانىدى. خۇددى ئورخۇن ۋادىسىدىكى بىرمۇنچە بالبالىلارغا ئوخشاش، يېنىسەي ۋادىسىدىكى نۇرغۇن بالبالىلاردىمۇ تېكىستلەر ساقلىنىپ قالغان ئىدى. بۇ تېكىستلەرنى ئوقۇشنىڭ ئاچقۇچى تېپىلغاندىن كېيىن، ئۇلار تۈركىي تىلدا ئوقۇپ چىقىلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئاتالمىش «تاشتىن ياسالغان مومايلار»نىڭ

---

① رادلوف: «سىبىرىيىدە ئاڭلىغان ـ كۆرگەنلىرىم»، 2 ـ قىسىم، 122 ـ بەت.

ئەسلىي تۈركىي خەلقلەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىدىن گۇمانلىنىش-
نىڭ ھېچقانداق ئورنى قالمىدى .

رادلوف جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى تۈركىي خەلقلەر توغرىسىد-
كى باشقا مەلۇماتلارنىڭ بەزىلىرىگىمۇ ئوخشىمايدىغان پىكىردە
بولدى . ئۇ ، تۈركىي خەلقلەر باش كۆتۈرۈپ چىقىشتىن بۇرۇن ،
تاغلاردا مېتال تاۋلاش - تۆمۈرچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگە-
ندى دېيىلىدۇ ، بۇ ئەمەلىي ئەھۋالغا ئانچىۋالا ئۇيغۇن ئەمەسمە-
كىن[1] ، كۆچمەن تۈرمۇش بىلەن مېتال ئىشلەپچىقىرىش بىر -
بىرىگە ماس كەلمەيدىغۇ دەپ قارايدۇ . ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا
جۇڭگونىڭ بۇ مەلۇماتىنى يا قوللاپ - قۇۋۋەتلەيدىغان يا ئىنكار
قىلىدىغان ھېچقانداق سۆز يوق . ئەمما كۆچمەن تۈرمۇش جەريانى-
دا تۆمۈردىن ياسالغان قورال - ياراغلارنى ئىشلەپچىقىرىش توغ-
رۇلۇق نۇرغۇنلىغان تۈركچە ، موڭغۇلچە گەپ - سۆزلەر ساقلى-
نىپ قالغان . رادلوف يەنە جۇڭگولۇقلار تىلغا ئالغان تۈركىي
خەلقلەرنىڭ مېيىتنى كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىش ئادىتى بار ، دېيىل-
گەن يازما خاتىرىلەرنىڭ ماددىي ئىسپاتلار بىلەن بىر - بىرىگە
زىت كېلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ . رادلوف تۈركىي
خەلقلەرگە مەنسۇپ قەبرىلەردە ، مېيىتنى كۆيدۈرۈپ دەپنە قى-
لىشقا ئائىت ئىزلارنى ئۇچراتمىغان[2] . ئورخۇن يادىكارلىقلىرى-
دىن كىشىلەر شۇنى كۆرۈۋالالايدۇكى ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئې-
تىقادى بويىچە ، ئىنسان روھى ئىنسان ئۆلگەندىن كېيىن ، بىرەر
قۇشقا ياكى بىرەر قۇرتقا ئايلىنىپ كېتىدىكەن . شۇڭلاشقا ئادەم
ئۆلسە ، ئۇ «ئۇچۇپ كەتتى» دەيدىكەن . كۆچىلىككە يەنە شۇ
مەلۇمكى ، غەرب تەرەپتىكى تۈركىي خەلقلەر ھەتتا ئىسلامىيەتنى
قوبۇل قىلغاندىن كېيىنمۇ خېلى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە «ئۇ ئۆل-

---

① رادلوف : «سىبىرىيىدە ئاڭلىغان - كۆرگەنلىرىم» ، 1 - قىسىم ، 128 - بەت .
② رادلوف : «سىبىرىيىدە ئاڭلىغان - كۆرگەنلىرىم» ، 2 - قىسىم ، 121 - بەت .

دی » دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا «ئۇ شۇڭقارغا ئايلاندى » (Sunqar» boldy ») دېگەن ئىبارىنى ئىشلىتىپ كەلگەن . ئېنىقكى ، مېيىت-نى ساقلاشقا ئەھمىيەت بېرىپ كەتمىگەن . تۆۋەندىكى مەلۇمات مۇشۇ مەسىلە بىلەن مۇناسىۋەتلىك : تۈركلەر بىلەن ئەرەبلەر ئۇرۇش قىلغاندا ، تۈركلەرنىڭ بىر باشلىقىنىڭ جەستى ئەرەب-لەرنىڭ قولىدا قالغان ، بۇنىڭ ئۆزى تۈركلەر ئۈچۈن ئاشۇ تۈرك باشلىقىنىڭ ئۆلۈمىدىنمۇ ئېغىر ھېسابلانغان[1] . بۇ يەردە دىنىي ئەقىدىلەر رول ئوينىمىغان بولۇشى ، بەلكى ئار ـ نومۇس ھېس-سىياتى ئۇستۇن كەلگەن بولسا كېرەك . بۇ خۇددى ئۇرۇش ۋاق-تىدا ئايالى دۇشمەن قولىغا چۈشۈپ قالغاندا خورلۇق ھېس قىل-غانغا ئوخشاش . خان دەپنە قىلىنغان قەبرىلەرنى قېزىشتا تېپىل-غان مەلۇماتلار ، ئۆلگەن ئورخۇن تۈركلىرىنىڭ دەپنە قىلىنىشىغا مۇناسىۋەتلىك يازما مەلۇماتلاردىن كۆپ . مۇنداق قېزىشلارنى رادلوف ۋە ئۇنىڭ خىزمەتداشلىرى ئىشلىدى ، رادلوفتىن كې-يىن ، 1925 ـ يىلى پروفېسسور ۋىلادىمىرتسوف ئىشلىدى[2] . ئەمما بۇ قېزىشلاردا يەرلىك تېپىلمىدى . بۇنداق بولۇشى ، ئېھتى-مال ، باشقا تۈركىي خەلقلەرگە ئوخشاش ، خانىنىڭ جەستىنى دەپنە قىلىدىغان چاغدا ، ئالدى بىلەن بىر نەچچە يەرلىك تەييار-لاپ ، بۇنى قاتتىق مەخپىي تۇتۇپ ، خانىنىڭ جەستىنى ياكى سۆڭەك كۈلىنى قايسى يەرلىككە قويغانلىقىنى باشقىلارغا بىلدۈر-مەسلىك ، دۇشمەننىڭ خانىنىڭ قەبرىسىنى خارلىشىدىن ساقلىنىش سەۋەبىدىن بولسا كېرەك . پروفېسسور ۋىلادىمىرسوفنىڭ قېزىش-لىرىدىن چىققان ئەڭ قىزىقارلىق نەتىجە شۇ بولغانكى ، ئۇ كولە-غان بىر يەردىن بىر تۈرك جەڭچىسىنىڭ ھەيكىلى چىققان . بۇ

---

① «تەبەرى ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم ، 1691 ـ بەت ، 13 ـ قۇر .
② قەدىمكى تۈرك ئابىدىلىرىنى بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە يېڭىدىن قېزىش ھەققىدە يۇسىلىنىڭ «مۇقەددىمە»سىگە قارالسۇن .

هەيكەل ناھايىتى ئوبدان ئىشلەنگەن ۋە ناھايىتى بىجىرىم ساقلاڭ-
غانكى ، ئۇنىڭدا تۈركلەرنىڭ ئىرقى تىپىنىڭ بارلىق ئالامەتلىرى
ناھايىتى ياخشى ساقلىنىپ قالغان . بۇنداق ھەيكەللەر بۇرۇن
قەبرىلەرنىڭ سىرتىدا — يەر ئۈستىدىنمۇ تېپىلغان بولۇپ ، كۆ-
پىنچىسىنىڭ بېشى يوق ، بۇ ھەيكەللەرنىڭ بېشىنى موڭغۇللار
چېقىپ تاشلىغان . ئۇلارنىڭ چۈشەنچىسىچە ، بۇ ھەيكەللەرنىڭ
بېشىنى چېقىۋەتمىگەنده ، قەدىمكى ئادەملەرنىڭ ھەيكەللىرى ھا-
زىرقى ھايات ياشاۋاتقان ئادەملەرگە زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزەر-
مىش . قەدىمكى دەۋردىكى ھەيكەللەرنىڭ بېشىنى چېقىپ تاشلاش
ئىسلام دىنىنىڭ فاناتىزم (قارىغۇلارچە يوقىتىش)دىن كېلىپ
چىققان دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ . يۇقىرىقى مىسال ، ھەيكەللەرنىڭ
بېشىنى چېقىشنىڭ ئىسلام دىنى تېخى تارقالمىغان چاغلاردىمۇ
بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەرمەمدۇ ؟ تېخىمۇ چوڭقۇرلاشقان تەكشۈ-
رۈشلەردە بۇلارغا ئائىت يەنە يېڭى ماتېرىياللار مەيدانغا چىقار .
ھازىرچە جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ، تۈركىي خەلقلەر مېيىتنى كۆيۈ-
دۈرۈپ دەپنە قىلىدۇ ، دېگەن مەلۇماتنى ئىسپاتلايدىغان ماتېرى-
يالار تېپىلمىدى ، دەپ بۇنىڭغا ئىشەنمەسلىككە ئاساسىمىز يوق .
رادلوفتىن كېيىن ، شۇ يايلاقلاردىكى قەبرىلەردە جەسەتلەرنى
كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلغانلىق ئىزلىرى بايقالدى[1] جۇڭگولۇقلارنىڭ
تۈركىي خەلقلەرنىڭ دەپنە مۇراسىملىرىنى كۆرۈش ئىمكانىيەتلە-
رى جىق ئىدى . بەزى خانلار دۈشمەندىن قېچىپ جۇڭگوغا كېلىپ
تۇرۇپ قالغان ۋە ئۇ يەردە ئالەمدىن ئۆتكەن . ئۇ خانلار ئالەمدىن
ئۆتكەنده خەلقنىڭ ئالدىدا ئۆز خەلقىنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى بويىچە دەپنە
قىلىنغان . شۇڭلاشقا ئۇلارنى بۇ مەسىلىدە خاتالاشتى دېگىلى بولمايدىغاندەك

---

① كىتىۋىس ، سامويلوۋىچلارنىڭ «تۈرك يادىكارلىقلىرى» — «شەرقشۇناسلىق يىللىق ژۇرنىلى» ، 4 ـ قىسىم ، 84 ـ بەت .

قىلىدۇ[1] .

مەن مۇشۇ لېكسىيەمدە مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى ۋە باشقا ماددىي يادىكارلىقلار ئۈستىدە ئىشلەنگەن تەتقىقاتلارنىڭ ئاساسلىق نەتىجىلىرىنى چۈشەندۈرۈشكە ئىنتىلىپ كۆردۈم ، بۇ يادىكارلىقلار تارىختا بىرىنچى قېتىم ئۆزلىرىنى «تۈرك» دەپ ئاتىغان خەلق قالدۇرۇپ كەتكەن يادىكارلىقلاردۇر . بۇ نەتىجىلەرنىڭ تۆۋەندىكى مەسىلىلەرنى ، يەنى ئىلگىرى بۇ رايونلاردا ئۆتكەن خەلقلەرنىڭ قايسىلىرى بۇ تۈركىي خەلقلەر بىلەن يېقىن قان - قېرىنداشلىقتا ۋە يىراقراق تۇغقانچىلىقتا ئۆتكەندۇ ؟ 6 — 8 - ئەسىرلەردىكى تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقى تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېيىنكى تەقدىرىگە قانچىلىك تەسىر كۆرسەتكەندۇ ؟ دېگەن مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا قانچىلىك ئەھمىيىتى بارلىقى بىزنىڭ تەتقىق قىلىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرماقتا ، بۇ مەسىلىلەرنى كېيىنكى لېكسىيىمىزدە تېگىشلىك بايان قىلىپ ئۆتىمىز .

---

① لىۋىماۋسەي : «شەرقىي تۈركلەر تارىخىغا دائىر خەنزۇچە ماتېرىياللار» ، 9 — 10 - ، 197 - ، 464 - بەت .

ئىككىنچى لېكسىيە

تۈركىي خەلقلەر تارىخىنى ، جۈملىدىن ، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مەن بىرىنچى لېكسىيەمدە كۆرسەتكەن قىيىنچىلىقلاردىن باشقا ، يەنە مەزكۇر تارىخنىڭ ئايرىم دەۋرلىرىنىڭ بايان قىلىنىشىمۇ ماتېرىياللارنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قاراپ ئانچە بىردەك بولمىغان . بىز مەلۇم بىر تۈركىي خەلقنىڭ ياكى مەلۇم بىر تۈرك دۆلىتىنىڭ قانداقتۇر بىر دەۋرىنى كۆرسىتىپ بېرىشتە خېلى نۇرغۇن مەلۇماتلار ئاساسىدا تەپسىلىيرەك بايان قىلغان بولساق ، يەنە شۇ خەلقنىڭ ياكى شۇ ئەلنىڭ بىز بايان قىلمۇاتقان دەۋردىن بۇرۇنقى ياكى كېيىنكى دەۋرلەردە قانداق ھايات كەچۈرگەنلىكى ھەققىدە مەلۇم بىر مەنبەدىن ئېلىنغان بىر نەچچە ئېغىز سۆز بىلەنلا چەكلىنىپ قالىمىز . بىرەر خەلقنىڭ بىر پۈتۈن تارىخىي دەۋردە بېشىدىن كەچۈرگەن تارىخىي جەريانلىرىنى چۈشىنىش ئۈچۈن ، شۇ خەلقنىڭ ھەر بىر دەۋردىكى تەرەققىيات ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولۇشىمىز كېرەك . مەنبەلەردە بۇ خىل مەلۇماتلارنىڭ كەم بولۇشى تۈپەيلى ، نۇرغۇن نەرسىلەرنى پەرەزلەر ۋە قىياسلار بىلەن تولدۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ . بۇنداق قىلىش يېزىلغان نەرسىنىڭ ئىلمىيلىكى — ئېنىقلىق دەرىجىسىگە نۇقسان كەلتۈرمەي قويمايدۇ .

بىز يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك ، ئورخۇن مەڭگۈتاش يادىكارلىقلىرى ، موڭغۇللار دەۋرىدىن بۇرۇنقى ، جۇڭگو بىلەن چېگرىداش كۆچمەن خەلقلەر تارىخىدىكى پەۋقۇلئاددە چوڭ تارىخىي ھادىسىدۇر . 6 — 8 ـ ئەسىرلەردىكى تۈرك دۆلىتىدىن بۇرۇن بۇ يايلاقلاردا تەشكىل قىلىنغان دۆلەتلەر توغرىسىدا بىز

پەقەت جۇڭگو مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلگەن بەك قىسقا مەلۇماتلار بىلەنلا چەكلىنىشكە مەجبۇرمىز . بۇ خەلقلەر ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ تىللىرى توغرۇلۇق بىرەر سۆز قالدۇرمايلا تارىخ سەھنىسىدىن چۈشۈپ كەتكەن .

ياكى ئۇ خەلقنىڭ ياكى بۇ خەلقنىڭ قايسى تىلدا سۆزلەشكەنلىكى تا ھازىرغىچە جۇڭگو تارىخچىلىرى قوللانغان ئايرىم خەلقلەرنىڭ ئىسمى (نامى) ۋە ئۇلارنىڭ ئۇنۋانلىرى قاتارلىقلارغا قاراپ بەلگىلىنىپ كېلىنگەن . بۇ نام ، ئۇنۋانلار خەنزۇ يېزىقى بىلەن يېزىلغان ، تىرانسكرىپسىيىسىمۇ دېگەندەك جايىدا چىقمىغان . قىلىنغان تەلەپپۇزغا قاراپلا شۇ خەلقلەرنىڭ تىلى قىياس قىلىنغان . ئورخۇن مەڭگۈتاش يادىكارلىقلىرى ئالىملارنىڭ بۇنداق قىياسلىرىنى تەكشۈرۈپ تەھقىقلەشنى تېگىشلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئەتتى . تەتقىقاتچىلار بەزى سۆزلەرنى گۇمانلانمايلا تۈركىي تىل دەپ ھېسابلىغان ھەم بۇ ھەقتىكى تەھلىللەر شۇ چاغدىكى ئەڭ ياخشى تىلشۇناسلار تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ ، ئەمما بۇ تەخمىنلەر ئەمەلىيەتتىن يىراق بولغان . رادلوف يادىكارلىقلار تىلىنى يېشىشنىڭ ئاچقۇچى تېپىلىشنىڭ ھارپىسىدا ئۆزىنىڭ بىر قاتار ئەمگەكلىرىدە ، جۈملىدىن ، «قۇتادغۇ بىلىك» كە يازغان «كىرىش سۆز» دە خەنزۇ يېزىقى بىلەن تىرانسكرىپسىيە قىلىنغان «قاغان» ئەمىلىنىڭ مەنىسى ۋە تەلەپپۇزىنى بېرىشكە تىرىشقانىدى① . كېيىن ئېنىقلانغان يادىكارلىقلار رادلوفنىڭ بىر مۇنچە پەرەزلىرىنىڭ ئاساسسىز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى . مەسىلەن ، «بەگ» سۆزىنىڭ تىرانسكرىپسىيىسى دەپ مۇلچەرلىگەن خەنزۇچە خەت ئەسلىدە «بىلگە» سۆزىنىڭ تەلەپپۇزى ئىكەندۇق . «يورۇق» دېگەن مەندىكى «ئايدىن» سۆزى ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركچە تېكىستلەردە ئىشلىتىلمىگەن ، شۇڭا

① «قۇتادغۇ بىلىك» ، رادلوف نەشرى ، 1 ـ توم ، XIV — I ؛ يەنە رادلوفنىڭ «ئۇنۋانلار» دېگەن ئەمگىكىگە قارالسۇن .

رادلوف «ئايدىنلىق» دەپ ئوقۇشنى تەۋسىيە قىلغان سۆزنى ئەسـ
لىي «ئاي تەڭرى» دەپ ئوقۇش لازىم ئىكەندۇق . بۇنىڭغا ئوخـ
شاش مىساللار خېلى كۆپ .

يادىكارلىقلاردىن شۇ ئېنىقلاندىكى ، جۇڭگولۇقلار بەزىدە ئۇ
ياكى بۇ خەلقلەرگە خالىغانچە ئىسىم قويغان . بۇ ئىسىملارنىڭ
شۇ خەلقلەرنىڭ ئۆزىنى ئاتىشى بىلەن زادىلا ئوخشاشلىقى يوق .
مەسىلەن ، «خىتاي» (كىدان ، قىتان) سۆزىنى ئىشلەتكەندە ئۇ
سۆزنىڭ ئالدىغا «قارا» مەنىسىدە كېلىدىغان «خېي» (黑)
سۆزىنى قوشۇۋالىدۇ ، ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا «خىتاي» دېگەن
خەلق نامى بىلەن بىرگە يەنە «تاتابى» دېگەن خەلق نامى تىلغا
ئېلىنىدۇ . ياۋروپالىق بارلىق تەتقىقاتچىلار خەنزۇچە «خېي»
(黑) سۆزى بىلەن يادىكارلىقلاردىكى «تاتابى» دېگەن ئىككىسى
بىر خەلق ، ئەمما بۇ ناملارنىڭ تەلەپپۇزىدا ھېچقانداق ئوخشاشلىق
يوق دەپ قارايدۇ . ئالىملارنىڭ تەتقىقاتى يەنە شۇنىڭ بىلەنمۇ
قىينىلاشقانكى ، خەنزۇشۇناس ئالىملار ، شۇ چاغلاردا خەنزۇ يېـ
زىقىنىڭ قانداق تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقلىرىنى پۈتۈنلەي ئېنىق
لاپ كېتەلمىگەن بولسا كېرەك .

ياكى ئۇ ياكى بۇ خەلقنىڭ تىلىنى خەنزۇ يېزىقىنىڭ ترانسكـ
رىپسىيىسى بىلەن ئېنىقلاش كۆپ قېتىم تەكرارلانغان . بۇ تەتقـ
قات شۇ چاغدىكى ئەڭ قەدىمكى خەلق ھۇنلارنىڭ تىلىنى ئېنىق
لاشتىن باشلانغان . ھۇنلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىردە
جۇڭگونىڭ چېگرا رايونىدا كۈچلۈك دۆلەت قۇرغاندى . كېيىنكى
جەرياندا ، ئۇلار ياۋروپاغا سىلجىپ بېرىپ ، ئۇ يەردە مىلادىيە
5 ـ ئەسىردە ناھايىتى زور شۆھرەت قازاندى . ئىلگىرى كىشىلەر
ھۇنلارنى تۈركىي خەلق دەپ ھېسابلايتتى ، ھازىرمۇ ھەم شۇنداق
قارايدۇ . بولۇپمۇ جۇڭگولۇقلار 6 ـ ئەسىردىكى تۈركلەرنى ھۇنـ
لارنىڭ ئەۋلادلىرى دەپ ھېسابلايدۇ . جۇڭگو مەنبەلىرىدە ، ھۇنـ
لارنىڭ سۆزلىرى دەپ ھېسابلانغان سۆزلەرنى تۈركچە سۆز ، دەپ

تەتقىق قىلىش نۇرغۇن قېتىم ئىشلەنگەن . بۇ ساھەدە ياپونىيىلىك تارىخچى ئالىم شىراتورىنىڭ ئەمگىكى ئالاھىدە گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرىدۇ . بۇ خىل ئۇرۇنۇشلارنىڭ نەتىجىسىمۇ ئالىملارنى تازا قانائەتلەندۈرۈپ كېتەلمىدى . كېيىن پروفېسسور شىراتورىنىڭ[1] ئۆزىمۇ بۇرۇنقى تەخمىنىلىرىدىن ۋازكېچىپ ، ھۇنچە سۆز دەپ قارالغان سۆزلەرنى تۇنگۇس تىلىدىكى سۆزلەر بىلەن چۈشەندۈرۈش تېخىمۇ ئاسان دېگەن قاراشقا كەلگەن[2] .

شەرقىي موڭغۇلىيىدە ھۇنلاردىن كېيىن ئىككىنچى بولۇپ ھاكىمىيەت قۇرغان ۋە شۇ چاغلاردا كېلىپ چىقىشى تۇنگۇسلاردىن دىن دەپ قارالغان كۆچمەن خەلق ، خەنزۇ مەنبەلىرىدە شەنبى[3] (سىيانپىي) دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان بىر تائىپىدۇر . مەزكۇر خەلق ھۇنلارنىڭ شەرق تەرىپىدە ياشايتتى ۋە ھۇنلارنىڭ دۈشمىنى بولۇپ كەلگەندى . ئۇلار مىلادىيە 1 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا موڭغۇلىيىدىكى ھۇنلارنىڭ يەرلىرىنى ئىگىلىۋالدى ، خۇددى ھۇنلارغا ئوخشاشلا جۇڭگونىڭ شىمالىي رايونىدا بىر نەچچە سۇلالە داۋام قىلغان ھاكىمىيەت قۇردى . ھۇنلارنىڭ تىلىنى تەتقىقاتچىلار باشتىلا تۇركىي تىل دەپ ھېسابلىغان بولسا ، بۇنىڭ ئەكسىچە ، شەنبىلەرنىڭ تىلىنى تەتقىقاتچىلار نېمە ئۈچۈندۇر ھازىرغىچە تۇركىي تىل دېمەي كەلگەندى . پروفېسسور پېللىئوت لېننىنگرادتا بەرگەن بىر دوكلاتىدا ، خەنزۇ مەنبەلىرىدە شەنبى تىلىغا ئائىت سۆزلۈكلەرنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقىنى ۋە بۇ سۆزلۈكلەرنىڭ شۇبھىسىزكى تۇرك تىلىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ، شۇڭا شەنبىلەرنىڭ تۇرك ئىكەنلىكىدە ھېچقانداق گۇمان يوقلۇقىنى ئوتتۇرىغا

---

① über die spra che der Hiung—nu. Cp.
überdie sprachedes Hing—nu stammes.

② شىراتورى : «ھۇن تىلىنىڭ ئەڭ يېڭى چۈشەندۈرۈلۈشى» ؛ پۇللىيىلانىڭ : «سوزۇق تاۋۇش سىستېمىسى» .

③ شەنبىلەر ، ئۇلارنىڭ تىلى ۋە ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا شرىبېر (Schreiber) نىڭ «شەنبى مىللىتى» ؛ «تىلنىڭ سىستېما تەۋەلىكى» ؛ لىگېتىنىڭ «تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى» 1955 ـ يىل ، 137—138 ـ بەتلەر ۋە بازىنىڭ ئەمگەكلىرى قاتارلىقلارغا قارالسۇن .

غا قویدی[1] . پیللئوتنىڭ بەرگەن مەلۇماتىدا كۆرسىتىلگەن پا-
كىتلار ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى . بۇ مەلۇماتلاردىن
جۇڭگوغا قوشنا كۆچمەن خەلقلەرنىڭ تىلى توغرىسىدا ھازىرغىچە
قىلىنغان مۆلچەرلەردىنمۇ نۇرغۇن ئۇچۇرلارغا ئېرىشكىلى بولـ-
دۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ خىل مەلۇماتلار بۇنىڭ بىلەنلا چەكلـ-
نىپ قالمايدۇ . بۇنىڭدىن بۇرۇن پروفېسسور پيللئوت ئۆزىنىڭ
ئېلان قىلغان بىر پارچە ماقالىسىدا ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا
«قىتان» (كىدان) دەپ ئاتالغان بىر خەلقنىڭمۇ سۆزلۈكلىرى
بارلىقىنى قەيت قىلغانىدى . بۇ خەلقمۇ ھازىرغىچە تۇڭگۇسلار
دەپ قارالغانىدى . بۇ سۆزلۈكلەرنىڭ موڭغۇل تىلىغا تەۋە ئىكەن-
لىكى ئېنىقلاندى .

پروفېسسور پيللئوت تۈركلەردىن بۇرۇن ھۆكۈمرانلىق
قىلىپ تۇرغان ، گەرچە تۈركلەرگە ئوخشاش شۇنچىۋالا كەڭ جاي-
لارنى ئىگىلىمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن خېلىلا يەرلەرنى ئىگىلىگەن
ئاۋارلار ئۈستىدە توختىغاندا ، ئۇنىڭ مەزكۇر ئاۋارلار تۈركلەردىن
كېلىپ چىققانىدى ، دېگەن پىكرىنىڭ ئاساسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى
ماڭا تا ھازىرغىچىلا ئېنىق ئەمەس[2] . ئاۋارلار مىلادىيە 5 ـ
ئەسىردە ۋە 6 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ
شەرقىدە ھۆكۈم سۈرگەن . بۇ خەلق جۇڭگو مەنبەلىرىدە ئۇلار
ئۆزلىرىنى ئاتىغان نام بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋەتتى بولمىغان
باشقىچە بىر نام بىلەنلا ئاتالدى . بۇ خەلق خەنزۇچە مەنبەلەردە
رۇرەن دەپ ئىپادە قىلىنغان . بۇ خەنزۇچە خەتلەر قانداقتۇر بىر
سازاڭ قۇرتنى ئىپادىلەيدىكەن . بۇ كۆچمەن خەلقنى كەمىستىپ
ئېيتقان بىر ئاتالغۇ بولسا كېرەك . «Avar» («ئاۋار») سۆزى

---

① پ .پيللئوتنىڭ شەنبى تىلى توغرىسىدا يازغانلىرى يۇقىرىقى مەنبەگە ئاساسلانغان .
② ئەمما ئۇنىڭ (پيللئوتنىڭ) بەك ئېھتىيات بىلەن ئېيتقان تۆۋەندىكى جۈملىلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇڭ :

《Bien plus, il est possible que les Avares Euxmemes aient ete de Lang ne mongole》

يۇقىرىقى مەنبە ، 147 ـ بەت .

جۇڭگو مەنبەلىرىدە يولۇقمايدۇ ، ئۇنداقتا ئورخۇن ئابىدىلىرىدە بارمۇ ؟ بۇ ، مۇنازىرە ئۈستىدە تۇرماقتا . ئورخۇن ئابىدىلىرىنىڭ بىرلا يېرىدە ئابىدىلەر يېزىلىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇنراق ئۆتكەن بىر خەلقنىڭ «ئاپار ـ ئاپۇرۇم» ياكى «پار پۇرۇم» (Apar—apurum ياكى ParPurum) دېگەن سىرلىق نامى ئۇچرايدۇ . ئالىم تومسېن ئۆزىنىڭ كېيىنكى بىر تەرجىمىسىدە «ئاپار» ۋە «ئاپۇرۇم» دېگەن ئىككى سۆزنى ئايرىم ـ ئايرىم ئىككى خەلقنىڭ نامى دەپ قارىغان ۋە بۇ سۆزلەرنىڭ ھەر بىرسىگە بىردىن سوئال بەلگىسى قويۇپ قويغان[1] . «ئاۋار» سۆزى ۋىزانتىيە ، غەربىي ياۋروپا ، رۇس مەنبەلىرىدىمۇ ھەر خىل شەكىللەردە ئۇچرايدۇ (رۇس سالنامىلىرىدا obry شەكلىدە ئۇچرايدۇ) . ۋىزانتىيىلىكلەر ھەقىقىي ئاۋارلارنى (ئۇلارنىڭ ئېيتىشچە ، ئاۋارلار شەرقتە ھالاك بولۇپ تۈگىگەن) ياۋروپاغا ئاۋار نامى بىلەن كەلگەن خەلقلەردىن پەرقلەندۈرۈپ قارايدۇ[2] ئەمما ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، بىزنىڭ ئالدىمىزدا تۇرغىنى دەل شۇ بىر خەلق ؛ ھېچبولمىغاندا ئۆزئارا قانداشلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە يېقىن خەلق بولسا كېرەك .

پروفېسسور پېللىئوتنىڭ پىكرىنى قوللايدىغان ئەھۋالـمۇ يوق ئەمەس . بۇلار قاتاردىغا قەدىمكى دوناي بۇلغارلىرىنىڭ خانلىرى[3] ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان دەۋرلەرگە ئائىت سلاۋيان سالنامىلىرىدىكى قەدىمكى بۇلغار تىلى دەپ قارالغان سۆزلەر كىردۇ . مەلۇمكى ، بۇ بۇلغارلارنىڭ دەسلەپتە سلاۋيانلار بىلەن ھېچقانداق قانداشلىق مۇناسىۋىتى يوق ئىدى . ھازىرمۇ ئۇلارنىڭ چىرايىدا غەيرىي سلاۋيانلارغا خاس ئالامەتلەر ساقلىپ قالغان . سالنامىدە ساقلىنىپ قالغان بۇ سىرلىق سۆزلەرنىڭ سلاۋيانچە

---

① تومسېن : «قەدىمكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» ، 171 ـ بەت ؛ كلياشتورنىي : «قەدىمكى تۈركىي تىل يادىكارلىقلىرى» قاتارلىقلارغا سىلىشتۇرۇپ قارالسۇن .

② سىموكاتتانىڭ «تارىخ» نامىلىق كىتابىنىڭ 159 ـ 160 ـ بەتلىرىگە ؛ ماكارتىنىيىنىڭ «گرىكچە ماتېرىياللار ئۈستىدە تەھلىل» نامىلىق ئەسىرىنىڭ 266 — 267 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن .

③ ئو .پرىتساك : «بۇلغار پادىشاھلىرى شەجەرىسى» .

سۆزلەر بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق . شۇڭلاشقا بۇ سۆزلەر-نى تۈركىي تىللار ياكى تۈركىي تىللارغا يېقىن تىللارغا مۇناسىۋەتلىك دەپ چۈشەندۈرۈپ كەلگەن . فېنلاندىيە ئالىمى ، پروفېسسور مىككولانىڭ بۇ سىرلىق سۆزلەرنى ئون ئىككى ھايۋان نامى بىلەن سانىلىدىغان مۆچەل يىلى بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ ، دەيدىغان پىكرى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەشكە ئېرىشتى . ئەمما ئۇنىڭدا بۇلغارلار ئىشلەتكەن مۆچەل يىلىدىكى ئات يىلى (يىلقا يىلى) نى تۈركچە ئىشلەتمەي ، بەلكى ئۇنىڭ ئورنىغا موڭغۇلچە «مۇرىن»[1] دېگەن سۆزنى قوللانغان . بۇ پاكىتنى دەسلەپتە ھېچكىم چۈشىنەلمىدى . ئەگەر ئاۋارلار موڭغۇللاردىن كېلىپ چىققان بولسا ، ئۇ چاغدا مورىن سۆزى غەربكە ئاۋارلار تەرىپىدىن ئېلىپ كېلىنگەن بولىدۇ . بۇ يەرلەردىن تارىختا ئۇتكەن موڭغۇللار تېخى غەرب تەرەپكە كەلمىگەن دەۋرلەرگە مەنسۇپ موڭغۇلچە سۆزلەرنى ئىزدەشكە ئۇرۇنغان ئالىملارنىڭ ئىزدىنىشلىرى توغرىسىدا توختالمايمەن . بۇلار دىققەت قىلىشقىمۇ ئەرزىمەيدۇ ، بۇنىڭدىن باشقا ، كۆپرەك گۇمانلىق مەسىلىلەر ئۈستىدىمۇ توختالمايمەن . ھەتتا چوڭ ئالىملارمۇ بۇ مەسىلىلەر توغرىسىدا ئۆزىنىڭ قىياسلىرىنى يۈرەكلىك ھالدا ئوتتۇرىغا قويدى . مەسىلەن : مارك-ۋارت ، ئامۇ دەريا سى[2] نىڭ يۇقىرى تەرىپىدىكى چاغانىيان ۋىلايىتىنىڭ نامىنى موڭغۇلچە چاغان (ئاق ، ئاپئاق) دېگەن نامغا يېقىنلاشتۇرۇپ ، چاغانىيان سۆزىنى موڭغۇلچە سۆز دەپ تىلغا ئېلىپ ، تالاشقۇچىلىكى يوقلا بىر گەپنى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتىمىدۇ .[3]

ئىككىنچى تەرەپتىن ، پېللىئوتنىڭ پىكرىگە كۆچلۈك قارشى پىكىرلەرمۇ بار . ئاۋارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى مىلادىيە 5 ـ ئەسىر-

---

① مىككولا : «خرونولوگىيە» ، 12 ـ بەت .
② بارتولد : «چاغانىيان» ، «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 ـ توم ، 358 — 359 ـ بەتلەر .
③ ماركۋارت : «كۇمانلار» ، 71 ـ بەت ، 2. Anm .

ده زور دەرىجىده كېڭىيىپ ، غەربته جۇڭگو تۇركىستانىدىكى قارا شەھەرگىچە يېتىپ باردى ۋە ئېفتالىتلار يەنى ئاق ھۇنلارنىڭ غەربكە — ئامۇ دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈشىگە سەۋەب بولدى . كېيىن بۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى تۇركلەر بېسىۋالدى . مۇشۇنداق ئەھۋالدا ، بۇ دەۋردىكى ۋەقەلەرگە موڭغۇللار قاتناشقاندى ، دەپ چۈشەندۇرۇش قانداقسىگە مۇمكىن بولسۇن ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر تا ھازىر-غىچە چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغىچە بولغان ۋاقىتقا دائىر ھېچقانداق موڭغۇلچە تېكىستلەرنى تاپالمىدىغۇ . بۇ يەردە يەنە مۇنداق بىر ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇشىمىز توغرا كېلىدۇ : ئا-ۋارلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان ۋاقىتلاردا غەربىي ياۋروپانىڭ خانزادە ۋە باشقا سودىگەرلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا كۆچمەنلىرى بىلەن سودا ئالاقىلىرى بار ئىدى ، ئەمما بۇ سودا ئالاقىلىرى تۇركلەر ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى سودا ئالاقىلىرىگە قارىغاندا ئازراق ئىدى . بىزگە يەنە شۇمۇ مەلۇمكى ، سوغدى سودىگەرلە-رىنىڭ ياۋروپاغا كۆچۈپ كەلگەن ھۇنلار بىلەنمۇ شۇنداقلا جۇڭگو-دا قېپقالغان ۋە ئۇ يەردە مەلۇم بىر تېررىتورىيىنى ئىگىلەپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان ھۇنلار بىلەنمۇ سودا - تىجارەت ئالا-قىسى بار ئىدى .

مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، پروفېسسور پېللە-ئوتنىڭ مەلۇماتلىرى ئىلىم - پەن ساھەسىنىڭ جۇڭگوشۇناسلار-دىن تارىختا ئۆتكەن كۆچمەن خەلقلەرنىڭ ئېتنوگرافىيىسى ھەق-قىدە ھازىرقىدىن تېخىمۇ ئېنىق ۋە تېخىمۇ تولۇق ، قىممەتلىك ماتېرىياللارنى تەلەپ قىلىشنىڭ ئورۇنلۇق ئىكەنلىكىنى كۆرسەت-تى . تارىخ پېنى ئۈچۈن قىممەتلىك خۇلاسىلەرنى چىقىرىش ، ھېچبولمىغاندا بۇرۇنقى خاتالىقلارنى تۈزىتىش ئۈچۈن تىل تەتقە-قاتىنىڭ ئىلمىي نەتىجىلىرىگە ئاساسلىنىشقا توغرا كېلىدۇ . تىل ئىلمى شۇنداق نەتىجىلەرگە ئېرىشكەندىلا ئاندىن ئۇ بۇرۇنقىدەك

هېچقانداق ئىلمىي بولمىغان تىل جەھەتتىكى سېلىشتۇرۇشلاردىن خالىي بولالايدۇ .

مۇشۇ كەمگىچە كىشىلەر ھۇنلارنىڭ ياكى باشقا كۆچمەن خەلقلەرنىڭ سۆزلىرىنى ھازىرقى زامان تۇركىي تىل دىئالېكتىلىرىدىكى سۆزلەر بىلەن سېلىشتۇرۇشقا بولىدۇ دەپ قارىغان بولسىمۇ ، بىراق بۇ سۆزلەرنىڭ ھازىرقى شەكىللىرىنىڭ قەدىمكى دەۋردە قوللىنىلغان ياكى قوللىنىلمىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويمىدى . مەسىلەن : پروفېسسور شىراتورى ئۆزىنىڭ بىر ئەسىرىدە مىلادىيىنىڭ بېشىدىلا مەلۇم بولغان كۆچمەن خەلقلەرنىڭ بىرسىنىڭ باشلىقىنىڭ مەنسەپ ئۇنۋانىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن ، ئوتتۇرا ئاسىيادا قوللىنىلۋاتقان تۇركچە «Bi» سۆزىنى قوللانغان . ھالبۇكى بۇ سۆز قەدىمكى تۇركچە «بەگ» سۆزىنىڭ كېيىنكى ئۆزگەرگەن شەكلى ئىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ سۆز 15 ـ ئەسىردىن بۇرۇن بىرەر يەردە ئۇچرىمىغانىدى . شۇنىڭغا ئوخشاش ماركۋارتمۇ موڭغۇل تېررىتوريىسىدە ئۇچرايدىغان تېلې خەلقى توغرىسىدا بېرىلگەن جۈڭگو مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلارنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن «دەريا» مەنىسىدىكى ئېتىل[1] سۆزىنى كەلتۈرۈپ ، تېلې سۆزى ئېتىل سۆزىدىن كېلىپ چىققان دەپ چۈشەندۈرىدۇ . ئەمما بۇ سۆز چۈۋاش تىلىدىن ئېلىنغان . بۇ سۆز ۋولگا تۇركلىرى تىلىدا ، ئىككىنچى تۇرلۇك ئېيتقاندا ، تاتار تىلىدىن باشقا تۇركىي خەلقلەر تىلىدا ئۇچرىمايدۇ .

مەڭگۈتاش يادىكارلىقلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا تېپىلغان قەدىمكى تۇركلەرنىڭ دىنلىرىغا ئائىت ئەدەبىي يادىكارلىقلار ، ئېھتىمال ، تۇركىي تىللار لۇغەت فوندىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ بېرىۋاتقانلىقىنى ئىلمىي ئاساستا كۆرسىتىپ بېرىشكە ، شۇنداقلا بىرەر سۆزنىڭ قايسى تىل دىئالېكتىغا مەنسۇپلىقىنى ،

---

① ماركۋارت : «خرونولوگىيە» 95 ـ بەت .

قايسى رايونلاردا ئىشلىتىلگەنلىكىنى ئېنىقلاشقا يارىدىمى بولار . ئەگەر كىشىلەر موڭغۇل تىلىدىكى قەدىمكى يادىكارلىقلارنى تاپقان بولسا ئىدى ، موڭغۇل تىلىنى خۇددى ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرى بىلەن سىمىت (سام) تىللىرىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغانغا ئوخشاش ، تۈركىي تىللار بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشقا ئىمكان بولغان بولار ئىدى . ئەمما ھازىرغىچە 13 ـ ئەسىردىن بۇرۇنقى موڭغۇل تىلى يادىكارلىقلىرى تېپىلمىدى . شۇڭا ، موڭغۇل تىلى تارىخى ، تۈركىي تىللار تارىخىغا قارىغاندا تېخىمۇ قاراڭغۇ تۇرماقتا① .

تىل تارىخىنى قەدىمكى تاش پۈتۈكلەرنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشتىن باشقا ، جانلىق دىئالېكتلارنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىقمۇ مەلۇم دەرىجىدە نەتىجە ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ . ئەدەبىي تىلدا ئۇزۇن ۋاقىت ئىشلىتىلمەي قالغان قەدىمكى بىرەر سۆزنىڭ شەكلىنىڭ جانلىق تىلدا ساقلىنىپ قالغانلىقىنىڭ مىساللىرىنى ھەرقانداق بىر تىلدىن تاپقىلى بولىدۇ . ھىندى ـ ياۋروپا تىلى مۇتەخەسسىسلىرى بىلەن سام تىللىرى مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ تەتقىقات ئەھۋالىغا سېلىشتۇرغاندا ، تۈركىشۇناس ۋە موڭغۇلشۇناسلار بەكرەك قىيىن ئەھۋالدا تۇرىدۇ . مېنىڭ بىلىشىمچە ، موڭغۇل دىئالېكتلىرى ئۆزئارا شۇنچە يېقىنكى ، بۇلاردىن بىرەر تارىخىي خۇلاسە چىقارغۇدەك ماتېرىيالغا ئېرىشىش مۇمكىن ئەمەس . تۈركىي خەلقلەرنىڭ ناھايىتى كەڭ ۋە نۇرغۇن يەرلەرگە تارقىلىپ كەتكەنلىكى تۈركىي تىل دىئالېكتلىرىنىڭ كۆپ خىللىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان . تۈركشۇناسلارنىڭ ئالدىدا بىر ـ بىرىگە يېقىن تۈرك تىلى دىئالېكتلىرىدىن باشقا ، يەنە بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق ئالاھىدە ئىككى تۈركىي تىل

---

① قىتان مەڭگۈناشلىرىنى تىل جەھەتتىن موڭغۇل تىل سىستېمىسىغا تەۋە دەپ قارايدىغان پەرەزلەر ھەققىدە تاسكىننىڭ «پېشىپ ئوقۇش» ناملىق ئەسىرى ؛ يەنە «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم ، 1 ـ قىسىم ، «سەۋەرقەنت تارىخىنىڭ ئوچېركى» ، 48 ـ بەت 2 ـ ئىزاھ قاتارلىقلارغا قارالسۇن .

بار . بۇلار چۇۋاش تىلى ۋە ياقۇت تىلىدىن ئىبارەت . بۇ ئىككى تىلنى باشقا تۈركىي تىل دىئالېكتلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ، بۇ تىللارنىڭ تارىخىنى ئېنىقلاشقا بەزى ماتېرىياللارنى تاپقىلى بولىدۇ ، بۇنىڭغا قاراپ بۇ خەلقلەرنىڭ تارىخىنى ئېنىقلاشقىمۇ بولىدۇ .

ياقۇت تىلى يىراق شىمالغا ئورۇنلاشقان تۈركىي خەلقنىڭ بولۇپ ، بۇ خەلق ئۆزىنىڭ ئورۇنلاشقان يېرىنىڭ ئەھۋالى مۇناسىۋىتى بىلەن ئومۇمىي تۈرك خەلقىنىڭ تارىخىي ھاياتىغا ئارىلىشالمىغان . چۇۋاش تىلى بولسا ، ۋولگا دەرياسى ۋادىسىغا جايلاشقان خەلقنىڭ تىلى بولۇپ ، بۇ يەر ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەينى - كەينىدىن كۆچۈپ كەلگەن تۈركىي خەلقلەر ئورۇنلاشقان يەر ئىدى . شۇڭلاشقا چۇۋاش تىلىنىڭ تارقىلىش دائىرىسىنى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ھازىرقىغا قارىغاندا كەڭ ئىدى دەپ مۆلچەرلەشكە ئاساس بار . ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىرى روسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى پەچەنەك خەلقىدىن باشلاپ ،جۇڭگونىڭ شەرقىي چېگرىسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تۈركىي خەلقلەر تىللىرىنىڭ بىر - بىرىدىن ئازلا پەرقلىنىدىغانلىقىنى ، ئەمما ، بۇلار ئىچىدىكى بۇلغارلارنىڭ تىلى بىلەن ھازارلارنىڭ تىلى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىللىرىغا قارىغاندا ئالاھىدىرەك بولۇپ ، ئۇنى باشقا تۈركىي خەلقلەر دەرھاللا چۈشىنىپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ . بۇلغار ۋە ھازار خەلقلىرىمۇ ۋولگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىن قىسمىغا جايلاشقان . ئۇلارنىڭ تىلى فېن تىلىدىنمۇ پەرقلىنىدۇ . ۋولگا دەرياسىنى بۇلغارلارمۇ ، ھازارلارمۇ «ئېتىل» دەپ ئاتايدۇ . بۇ ئاتالغۇنىڭ مەنىسى چۇۋاشچە «دەريا» دېمەكتۇر . مانا مۇشۇ ئەھۋال تۈركولوگلارنىڭ چۇۋاش تىلى بۇرۇنقىراق زامانلاردا بۇلغارلار ياكى ھازارلار قوللانغان تىلنىڭ قالدۇقى بولسا كېرەك ، دەپ خۇلاسە چىقىرىشىغا ئاساس بولغان .

چۇۋاش تىلىنىڭ خاراكتېرى مەسىلىسى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە

ئالىملارنىڭ تالاش ـ تارتىش ئوبيېكتى بولۇپ كەلدى . رادلوف بىر چاغلاردا بۇ تىل تۈركىي تىل ئامىلى بىلەن فېن تىلىنىڭ ئارىلاشمىسى بولسا كېرەك دەپ ھېسابلىدى . كېيىن باشقا ئالىملار چۈۋاش تىلىدا تۈركىي تىلنىڭ ئەڭ قەدىمكى تەرەققىيات باسقۇچىدىكى ھازىرقى تۈركىي تىل دىئالېكتلىرىدا يوقىلىپ كەتكەن سۆزلەر ساقلىنىپ قالغان دېگەننى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇندى . بۇ خۇسۇستىكى خۇلاسىنى ئەڭ ئاخىرى تەتقىقاتچى پوپپې «روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاخباراتى»دا ئېلان قىلدى[1] . پوپپېنىڭ پىكرىچە ، چۈۋاش تىلى ئالاھىدە بىر تىل گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ . خۇددى تۈرك تىلى بىلەن موڭغۇل تىلى بىر ـ بىرىگە يېقىن بولسىمۇ ، ئۇلارنى يېقىنلاشتۇرۇپ بىر تارماققا كىرگۈزگىلى بولمىغىنىغا ئوخشاش ، چۈۋاش تىلى مۇشۇ گۇرۇپپىنىڭ ئۈچىنچى بىر تارمىقى ھېسابلىنىدۇ . بۇ مەسىلە ئۈستىدە لېنىنگرادتا ئۈيۈشتۇرۇلغان چوڭ مۇنازىرىدە چۈۋاش تىلىنى تۈركىي تىل گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈشكە پوپپې ماقۇل كەلدى ، ئەمما ئۇ تۈرك تىلىنىڭ قەدىمكى تەرەققىيات باسقۇچىدىكى گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈشكە قوشۇلدى . گەرچە مەزكۇر تىل تەرەققىيات باسقۇچىدا موڭغۇل تىلى تۈركىي تىل گۇرۇپپىسىدىن ئايرىلىپ چىققان بولسىمۇ ، ئەمما ئەينى دەۋردىكى يازما ھۆججەتلەردە ۋە جانلىق تىلدا تۈركىي تىلنىڭ خاراكتېرلىك خۇسۇسىيەتلىرى روشەن ئەمەس ئىدى[2] .

ئەگەر بۇ خۇلاسە ئىلىم ـ پەن تەرىپىدىن ئاخىرقى خۇلاسە دەپ قوبۇل قىلىنىدىغان بولسا ، بۇنىڭ تارىخشۇناسلار ئۈچۈن ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭ بولغان بولاتتى . بۇلغارلار ۋە ھازارلار

---

① پوپپې : «چۈۋاش تىلى» ؛ «روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاخباراتى» ، 1925 ـ يىل ، 23 ـ 24 ـ ؛ 404 ـ 426 ـ بەتلەر .

② چۈۋاش تىلى بىلەن باشقا تۈركىي تىللارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە يىگوروفنىڭ : «ھازىرقى زامان چۈۋاش تىلى» ؛ سىربېرىنىكوفنىڭ : «چۈۋاشلارنىڭ كېلىپ چىقىشى» قاتارلىقلارغا ؛ باسكاكوفنىڭ «ئاخبارات ژۇرنىلى» 188ـ200 ـ بەتلەردىكى ئەمگەكلىرىگە قارالسۇن .

مىلادىيە 6 ـ ئەسىردىن بۇرۇنقى خاتىرىلەردە تىلغا ئېلىنمايدۇ . ئەمما ، شۇنىسى ئېنىقكى ، بۇلغارلار ۋولگا دەرياسى ۋادىسىغا مىلادىيە 6 ـ ئەسىردە تۈرك ئىمپېرىيىسى تەشكىل قىلىنىشتىن خېلىلا بالدۇرقى دەۋرلەردە كەلگەن . شۇنى ئىككىلەنمەيلا مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇكى ، بۇلغارلار بىلەن هازارلارنى بۇ رايونغا هۇنلارنىڭ مىلادىيە 2 ـ ئەسىردىكى كۆچۈش دولقۇنى ئېلىپ كەلگەن . جۇغراپىيە ئالىمى پتولېمى هايات چاغلاردا (مىلادىيە 2 ـ ئەسىردە — تەرجىماندىن) هۇنلار ۋولگا دەرياسىدىن ئانچە يىراق بولمىغان بىر ئورۇنغا جايلاشقانىكەن . ۋولگا دەرياسىنىڭ چۈۋاشچە ۋە كېيىنرەك تۈركچە نامى بولغان ئېتىل شۇ چاغلاردا تېخى خاتىرىگە ئېلىنمىغان بولسا كېرەك . ئەمما يايىق دېگەن دەريانىڭ نامى پتولېمىنىڭ يازغانلىرىدا ئۇچرايدۇ . «يايىق » دېگەن ئىسىم تۈركچە ئىسىم ئىدى . پتولېمىنىڭ يازغانلىرىدا يايىق دەرياسىنىڭ نامى دايىق (Daix) شەكلىدە ئۇچرايدۇ . «ي » هەرپىنى ئىشلىتىش شۇ چاغلاردا يەرلىك خەلقنىڭ ئادىتى بولسا كېرەك . چۈنكى ۋىزانتىيىلىكلەرنىڭ خاتىرىلىرىدىمۇ تۈركلەرنىڭ ئۆلگۈچىنى خاتىرىلەش مۇراسىمىنى دوخىيە (dochia) دەپ ئاتايدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان . بۇ سۆز ئورخۇن ئابىدىلىرىدە بولسا «ي » تاۋۇشى بىلەن «jog»[1] شەكلىدە بېرىلگەن . تىلدىكى بۇ هادىسە چۈۋاش تىلىدىمۇ ۋە ياقۇت تىلىدىمۇ بار . ياقۇت تىلىدا تۈركىي تىلدىكى «ي » تاۋۇشى «س » تاۋۇشى بىلەن ئالمىشىدۇ . بۇ تىل هادىسىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنىڭ تارىخى هازىرچە دېگەندەك ئېنىقلىنىپ كېتىلمىدى . قانداقلا بولمىسۇن ، پتولېمىنىڭ خاتىرىسىدىكى «دايىق » دېگەن سۆز يىل دەۋرى جەهەتتىن ئەڭ قەدىمكى تۈركىي سۆزدۇر .

---

① (jog ئىمىس jogh بولۇشى كېرەك ، بۇ سۆز مەهمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى »دىمۇ ئۇچرايدۇ — shaeder. H. H) دايىق ۋە داخىيە ناملىرى توغرىسىدا Moravcsik نىڭ Byzantinoturcica ، 2 ـ توم ، 116 ـ ، 119 ـ بەتلىرى ، بېرىنشتامنىڭ «دجەكانىيا» غا مۇناسىۋەتلىك قەدىمكى ئىزلار» قاتارلىقلارغا قارالسۇن .

تاریخي پاکتلار بىزنى شۇنداق مۇلچەرگە کېلىشکە مەجـ-
بۇرلايدۇکى ، ئەگەر چۇڭاش تىلىنى تۇرك تىلىنىڭ خېلىلا بال-
دۇرقى تەرەققىيات باسقۇچىنىڭ قالدۇقى دەپ ھېسابلايدىغان بول-
ساق ، ئۇ ھالدا ھۇن تىلىمۇ دەل مۇشۇ باسقۇچتا تۇرغان تىل
بولىدۇ . ئۇ چاغدا ھۇن تىلى بۇگۇنكى بارلىق تۇركي خەلقلەر
(ياقۇتلار ۋە چۇڭاشلاردىن باشقا) سۆزلەۋاتقان تۇركي تىل دەپ
ھېسابلانغان تۇركي تىل بولماي قالمىدۇ . بۇ تىل ئەھۋالغا قارد-
غاندا ، ھۇنلار تەرىپىدىن يىراق غەربكە ئېلىپ كېلىنگەن ۋە بۇ
تىلنىڭ قالدۇقى ھۇنلارنىڭ كۆچۈشى بىلەن بىۋاسىتە ياكى ۋاسد-
تىلىك مۇناسىۋىتى بولغان ھەممىلا تىللاردا ساقلىنىپ قالغان
بولسا كېرەك . ۋېنگىر تىلىدىكى تۇرك تىلىغا خاس ئامىللارمۇ
دەل شۇنىڭ جۇملىسىدىن . يۇقىرىقىلاردىن باشقا بەزى مەدەنىي
سۆزلەرمۇ يىراق غەربكە ئېلىپ كېلىنگەن . بۇ سۆزلەر ئەسلىي
كېلىپ چىقىشى خەنزۇ تىلىدىن دەپ مۇلچەر قىلىنغان سۆزلەر
بولۇپ ، ئۇ ھۇنلار تەرىپىدىن ئېلىپ كېلىنگەن بولۇشى ئېھتىد-
مال . ۋېنگىر تىلىدىكى «يازماق» مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان «بد-
تىمەك» دېگەن سۆز دەل شۇ سۆزلەرنىڭ بىرىدۇر① . ھۇنلارنىڭ
شەرق تەرەپتىكى قوشنىسى بولغان شەنبىلەرنىڭ تىلىمۇ ئەسلىي
تۇرك تىلىنىڭ ئەڭ قەدىمكى باسقۇچىغا مەنسۇپ بولۇشى مۇمد-
كىن . بۇ مەسىلىنىڭ تېزرەك ھەل قىلىنىشى ئۇچۇن بىز پرو-
فېسسور پېللىئوت تىلغا ئالغان «شەنبىچە ـ خەنزۇچە لۇغەت»
نىڭ پاتراق نەشر قىلىنىشىنى ئۇمىد قىلىمىز .

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربي قىسمىدا تۇركي خەلقلەر مىلاد-
يىدىن بۇرۇن ۋە مىلادىيە 1 ـ ، 2 ـ ئەسىرلەردىلا پائالىيەت

---

① تۇزىتىش : ۋېنگىر تىلى ھەققىدىكى بۇ چۇشەندۇرۇشتە مەسىلە بار ، تۇرك تىلىد-
كى «biti» ۋېنگىر تىلىدا «betue» (ھەرپ) دېيىلىدۇ ، «يېزىش ، پۈتۈش» ۋېنگىر تىلىدا «
ir» ، تۇرك تىلىدا «Yaz» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . شىراتورنىڭ «پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاخباراتى»
(1902 ـ يىل ، 16 ـ بەت)دىكى ماقالىسى ؛ چاۋاننىبىنىڭ «ئاسىيا ئاخباراتى» (5 ـ تۇم 65
ـ بەت)دىكى ماقالىسى ۋە گابائىننىڭ «قەدىمكى تۇرك تىلى گراممىاتىكىسى» قاتارلىق ئەسەرلەرگە
قارالسۇن .

ئېلىپ بارغاندى ، دېگەن قاراش هازىرغىچە هېچقانداق ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلانمىدى . قەدىمكى دەۋرنىڭ كلاسسىك هۆججەتلىرى ئىچىدە هىپپوگراتنىڭ «كېلىمات» ناملىق ئەسىرى ناهايىتى مۇهىم ئورۇن تۇتىدۇ . بىز ئۇنىڭدىن گرېكلارغا هىندى - ياۋروپالىقلاردىن باشقا ئىرقتىكى خەلقلەرمۇ مەلۇم بولغان ئىدى ، دېگەن خۇلاسىگە كېلىمىز① . ئەمما بۇ خەلقلەر ئىچىدە تۈركلەرنىڭ بار - يوقلۇقى گۇمانلىق . چاۋاننېس ئون ئىككى مۆچەل تۈركلەردە پەيدا بولغان ، دېگەن نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلغان هالدا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردە گرېكلار ئومۇملاشتۇرۇپ «هىندى - سكىتلار» دەپ ئاتىغان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا هىندىستاننىڭ نۇرغۇن يەرلىرىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ، بىرقانچە ئەسىر داۋاملاشقان ئىمپېرىيىنى قۇرغان خەلقلەرنى تۈركي خەلقلەر ئىدى ، دېگەن قاراشقا مايىل بولغان . كىشىلەر چاۋاننېستىن ئون ئىككى مۆچەلگە كىرگۈزۈلگەن هايۋانلار ئىچىدە بەزىلىرىنىڭ ، مەسىلەن : مايمۇننىڭ تۈرك ئەللىرىدە ئۇچرىمايدىغانلىقىنى سورىغاندا ، چاۋاننېس تۈركلەر مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1 - ئەسىردە هىندىستاننى بېسىۋالغان چاغلاردا مايمۇن بىلەن تونۇشقان بولسا كېرەك ، دەپ جاۋاب بەرگەن② . هازىر ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، ئون ئىككى مۆچەل تۈركلەردە پەيدا بولغان ، ياكى هىندى - سكىتلار تۈركلەردۇر دەيدىغان نەزەرىيىگە هە - هۇ دەپلا قوشۇلۇپ كەتكىلى بولمايدىغاندەك قىلىدۇ . چاۋاننېستىن كېيىن ، گەرچە يەنە بىر كاتىتا خەنزۇشۇناس — فېرىدرىخ خىرت③ بۇ قاراشنى قايتا ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرى بولمىدى . بۇ مەشهۇر ئون ئىككى مۆچەل ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، هىندىستاندا پەيدا بولغان ، ئۇ يەر-

---

① هىپپوگرات ، جونس نەشرى ، لوندون ، 1923 - يىل ، 65 - ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەتلەر .

② chavannes, Le cocliturc. p,122.

③ Nachwarte,s. 48.

دىن خەنزۇلار قوبۇل قىلغان ۋە ناھايىتى بۇرۇنقى ۋاقىتلاردىلا خەنزۇلاردىن تۈركىلەرگە ئۆتكەن بولسا كېرەك .

توخار (توخرى)لار ھىندى ـ سكىتلار ئىچىدە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ . «توخار» دېگەن بۇ نام ئامۇ دەريا سىنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە جايلاشقان توخارىستان دېگەن يەر نامى بىلەن ئوتتۇرا ئەسرلەردىلا مەلۇم . بىراق ، مۇسۇلمان ئاپتورلار توخارلارنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا مەلۇمات بەرمەيدۇ[1] . توخارلار بۇرۇن جۇڭگو تۈركىستانىدا ياشىغان . ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇددىزم ئەدەبىي تىلى ئىچىدە توخار تىلىمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ . ئەمما ھازىرغىچە بۇ نامنىڭ ئۇستىدە تالاش ـ تارتىش بولماقتا . بۇ تالاش ـ تارتىش ، بۇ نامنىڭ جۇڭگو تۈركىستانىدا ياۋروپالىق ئېكسپېدىتسىيىچىلەر تاپقان ماتېريالىلاردىكى ئىككى خىل ھىندى ـ ياۋروپا تىلىنىڭ قايىسىغا مەنسۇپلۇقى ، يەنى خوتەندىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ تىلىغىمۇ ياكى كۇچادىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ تىلىغىمۇ ؟ دېگەن مەسىلە ئۇستىدىكى تالاش ـ تارتىشتۇر . بۇ ئىككى تىل ئوتتۇرىسىدا پەرق بار[2] .

تۈركلەر بىر ئىنسان سۈپىتىدە بۇرۇندىنلا بىز «تۈركىي تىل» دەپ ئاتاۋاتقان تىلدا سۆزلىشىپ كەلگەن . بۇنىڭدا ھېچقانداق گەپ يوق . ئەمما ھازىرچە مىلادىيە 6 ـ ئەسىردىن بۇرۇنمۇ «تۈرك» دېگەن ئاتالغۇ بار ئىدى ، دەپ ئېيتىشقا ئاساسىمىز يوق . بۇ سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە مەنىسى توغرىسىدا پەقەت بەزى قىياسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇش مۇمكىن . تومسېن ئۆزىنىڭ كېيىنكى بىر ئەسىرىدە : «تۈرك» دېگەن سۆز مۇستەقىل بىر قەبىلە ياكى قاغان باشچىلىقىدىكى سۇلالىنى كۆرسىتىدۇ ، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى[3] . تومسېن «Türk» ياكى «Türük» سۆ-

---

① بارتولد : «توخارىستان»

② بارتولد : «تىل مەسىلىسى» ، «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم ، 2 ـ قىسىم ، 461 ـ بەت .

③ تومسېن : «قەدىمكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرى ھەققىدە تەتقىقات» ، 122 ـ بەت .

زىنىڭ مەنىسى دەسلەپتە «كۈچ» ، «قۇدرەتلىك» دېگەن مەنىدىكى سۆز دەپ چۈشەنگەن بولسا كېرەك . بىراق بۇنداق تەخمىنگە ئورخۇن ئابىدىسىدىكى «تۈرك» سۆزى ئىشلىتىلگەن جۈملىنىڭ مەزمۇنى ماس كەلمەيدۇ ، بۇ ئورۇندا كەلگەن «تۈرك» سۆزى ئېتنىك نام ئەمەس . خان ، تۈركەشلەرنىڭ قاغاندىنى «مېنىڭ تۈركلىرىم» (تۈركۈم بۇدۇنۇم) دەپ ئاتىغان . تومسېن بۇ سۆزنى «ماڭا مەنسۇپ تۈركلەر ، مېنىڭ خەلقىم» (geh» « örte ze menen Turkem menem Volk) دەپ تەرجىمە قىلغان . ئەگەر «تۈرك» دېگەن سۆز بۇ يەردە سەلبىي مەنىدە ئىشلىتىلگەن بولسىدى ، ئۇ چاغدا بۇ سۆزنى «بۇ مەلئۇننى» ، «بۇ مەخلۇقنى» دېگەن مەنىدە دەپ مۆلچەرلەشكە بولاتتى . بۇ يەردە خان ئۆزىگە قارشى چىققان تۈركەش خانى ئۆزىنىڭ ئۇنىڭغا بەرگەن خانلىق ئورنىغا مىننەتدار بولۇشى كېرەك ئىدى ، دېمەكچى . يەنە مۇنداق مۆلچەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا بولىدۇ : «Türk» سۆزى مەڭگۈتاشلاردا دائىم يولۇقۇپ تۇرىدىغان قانۇن ، يوسۇن ، ئادەت مەنىسىدىكى «Türü» سۆزى بىلەن باغلىنىشلىق ، يەنە بۇنى «قانۇن بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن خەلق ئاممىسى» دەپ چۈشىنىشكىمۇ بولىدۇ[1] .

ئورخۇن تېكىستلىرىدە ئەينى ۋاقىتتا قايسى خەلقلەرنىڭ تۈرك دەپ ئاتالغانلىقى ئۇستىدە ئېنىق جاۋاب يوق . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، «تۈرك» دېگەن نامنىڭ ھەرقايسى خەلقلەرگە قانداق تارقالغانلىقى ۋە بۇ سۆزنىڭ بۇگۈنكى مەنىگە قانداق ئىگە بولغانلىقى توغرىسىدىمۇ ھېچ نەرسە مەلۇم ئەمەس . خان ئۆزىنىڭ ئەسلىي خەلقىنى «تۈرك» دەپ ئاتىغان ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلارنى — گەرچە ئابىدىدىكى بەزى جۈملىلەردە ئوغۇزلار ياكى

---

① ئەبۇلغازىنىڭ «شەجەرەئى تەراكىمە»نىڭ كونونوق تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان نۇسخىسى ، 81 — بەت ، 21 — ئىزاھقا قارالسۇن . بۇ يەردە «تۈرك» ئاتالغۇسى بىلەن «تۈرۈ»نىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە توختىلىدۇ .

توققۇز ئوغۇزلار خاننىڭ دۇشمەنلىرى دېيىلگەن بولسىمۇ — «ئوغۇزلار» ، «توققۇز ئوغۇزلار» دەپمۇ ئاتىغان . ئورخۇن تېـ كىستلىرىنى ئوقۇشنىڭ ئاچقۇچى تېخى تېپىلمىغان چاغلاردىلا رادلوف 6 — 8 ـ ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى تۈركلەر ، ئوغۇزلار دەپ ئاتالغان خەلققە مەنسۇپ ، دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن ئىدى① . مەڭگۈـ تاشلار ئۇنىڭ بۇ قارىشىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بەردى② . ئوغۇزلار ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا ، تۈركلەر ئۆز نۆۋىتىدە بىرـ قانچە تائىپىلەرگە بۆلۈنگەندى . شەرق تەرەپتىكىلەر تۆلۆسلەر ، تاردۇشلار (Tarduš) ئىدى ؛ غەرب تەرەپتىكىلەر بولسا تۈركەشـ لەر ئىدى③ . ئوغۇزلاردىن باشقا ، بىز ھازىر ئادەتلەنگەن مەنىدىـ كى يەنە بىر قانچە تۈركىي قەبىلىلەر تىلغا ئېلىنىدۇ . بۇ خەلقلەر ئىچىدە نامى بەك مەشھۇرلىرى قارلۇقلار ، ئۇيغۇرلار ۋە قىرغىزـ لاردۇر . بۇ كېيىنكى (ئۇچ) خەلقنىڭ ئەينى چاغدىلا ئۆزلىرىنى تۈركىي خەلق دەپ ئاتىغانلىقى توغرىسىدا ئىسپات يوق . «تۈرك» دېگەن بۇ سۆزگە تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن④ مەنە بەرسەك ، ئۇ ھازىرقى بارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق نامى دەيدىغان چۈـ شەنچە ئېھتىمال ، مۇسۇلمانلاردىن كەلگەن بولسا كېرەك . گەرچە ھازىرقى كۈنگىچە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان تۈركلەرنىڭ نۇرغۇنلىرى ئۆزلىرىنى تۈركلەر ۋە تىللىرىنى تۈركىي تىل دەپ قارىمىسىمۇ ، ئەرەبلەر 7 — 8 ـ ئەسىرلەردە ئۆزلىرى بىلەن مۇئامىلە قىلمىشىپ كەلگەن خەلقلەرنىڭ تۈركلەرگە ئوخشاش تىلدا سۆزلىشىدىغانلىقىنى بايقىغان ۋە ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىلا تۈركىي خەلقلەر دەپ ئاتىغان ، تۈركىي خەلقلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد

---

① «قۇتادغۇ بىلىك» ، رادلوف نەشرى ، 1 ـ توم XXVII — I بەت .

② پوللىي بلانك ۋە خامىلتوننىڭ «توققۇز ئوغۇزلار» ھەققىدە يازغانلىرىنى سىلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ .

③ كلىۋكىننىڭ «يېڭى ماتېريالار» دېگەن كىتابىدىكى تېلېلار ۋە تاردۇشلار ھەققىدىكى بايانلىرىغا قارالسۇن .

④ تۈزىتىش : «تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن» دېگەن بۇ سۆز مەنە جەھەتتىن ئۇيغۇن ئەـ مەس ، تۈركچە نۇسخىسىغا ئاساسەن ئۆچۈرۈۋېتىش كېرەك — shaeder. h. h

قىلغاندىن كېيىن ، تۈركىي تىلدا سۆزلەيدىغان خەلقلەرنىڭ ھەمـ
مىسى ئۆزلىرىنى تۈرك دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەن . «تۈرك» دېگەن
بۇ سۆز ئىسلامىيەت دائىرىسىنىڭ سىرتىدا ئانچە كەڭ تارقالمـ
غان . ئەمما بۇددىزم مەزمۇنىدىكى ئەدەبىي يادىكارلىقلار ئىچىدىـ
كى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان بىر يادىكارلىقنىڭ تىلى تۈرك ـ ئۇيغۇر
تىلى دەپ ئاتالغان ، ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدىغان بۇ ئەھۋال يۇقىرىقى
بايانلارنىڭ سىرتىدا[1] . رۇسلار ۋە غەربىي ياۋروپالىقلارنىڭ ھېچـ
قايسىسى پەچەنەكلەرنى ، پولوۋېتسىلارنى تۈركىي خەلقلەر دەپ
ئاتىمايدۇ . ياۋروپالىقلار ئەسلىي ئوغۇزلاردىن كېلىپ چىققان ،
كېيىنرەك ئوسمان ئىمپېرىيىسىنى تەشكىل قىلغان سالجۇقلارنى
ۋە ئورخۇن تۈركلىرىنىلا تۈرك دەپ ئاتايدۇ . رۇس سالناملىرىدە
Torki (تۈركىي) دېگەن نام ئۇچرايدۇ . بۇ ئېھتىمال تۈرك
سۆزىنىڭ بۇزۇپ يېزىلىشى بولسا كېرەك . ئەمما بۇ سۆز ۋىزانتـ
يە مەنبەلىرىدىكى ئۇز (uz) ، يەنى ئوغۇز نامى بىلەن ئاتالغان
كۆچمەن خەلقنى ئىپادىلەيدۇ .

ئورخۇن مەڭگۈتاشلىرىدا ئۇچرايدىغان خەلق ناملىرىدىن
جۇڭگو مەنبەلىرىدە بۇرۇنراق (مەڭگۈتاشلار پۈتۈلۈشتىن بۇرۇنـ
راق) دەۋرلەردىكى «قىرغىز» دېگەن بىر نام ئۇچرايدۇ[2] . قىرغىزلار
ھۇن دەۋرىدىكى ، يەنى مىلادىيىدىن ئاۋۋالقى ياكى ئۇنىڭدىن سەل كېيىنكى
دەۋردىكى ۋەقەلەر توغرىسىدىكى بايانلاردا ئۇچرايدۇ . «قىرغىز» دېگەن بۇ
ئاتالغۇ خەنزۇچە خاتىرىلەردە ئەڭ دەسلەپ «گەنگۇن» دەپ تىلىنىپ
قىلىنغانىكەن[3] . پروفېسسور پېللىئوت بۇنىڭ سەۋەبىنى قىرغىزلار دېگەن
سۆزنىڭ بىرلىك شەكلى موڭغۇل تىلىدا «قىرقۇن» دەپ تەلەپپۇز قىلىنـ
غان ، بۇ شۇ سۆزدىن ئېلىنغانىكەن ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ . بۇنىڭدىن
خەنزۇلار قىرغىزلار توغرىسىدىكى مەلۇماتنى ئەڭ ئاۋۋال قانداقتۇر بىر

---

① «ئالتۇن يارۇق» ، سانكت پېتېربۇرگ ، 1913 ـ يىل ، 5 ـ بەت .
② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم ، 1 ـ قىسىم ، 475 — 543 ـ بەتلەر .
③ ھازىرقى تىرانسكرىپسىيىسى «جىيەنگۇن» .

موڭغۇل قەبىلىسىدىن ئالغان ، دېگەن خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇ[1] . خەنـ
زۇلارنىڭ قىرغىزلار ۋە قىرغىز دۆلىتى (يەنى يېنىسەي دەريا سىنىڭ
يۇقىرى ئېقىندىكى جايلار) توغرىسىدىكى بىرقەدەر ئېنىق مەلۇماتلىرى
پەقەت تۈركلەر هۆكۈمرانلىقى دەۋرىگىلا توغرا كېلىدۇ . بۇ دەۋردە «شياجـ
ياسى» دېگەن ئاتىچە توغرا بولمىغان ترانسكرىپسىيىسىمۇ پەيدا بولغان .
«شياجياسى» ئاتالغۇسى بولسا ، «جىلجىسى» (قىرغىز) دېگەن بىر قەدەر
توغرا بولغان ترانسكرىپسىيىسىنىڭ بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىشىدۇر . يېنـ
سەي ۋادىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن ئاۋۋال
مىنوسىن ناهىيىسى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن . بۇ يەردە تۈركىي خەلقلەر ۋە
كېيىن كېلىپ ئورۇنلاشقان رۇسلار ۋە باشقا خەلقلەرمۇ بار ئىدى . ئۆكتە-
بىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ، روسىيىدىكى مىللىي رايونلاردا ئاپتونومىيە تۈـ
زۈمى يولغا قويۇلۇشقا باشلىغاندا ، بۇ يەرگىمۇ شۇ ئاپتونومىيە نامى بېرىلـ
گەن مىللەتنىڭ نامىنى ئاتاش توغرا كەلدى . بۇ چاغدا بۇ يەردىكى زىيالىيـ
لار مىللەتنىڭ نامىنى نېمە دەپ ئاتاش ئۈستىدە ئىزدىنىپ ، سۈرۈشتۈرۈپ
يۈرۈپ ئاخىرى خەنزۇ مەنبەلىرىدە تىلغا ئېلىنغان «خاكاس» (شياجياسى)
ئاتالغۇسىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ ، بۇرۇن بۇ يەردە مۇشۇ نامدىكى خەلق
ياشىغانىدى ، دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغان . شۇ ۋاقىتتا بۇ خىزمەتنى
باشقۇرغۇچىلار يۇقىرىقى تەكلىپ بويىچە بۇ يەرنىڭ نامىنى مىنوسىن خاـ
كاس ئوبلاستى دەپ قويدى . قىرغىز ئوبلاستى دەپ نام قويايلى دېسە ،
دەرۋەقە ، ئۇ چاغلاردا ئۇ يەردە قىرغىزلار يوق ئىدى .

جۇڭگونىڭ تاڭ دەۋرىگە ئائىت تارىخىي خاتىرىلىرىدە قىرغىزچە بەزى
سۆزلەر ئۇچرايدۇ . بۇ ئۇچۇرلارغا ئاساسلانغاندا ، شۇ چاغنىڭ ئۆزىدە ئۇلار-
نىڭ تۈركىي تىلدا سۆزلەشكەنلىكى چىقىپ تۇرىدۇ . مەسىلەن : شۇنداق
تۈركىي سۆزلەر ئىچىدە «ئاي» دېگەن سۆز بار . خەنزۇلارنىڭ قىرغىزلار-
نىڭ تاشقى قىياپىتىنى تەسۋىرلەپ بەرگەن بايانلىرىدىن قىرغىزلارنىڭ

---

① پېللىئوتنىڭ «كۇمانلار توغرىسىدا» 137 ـ بەت ؛ زوبىفنىڭ «قىرغىز ئاتالغۇسىنىڭ خەنزۇچە ترانسكرىپسىيىسى توغرىسىدا» ؛ ل .پېتروفنىڭ «قىرغىز ئاتالغۇسىنىڭ ئېتنومولوگىيـ-
سى» ؛ باسكاكوفنىڭ «قىرغىز ئاتالغۇسىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا» دېگەن ئەمگەكلىرىگە قارالسۇن .

ئانتروپولوگىيە جەھەتتە باشقا تۈركىي خەلقلەردىن سەل پەرقلىنىدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ . بۇ قىرغىزلارنىڭ چاچلىرى سېرىق ، كۆزلىرى كۆك كەلـ گەن . جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى بۇ بايانلارنى 11 ـ ئەسىردىكى مۇسۇلمان ئاپتورلاردىن گەردىزىنىڭ يازغانلىرىمۇ قۇۋۋەتلەپ تۇرىدۇ . بۇنىڭدىن بۇـ رۇن يېزىلغان مۇسۇلمان ئاپتورلارنىڭ مەلۇماتلىرى بىزگە يېتىپ كەلمـ گەن . بۇ خىل ئالامەتلەرگە قاراپ بەزىلەر قىرغىزلارنىڭ سلاۋيانلار بىلەن يېقىنچىلىقى بارمۇ ـ قانداق ، دېگەن پەرەزلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى① . بۇنىڭدىن قانداقتۇر بىر خەلقنىڭ ھەرىكىتى ياۋروپادىن تا مۇشۇ يەرلەرگىچە سوزۇلغانمۇ ـ يا ؟ دېگەن پەرەزلەر چىققان . ماركۇارتمۇ شۇنداق پەرەزدە بولغان② . بىراق بۇ پەرەزلەر ئىسپاتلانغان ئەمەس . بۇ تاشقى ئالاھىدىلىكـ لەرنىڭ قانداقچە تەدرىجىي يوقالغانلىقىنى ۋە كېيىنكى مەزگىللەردە «قارا قىرغىزلار» دەپ ئاتالغان قىرغىزلارنىڭ ئىرقىي تىپىنىڭ قانداق شەكىلـ لەنگەنلىكىنى قىرغىزلار ھەققىدىكى كېيىنكى مەلۇماتلارمۇ ئېچىپ بېرەلـ مىدى .

جۇڭگونىڭ تارىخىي مەنبەلىرى شۇنى ئىسپاتلاپ بەردىكى ، ئۇلارنىڭ ياشىغان يەرلىرى خەلقئارا سودا دائىرىسىگە بالدۇرلا كىرگەن . مىنوسىن رايونىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارمۇ بۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . مىنوسىن رايونىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا تېپىلغان ماتېرىياللارنىڭ ئومۇـ مىي سانى سىبىرىيىنىڭ باشقا يەرلىرىدىن تېپىلغان ماتېرىياللارنىڭ ئومۇـ مىي سانىنى بېسىپ چۈشىدۇ③ . بۇ تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ قايسى دەۋرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ، قايسىلىرىنىڭ قىرغىزلارغا ، قايسىلىرىنىڭ باشقا تۈركىي خەلقلەرگە تەۋە ئىكەنلىكى شۇنداقلا بۇ ماتېرىياللارنىڭ قايـ سىلىرىنىڭ تېخىمۇ قەدىمىي دەۋرلەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى مەسىلىلىرى قىيىنچىلىق ۋە تالاش ـ تارتىشلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى . قىرغىزلار ئېلىگە جاي ـ جايلاردىن كارۋانلار كېلىپ تۇرغان ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە

---

① بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىيانا قىلىنغان سەپەردىن دوكلات» ، 85 ـ بەت .
② «شەرق تۈركىي تىل دىئالېكتلىرى تەتقىقاتى» ، 67 ـ بەت .
③ كىسىلېۋ : «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» ، 559 — 636 ـ بەتلەر .

مۇسۇلمانلار ئېلىدىن كەلگۈچىلەرمۇ بولغان ، ئۇلار بۇ يەردىن شۇ چاغلاردا ھەممىنى قىزىقتۇرىدىغان ئەتىۋارلىق مال ـ ئىپارنى سېتىۋالغان . مۇسۇلـ مان جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ شۇ چاغلاردىكى قىرغىزلار ھەققىدىكى مەلۇـ ماتلىرىنى ئۇلارنىڭ كېيىنكى مەلۇماتلىرى بىلەن سېلىشتۇرساق ، شۇنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىزكى ، بۇ دەۋردىكى قىرغىزلارنىڭ مەدەنىيىتى تەدرىجىي تەرەققىي قىلغانىدى . مۇسۇلمانلارنىڭ ئىلگىرىكى مەلۇماتلىرىدا خەنزۇچە مەلۇماتلارغا ئوخشاش قىرغىزلارنىڭ قاغانى تۇرىدىغان بىرلا شەھەر تىلغا ئېلىنىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، قىرغىزلار ئېلىدە مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئاھا ـ لىلەر رايونى بولمىغان ، خەلقلىرىنىڭ بىر قىسمى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرسە ، يەنە بىر قىسمى ئۆۋچىلىق تۇرمۇشىدىن ئىبارەت ئىپتىدائىي باسقۇچتا ياشىغان . يەنە بىر تەرەپتىن ، راشىدىددىننىڭ يازغاد ـ لىرىغا قارىغاندا ، موڭغۇللار دەۋرىگە كەلگەندە قىرغىزلار ئېلىدە خېلى نۇرغۇن شەھەر ۋە يېزىلارنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكى مەلۇم[1] . سودا ئامىللـ ىرىدىن باشقا ، يەنە دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا مىنوسـ نىسكى يەرلىرىنىڭ مۇنبەتلىكىمۇ سەۋەب بولغان بولسا كېرەك .

ئومۇمەن ئالغاندا ، قىرغىزلار ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا تۇركىي خەلقلەر تەركىبىدە بولمىغان ، كېيىن تۇركلىشىپ كەتكەن خەلقلەرنىڭ ئەڭ بالـ دۇرقىلىرىنىڭ بىرسى بولسا كېرەك . بۇنداق مىساللارنى كۆچمەن خەلقلەر ئىچىدىنلا ئەمەس ئولتۇراقلاشقان خەلقلەر ئىچىدىنمۇ كۆپلەپ كەلتۇرگىلى بولىدۇ . بۇرۇن ، ئادەتتە ئورال ـ ئالتايلىقلار دېگەن ئومۇمىي نام بىلەن ئاتىلىدىغان بەش قەبىلە (ئۆزىنىڭ جايلىشىش ئورنى جەھەتتىن غەربتىن شەرققە قاراپ فېنلار ، ساموييدلار ، تۇركلەر ، موڭغۇللار ، تۇنگۇسلار) ئىچىدە ئەڭ ئاۋۋال تۇركلەشكىنى ساموييدلار ، بولۇپمۇ ساموييدلارنىڭ

---

① راشىدىددىن : «جامىئۇتتەۋارىخ» بىرىنچى نەشرى ، 1 ـ توم ، 168 ـ بەت .

جەنۇبىي قىسىم يەرلىرىدىكى قەبىلىلەر بولدى[1] . ئۇلاردىكى تۇركلىـ
شىش تا ھازىرغىچە تۇگىمىدى . نىسبەتەن يېقىنراقتا تۇركلەشـ
كەن قەبىلىلەر دەپ قاراغاسلارغا ئېيتىلىدۇ . سىبىرىيىنىڭ شەر ـ
قىي تەرىپى (كاما دەرياسى ۋادىسى — تەرجىماندىن)گە جايلاشقان
كامالىقلار تۇركلىشىش جەريانىدا تۇرۇۋاتىدۇ ، بۇ جەريان تېخى
ئاخىرلاشمىدى . 1848 ـ يىلى ، كاسترن ئۇ يەرلەرگە بارغاندا ،
بۇ يەرلەردىن ساموييد تىلىدا سۆزلىشىدىغان كىشىلەرنى ئۇچراتـ
قان . 1863 ـ يىلى ، رادلوف ئۇ يەرلەرگە بارغاندا بۇ خەلقلەرنىڭ
تامام تۇركلىشىپ بولغانلىقىنى ، ئەمما گەپ ـ سۆزلىرىدە سامو ـ
ييد تىللىرىنىڭ تەسىرى بارلىقىنى ئېيتقان . فېنلاندىيە ئالىمى
كاي دوننېر يۇقىرىقىلاردىن خېلى كېيىن ئۇ يەرلەرگە بارغاندا ،
كامالىقلارنىڭ تۇركلىشىشىنىڭ رادلوف ئېيتقاندەك دەرىجىدە ئە ـ
مەسلىكىنى بايقىغان ، چۈنكى ئۇ ، ئۇ يەردە ساموييد تىلىنى
بىلىدىغان بىر بوۋاينى ئۇچراتقان[2] . ساموييدلار تۇركىيچە توبا
دەپ ئاتىلىدىكەن . بۇ نام ئورخۇن ئابىدىلىرىدە ئۇچرىمايدۇ ،
ئەمما شۇ چاغلاردىكى جۇڭگو مەنبەلىرىدە يولۇقىدۇ .

ئورخۇن ئابىدىلىرىدە ئۇچرايدىغان ، كېلىپ چىقىشى تۇر ـ
كىي خەلقلەردىن بولمىغان خەلقلەر ئىچىدە «ئاز» نامىدىكى بىر
خەلق پات ـ پاتلا قىرغىز دېگەن خەلق نامى بىلەن بىرگە يۇلۇقىدـ
دۇ . بۇرۇن كىشىلەر مۇشۇ «ئاز» دېگەن سۆزنى خەلق نامى
مەنىسىدە چۈشىنىشكە بولامدۇ ـ يوق دەپ شۇبھىلەنگەنىدى . مەن

---

① ئۇرال ـ ئالتاي تىلشۇناسلىقىنىڭ پەرەزلىرى بويىچە ئورال تىلى (فىن ـ ئوغۇر تىللىرى ، ساموييد تىللىرى) بىلەن ئالتاي تىللىرى (تۇركىي تىللار ، موڭغۇل تىلى ، تۇنگۇس ـ مانجۇ تىللىرى) كېلىپ چىقىشى جەھەتتىن يېقىن مۇناسىۋەتلىك . بۇ ھەقتە پوپپېنىڭ Introduction ، 125—129 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن . گەرچە بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار ئورال ، ئالتاي تىللىرى قېرىنداش تىللار ئىدى ، دېگەن قاراشنى قۇۋۋەتلەپ كەلگەن بولسىمۇ ، ئۇلارنى بىر تىل گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈش بۇگۈنكى كۈندىمۇ تولۇق ئېتىراپ قىلىنمىدى . شىرباكنىڭ «لىكسىكـ لىق مۇناسىۋەتنىڭ خاراكتېرى ھەققىدە» دېگەن ئەمگىكىگە قارالسۇن .

② جەنۇبىي سىبىرىيە قەبىلىلىرىنىڭ دەسلەپتە ساموييد تىلىدا سۆزلەشكەنلىكى ۋە كېيىن تۇركىي تىللىق قوشنىلىرى (كاماسىنلار ، ماتورلار ، كۇنبالالار ، كاتوننىلار ، نايغىلار ، قاراغاسلار) نىڭ تەسىرى بىلەن ئۆزىنىڭ ئەسلىي تىل ئالاھىدىلىكىنى يوقاتقانلىقىدەك ئەھۋاللار شۇنداقلا ساموييد تىلى توغرىسىدا تېرىشچىنكوۋنىڭ «ساموييد تىلى» دېگەن كىتابىغا قارالسۇن .

باشتىلا بۇنى خەلق نامى دەپ چۈشەنگەندىم . بۇ قاراشقا تومسىنمۇ ئۆزىنىڭ كېيىنكى بىر تەرجىمىسىدە قوشۇلغاندى . تومسىن ئاز-لارنى «كېلىپ چىقىشى نامەلۇم خەلق» دەپ يازدى . يېنىسەي دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىندا ، يەنى تۇرۇخان ئۆلكىسىدە ھازىرمۇ بۇ خەلقنىڭ ئەۋلادلىرى ياشايدۇ . بۇ يەردىكى رۇسلار ئۇلارنى خاتا ھالدا «يېنىسەي ئوستياكلىرى» دەپ ئاتايدۇ . ئەمەلىيەتتە بۇ خەلقنىڭ ئوب دەرياسى ۋادىسىدىكى فېن قەبىلىلىرىگە مەنسۇپ ئوستياكلار بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق ، شۇنداقلا ئورال ـ ئالتاي خەلقلىرى بىلەنمۇ ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق . يېنىسەي دەرياسى بويىدىكى بۇ «ئوستياكلار» ئۆزلىرىنى «كوت» ياكى «ئاسسىن» دەپ ئاتايدۇ . 1848 ـ يىلى كاسترېن بۇ خەلقلەرنىڭ تىلىغا ئائىت ئەڭ دەسلەپكى مەلۇماتلارنى يىغدى . كېيىن ئانۇچىن دېگەن ئادەم ئۇلارنىڭ تىلى ۋە تۇرمۇشىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلدى[1] . شۇنىسى ئېھتىمالغا يېقىنكى ، «يېنىسەي ئوستياكلىرى» خۇددى ساموييەدلارغا ئوخشاش ، ئۆز ۋاقتىدا ھازىرقىدىن ناھايىتى كەڭ يەرلەرنى ئىگىلىگەن بولسا كېرەك ، شۇ چاغلاردا بۇ قەبىلە ئىچىگە ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا يولۇقىدىغان «ئاز»لارمۇ كىرگەن . ئازلاردىن باشقا ، ئورخۇن ئابىدىلىرىدە قىرغىزلار بىلەن بىر قاتاردا «چىك» دېگەن خەلقمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ ، ئەمما كېيىن ئۇلارنىڭ نامى مەلۇماتلاردا يولۇقمايدۇ .

قىرغىزلار ئەينى ۋاقىتلاردا سىياسىي جەھەتتىن خېلى مۇھىم رول ئوينىغان بولسا كېرەك ، گەرچە ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلار نىسبەتەن قىسقىلا ۋاقىت ئىچىدە تۈرك ـ ئوغۇزلارنىڭ

---

① كاسترېن : «تەتقىقات» ؛ ئانۇچىننىڭ روسىيە ئوتتۇرا ۋە شەرقىي ئاسىيا تەتقىقات كومىتېتىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن 1904 ـ 1908 ـ يىللىرى ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرىدە توپلانغان ماتېرىياللىرى ئېلان قىلىنمىدى . يېنىسەي قەبىلىلىرى گۇرۇپپىسى دەپ ئاتىلىۋاتقان قەبىلىلەر (كېتلار ، كوتلار ، ئاسسىنلار ، ئارىنلار) 19 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ئۇزلىرىنىڭ بۇرۇنقى-ئۆزئارا قېرىنداش تىللىرىنى يوقاتقان . بۇ «يېنىسەي» تىل گۇرۇپپىسى بەزىدە ئەڭ قەدىمكى ئاسىيا تىل گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈلىدۇ ، بەزىدە بۇ تىللار باشقا قەدىمكى ئاسىيا تىللىرى بىلەن بۇۋاستە باغلىنىشقا ئىگە ئەمەس ، دەپ قارىلىدۇ ؛ كارگىرىنىڭ «كېت تىللىرى» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن .

ئورننى ئىگىلىگەن بولسىمۇ ، ئەمما ئورخۇن ئابىدىلىرىدە شەرق-تىكى ئۇيغۇرلارغا ، غەربتىكى قارلۇقلارغا قارىغاندا قىرغىز قاغا-نىغا كۆپرەك ئورۇن بېرىلگەن . بۇ خەلقنىڭ ئورنىنىڭ كۆتۈرۈ-لۈشى ، قارىغاندا تېز بولغان بولسا كېرەك . ئۇيغۇر دېگەن نام يادىكارلىقتا پەقەت بىرلا ئورۇندا تىلغا ئېلىنىدۇ . ئەسلىي تې-كىستتە بۇ ناھايىتى ئېنىق . بۇ يەردە بۇ سۆز باشقىچە ئوقۇلۇپ قالغانمىدۇ ياكى ئوغۇز دېگەن نام بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى بولمىغان يەنە بىر ئۇيغۇر دېگەن نامدىكى خەلق بارمىدى ـ يا ؟ دەيدىغان شۇبھىلىنىشلەرگە ھېچقانداق ئاساس يوق . ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقىنىڭ ئۇنۋانى ، قىرغىزلارنىڭ قاغان ئۇنۋانىغا قارىغاندا كەمتەررەك مەنىدە ئىپادىلىنىدىغان ئېلىتەبىر ئۇنۋانىدا بولغان (بۇ ئۇنۋاننى تومسېن ئورخۇن يادىكارلىقىدىن شۇنداق ئوقۇغان) . تومسېن بۇ سۆز تۈركچە نائىپ (ھازىرقى ۋالىي مەنىسىدە — تەرجىماندىن) دەپ چۈشەندۈرگەن . تومسېن ئېلىتەبىر دېگەن ئۇ-ۋاننىڭ قانداقتۇر بىرەر قاغان تەرىپىدىن بېرىلگەنلىكى ھەققىدە ھېچنېمە دېمەيدۇ . ئېلىتەبىر رەھبەرلىكىدىكى خەلق ، دېگەن سۆز قاغان رەھبەرلىكىدىكى خەلق ، دېگەن سۆزگە قارىغاندا كەمتەر-لىك بىلەن ئېيتىلغاندەك ئاڭلىنىدۇ . قارلۇقلارنىڭمۇ «قاغان» ى بولمىغانغۇ !

موڭغۇللار ئۆزلىرىنى بىر چاغلاردا تاتارلار دەپ ئاتاپ كەل-گەنىدى . شۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك ، تۈركىي بولمىغان خەلقلەر ئىچىدە تاتارلارمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ . مەڭگۈتاشلاردا «توققۇز تاتار» ۋە «ئوتتۇز تاتار» دېگەن ئاتالغۇلار ئۇچرايدۇ . بۇنىڭغا قارىغاندا ، تاتار خەلقى ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنسە كېرەك . بۇلارنىڭ بىرسى توققۇز ئۇرۇق ، يەنە بىرسىدە ئوتتۇز ئۇرۇق بولسا كېرەك .①

تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئولتۇراق مەدەنىيىتى مۇرەككەپ بىر

---

① تاتار ئېتنونىمىنىڭ قوللىنىلىشى توغرىسىدا ، «قاراتاتارلار توغرىسىدا مەلۇمات» دې-گەن كىتابقا قارالسۇن ، 133 ـ بەت .

مەسىلە . ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھەممىسى ياكى ئۇلارنىڭ زور قىسمى بۇ ۋاقىتلاردا (مەڭگۈتاشلار ئورنىتىلىغان ۋاقىتتا — تەھرىردىن) كۆچمەن ھايات كەچۈرگەن بولسا كېرەك . ئەمما ئۇلار ئولتۇراق مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىدە بولۇپ كەلگەن . بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلىۋاتقىنى ئولتۇراق خەنزۇ مەدەنىيىتى ئەمەس ، بەلكى غەربتىكى ئولتۇراق مىللەتلەر مەدەنىيىتى ، بولۇپمۇ سوغدى مەدەنىيىتىدۇر . تۈركىي خەلقلەر ۋە موڭغۇللار ئىچىدە كەڭ تارقالغان ، ئەسلىي سوغدىلاردىن كېلىپ چىققان «قاتۇن» سۆزى خانىش ، ئېسىلزادە خانىم دېگەن مەنىلەردە بولۇپ ، مەڭگۈتاش يادىكارلىقلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ . سوغدىلار ۋە سوغدى ئېلى مەڭگۈتاشلاردا سوغدى ۋە سوغداق دېگەن ناملاردا ئۇچرايدۇ . بۇ ناملار بىزگە كېيىنرەك مۇسۇلمانلاردىن يېتىپ كەلگەن مەلۇماتلار ئىچىدىن ئايان بولغان . بىر يەردە سوغدى سۆزى تۆۋەندىكى سۆزلەر بىلەن بىللە كەلگەن : «Berčeker Boqaraq ulus » (بۇ سۆزلەرنىڭ ئوقۇلۇشىدا گۇمان بار) . مارك-ۋارت بۇ سۆزلەرنى «پارس ۋە بۇخارا خەلقى (ئۇلۇسى) » دەپ تەرجىمە قىلىدۇ[1] . «ئۇلۇس» دېگەن سۆز «خەلق» مەنىسىدە گەرچە قەدىمكى دىنىي تېكىستلەردە ئۇچرىسىمۇ ، ئەمما مەڭگۈتاشلاردا «خەلق» مەنىسىدە ئۇچرىمايدۇ . بۇ سۆزنىڭ ئىشلىتىلىشى مۇشۇ يەردە بىر قەدەر توغرا بولغاندەكمۇ قىلىدۇ . چۈنكى مۇشۇ ئورۇننىڭ ئۆزىدىلا «بۇدۇن» سۆزىمۇ كەلگەن . ئەمما بۇ يەردە «ئۇلۇس» ۋە «بۇدۇن» سۆزلىرىنىڭ بىرگە كېلىشى تازا ئورنىغا چۈشمىگەن . چۈنكى بۇ سۆزلەرنىڭ مەنىسى ئاساسەن ئوخشاش ئىدى . parsi سۆزىنىڭ Berčeker غا ئۆزگىرىپ قېلىشىمۇ تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ئانچە مۇۋاپىق ئەمەس . گەرچە ئەھۋال شۇنداق بولسىمۇ ، تومسېن كېيىنكى تەرجىمىسىدە

---

① مارکۋارت : «خرنولوگىيە» ، 32 ـ بەتلەر .

مارکۆارتنىڭ چۈشەندۈرۈشنى سوئال بەلگىسى (؟) بىلەن قوبۇل قىلدى[1] .

كۆچمەن خەلقنىڭ ئولتۇراق هاياتقا ئۆتۈشى هەممىلا يەردە ئىقتىسادىي ئېهتىياجنىڭ بېسىمى بىلەن بولغان . بۇنداق زۇرۇر-يەت هەممىدىن كۆپرەك تۈركىستاننىڭ شەرقىي رايونىدا (شىنـجاڭدا — تەهرىردىن) كۆرۈلدى . بۇ يەردە مال بېقىشقا لايىق كېلىدىغان يايلاقلار بەك ئاز ، كەڭ كۆلەمدە دېهقانچىلىق قىلىشمۇ بەك تەس ، مال بېقىلىدۇ دېيىلگەن يەرلەرمۇ قۇملۇق ـ چۆللۈكتىن ئىبارەت ئىدى . ئەڭ كېيىنكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار تۈر-كىستاننىڭ غەربىي ۋە شەرقىي رايونلىرىدا ئەسلىدە تۈركىي خەلق-لەرنىڭ بولمىغانلىقىنى ، بۇ رايوندىكى تۈركلىشىشنىڭ تەدرىجىي رويابقا چىققانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ . بۇ يەرلەردىكى ئەسلىي ئولتۇ-راقلاشقان ئاهالىنىڭ تۈركلىشىشى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچۈشى بىلەن بىرگە يۈز بەردى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، ئولتۇراقلىشىش جەريانى ۋە تۈركلىشىش جەريانى شەرقتىن غەرب-كە قاراپ يۈز بەردى . كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى ، موڭغۇلىيىدە تەشكىل قىلىنغان دۆلەتلەر چۈشكۈنلۈككە يۈزلەنگەندىن كېيىن ، تۈركىي خەلقلەر تۈركىستاننىڭ شەرقىگە كۆپلەپ كېلىشكە باشلىدى ، ئاۋۋال تۈرك ـ ئوغۇزلار ، كېيىن ئۇيغۇرلار كەلدى . ئەمما ، مەڭ-گۈتاشلاردا «بالىق» (شەهەر) ، «بەشبالىق» (بەش شەهەر) ئاتالغۇلىرى ئۇچرايدۇ . بەشبالىق شەهىرى بولسا ، جۇڭگو تۈر-كىستاننىڭ شەرقىگە جايلاشقان شەهەرنىڭ نامى بولۇپ ، بۇ ها-زىرقى گۈچۈك شەهىرىدىن يىراق بولمىغان بىر يەردە[2] . 11 ـ ئەسىردىكى ئالىم مەهمۇد كاشغەرىنىڭ بايانىدىن «بالىق» دېـ-

---

① «قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈتاشلار» ، 156 ـ بەت . بۇ سۆزلەرنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى هەققىدە كلياشتورنىينىڭ بايانلىرىغا قاراڭ .

② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 ـ توم ، 374 ـ 377 ـ بەتلەر (بەشبالىق گۈچۈك ئەتراپىدا ئەمەس ، جىمسارنىڭ شىمالىدىدۇر — تەهرىردىن) .

گەن سۆزنىڭ مەنىسىنىڭ تۈركچە «پاتقاق» (لاي)[1] دېگەن مەنىدىكى سۆز ئىكەنلىكىنى بىلدۈق. دېمەك، «شەھەر» دېگەن سۆز شۇ شەھەر بىنا قىلىنغان ماتېريال بىلەن ئاتالغانلىقى ئېنىق. بۇ ئەھۋال ئەرەبلەرنىڭ كۆچمەن خەلقلەرنى ۋە ئولتۇراقلاشقان خەلقلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللانغان

«wabar» (تېرىلىك - كىگىزلىك ئادەملەر)، «madar» (سېغىز لايلىق ئادەملەر) ئاتالغۇلىرىنى قوللىنىش ئۇسۇللىرىغا ئوخشاپراق كېتىدۇ.

شۇ دەۋردە بەشبالىق شەھىرىدە ئولتۇراقلاشقان تۈركىي خەلق باسمىللار ئىكەن. بۇ خەنزۇچە خاتىرىلەردىمۇ ئەسكەرتىلىدۇ. دۇكەنچ تۈزگەن ئوتتۇرا ئەسىردىكى لاتىن يازغۇچىلىرىغا ئائىت لۇغەتتىن مەلۇم بولۇشچە، «باسمىل» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «شالغۇت» مەنىسىدە ئىكەن. ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا، شالغۇت قاندىن كېلىپ چىققان ئادەملەر، دېگەندىن ئىبارەت[2]. شۇنىسى تەبىئىيكى، دەسلەپ ئولتۇراقلاشقان تۈركىي خەلق قان جەھەتتىن ئېيتقاندا، ساپ تۈرك قېنىدىن بولمىغان، بەلكى يەرلىك خەلق بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن. ھەتتا مەھمۇد كاشغەرىيمۇ باسمىللارنى ساپ تۈركىي خەلق قاتارىغا قوشمىغان. تۈركىستاننىڭ شەرقىي رايونىدىكى خەلقنىڭ زور دەرىجىدە تۈركلىشىشى ئالدى بىلەن تۈرك - ئوغۇز دۆلىتىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشى، ئاندىن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھالسىراپ كېتىش مەسىلىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ مەسىلىلەر ھەققىدە بىز كېيىنكى لېكسىيىمىزدە توختىلىمىز.

---

① «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم.

② مەزكۇر لېكسىيىنىڭ نېمىسچە تەرجىمىسىدىكى Schaeder h. h. نىڭ بەرگەن تۈزىتىشىگە ئاساسلانغاندا، بارتولد بۇ يەردە دۇكەنجنىڭ «يۇنان يازغۇچىلىرى لۇغىتى»نى كۆرسەتسە كېرەك. بۇ لۇغەتنىڭ 1 - توم، 181 - بېتىدە «basmoijloi» (gasmojloi) دېگەن سۆز بار ئىكەن، لېكىن Schaeder نىڭ قارىشىچە بۇ سۆزنىڭ تۈركچىدىن كەلگەنلىكى ۋە Basmyl سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى گۇمانلىق — تەھرىردىن.

ئۇچىنچى لېكسىيە

تۈرك — ئوغۇز قاغانىنىڭ نامىغا تىكلەنگەن مەڭگۈتاشتا قاغانىنىڭ هاكىمىيىتى ۋە كۈچ ـ قۇدرىتى تولۇق كاپالەتلەندۈ-رۈلگەنلىكى چۈشەندۈرۈلگەن ، ئەمەلىيەتتە ، قاغان ئۆلۈپ ، ئارد-دىن ئارانلا 11 يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەنى ، 745 ـ يىلى موڭغۇلىيە-دە ئۇستۇنلۇك ئىككىنچى بىر تۈركىي خەلق — ئۇيغۇرلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن . ئۇنىڭدىن بىر نەچچە يىل بۇرۇن تۈرك — ئوغۇزلارنىڭ غەربىي تارمىقىمۇ ئەرەبلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي بىرلىكى ۋە قاغانىدىن ئايرىلىپ قالغاند-دى .

جۈڭگو مەنبەلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە ، غەربىي تۈرك — ئوغۇزلار ئون ئۇرۇققا بۆلۈنگەن بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەش ئۇرۇق ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە ، قالغان بەش ئۇرۇق ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان ئىكەن[1] . بۇ ئون ئۇرۇق تومسېن تەرجىمە قىلغان مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدا «ئون ئوق» دەپ ئاتالغان[2] . مەلۇم دەۋرگە كەلگەندە بۇ ئۇرۇقلار ئىچىدىكى تۈركەش ئۇرۇقى باش كۆتۈرۈپ چىققان ، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئۇرۇق ئىچىدىن غەربىي تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قاغانى مەيدانغا كەل-گەن . ئۇ چاغلاردا ئەرەبلەر پەقەت تۈركلەرنىڭ مەدەنىي رايونلار (ئولتۇراق رايونلار — تەرجىماندىن)غا قىلغان هۇجۇملىرىنىلا قايتۇرۇپ ، يايلاقنىڭ ئىچكى قىسمىغا ۋە قاغانلار جايلاشقان چۈ دەرياسى بويلىرىغا يۇرۇش قىلمىغان . ۋەهالەنكى ، غەربىي تۈرك

---

① چاۋانىبس : «ماتېرىياللار» ، 27 — 28 ـ بەتلەر .
② Thomsen ، Türcica ، 17—4pp .

قاغانی سىر دەریاسی بویىدا ئەرەبلەر بىلەن بولغان جەڭدە مەغلۇپ بولغان ۋە جىنىدىن ئايرىلغاندىن كىيىن ، ئۇنىڭ دۆلىتىمۇ يىمىرىلدى . ئىچكى قالايمىقانچىلىقلار بىرقانچە يىللار داۋام قىلدى ، پەقەت 766 ـ يىلغا كەلگەندىلا تۇركىي خەلق — قارلۇقلار چۇ دەریاسی ۋادىسىنى ئىگىلەپ تۇرغان تۇرك — ئوغۇزلارنىڭ ئورنىنى ئالدى . بۇ ئىشلارنىڭ ئەرەبلەر بىلەن ھىچقانداق مۇناسىۋىتى يوق ئىدى .

ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇھىم مۇۋەپپەقىيىتى 705 — 715 ـ يىللار ئارىلىقىغا ، يەنى قۇتەيبە ئىبىن مۇسلىم خۇراساننىڭ نائىبى بولۇپ تۇرغان چاغلارغا توغرا كىلىدۇ . ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدىن بىزگە شۇ مەلۇم بولدىكى ، شۇ دەۋرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا شەرقىي تۇركلەر قىسقىلا ۋاقىت ئىچىدە تۇركەشلەر دۆلىتىنى ئىگىلىۋېلىپ تۆمۇر قاپۇغقىچە ، يەنى شۇ چاغلاردا سوغدىلار بىلەن توخارىستاننى ئايرىپ تۇرغان چېگرا بوزغال ئېغىزىغا ، ئىككىنچى تۇرلۇك ئېيتقاندا ، زەرەپشان ۋە قاشقا دەریالىرى ۋادىسىدىكى مەدەنىي رايونلارغىچە يېتىپ كەلگەن ئىدى . بۇ جايلار ئامۇ دەریاسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى تارماقلىرى ئەتراپىغا جايلاشقان يەرلەر ئىدى . تومسىن بۇ ئۆتكەلنىڭ ئورنىنى سەمەرقەنت بىلەن بەلخنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان دەپ توغرا كۆرسىتىدۇ[1] ، لېكىن يەنە شۇ يەردىلا بۇ (بوزغال ئۆتكىلى) «سوغدىيانا بىلەن پەرغانە ئوتتۇرىسىدا» دەپ خاتا ئىزاھلايدۇ . كۆچىلىككە مەلۇمكى ، سوغدىيانا ياكى سوغدىياندىن پەرغانىگە بارىدىغان يول شەرقىي ـ شىمال يۆنىلىشتە ، بەلخكە بارىدىغان يول جەنۇب يۆنىلىشتىدۇر .

ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، ئەرەبلەر غەربىي تۇركلەر بىلەنلا ئەمەس ، بەلكى شەرقىي تۇركلەر بىلەنمۇ توقۇنۇشقانلىقى ئېھتىمالغا

---

① 〈Inscriptions de l'orkhon. pp. 137—138.〉

بەك يېقىن . يادىكارلىقلاردىكى بەزى مەزمۇنلار بۇ نۇقتىنى ئىپا-
دىلەيدۇ . لېكىن بەزى ئالىملار بۇ خىل چۈشەندۈرۈشتىن شۈبھە-
لىنىدۇ . ئەمما ياش ئىنگلىز ئالىمى گىبىنىڭ ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇ-
را ئاسىياغا قىلغان ھۇجۇمىغا بېغىشلانغان ، ۋاقىت جەھەتتىن
ئەڭ كېيىنكى ئەمگىكىدە يۇقىرىقى گۇمان رەت قىلىنىدۇ[1] .
«ئەرەب» دېگەن سۆز ئابىدىلەردە كۆرۈلمەيدۇ ، پارسلار ، خەنزۇ-
لار ۋە تۈركلەرنىڭ تارىخىي بايانلىرىدىمۇ ئۇچرىمايدۇ[2] . ئالدى
بىلەن پارسلار ئاندىن جۇڭگولۇقلار شۇنداقلا نۇرغۇن تۈركىي
خەلقلەر «tâzik» سۆزى ياكى تۈركچە تەلەپپۇزغا ماسلاش-
قان «tezik» («täzik») ، «tecik» سۆزلىرى بىلەن ئەرەبلەرنى
ئىپادىلىگەن .

كۆچىلىككە مەلۇمكى ، ھازىر بۇ سۆز تامامەن باشقىچە مەنە-
گە ئىگە . 11 ـ ئەسىردىلا بۇ سۆز ئەرەبلەرنى ئەمەس ، ئىرانلىقلا-
رنى كۆرسىتەتتى . ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، كىشىلەر ئاۋۋال ئەرەب-
لەرنى ، كېيىنرەك ئومۇمەن مۇسۇلمان مەدەنىيىتىدىكى كىشى-
لەرنى ، ئۇنىڭدىنمۇ كېيىنرەك شۇ چاغلاردا تۈركلەرگە مەلۇم
بولغان مۇسۇلمانلار ئىچىدە كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلغان ئىران-
لىقلارنى ئىپادىلىگەن بولسا كېرەك[3] .

تۈركلەرنىڭ ئىرانلىقلاردىن پەرقى شۇكى ، ئۇلار مۇسۇلماد-
لارنىڭ قوراللىق ئىستىلاسىغا ئۇچرىمىغان . ئەرەبلەر ئامۇ دەريا-
سى ، زەرەپشان دەرياسى ۋە سىر دەرياسى بويلىرىدىكى مەدەنىي
رايونلارنى ئىگىلىگەندىن كېيىن ، مىلادىيە 8 ـ ئەسىردىلا مۇداپىـ-

---

① (بۇ يەردە ئاپتور گىبىنىڭ «ئەرەبلەر ئىستىلاسى» نامىلىق ئەسىرىنى دېمەكچى — تەھىرىدىن) شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يادىكارلىقلىرى توغرىلىق كلياشتورنىنىڭ «قەدىمكى تۈرك ـ رۇنىك يېزىقىدىكى ئابىدىلەر» دېگەن ئەسىرىنىڭ 144 ـ ، 166 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن .

② نۇۋەتتە «Täzik» ئاتالغۇسى ئەرەبلەرنى كۆرسىتىدۇ ، دەپ قارىلىدۇ . بۇ ئاتالغۇ ئەڭ دەسلەپتە تۇنيۇقۇق ئابىدىسىدە ۋە 8 ـ ئەسىرگە ئائىت باشقا ئابىدىلەردە ئۇچرايدۇ . سامويلوۋچىنىڭ «ئەڭ قەدىمكى خاتىرىلەر» ، مالوفنىڭ «يادىكارلىقلار» 429 ـ بېتى قاتارلىقلارغا قارالسۇن .

③ تاجىك دېگەن ئاتالغۇنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭ مەنىسى توغرىسىدا Schaeder نىڭ «Türkische Nameh» نىڭ 16 — 33 ـ بەتلىرىگە ، لېۋشىنىڭ «سوغدى ھۆججەتلىرى» نىڭ 87 — 88 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن .

ئەلىنىش سىياسىتىنى قوللانغان . ئەرەبلەر ئىلگىرىكى خەلقلەر-
گە ئوخشاش ، بۇ رايونلارنى كۆچمەنلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن قوغداپ
قېلىش ئۈچۈن سېپىل ۋە توپا توساقلارنى قۇرغان[1] . كۆپچىلىككە
مەلۇمكى ، بۇنىڭغا ئوخشاش قۇرۇلۇشلار ئىلگىرى ۋارۋارلار
(كۆچمەن خەلقلەر — تەھرىردىن)نىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش
ئۈچۈن بۇيۇك بىرىتانىيەدىن باشلاپ تاكى جۇڭگو ۋە مانجۇرىيە-
گىچە بولغان كەڭ مەدەنىي رايونلاردا قۇرۇلغانىدى . ئوتتۇرا
ئاسىيادا بۇنداق قۇرۇلۇشلار ئىسلام دىنى بۇ يەرگە تارقىلىپ
كىرىشتىن كۆپ بۇرۇنلا — مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىردىلا
مەرۋىنىڭ مەدەنىي رايونلىرىنى تۈركىي خەلقلەردىن بولمىغان
كۆچمەنلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قۇرۇلغاند-
ىدى[2] . سوغداقلار ئەرەبلەر كېلىشتىن بۇرۇنلا سوغدىيانىنىڭ
شەرقىي شىمال رايونلىرىنى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن
ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ، سېپىل ـ توساقلارنى ياسىغانىدى . بۇ
سېپىل ـ توساقلارنىڭ قالدۇقلىرى خۇددى بۇخارا ، تاشكەنت
شەھەرلىرىنىڭ ئەتراپىغا سوقۇلغان سېپىللارنىڭ ئىزلىرىدەك تا
ھازىرغىچە ساقلىنىپ تۇرماقتا . ئەرەبلەرنىڭ تاجاۋۇزىدىن كې-
يىن ، يەنى ئىران سامانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن باشلاپ
بۇنداق سېپىل ـ توساقلار سېلىنمايدىغان ھەم بۇرۇنقىلىرى رې-
مونتمۇ قىلىنمايدىغان بولغان . چۈنكى سامانىيلار خانلىقى ھۇ-
جۇمغا ئۇتۇش سىياسىتىنى قوللانغانىدى . لېكىن ، ئۇلارنىڭ ھۇ-
جۇملىرى كۆپىنچە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش خاراكتېرىدە ئىدى ،
يەنە كېلىپ سامانىيلار خانلىقى دەۋرىدە ئىسلام ئىستېلاسى ئار-
قىلىق بېسىۋېلىنغان زېمىنمۇ ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى .
پەقەت چىرچىق دەرياسى ۋادىسىدىن تالاسقىچە بولغان يەرلەرلا
مۇسۇلمانلار تېررىتورىيىسىگە قوشۇلدى .

---

① «بارتولد ئەسەرلىرى» 1 ـ توم ، 128 ـ بەت .
② ستراۋبوننىڭ كىتابى ، 516 ـ بەت .

تۇركلەر گەرچە مۇسۇلمانلارنىڭ قورال كۈچى تەھدىتىگە ئاز ئۇچرىغان بولسىمۇ ، ئىسلام دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىشى بىلەن غەربنىڭ تۇركلەرگە كۆرسەتكەن مەدەنىيەت تەسىرى خېلىلا كۆرۈنەرلىك بولدى . ساسانىيلار خانلىقى دەۋرىدە پېرسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرى تەدرىجىي كۈچەيىپ ، ھىندىستاننىڭ ئورنىنى ئالدى . ساسانىيلار خانلىقى دەۋرىدە قۇرۇقلۇق ۋە دېڭىز يولىدىن ئۆتىدىغان دۇنيا سودا يولى ھوقۇقى پېرسىيىگە مەنسۇپ بولدى ، ساسانىيلار دۆلىتى ھەرقايسى جەھەتلەردە ئۆزىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىشتىن بۇرۇنقى ئەك گۈللەپ ياشنىغان دەۋرىگە كىرگەندى . ساسانىيلار دەۋرىدىكى پېرسىيىدە باشقا نۇرغۇن دۆلەتلەرگە ئوخشاش ، تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ ، تەدرىجىي زاۋاللىقنى يۈز تۇتىدىغان ئەھۋال كۆرۈلىدى . خۇددى يېقىنقى زامانىدىكى گېرمانىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ تارىخىدا يۈز بەرگەنگە ئوخشاش ، ساسانىيلار ئاھايىتى زور كۈچ ـ قۇۋۋەت بەدىلىگە ئېرىشكەن تاشقى جەھەتتىكى زور مۇۋەپپەقىيەتلەردىن كېيىن بەك ھالسىزلىنىپ كەتكەنلىكتىن توساتتىنلا زاۋال تاپتى . بۇ مۇۋەپپەقىيەتلەر غەرب تەرەپتە ئاساسەن ۋىزانتىيە (شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى — تەرجىماندىن) بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا قولغا كەلگەندى . شەرق تەرەپتە قازانغان ئۇتۇقلىرى بولسا ، تۇركلەر بىلەن بولغان قىسقا ۋاقىتلىق ھەمكارلىق نەتىجىسىدە بولغاندى . لېكىن كېيىن تۇركلەر بىلەن بولغان ئىتتىپاقلىق بۇزۇلدى . بۇنىڭدىن باشقا ، خۇددى ئەخمەنىيلەر خانلىقى دەۋرىدىكىگە ئوخشاش ، غەرب تەرەپتە ئۇرۇش قىلىپ ، شەرق تەرەپتىكى چېگرىلارنى ساقلاپ قىلىشقا ئىمكانىيىتى بولمىدى . نەتىجىدە تۇركلەر پارسلارنى كاسپىي دېڭىزىغا قۇيۇلىدىغان گۇرگېن دەرياسى ۋادىسىدىكى ۋىلايەتلەردىن قوغلاپ چىقىرىپ ئۇ يەرلەرنى تارتىۋالدى . تۇركلەر بۇ يەرلەرنى قولغا كىرگۈزۈۋالغاندىن كېيىن ، پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە

چوڭقۇر ئۇچرىدى ۋە زوروئاستىر دىنىنى قوبۇل قىلدى[1] .

بۇ مىسال شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى ، ساسانىيلار پېرسىيىسى ئۆز قوشنىلىرىغا ھەربىي كۈچ ئىشلەتمەي تۇرۇپمۇ ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئىقتىسادىي كۈچى ئارقىلىق تەسىر كۆرسەتكەن . مۇشۇ پاكىت بىلەن سوغدىيانىدا بۇددىزمنىڭ سىقىپ چىقىرىلىپ ، زوروئاستىرىزمنىڭ ئەسلىگە كېلىشىنىمۇ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن . 630 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىيانى كەزگەن راھىب شۇەنزاڭنىڭ[2] خاتىرىلىرىدىن بىز شۇنى مۇقىملاشتۇرالايمىزكى ، ئوتتۇرا ئاسىيادا زوروئاستىرىزمنىڭ بۇددىزم ئۈستىدىن غالىب كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ پاكىت ، ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە مەنسۇپ . شۇەنزاڭ كەلگەن ۋاقىتلاردا سوغدىيانىدا بۇددىزم مەۋجۇت ئەمەس ئىدى . شۇەنزاڭ بۇددىزم راسا گۈللەپ ياشناپ تۇرغان جۇڭگو تۇركىستانىدىن چىقىپ سوغدى زېمىنىنىڭ جەنۇبىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ توخارىستانغا كەلگەندىن كېيىن ئاندىن بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى ئۇچراتقان . سوغدىيانىنىڭ مەركىزى سەمەرقەنت شەھىرىدە قۇرۇق تۇرغان ئىككى بۇددا ئىبادەتخانىسىنى كۆرگەن . زوروئاستىرىزم مۇرىتلىرى بۇددىزم مۇخلىسلىرىنىڭ بۇ يەرگە كېلىپ ئىبادەت قىلىشىغا يول قويماي ، قوللىرىغا ئوتلارنى كۆتۈرۈشۈپ ئۇلارنى قوغلاپ چىقارغان . پەقەت شۇەنزاڭنىڭ كېلىشى بىلەنلا بۇ ئىبادەتخانىلارغا بۇددا ئېتىقادچىلىرى قىسقا ۋاقىت كېلىپ تۇرغان . شۇەنزاڭنىڭ سەمەرقەنت توغرىسىدىكى بايانلىرىدىن ، سوغدىيانىدا بۇددا دىنىنىڭ شۇەنزاڭ بۇ يەرگە كېلىشتىن سەل بۇرۇنلا سىقىپ چىقىرىلغانلىقى مەلۇم .

تۇركىستاندىكى ئارخىئولوگىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىلەر

---

① «كىتابۇل سۇننى» K ، 21 .

② شۇەنزاڭنىڭ ئەسىرىنىڭ ژۇلۇئېن قىلغان تەرجىمىسىگە قارالسۇن ، پارىژ ، 1857 — 1858 ـ يىللىرى .

سوغدیاندا سوغدی تىلىدىكى بۇددا ئەدەبىياتىنىڭ بولغانلىقىنى ، بۇ ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تۇركىي تىلغا تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى ۋە بۇ ئەسەرلەرنىڭ تۇركلەرگىمۇ كۆپ تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى . بۇ ھۆججەتلەرنى تەتقىق قىلغۇچى چوڭ تەتقىقاتچى مەرھۇم ئىرانشۇناس ئالىم گوتىئوت (Gauthiot) بۇ ھۆججەتلەر مىلادىيە 7 ـ ئەسىرلەردىن بالدۇر بولمىسا كېرەك ، دەپ ھېسابلىغان . ئەگەردە بۇ شۇنداق بولىدىغان بولسا ، بۇ ئەسەرلەر سوغدیاندا يېزىلمىغان بولۇپ چىقىدۇ . ئەمما بۇنداق دېيىش ئارقىلىق گوتىئوتنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان ژاقتىنى ئىنكار قىلىشقىمۇ بولمايدۇ . سوغدیانىلىقلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ نۇرغۇن يەرلىرىدە قۇرغان ئاساسلىق بېكەتلىرى (ئولتۇراق رايونلىرى) دە بۇددا دىنى ئېھتىمال يەنە مەلۇم مەزگىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسا كېرەك .

تۇركلەر بۇددا دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان دەۋرلەردە تۇركلەرنىڭ قېشىغا ھىندى راھىبلىرىلا ئەمەس ، بەلكى ھىندى سودىگەرلىرىمۇ كېلىپ تۇرغان . بۇ دەۋردىكى ئەھۋالىنى ئىسپاتلايدىغان بىر سۆز «سارت» ئاتالغۇسىدۇر . بۇ ئاتالغۇنى تۇركىي خەلقلەر دەسلەپتە «تىجارەتچى» مەنىسىدە قوللانغان . 11 ـ ئەسىردىمۇ يەنە شۇ مەنىدە ئىشلىتىلگەن . ھازىرقى كۈندە بۇ ئاتالغۇ (سۆز)نىڭ ھىندىستانلىقلار ئارقىلىق تۇركىي خەلقلەرگە تارالغانلىقى ئىسپاتلاندى① . شۇنىسى روشەنكى ، ئۇ چاغلاردا تۇركىي خەلقلەر ئارىسىغا كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى ھىندىلار ئىكەن② . تۇركلەر بىلەن بولىدىغان سودا كېيىن تەدرىجىي ھالدا ھىندىلاردىن پارسلارغا ئۆتكەن . ئىسلامىيەت دەۋرىگە كەلـ

---

① مەزكۇر لېكسىيىنىڭ نېمىسچە تەرجىمىسىدىكى Schaederنىڭ بەرگەن تۇزىتىشىگە ئاساسلانغاندا ئوتتۇرا ئەسىرگە ئائىت شىمالىي ئىران تىلىدىكى پۇتۇكلەردە sartvā (سودا ئەترىتى) دېگەن سۆز بار بولۇپ ، سانسكرىت تىلىدىكى Sārthavāhaدىن ئۆزگىرىپ كەلگەنىكەن . شۇڭا Schaeder نىڭ قارىشىچە تۇرك تىلىدىكى Sart سۆزى بۇۋاستە ھىندىستاندىن كىرىمگەن ، بەلكى ئىرانلىقلار ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان — تەھرىردىن .

② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم ، 2 ـ قىسىم ، 727 — 529 ـ بەتلەر .

گەندە ، یەنی میلادیە 11 ـ ئەسىردىن كېيىن «سارت» دېگەن بۇ سۆز تۇركلەردە ۋە موڭغۇللاردا ئېتنوگرافىيىلىك مەنىگە ئىگە بولۇپ (مىللەت مەنىسىنى ئېلىپ — تەرجىماندىن) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پارسلار مۇشۇ سۆز بىلەن ئاتىلىدىغان بولغان . ئۇ يەردىكى تۇركلەر ئۇلارنى ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، تىجارەتچى خەلق دەپ قارىغان .

پارسلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان تەسىرى ئىسلامىيەت دەۋرىگە كەلگەندە ناھايىتى كۈچەيدى . ھازىر پارسلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان تەسىرى پەقەت مەدەنىيەت جەھەتتىلا ئىپادىلەنمەيدۇ . ئالېكساندىر ئىمپېرىيىسى ۋە سېلېۋۇك خانلىقىدىن كېيىن ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پارسلار بىلەن پېرسىيىدىكى پارسلار قوشۇلۇپ بىرىنچى قېتىم دۆلەت ھاسىل قىلدى . تۇركىستانغا ئەرەبلەر بىلەن بىرگە ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، نۇرغۇن ساندا پارسلارمۇ كەلگەن ھەمدە بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان . بۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پارسلار قەدىمكى پارس شاھلىرى ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنىمۇ ساقلاپ قالغاندى . ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پارسلارنىڭ شېئۇسى پارس تىلى تەرىپىدىن تەدرىجىي سىقىپ چىقىرىلىپ ، ئىراندىكى ۋە تۇركىستاندىكى پارسلار ئۈچۈن ئورتاق بولغان بىرخىل پارس ئەدەبىي تىلى شەكىللەندى . ئوتتۇرا ئاسىيا پارسلىرىنىڭ بۇرۇنقى تىلى ، شۇ قاتاردا سوغدى ئەدەبىي تىلىمۇ تاجىك تىلىغا ئورۇن بوشاتتى ، بۇ تىل پارس تىلىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ . پارس تىلىنىڭ بىردىنبىر رىقابەتچىسى تۇركىي تىل بولۇپ ، پارس تىلى ئۈچۈن ئېيتقاندا بۇ رىقابەتچى تىل بىلەن بولغان كۈرەش ئانچە ئوڭۇشلۇق بولمىدى . ئىسلام دىنى تارقالغان دەسلەپكى ئەسىرلەردە باشلانغان بۇ كۈرەش تا ھازىرغىچە داۋام قىلماقتا : بىرىنچى جەريان ، پارس ئەدەبىي تىلىنىڭ تەدرىجىي ھالدا ئىران تىلى شېۋىسىنى سىقىپ چىقىرىش جەريانى بولدى ؛ ئىككىنچى جەريان ، تۇركىي تىلنىڭ تەدرىجىي ھالدا ئىران تىلى

شېۋىلىرىنى ۋە شۇ قاتاردا پارس ئەدەبىي تىلىنى سىقىپ چىقىرىش جەريانى بولدى . شۇنىسى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇكى ، تۇركىي تىلنىڭ پارسلارغا تارقىلىش دائىرىسى كۇنسايىن زورايغان . ئالايلۇق ، ئەگەر بىر يېزىدا پارسلار بىلەن تۇركلەر بىللە ياشىغان بولسا ، ئۇلارنىڭ ئورتاق تىلى بارا - بارا تۇركىي تىلى بولۇپ قالغان① .

ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىپ كىرىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا مۇسۇلمانلار كونا سودا يوللىرىدىن پايدىلىنىشقا باشلىدى . بىز جۇڭگو مەنبەلىرىدىن مۇسۇلمان سودا ئەترەتلىرىنىڭ مىلادىيە 8 - ئەسىردىلا قارلۇقلار ئېلى ئارقىلىق يېنىسەي دەريا-سىنىڭ يۇقىرى ئېقىندىكى قىرغىزلار رايونىغا كەلگەنلىكلىرىنى بىلىپ يېتىمىز . ئىسلام هۆججەتلىرىدىنمۇ قىرغىزلار ئېلىگە كېلىدىغان بۇ يول توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى كۆرىمىز . بۇ مەلۇ-ماتلارنىڭ بىر قىسمى ئورخۇن مەڭگۇ تاشلىرىدىكى مەلۇماتلار بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ . سايان تاغ تىزمىسى مەڭگۇ تاشلاردىمۇ ، ئىسلام مەنبەلىرىدىمۇ كۆگمەن (kögmen) دەپ ئاتالغان . ئېرتىش دەرياسىغا كېلىدىغان ئىككى يول ئۇستىدىمۇ مەلۇماتلار بار . ئېرتىش دەرياسىمۇ ئورخۇن ئابىدىلىرىدە ئۇچرايدۇ . ئابىدىدە شەرقىي تۇرك قاغانلىرىنىڭ بۇ يەرلەرگە قىلغان بىر قانچە قېتىملىق هەربىي يۇرۇشلىرى بايان قىلىنىدۇ . بىراق ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا بولسۇن ياكى جۇڭگو مەنبەلىرىدە بولسۇن ، ئېرتىش دەرياسى بويىدا ياشىغان تۇركىي خەلقلەر تىلغا ئېلىنمايدۇ . بۇ يەردە ياشىغان خەلقلەرنىڭ نامى بىرىنچى قېتىم ئىسلام هۆججەتلىرىدىلا كۆرسىتىلىدۇ . ئەرەبلەرنىڭ هەممىدىن كۆپ قىزىقىدىغىنى جۇڭگوغا بارىدىغان يول ئىدى . ئىسلام مەنبە-لىرىدە بۇ يول توغرىسىدا هەمدە بۇ يول بويىدا ئولتۇراقلاشقان

---

① ئۇزانوفنىڭ هەمەدان ئەترايىدىكى يېزىلار توغرىسىدىكى خاتىرىلىرىگە قارالسۇن ، «جۇغراپىيە ژۇرنىلى»نىڭ 1926 - يىلى ، 2 - ئايدىكى سانى ، 143 - بەت .

تۇركىي خەلقلەر ھەققىدە ھەممىدىن كۆپ مەلۇماتلار بار . گەرچە جۇڭگو مەنبەلىرىدە مىلادىيە 924 ـ يىلىدىلا مۇسۇلمان سودىگەر-لەرنىڭ موڭغۇلىيە زېمىنىغا كەلگەنلىكى ھەققىدە مەلۇماتلار بول-سىمۇ ، موڭغۇلىيە تېررىتورىيىسىدىكى خەلقلەر ، شۇنداقلا ئۇلار-نىڭ چىڭگىزخان مەيدانغا چىقىشتىن ئىلگىرى ئۇ يەردە ئوينىغان رولى توغرىسىدا موڭغۇللار دەۋرىدىن بۇرۇنقى ئىسلام مەنبەلىرىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق[1] . مۇسۇلمانلارنىڭ مەلۇماتلىرى پەقەت قىرغىزلار ئېلى بىلەنلا چەكلىنىدۇ . بۇ ئاپتورلارنىڭ شۇ چاغلار-دىكى تەسەۋۋۇرى بويىچە ، بۇ ئەل شەرقىي ئوكيانغىچە (تىنچ ئوكيانغىچە — تەرجىماندىن) سوزۇلغان ئىكەن . مۇسۇلمان سو-دىگەرلەرنىڭ سودا ـ تىجارەتكە خېلىلا ئېپى بار ئىدى . مۇسۇلمان مۇئەللىپلەرنىڭ جۇغراپىيىگە دائىر بەرگەن مەلۇماتلىرىنىڭ دا-ئىرىسىنىڭ ناھايىتى كەڭ ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلار توغرىسىدىكى مەلۇماتلىرى ئانچە ئېنىق ئەمەس ، تۇتۇقراق . شۇڭلاشقا بۇ ماتېرىياللاردىن پايدىلد-نىش خېلىلا قىيىنغا توختايدۇ ، نەتىجىدە ئانچە توغرا بولمىغان خۇلاسىلەر چىقىرىلىدۇ . ھەممىدىن قىيىن بولغىنى ئىسلام مەذ-ھەبلىرىدە بېرىلگەن ۋەقەلەرنىڭ يۇز بەرگەن ۋاقتىنى ئېنىق بېكد-تىش مەسىلىسىدۇر . ئەرەبلەرنىڭ جۇغراپىيە كىتابلىرى ئەرەب يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ھەممە تارماقلىرىغا ئوخشاش ، ئاساسەن كونكرېت ئەھۋالدىن ئايرىلغان كىتابىي مەلۇماتلار بولۇپ قالغان ، ھېچبولمىغاندىمۇ بىزگە يېتىپ كەلگەن مەلۇماتلار ساياھەتچىلەر-نىڭ ئۆزلىرىنىڭ ماڭغان يوللىرىنىڭ ، كۆرگەنلىرىنىڭ بايانلىرى بولماستىن ، بەلكى يازما مەنبەلەردىنلا كۆچۈرۈپ قويۇلغان نەر-سىلەر بولغان . بىرەر ۋەقە توغرىسىدىكى بايان كۆپ ھاللاردا ھەرقايسى دەۋرلەردە ياشىغان ئاپتورلار تەرىپىدىن تەكرارلىنىۋەر-

---

① بېرىتشنېيدېر : «تەتقىقاتلار» ، 1 ـ توم ، 265 ـ بەت .

گەن . بایان قىلىنغان بۇ ۋەقە ئاپتور ئۆزى ياشىغان دەۋرگە ئەمەس ، 100 يىل ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ يىل بۇرۇنقى دەۋرگە ئائىت بولسىمۇ ، شۇ ۋاقىت كۆرسىتىلمەي بايان قىلىنغان . بەزدىدە ئاپتورلار ئۆزى ۋە ئۇنىڭ زامانداشلىرى توپلىغان ماتېرىياللارنى كىتابلاردىن ئالغان مەلۇماتلار بىلەن ۋە ئايرىم ـ ئايرىم ساھەلەرگە ئائىت ماتېرىياللار بىلەن پەرقلەندۈرمەيلا ئارىلاشتۇرۇپ يازغان . ئۇلارنىڭ بۇ يازغانلىرىنى ئوقۇغان ئادەملەر بىر خاتا تەسەۋۋۇرغا — مۇشۇ يېزىلغانلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئاپتور يېزىۋاتقان دەۋردە يۈز بەرگەن ئوخشايدۇ ، دېگەن خاتا تەسەۋۋۇرغا كېلىپ قالىدۇ . ناھايىتى مەشھۇر ئالىملارمۇ كۆپىنچە ھېچقانداق زۆرۈرىيەت بولمىغان چاغلاردىمۇ مۇشۇ كىتاب نەشر قىلىنمىشتىن بۇرۇن چىقىرىلغان يەكۈنلەر قانداق قىلىپ مەلۇم دەۋردىكى ئۇ ئاپتورنىڭ كىتابىغا كىرىپ قالغاندۇ ؟ دېگەن تەۋەككۈلانە پەرەزلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ . يېقىندىلا 13 ـ ئەسىردىكى جۇغراپىيە ئالىمى ياقۇتنىڭ يازغان كىتابى توغرىسىدا ئەنە شۇنداق بىر ئۇقۇشماسلىق يۈز بەردى . ئۇ كىتابتا ئىسلامىيەتكە كۆپ زىيان سالغان ۋىزانتىيىلىكلەر بىلەن بىر قاتاردا تۈركلەرمۇ تىلغا ئېلىنغان . بۇ ئەسەر 13 ـ ئەسىرگە مەنسۇپتۇر . بۇ چاغلاردىكى مۇسۇلمان ئەللىرى ئىچىدىكى تۈركلەرنىڭ ئورنى ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى . شۇڭلاشقا ، تۈركلەرگە دائىر يۇقىرىقى بايانلار ئوقۇرمەنلەرگە ئاجايىپ تۇيۇلدى . كۆپچىلىك مەزكۇر ئەسەردىكى تۈركلەر ئىچىدە شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ ۋە باشقا بىدئەتچىلەرنىڭ خېلىلا كۆپلىكىگە ئائىت بايانلار ئارقىلىق بۇنى چۈشەندۈرمەكچى بولدى . ئەمەلىيەتتە ، ياقۇتنىڭ بۇ سۆزلىرى 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى مەقدىسى دېگەن ئاپتورنىڭ ئەسىرىدىن كۆچۈرۈپ ئېلىنغانىكەن . بۇ ئاپتورمۇ ئېھتىمال باشقا يازما

مەنبەلەردىن ئالغان بولسا كېرەك[1] . تۈركلەرگە پايدىسىز يۈقىرىقى سۆزلەر مىلادىيە 10 ـ ئەسىردىكى ئاپتورلار تەرىپىدىن ئېيتىلغان . چۈنكى شۇ چاغلاردا خەلىپە (ئەرەبلەر — ئاببباسىيلار خەلىپىلىكى — تەرجىماندىن) ۋە مۇسۇلمان هۆكۈمرانلارنىڭ تۈركلەردىن تەشكىللەنگەن قوشۇنىدىكى تۈركلەردىن باشقا ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تۈركلەر تېخى يوق ئىدى ، مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەر بىلەن ۋىزانتىيىلىكلەر ئوخشاشلا ئىسلام دۇنياسىنىڭ سىرتىدىكى دۈشمەنلەر دەپ قارالغانىدى .

ئەگەردە ئىسلام مەنبەلىرىدە بېرىلگەن هەربىر مەلۇماتقا ، بۇ مەلۇمات قايسى دەۋرگە مەنسۇپتۇ ؟ دەپ سوئال قويۇلىدىغان بولسا ، مۇسۇلمانلار خاتىرىلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ يايلاق هاياتىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنىڭ كەملىكى تۈپەيلى ، بۇ مەسىلىنى هەل قىلىش ناهايىتى قىيىنلىشىدۇ . ئەرەبلەر بەزى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆز ئىچىدە يۈز بەرگەن ئۇرۇشلىرىغا ئانچە قىزىقىپ كەتمىگەن ، بىر كۆچمەن دۆلەتنىڭ ئىككىنچى بىر كۆچمەن دۆلەتنىڭ ئورنىغا دەسسىگەنلىكىگە ئانچە كارى بولمىغان . ئەگەردە خەنزۇچە ۋە قىسمەن گرىكچە مەنبەلەردە بۇ ۋەقەلەر يېزىلمىغان بولسا ، بۇ ۋەقەلەرنىڭ جەريانىدىن بىز هېچقانداق بىر تەسەۋۋۇرغا ئىگە بولالمىغان بولار ئىدۇق . شۇنداق بولغاچقا ، بىزگە شەرقتە ، يەنى موڭغۇلىيە رايونى ۋە جۇڭگو تۈركىستانىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ئوتتۇرا ئاسىيا دالىلىرىنىڭ غەربىي قىسمىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەردىن تېخىمۇ ئايدىڭ .

بىز پەقەت جۇڭگو مەنبەلىرىگە تايىنىپلا موڭغۇلىيىدىكى تۈرك ـ ئوغۇز دۆلىتىنىڭ مىلادىيە 745 ـ يىلى ئۇيغۇر دۆلىتىگە «ئالماشقان» لىقىنى بىلىپ يېتىمىز . ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ باش قارارگاهى ئورخۇن دەرياسى بويىدا ، يەنى كېيىن موڭغۇللار

---

① Nöldeke, zur Ausbreitung. barthold. zu Islam, XIII, s74.

تەرىپىدىن سىلىنغان قاراقۇرۇم شەھىرىدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا بولغان . ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قارارگاھىنىڭ يېنىغىمۇ موڭغۇللار سالغان شەھەردىن زور ۋە كاتتا بىر شەھەر بىنا قىلىنغان[1] ، بۇ شەھەرنىڭ خارابىسى ھازىرغىچە ساقلىنىپ تۇرۇپتۇ . ئۇيغۇر دۆلىتى 100 يىلغا يېقىن ۋاقىت دەۋر سۈرۈپ ، كېيىن 840 ـ يىلى شىمال تەرەپتىكى قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى بىلەن ھالاكەتكە يولۇققان . جۇڭگو مەنبەلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە ، موڭغۇلىيىدىكى كۆچمەنلەر ئوتتۇرىسىدا بولغان كۈرەش ناھايىتى كەسكىن بولغان ۋە بۇنىڭ نەتىجىسىدە (زەربىگە ئۇچرىغان — تەرجىماندىن) كۆچمەنلەر موڭغۇلىيىدىن جۇڭگو تۇركىستانىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان ۋە تەدرىجىي ھالدا شەھەر ھاياتىغا ئۇتكەن . بۇ رايونلارنىڭ شەرقىي قىسمىدا گەرچە قوۋملار ئالماشقان بولسىمۇ ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، بۇ يەرلەرگە ئەڭ باشتا كەلگەن تۈركىي قوۋم — باسمىللارنىڭ ئورنانقان ئەنئەنىسى يەنىلا ساقلىنىپ قالغان .

ئورخۇن مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدا باسمىللارنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۇنۋانىنىڭ Iduq qut (ئىدۇق‌قۇت) ئىكەنلىكى كۆرسىتىلىدۇ . بۇنىڭ مەنىسى «مۇقەددەس بەخت » ياكى «ئۇلۇغۋارلىق » دېگەنلىكتۇر . تۈركىي تىللاردا بۇ سۆز دۆلەت باشلىقىغا قارىتىلغان بولسا ، خۇددى ياۋروپالىقلارنىڭ «جانابىي ئالىيلىرى » دېگىنىگە ئوخشاش مەنىدە كېلىدۇ . 13 ـ ئەسىردە ئاشۇ يەردە (شىنجاڭنىڭ شەرقىدە ، ئېنىقراقى تۇرپاندا — تەھرىردىن) تۈرۈپ ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانى بۇ ئۇنۋاننى ئىدىقۇت شەكلىدە قوللانغان .

موڭغۇللار رايونىدىكى تۈرك ـ ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى جۇڭگو تۈركىستانىغا كەلگەندىن كېيىن ، جۇڭگو مەنبەلىرى ئۇ-

---

[1] موڭغۇلىيىدىكى ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى شەھەرلەر توغرىسىدا كىتىلىغىنىڭ «موڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر توغرىسىدا » دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن .

لارنی شاتولار دەپ ئاتىغان ، بۇنىڭ مەنىسى يايلاقتا ، دالىدا ياشىغۇچىلار دېگەنلىكتىن ئىبارەت . بۇ تۈركۈم تۈركىلەر مىلادىيە 9 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بەشبالىقنى ئىگىلەپ تۇرغان ، كېيىن ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ بىر قىسمىنىڭ بېسىمى بىلەن غەربتىن شەرق تەرەپكە يۆتكىلىپ جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىغا كۆچۈپ كەتتى . بۇ يەردە ئۇلار 9 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا جۇڭگودا يۈز بەرگەن ئىچكى مالىمانچىلىققا ئارىلاشتى (بۇ يەردە ئەن لۇشەن ـ شى سىمىڭ توپىلىڭى نەزەردە تۇتۇلىدۇ — تەرجىماندىن) ۋە جۇڭگو ئىمپېراتورىنىڭ تەختىنى ئۇنىڭغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگۈچىلەردىن ساقلاپ قالدى . مىلادىيە 10 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال تەرەپلىرىنى باشقۇرۇپ تۇرغان كىچىكرەك سۇلالىلەر ئىچىدە شاتو تۈركلىرى سۇلالىسىمۇ بار ئىدى① .

9 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بەشبالىق ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەرنى موڭغۇلىيىدە قىرغىزلار بىلەن بولغان جەڭدە ئۇزلىرىنى دالدىغا ئالغان ئۇيغۇرلار باشقۇرۇپ تۇردى . بۇ ۋەقە (ئۇيغۇرلارنىڭ بەشبالىقنى ئىگىلىشى — تەھرىردىن) 866 ـ يىلى يۈز بەرگەندى . بۇ يەردە 14 ـ ئەسىرگىچە (موڭغۇللار بۇ يەرلەرگە كەلگۈچە) مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئۇيغۇر قاغانلىقى قۇرۇلدى . ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان يەنە بىر خانلىق گەنجۇ شەھىرىدە قۇرۇلدى . ئۇيغۇرلار بۇ يەرگە كېلىپ خانلىق تىكلىگەنگىچە بۇ يەرنى تىبەتلەر بىلەن خەنزۇلار تالىشىپ ، ھاكىمىيەت ئاساسەن تىبەتلەرنىڭ قولىغا ئۆتكەندى . 11 ـ ئەسىردە ، تىبەتلەرنىڭ بىر تارمىقى بولغان تاڭغۇتلار بۇ يەرلەرنى ئۇيغۇرلاردىن تارتىۋېلىپ ، ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى قۇردى . كېيىن بۇ يەرلەرنى موڭغۇللار بويسۇندۇرۇۋالدى . شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يەر تاڭغۇت

① شاتو تۈركلىرىنىڭ ئۇچ خانلىقى توغرىسىدا چاۋاننېسنىڭ «ھۆججەتلەر» دېگەن ئەمگىكىنىڭ 272 ـ بېتىگە قارالسۇن .

نامىدا ئاتىلىدىغان بولدى . تاڭغۇتتا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىـ
نىڭ سىياسىي رولىنى ساقلاپ قالالمىدى . ئەمما ، ئۇلار يەنىلا
شۇ رايوندا ياشاپ قېلىۋەردى ، ئۆزلىرىنىڭ تىللىرىنى ساقلاپ
قالدى ، بۇ تىل قەدىمكى تۈركىي تىللارنىڭ بىر شېۋىسىدۇر .
بىزگە ئورخۇن مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدىن ۋە ئۇيغۇرچە قەدىمـ
كى تېكىستلەردىن مەلۇم بولغان بەزى سۆزلەر مۇشۇ خەلقلەردە
ساقلىنىپ قالغان . مەسىلەن ، bir jigirmi سۆزى 21نى بىلدۈر ـ
مەي ، بەلكى 11 (ئون بىر) مەنىسىنى بىلدۈرگەن (يەنى ، يىگىر ـ
مىگە قاراپ ماڭغان بىر مەنىسىدە) ، بىر ئوتتۇز سۆزى 31
دېگەن مەنىنى بىلدۈرمەي 21 دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن ۋەھاكازا ـ
لار[1] .

ئۇيغۇرلارمۇ خۇددى تۈرك ـ ئوغۇزلارغا ئوخشاش ، بىرمۇنـ
چە تارىخىي پۈتۈكلەرنى قالدۇرغان ، ئەمما ئەڭ ئۇزۇن ۋە ئەڭ
قىممەتلىك مەڭگۈتاش خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان[2] . بۇ مەڭگۈتاش
خەنزۇچە خاتىرىلەردىكى مەلۇماتلارنى ، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ تۈرك ـ
ئوغۇزلارغا ئوخشاش شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى ، بۇددا
دىنى تەشۋىقاتىنىڭ تەسىرىگە بېرىلىپ كەتمىگەنلىكىنى ، غەرب
دىنلىرىنىڭ بىرسى بولغان مانى دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى
ئىسپاتلاپ بېرىدۇ[3] . مانى دىنى مۇرىتلىرى ئۆزلىرىدىن بۇرۇنقى
بۇددىستلار ۋە ئۆزلىرى بىلەن دەۋرداش خرىستىئان مۇرىتلىرىغا
ئوخشاش ، سوغدىيانىلىقلارغا تەسىر كۆرسەتكەن ۋە كېيىن سوغـ
دىلارنىڭ سودا يوللىرىدىن پايدىلىنىپ ئۆز دىنلىرىنى مۇۋەپپەقـ
يەتلىك تارقاتقان[4] . شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى ، ئورخۇن

---

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 ـ توم ، 364 — 363 ـ بەتلەر .
② مالوف : «موڭغۇلىيىدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى» ، 30 — 44ـ بەتلەر .
③ مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر ئىچىدىكى مانى دىنى ئېتىقادچىلىرى ھەققىدە Pestalozza نىڭ «مانىزم» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن .
④ مانى دىنىنىڭ سوغدىلار ئارىسىغا تارقالغانلىقى توغرىسىدا Asmussen نىڭ «مانى مۇخلىسلىرىنىڭ توۋنامىسى» دېگەن ئەمگىكىنىڭ 130 — 150 ـ بەتلىرىگە قارالڭ .

دەریاسی ئەتراپىدىن تېپىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى ھەققىدىكى خەنزۇچە ئۇزۇن مەڭگۈتاش بىلەن بىرگە ، يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ سوغدى مىسسىئونېرلىرى ئارقىلىق مانى دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى بايان قىلىنغان سوغدچە كىچىكرەك بىر مەڭگۈتاشمۇ ساقلىنىپ قالغان① . جۇڭگو مەنبەلىرىدىن شۇ مەلۇم بولىدۇكى ، سوغدىيانلىق دىن تارقاتقۇچىلار سوغدىيانىدىن بۇۋاستە كۆچمەن خەلق ئىچىگە ، يەنى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەلمىگەن ، بەلكى مىلادىيە 762 ـ يىلى ئۇيغۇرلار قاغانى جۇڭگوغا قىلغان بىر ھەربىي يۈرۈشتە ئۇلار بىلەن ئۇچراشقانىكەن . مۇشۇ مەلۇماتلار-دىن كىشىلەر شۇنى كۆرۈۋالالايدۇكى ، غەربتىكى خەلقلەر ئۇچۇن جۇڭگو بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان سودا كۆچمەنلەر بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان سودىدىن مۇھىم ئورۇندا تۇرغان . سوغدىلار جۇڭگو-دا سودا بېكەتلىرى ۋە ئۇ يەرگە بارىدىغان يول بەرپا قىلىۋالغاندىن كېيىن ، ئۇلار كۆچمەن تۈركلەرگە زور تەسىر پەيدا قىلىشقا باشلىغان ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ، دەل شۇ چاغلاردا تۈركىي خەلقلەر-نىڭ جۇڭگوغا ۋە بۇگۇنكى جۇڭگو تۈركىستانىغا بولغا ھەربىي ھۇجۇملىرى پات ـ پاتلا بولۇپ تۇرغانىدى② . دىنىي تەرغىبات جە-ھەتتە ، سوغدىيانىلىقلارنىڭ دىنىي تەشۋىقاتىنىڭ تۈركىي خەلق-لەرگە كۆرسەتكەن تەسىرى جۇڭگو تۈركىستانىدىكى ھىندى ـ ياۋروپا خەلقلىرىگە كۆرسەتكەن تەسىرىگە نىسبەتەن تېخىمۇ كۆپ تەرەپلىمىلىك بولغان . كۇچا ۋە خوتەندىن تېپىلغان ئىككى خىل ھىندى ـ ياۋروپا تىلى (كۇسەن تىلى ۋە ئۇدۇن تىلى)دا پەقەت بۇددا ئەدەبىياتىغا دائىر مىراسلار ساقلىنىپ قالغان . ئاتالمىش سوغدى تىلى (بۇ تىلنىڭ جۇغراپىيىلىك تارقىلىش چېگرىسى

---

① مەڭگۈ تاشلاردىكى مانى دىنىغا ئائىت تېكىستلەرنىڭ تەرجىمىسىنى «ئاسىيا ئاخباراتى» نىڭ 11 ـ توپلامى 5 ـ تومىنىڭ 190 — 199 ـ بەتلىرىدىن كۆرۈڭ .

② جۇڭگو ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈرك ۋە سوغدىلارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە كلياش-تورنىينىڭ «قەدىمكى تۈركىي يادىكارلىقلار» دېگەن كىتابىنىڭ 114 — 122 ـ بەتلىرىگە قارال-سۇن .

بىكىتىلمىگەن . ئىھتىمال قەشقەر ۋە ئۇنىڭغا قوشنا يەردىكىلەرمۇ مۇشۇ تىلدا سۆزلەشكەن بولۇشى مۇمكىن)دا بولسا ، بۇددا ئەدەبىـ ياتىغا دائىر ئەسەرلەردىن باشقا ، مانى ۋە خرىستىئان دىنىغا ئائىت ئەسەرلەرمۇ ساقلىنىپ قالغان . بۇ ئۇچ خىل دىننىڭ ئوخشاشلا تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىنغان تەرجىمە ھۆججەتلىرى ساقلىنىپ قالغان① .

مانى دىنى بىلەن خرىستىئان دىننىڭ ئاساسلىق مۇۋەپپەقـ يەتلىرى ، مىلادىيە 7 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 8 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ، يەنى غەربىي ئاسىيادا ئىسلامىيەتنىڭ سىياسىي ھۆـ كۈمرانلىقى تىكلەنگەن مەزگىلدە مەيدانغا كەلگەن . ئىسلام دىنى ئەسلىدە ، ئايرىم دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ تەشۋىقاتى بىلەن تارالمـ غان ، بەلكى كۈچلۈك ئىسلام دۆلىتى ۋە بۇ دۆلەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان ھەربىي ۋە مۇلكىي خادىملارنىڭ مۇسۇلمان بولمىغان باشقا دۆلەتلەر ۋە جەمئىيەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ۋاستىـ سى (ئۇرۇش ياكى تىنچ يول) ئارقىلىق تارقالغان . مۇسۇلمانلار ـ نىڭ ئىستېلاسى بىلەن تۇغۇلغان ئىمكانىيەتلەردىن باشقا دىنلار ـ نىڭ ئىسلام دىنىدىن بالدۇرراق پايدىلانغانلىقى ناھايىتى تەبىئىي ئەھۋال بولسا كېرەك .

ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىننى قوبۇل قىلىشى ، تۈركىي خەلقلەر تارىخىدا ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ئىشتۇر . لېكىن بۇددا ۋە خرىستىئان دىنلىرى تەشۋىقاتىنىڭ قانچىلىك مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىقىدىن قەتئىينەزەر ، بىزدە بىرەر تۈركىي خەلقنىڭ مىلا ـ دىيە 8 ـ ئەسىردە ياكى ئۇنىڭدىن ئاۋۋال بۇددا دىننى ياكى خرىستىئان دىننى قوبۇل قىلغانلىقى توغرىسىدا ماتېرىيال يوق . تۈركىي خەلقلەرنىڭ مانى دىننى قوبۇل قىلىشى ئۇلارنىڭ تۇنجى

---

① مالوف : «يادىكارلىقلار» ، 95 — 198 ـ بەتلەر ؛ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم ، 2 ـ قىسىم ، 272 ـ بەت .

قېتىم شامانىزمدىن ۋاز كېچىپ ئەخلاقىي پرىنسىپلار ئاساسىغا قۇرۇلغان بىر دىننى قوبۇل قىلىشى ھېسابلىنىدۇ . شامان دىنىنىڭ ئەقىدىسى بويىچە ، ئادەم ئۆلتۈرۈشمۇ ئىنسانلار ئۈچۈن ئۇ دۇنيادا پايدىلىق بولارمىش . مانى دىنىنىڭ ئەقىدىسى بويىچە ، ئادەم ئۆلتۈرۈشنىلا ئەمەس ، بەلكى ھايۋانلارنى ئۆلتۈرۈش ۋە ئۇلارنىڭ گۆشىنى يېيىشمۇ مەنئىي قىلىنغان . كونا دىنىي ئەقىدىلەر بىلەن يېڭى دىنىي ئەقىدىلەر ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىقلارنى تۈركلەر بىلىپ يەتكەنىدى . ئورخۇن مەڭگۈتاشلىرىدا يېزىلغىنىدەك : «بۇرۇن گۆش بىلەن ئوزۇقلانغان خەلق ھازىر گۈرۈچنى يېمەكلىك قىلىدىغان ، بۇرۇن قاتىللىق يۈز بەرگەن ئەللەردە ھازىر ياخشىلىق تەرغىب قىلىنىدىغان بولغان» .

ھەجمى ئانچە چوڭ بولمىغان بۇ سوغدىچە پۈتۈك ، ئۇيغۇر قاغانى نامىدىكى خەنزۇچە پۈتۈك ۋە بىرقانچە قۇر رۇنىك يېزىقىدا پۈتۈلگەن تۈركچە پۈتۈك بىلەن بىرگە تېپىلغان . خرونولوگىيە جەھەتتىن تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەن بۇ مەڭگۈتاش 9 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا مەنسۇپ بولۇپ ، ئۇ ئورخۇن يېزىقىدا ئەمەس ، بەلكى يېڭى بىر خىل يېزىقتا ، يەنى تۈركىي خەلقلەر ئىچىگە تارقالغان ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان . مانى دىنى مۇخلىسلىرى بابىلۇن (بۇگۈنكى ئىراق)دىن ئۆزلىرىنىڭ يېزىقىنىمۇ بىللە ئېلىپ كەلگەن ، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە سوغدى يېزىقىنىمۇ ئىشلەتكەن . ئۇيغۇر قاغانىنىڭ شەرىپىگە تىكلەنگەن مەڭگۈتاش مانا مۇشۇ سوغدى يېزىقىدا پۈتۈلگەن ئىدى . بۇ سوغدىيانىلىقلار — ئىرانلىقلار ئېلىپ كەلگەن يېزىق ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي ، ئەرەب يېزىقى تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلدى . بۇ سوغدى يېزىقى بىر چاغلاردا ئىسلام دەستۇرلىرىنى يېزىشقا ئىشلىتىلگەنمۇ ـ يوق ، بۇنىسى نامەلۇم . بۇ يېزىق ئۇيغۇرلار ئىچىگە كەڭ تارقىلىپ ،

«ئۇيغۇر يېزىقى» نامى بىلەن ئىسلام ساھەسىگە تونۇلدى① . بىزگە يەنە شۇمۇ مەلۇمكى ، تۈركلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنمۇ ئۇيغۇر يېزىقى ئەرەب يېزىقى تەرىپىدىن دەرھاللا سىقىپ چىقىرىلمىغان ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ، ئۇيغۇرلار بۇ يېزىقنى موڭغۇللارغا تارقاتقان ، كېيىن بۇ يېزىق موڭغۇللار ئارقىلىق يېڭىباشتىن غەربكە تارقالغان . مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن بۇ يېزىق يەنە موڭغۇللاردىن مانجۇلارغا تارالغان② . شۇنداق قىلىپ ، ئەسلىي ساملاردىن كېلىپ چىققان بۇ يېزىق سوغىيانلىقلار ، ئۇيغۇرلار ۋە موڭغۇللارنىڭ قوللىنىشى ئارقىلىق تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرىغا قەدەر تارقالغان . بۇ يېزىقنىڭ سوغدىيانلىقلار ئارقىلىق تارقالغانلىقى ئىسلام دۇنياسىغىمۇ ئايان . بۇ ھەقتە 13 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا ئۆتكەن مۇسۇلمان ئاپتور پەخرىدىن مۇبارەكشاھ مەرۋىررۇدىمۇ ئېنىق توختىلىپ ئۆتكەن③ . تۈركلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا ، ئورخۇن يېزىقىنى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئالماشتۇرۇش ، كەينىگە بىرقەدەر چېكىنىش بولدى . چۈنكى ئورخۇن يېزىقىغا سېلىشتۇرغاندا ، ئۇيغۇر يېزىقى تۈركچە تاۋۇشلارنى ئىپادىلەشكە تازا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ .

ئۇيغۇرلار موڭغۇلىيىدىن سىقىپ چىقىرىلغاندىن كېيىن ، مانى دىنىنى جۇڭگو تۈركىستانى ۋە گەنجۇدا تەشكىل قىلغان

---

① سوغدى يېزىقى ۋە بۇ يېزىقنىڭ تۈركىي خەلقلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىش ۋاقتى ھەققىدە Henning نىڭ «ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىران تىلى» نامىلىق ئەسىرى ۋە لېكوكنىڭ «قىسقىچە كىرىش سۆز» نامىلىق ئەسىرىگە قارالسۇن .

② يېنىسىنىڭ «يېزىقلار» نامىلىق ئەسىرىنىڭ 382 — 395 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن .

③ (Ross, The genealogies. P. 405.)

خانلىقلارغا ئېلىپ كەلدى① . مانى دىنى جۇڭگو تۈركىستانىغا بالدۇرراق تارقالغان بولۇشى مۇمكىن ، يەنى توققۇز ئوغۇزلار دەۋرى ياكى ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى دەۋرىدە ، بۇ يەرلەرگە ئۇيغۇرلار كېلىشتىن ئاۋۋال تارقالغان بولسا كېرەك . ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ بايانلىرى بىزگە ئەنە شۇلاردىن بېشارەت بېرىدۇ .

ئەرەبلەرنىڭ جۇغراپىيەۋى ئەسەرلىرىنىڭ كلاسسىك دەۋرى مىلادىيە 10 ـ ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ . بىزگە ئاشۇ دەۋر جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالىنى بايان قىلىپ بەرگەن بىرقاتار ئەسەرلىرى يېتىپ كەلگەن . بۇ ئەسەرلەردە ھەم مۇسۇلمان ئەللىرىدىن چىقىپ ، تۈركىي خەلقلەر ئولتۇراقلاشقان رايونلار ئارقىلىق جۇڭگوغا بارىدىغان يوللار توغرىسىدىمۇ قىسقا ۋە ئوبدان مەلۇماتلار بار . ئەرەب ئالىملىرىنىڭ يازغان بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا ، كاسپىي دېڭىزىدىن تارتىپ جۇڭگوغىچە بولغان يەرلەر ئۇچ تۈركىي قوۋمنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولغان :

(1) غۇزلار ، ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا ، ئوغۇزلار كاسپىي دېڭىزىدىن تاكى سىر دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغىچە بولغان يەرلەرنى ئىگىلىگەن ؛

(2) قارلۇقلار پەرغانىدىن چىقىپ شەرققە قاراپ ئاتلىق 20 كۈن يۈرۈپ يېتىدىغان جايلارغىچە بولغان يەرلەرنى ئىگىلىگەن ؛

(3) توغۇز غۇزلار يەنى ، توققۇز ئوغۇزلار (Toghuzghuz)

---

① 840 — 845 ـ يىللار ئارىلىقىدا ئۇيغۇرلار قىرغىزلار تەرىپىدىن بۇرۇنقى تۇرغان يەرلىرىدىن سىقىپ چىقىرىلغاندىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى گەنجۇ رايونىغا (گەنسۇغا) ۋە تۇرپان ئويمانلىقىغا كېلىپ ئورۇنلاشقاندى . گەنجۇدا قورۇلغان گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى 1028 — 1038ـ يىللار ئارىلىقىدا تاڭغۇتلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى . تۇرپان ئويمانلىقىدا تەشكىل قىلىنغان ئۇيغۇر دۆلىتى 13 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا موڭغۇل خانلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشلار جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي مۇستەقىللىقىنى يوقاتتى . بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى كىچانوفنىڭ «توققۇز ئوغۇز ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخىدىن قىسىملار» ؛ مالياۋكىننىڭ «تۇرپان خانلىقى» ؛ تىخونوفنىڭ «10 — 14 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ئىلىنىڭ ئىقتىسادى ۋە جەمئىيەت تۈزۈمى» ؛ گابائىننىڭ «Dac uigurische königreich» ؛ خامىلتوننىڭ «Les Oui ghours» قاتارلىق كىتابلىرىغا قارالسۇن .

قارلۇقلارنىڭ يېرىنىڭ شەرقىدىن جۇڭگونىڭ چېگرىلىرىغىچە بولغان يەرلەرنى ئىگىلىگەن[1] .

بۇ بايانلار جۇڭگو مەنبەلىرىگە ئاساسلانغاندا ، جۇڭگو تۈركىستانىنىڭ شەرقىي قىسمىنى ئۇيغۇرلار ئىدارە قىلىپ تۇرغان چاغلاردا يېزىلغان بولۇپ ، هازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان . مۇشۇ بىز كۆرسىتىپ ئۆتكەن بايانلارنى ئەرەبلەرنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئاپەتورى ئىبن خوردادبىھ (Ibn khordādzbeh) يازغان . كىشىلەر ئىچىدە ، مەزكۇر ئاپتورنىڭ بۇ بايانلىرى مىلادىيە 860 ـ يىلىدىن بۇرۇن يېزىلغان ، ياكى ئۇنىڭدىن كېيىن يېزىلغان دەيدىغان ئىككى خىل كۆزقاراش بار[2] . بۇنىڭدىن كىشىلەر جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى «ئۇيغۇرلار» دېگەن خەلق بىلەن ئەرەب مەنبەلىرىدىكى «توغۇز غۇز» دېگەن خەلق بىر خەلقتۇر دېگەن يەكۈننى چىقارغان . بىر چاغلاردا «توغۇزغۇز» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا «توققۇز ئۇيغۇر» سۆزىنى قوللىنىشنى تەكلىپ قىلغۇچىلارمۇ بولدى ، ئەمما شۇ چاغنىڭ ئۆزىدە بۇنداق تەشەببۇسنى قوللىمىغۇچىلارمۇ بولدى[3] . «توغۇز غۇزلار»نى ئۇيغۇرلار بىلەن بىر خەلق دەپ ئېيتىشقا بەزى ئەرەب مەنبەلىرى ماس كەلمىدى . ئىبنۇل ئەسىرنىڭ يازغانلىرىغا ئاساسلانغاندا ، غەربتىكى غۇزلار توغۇز غۇزلاردىن كېيىن چىققان[4] . تەبەرى بىزگە مىلادىيە 820 ـ يىلىدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي ، توغۇز غۇزلارنىڭ هازىرقى جىززاق شە-

---

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم ، 2 ـ قىسىم ، 280 — 284 ـ بەتلەر .

② ئىبن خوردادبىھنىڭ ئەسىرىنىڭ هازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان ئىككى قولياز-مىسى 880 ـ يىللارغا ئائىت ئەسەرلەر ؛ بۇ هەقتە بۇلگاكوفنىڭ «قاتناش يوللىرى ۋە دۆلەتلەر توغرىسىدا» دېگەن كىتابىغا قارالسۇن .

③ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 ـ توم ، 568 ـ بەت . موڭغۇلىيىدىن تېپىلغان قەدىمىكى تۈرك ـ رۇنىك يېزىقىدىكى تېكىستلەر توققۇز ئوغۇز ئېتنونىمىنى توغرا تەلەپپۇز قىلىشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى . مۇشۇ قەبىلە ئىتتىپاقىدىكى هۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان قەبىلە ئۇيغۇرلار ئىدى . ئەرەب ۋە پارس تىلى مەنبەلىرىدىكى «توققۇز ئوغۇز» ئاتالغۇسى پەقەتلا جۇڭگو تۈركىستانىدىكى ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان . بۇ ئىككى ئېتنونىمنىڭ (يەنى توققۇز ئوغۇز ۋە ئۇيغۇر ئاتالغۇلىرىنىڭ) ئۆزئارا مۇناسىۋىتى توغرىسىدا خامىلتوننىڭ «توققۇز ئوغۇزلار» دېگەن ئەسىرىگە ۋە مىنورسكىنىڭ «تەمىم ئىبن بەهر» دېگەن ئەسىرىنىڭ 285 — 290 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن .

④ «ئىبنۇل ئەسىر» ، تورنبېرگ نەشرى ، 117 ـ بەت .

هىرى بىلەن خوجەند شەھىرىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان ئۈسرۈشان ئۆلكىسىگە تۇيۇقسىز زەربە بەرگەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ[1] . بۇنىڭدىن كىشىلەرنىڭ شۇ چاغلاردا جۇڭگو تۈركىستانىدىكى ئاھالىلەرنىلا ئەمەس ، بەلكى مۇسۇلمان دۆلەتلىرىگە بىۋاسىتە چېگرىداش قوۋملارنىمۇ توغۇز غۇزلار دەپ ھېسابلىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ . بۇ نۇقتىنى يەنە مۇسۇلمانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان يەرلەردە توغۇز غۇزلار ئەسىر ئېلىندى ، دېگەن پاكىتلار-مۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . مىسىردىكى تۇلۇنىيلار خانلىقىنىڭ ئاساس-چىسى ئەھمەد بىننى تۇلۇننىڭ ئاتىسى تۇلۇن دېگەن مەشھۇر شەخس توغۇز غۇزلاردىن كېلىپ چىققان ئىكەن[2] .

ئىبن خورداذبىھ ئەرەب ئاپتورلىرى ئىچىدە قۇرۇقلۇق ئار-قىلىق جۇڭگوغا بارىدىغان يولنى ئەڭ بۇرۇن بايان قىلغۇچىدۇر . بىراق بۇ ئاپتور جۇڭگوغا ساياھەت قىلمىغان ، بەلكى بۇ ھەقتىكى خاتىرىلەردىن پايدىلانغان . ئىبن خورداذبىھنىڭ يول توغرۇلۇق يازغانلىرىغا ئوخشاش بايانلارنى بىز ياقۇت (1229 — 1179) نىڭ يازغانلىرىدىنمۇ كۆرىمىز . بۇ ئاپتور مەلۇماتنى مۇشۇ يول بىلەن ساياھەت قىلغان تەمىم ئىبن بەھرنىڭ بايانلىرىدىن ئالغانىكەن . ئەپسۇسكى ياقۇت بۇ ساياھەتنىڭ قايسى ۋاقىتلاردا قىلىنغانلىقى ئۈستىدە توختالمايدۇ[3] . بۇ قېتىمقى ساياھەتكە داڭلىق خاتىرىلەنگەن پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا ، بۇ سەپەر 760 ـ يىلدىن كېيىنرەك ، يەنى قارلۇقلار يەتتەسۇ ۋە جۇڭگو تۈركىستانىنىڭ شىمالىدا ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتقاندىن كېيىن ، 9 ـ ئەسىردىن بۇرۇنراق ، يەنى ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا كۆرسىتىلگەن تۈركلەر يەنى توغۇز غۇزلاردىن كېلىپ چىققان شاتو تۈركلىرى بەشبالىق رايونىدىن شەرققە — جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىغا كۆچۈپ كەت-

---

① «تارىخىي تەبەرى» ، 3 ـ توم ، 1044 ـ بەت .
② مەقدىزى : «مىسىر تەزكىرىسى» 1 ـ توم ، 313 ـ بەت .
③ ياقۇت : «مۇجەم» ، («جۇغراپىيە لۇغىتى») 1 ـ توم ، 840 ـ بەت .

كەن ۋاقىتتىن بۇرۇن بولغان دېگەن پەرەزگە كېلىممز[1] . قاردىغاندا ، ئەرەبلەر بۇ يەرلەر بىلەن (بەشبالىق بىلەن) توغۇز غۇزلار ياشاپ تۇرغان چاغلاردا تونۇشقان ۋە بۇ نامنى كېيىن شۇ يەرلەردە ياشىغان خەلقلەرنى ئىپادىلەش ئۈچۈنمۇ ئىشلەتكەن . توغۇز غۇزلارنىڭ بۇ يەردىن كېتىپ ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ كەلگەنلىكىنى ئۇلار بىلمىگەن بولسا كېرەك .

توغۇز غۇز دېگەن نامنىڭ دەسلەپ ئۇيغۇرلارنى ئەمەس ، بەلكى شاتو تۈركلىرىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى مەسئۇدىنىڭ 9 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا جۇڭگودا يۈز بەرگەن قوزغىلاڭلارنى بېسىقتۇرۇشقا جۇڭگو ئىمپېراتورىنىڭ تەكلىپى بىلەن توغۇز غۇزلارنىڭ قاتناشقانلىقى توغرىسىدىكى بايانلىرى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ[2] . بۇ ئاز كۆرۈلىدىغان ۋەقەنى بىز يالغۇز جۇڭگو مەنبەلىرىدىلا ئەمەس ، بەلكى ئەرەبچە مەنبەلەردىنمۇ پايدىلىنىپ بىلدۇق . خەنزۇلار شاتو تۈركلىرىگە بەرگەن رولنى ئەرەبلەر توغۇز غۇزلارغا بېرىۋاتىدۇ[3] .

تەمىم ئىبن بەھرۇل مۇتتەۋى توغۇز غۇزلار ئېلىگە بارغان چاغلاردا ئۇ يەرلەردە زوروۋاستىرىزم ۋە مانى دىنى ئېتىقادچىلىرى بار ئىكەن . زوروۋاستىرىزمچىلار كۆپرەك بولۇپ ، ئاساسەن ، يېزا ـ كەنتلەردە ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن ؛ مانىزمچىلار بولسا پايتەخت شەھەردە كۆپ بولغان ئىكەن . مانى دىنى ئېھتىمال زوروۋاستىر دىنىنى يوقىتىش ھېسابىغا كۈچەيگەن بولسا كېرەك ؛

---

① شاتو تۈركلىرىنىڭ كۆچۈشى مىلادىيە 808 ـ يىلى يۈز بەرگەن . بۇ توغرىلىق بىچۈرىنىڭ «ماتېرىياللار توپلىمى»نىڭ 2 ـ توم ، 1 ـ قىسىم 359 ـ 360 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن ؛ يەنە مىنورسكىنىڭ «تەمىم ئىبن بەھر» ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن .

② مەسئۇدى : «ئالتۇن يايلاق» 1 ـ توم ، 305 ـ بەتتىن كېيىنكى بەتلەر . شۇ كىتابنىڭ 288 ـ بېتىدە توغۇز غۇزلارنىڭ پادىشاھى ئۇيغۇرخان دەپ كۆرسىتىلگەن .

③ بۇ ئەرەب مەنبەلىرىدىكى تېرمىنالوگىيىلىك خاتالىق بولۇپ ، «توغۇز ـ غۇز» ئاتالغۇسى شاتو تۈركلىرىنى ، ئۇز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىغا ئىسپات بولالمايدۇ . بۇ ھەقتە مىنورسكىنىڭ «تەمىم ئىبن بەھر» دېگەن ئەسىرىنىڭ 288 ـ ، 289 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن .

ئەرەبلەر كېيىن پۈتۈن توغۇز غۇز خەلقىنى مانىزمچىلار دەپ ھېسابلىغان[1] . مانى دىنى خۇددى بۇددا دىنىغا ئوخشاشلا خەلقنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرىنى بوشاشتۇرۇۋەتتى ، يەنى توغۇز غۇزلارنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى جەڭگۋارلىق سۈپىتىگە تەسىر كۆرسەتتى دەپ قارىغان . ئەرەب ئالىمى جاھىزى (869 ـ يىلى ۋاپات بولغان) توغۇز غۇزلار مانى دىنىنى قوبۇل قىلغانغا قەدەر ، جەڭگۋار ۋە ئۇرۇش قىلىشقا ماھىر خەلق ئىدى ، گەرچە سان جەھەتتە ئاز بولسىمۇ ، قارلۇقلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا دائىم غالىب كېلەتتى . مانى دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ تۇرىدىغان بولدى ، دەيدۇ . مارىكۋارت جاھىزىنىڭ بۇ سۆزلىرى كۆچمەن ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان سۆزلەردۇر ۋە بۇ سۆزلەر ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قىرغىزلار تەرىپىدىن يوقىتىلغانلىقى ھەققىدىكى ئەرەبلەرگە يەتكەن مەلۇماتتۇر دەپ قارايدۇ[2] . مارىكۋارت نەقىل كەلتۈرگەن جاھىزىنىڭ يازغانلىرى ، روشەنكى ، كۆرەشنىڭ قىرغىزلار بىلەن ئەمەس ، بەلكى قارلۇقلار بىلەن بولغانلىقىنى ، بۇنىڭدىن بۇ ئۇرۇشنىڭ موڭغۇلىيە تېررىتورىيىسىدە ئەمەس ، بەلكى جۇڭگو تۈركىستانى تەۋەسىدە بولغانلىقىنى ، ئەرەب مەنبەلىرىدىكى توغۇز غۇزلارنىڭ ئۇيغۇرلار جۇڭگو تۈركىستانىغا كېلىشتىن بۇرۇنلا ئۇ يەرلەردە ئولتۇراقلاشقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . بۇ ۋەقەلەر جاھىزى ئالەمدىن ئۆتۈشتىن ئۈچ يىل بۇرۇن بولغان ۋەقەلەر ئىكەن . جاھىزىنىڭ ئېيتقانلىرىدىن شۇ چىقىپ تۇرىدۇكى ، توغۇز غۇزلار ، ئۇنىڭ قارىشىچە ، بۇ يەرلەردە ئۇزۇندىن بۇيان ياشاپ كەلگەن ، ئەرەبلەرنىڭ بۇ يەرلەردە كۆرگىنى مانا شۇ خەلق بولۇپ ، ئۇلار ئۇزۇندىن بۇيان ئۆزلىرىنىڭ غەرب

---

① تەمىم ئىبن بەھرنىڭ «توغۇزغۇز»لارنىڭ دىنى ھەققىدىكى ئانالىزلىرى خۇسۇسىدا مىنورسكىنىڭ «تەمىم ئىبن بەھر» نامىلىق كەمگىكىنىڭ 296 ـ بېتىگە قارالسۇن . ۋ.پ. مىنورسكى شۇ چاغدىكى ساياھەتچى خاتا ھالدا بۇددىزمنى ياكى تۈركلەرنىڭ قەدىمكى دىنىنى زوروئاستىرىزم دەپ قالغان ، دەيدۇ .

② Marquart, streijzuge. s. 92. 95.

تەرەپتىكى قوشنىسى قارلۇقلار بىلەن ئۇرۇشۇپ كەلگەن . ئەرەب-
لەر مانا بۇ كىتابلاردىكى يازما مەلۇماتلارنىڭ تەسىرى بىلەن
توغۇز غۇزلار جۇڭگو تۇركىستانىنىڭ شەرقىي قىسمىدا ياشىغان
دەپ سۆزلەپ كەلگەن . ئۇ چاغلاردا بۇ يەرلەردە ئۇيغۇرلار ياشىغا-
نىدى . بۇ خەلق (ئۇيغۇرلار — تەرجىماندىن)قە ئائىت ئەرەب
مەنبەلىرىدە ساقلانغان ئازغىنە تارىخىي مەلۇماتلاردىن 10 —
ئەسىرنىڭ ئاپتورلىرى مەسئۇدى ۋە نەدىمنىڭ خاتىرىلىرى ناھا-
يىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ . مەسئۇدى ۋە ئەن نەدىمنىڭ كۆر-
ستىشچە ، ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى جۇڭگو ئىمپىراتورى ۋە ساما-
نىيلار خانى ئالدىدىمۇ ئۆزىنىڭ دىنداشلىرىنى قوغداش كۆرىشىگە
ئاتلانغان . ئەن نەدىمنىڭ ئېيتقانلىرىغا قارىغاندا ، توغۇز غۇزلار
خانىغا سامانىيلار ھۆكۈمرانىنىڭ سەمەرقەنتتە ياشىغۇچى مانى
مۇرتلىرى جامائەسىگە زىيانكەشلىك قىلماقچى بولغانلىق خەۋىرى
كەلگەن . توغۇزغۇز قاغانى : سامانىيلار ئەمىرىگە شۇنى يەتكۈزۈپ
قويۇڭلاركى ، توغۇز غۇزلار دۆلىتىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ سانى
سامانىيلار يېرىدىكى مانى مۇرتلىرىنىڭ سانىدىن كۆپ ، ئەگەردە
ئۇ مانى مۇرتلىرىغا تەھدىت سېلىپ ، زىيانكەشلىك قىلىدىغان
بولسا ، توغۇزغۇز قاغانىمۇ بۇ يەردىكى مۇسۇلمانلارغا قارشى زە-
يانكەشلىك ھەرىكەتلىرىنى باشلىۋېتىدۇ ! دېگەن . توغۇز غۇز
قاغانىنىڭ مانا مۇشۇ قاتتىق تەھدىتىدىن كېيىن ، سامانىيلار
خانى ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى نىيىتىدىن يانغان[1] .

بۇ بايانلار شۇنى كۆرسىتىدۇكى ، جاھىزىنىڭ تۇركىي خەلق-
لەر مانى دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ، ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى
جەڭگىۋارلىقىنى بوشاشتۇرۇپ قويدى ، دېگەنلىرى خۇددى موڭ-
غۇللار بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ، ئۆزلىرىنىڭ

---

① «فىھرىست» («كاتالوگ») ، 1 ـ توم ، 337 ـ بەت ؛ ئەرەب ۋە پارس مەنبەلىرىدىكى توغۇز غۇزلارغا مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارنى ياكۇبوۋسكىنىڭ «تۇرپان خاتىرىسى» دېگەن ئەسىرىگىمۇ سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ .

جەڭگىۋارلىقىنى يوقىتىپ قويدى ، دېگەنگە ئوخشاش مۇبالىغە-
دۇر . موڭغۇللارنىڭ مۇستەقىللىق ئۈچۈن خەنزۇلارغا قارشى
ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى موڭغۇللارنىڭ بۇرۇنقى جەڭگىۋارلە-
قىنى يوقاتمىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ تۇرمامدۇ . خۇددى شۇنىڭدەك ،
تىبەتلەرمۇ مىلادىيە 7 ـ ئەسىردە بۇددىزمنى قوبۇل قىلغاندىن
كېيىن ، يەنە باشقىلارنىڭ يەرلىرىنى ئىشغال قىلغۇچىلار سۈپە-
تىدە مەيدانغا چىقمىدىمۇ . 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تىبەتتە
بۇددىزم شۇنچە ئۇزۇن ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان چاغلاردە-
مۇ ئىنگلىزلار تىبەتلەرنىڭ ئۆزلىرىگە بولغان قارشىلىقىنى يې-
ڭەلمىدىغۇ . خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئوتتۇرا ئە-
سىردىكى ياۋروپانىڭ ئەمەلىيەتتى شۇنى كۆرسەتتىكى ، جەڭگىۋار
خەلقلەر مېھرى ـ شەپقەت بىلەن تىنچ ئۆتۈشنى تەرغىپ قىلغان
دىننى ئۇرۇش ـ سوقۇش قىلىدىغان دىنغا ئايلاندۇرۇپ قويالايدە-
كەن . شۇنداق قىلىپ ، كۆچمەن ئۇيغۇرلار مانى دىننى قوبۇل
قىلغاندىن كېيىن ، جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىدە قارشى
تەرەپنىڭ بۇ ئەھۋالنى نەزەرگە ئېلىشنى تەلەپ قىلىدىغان بول-
دى . جۇڭگولۇقلار باشقا دىندىكىلەرگە قوللانغان سىياسىتىدە
ئۇيغۇر قاغانىنىڭ مانى دىننى قوغداپ ئوتتۇرىغا چىققانلىقىنى
ئويلىشىدىغان بولدى . پەقەت ئۇيغۇر دۆلىتى قىرغىزلار تەرىپە-
دىن تارمار قىلىنغاندىن كېيىنلا جۇڭگودا باشقا دىنلارنى ، جۈمە-
لىدىن مانى دىننى چەتكە قېقىش باشلاندى① . جۇڭگو تۈركىستا-
نىدىكى ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرىنىڭ دىن مەسىلىلىرى توغرىسىدىكى
تەھدىت سۆزلىرى ئۇلارنىڭ موڭغۇلىيىدىكى بۇرۇنقى قۇدرەتلىك
قاغان بولۇپ تۇرغان ۋاقتىدىكىدەك رول ئوينالمايدىغان بولۇپ
قالدى . ئەمما شۇنداق بولسىمۇ مەسئۇدى② ۋە ئەن نەددىمىنىڭ

① چاۋاننىس ۋە پېللىئوتلارنىڭ «ئاسىيا ئاخبارانى»نىڭ 2 ـ تومىدىكى ماقالىلىرىغا قارالسۇن .
② «ئالتۇن يايلاق» ، 1 ـ توم ، 360 ـ بەت ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەتلەر .

يازغانلىرى جۇڭگو تۈركىستانىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا ئەللەردە-
كى دىنداشلىرىنى قوغداپ كەلگەنلىكىنى ، قورال كۈچى ئىشلە-
تىشتىنمۇ ۋاز كەچمىگەنلىكىنى ، ھەربىي جەھەتتىكى باتۇرلۇقلە-
رىنىمۇ يوقىتىپ قويمىغانلىقىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ .

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە تې-
پىلغان پارس ، سوغدى ۋە تۈرك تىللىرىدىكى مانى دىنىغا دائىر
پۈتۈكلەر ، ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ مانى دىنىدىكىلەرنىڭ ئۆز تىللە-
ردا يېزىلغان ماتېريالىلىرىغا ئاساسلىنىپ مانى دىنىنى تەتقىق
قىلىشىغا تۈنجى ئىمكانىيەتنى ياراتتى . ئۇنىڭدىن بۇرۇن ، كىشى-
لەر خرىستىئان ۋە مۇسۇلمان ئاپتورلىرىنىڭ يازغان ئەسەرلىرى
ئارقىلىقلا مانى دىنىدىن خەۋەردار بولغانىدى ، ئۇلارنىڭ يازغانلە-
رى بولسا كۆپىنچە مۇنازىرە خاراكتېرلىك ئەسەرلەر ئىدى① .
مانى دىنى بۇددا دىنىغا ئوخشاش كەڭ خەلق ئىچىدە تارقىتىلغان
بولۇپ ، زوروئاستىر دىنى مۇقەددەسلەشتۈرۈۋەتكەن تەبىقە تۈزۈ-
مىگە ، بولۇپمۇ پېرسىيىگە ساسانىيلار خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلە-
غان دەۋردىكى تەبىقە تۈزۈمىگە قارشى ئوتتۇرىغا چىققان . شۇڭە-
لاشقا مانى دىنىنى تەرغىب قىلىدىغان ئەسەرلەر ئاددىي خەلققە
چۈشىنىشلىك قىلىپ يېزىلاتتى . شۇ دەۋرلەردە يېزىلغان پارسچە
قول يازمىلار ئىچىدە پەقەت مانى دىنى توغرىسىدا يېزىلغان ئە-
سەرلەرلا ئېنىق ۋە چۈشىنىشلىك ئىدى . مۇنداق ئەسەرلەر ساملار
ئىشلىتىدىغان چۈشىنىكسىز سۆزلەردىن (ئىدىئوگراممىلاردىن)
خالىي ئىدى . بۇنداق چۈشىنىكسىز سۆزلەرنى بولسا ، خرىستىئان
دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان پارسلار شۇ چاغلاردا پەھلىۋىچە دەپ
ئاتىلىدىغان قول يازمىلاردا كۆپ ئىشلىتەتتى . نۇرغۇن سۆزلەر
پارسچە يېزىلسىمۇ ، سامچە ئوقۇلاتتى . مانىچىلار تۈركچە يازغاد-
دىمۇ ناھايىتى ئاددىي ۋە چۈشىنىشلىك سۆزلەرنى ئىشلىتەتتى .

---

① (cp. puech. Le Mani cheisme.)

مانی ئەدەبیاتىنىڭ مۇھىم يادىكارلىقى «توۋا دۇئاسى» («مانى مۇخلىسلىرىنىڭ توۋىنامىسى» — تەھرىردىن) (chuastuanift) مۇ ساپ تۈرك تىلىدا يېزىلغاندى. رادلوف «توۋا دۇئاسى» بىزگە يېتىپ كەلگەن تۈركىي تىل يادىكارلىقلىرىنىڭ ئەڭ ياخشىسى، دەپ ئېيتقان[1].

مانى دىنىنىڭ بۇددا دىنىغا بەك يېقىنلىقى يۇقىرىقى ھۆججەتتىنمۇ ئوبدان كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ يەردە بۇددا دىنىدىكى مۇقەددەس ھېسابلانغان نەرسىلەرنى ھاقارەتلەش مانى دىنىنى ھاقارەتلەشكە ئوخشاشلا بىر ئىش دەپ قارالغان. بۇ ئىككى دىننىڭ ئۆزئارا يېقىنلىقى بۇ ئىككى دىننىڭ ئىشلەتكەن تېرمىنلىرىنىڭ ئوخشاشلىقىدا كۆرۈلىدۇ. بۇ تېرمىنلار بۇ ئىككى دىننىڭ بىر - بىرىگە بولغان تەسىرىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇلارغا قاراپ بۇ دىنلارنىڭ تۈركىي خەلقلەر ئىچىگە قايىسىسى بالدۇر تارقالغاندۇ؟ دېگەن مەسىلىنى ھەل قىلىشمۇ تەسكە توختايدۇ. تۈركلەر بۇددا ۋە بۇددا ھەيكىلىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن «بۇرخان» دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلەتكەن، بۇ ئاتالغۇنى مانى دىندىكىلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس ئىلاھلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئىشلەتكەن؛ ئىككىنچى تەرەپتىن، بۇددىستلار ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن مانى دىنىنىڭ ئاتالغۇسى «نوم» سۆزىنى ئىشلەتكەن. مەزكۇر ئاتالغۇ تا ھازىرغا قەدەر موڭغۇل تىلىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە. مانى دىندىكىلەر، بۇددا دىندىكىلەر ۋە كېيىنرەك خرىستىئانلار ھەمدە مۇسۇلمانلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ دىنلىرىنى تۈركىلەر ئارىسىغا تارقاتقاندا، تۈركچە ئاتالغۇلارنى ئىجاد قىلىشقا تىرىشقان، ئەمما بۇ ئىش ھەممىلا چاغدا ئوڭۇشلۇق بولىۋەرمىگەن. شامانىزمغا ئائىت ئاتالغۇلاردىن «خۇدا»، «ئالۋاستى»

---

① مەزكۇر يادىكارلىقنىڭ تۈركچە تېكىستى ۋە ئەشر قىلىنىشى توغرىسىدا رادلوفنىڭ «Chuastuanift»، مالوفنىڭ «يادىكارلىقلار» دېگەن ئەسىرىنىڭ 108 — 129 - بەتلىرىگە قارالسۇن. يەنە دىمىترىيېفنىڭ «Chuastuanift» ھەققىدە يازغانلىرىغا قارالسۇن.

(جىن ـ شەيتان) دېگەن ئۇقۇملارنى ئىپادىلەش ئۈچۈن تېرمىن ـ ئاتالغۇ تېپىشقا ئىمكان بولغان، ئەمما «پەرىشتە» دېگەن سۆزگە مۇناسىپ كېلىدىغان ئاتالغۇلار شامان دىنىدا يوق ئىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا تۈركىي خەلقلەر ئىچىدىكى مانى دىنىدىكىلەر، خرىستىئانلار ۋە مۇسۇلمانلار ئەنە شۇنداق ئۇقۇمنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان پارسچە «پەرىشتە» دېگەن ئاتالغۇنى قوبۇل قىلىش بىلەنلا چەكلەنگەن. تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە «پەرىشتە» دېگەن ئۇقۇمنىڭ يوقلۇقىنى مەھمۇد كاشغەرىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈكەن[1]. ئەرەب ئاپتورلىرىنىڭ مانى دىنى بىلەن بۇددا دىنىنى ئېنىق پەرق ئېتىپ كېتەلمىگەن چاغلىرىمۇ بار. شۇ سەۋەبتىن، مەسىلەن: ئەل بىرۇنىغا ئوخشاش ئاپتورلار مانى دىنى ناھايىتى كەڭ تارقالغاندى دېگەن بولسا، ئەرەب ئاپتورى مەسئۇدى: مانى دىنى پەقەت توغۇز غۇزلار ئىچىدىلا تارقالغان، پۈتكۈل تۈركلەر ئىچىدە تارقالمىغان، دەپ جەزملەشتۈرىدۇ. مەسئۇدى بۇ يەردە توغۇز غۇزلارنى ئۇيغۇرلار دەپلا مۇقىملاشتۇرىدۇ. كېيىنرەك، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، 10 ـ ئەسىردىن كېيىن، ئۇيغۇرلاردىكى مانى دىنىنىڭ ئورنىنى بۇددا دىنى ۋە خرىستىئان دىنى ئىگىلىگەن، ئەمما مەنبەلەردە بۇ ئىشنىڭ قاچان ۋە قانداق يۈز بەرگەنلىكى ئۈستىدە گەپ يوق. ھەتتا ئۇيغۇر ئېلىنى ھەممىدىن ئوبدان بىلىدىغان مەھمۇد كاشغەرىمۇ 11 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا يازغان ئەسىرىدە مانى دىنى ھەققىدە ھېچنېمە دېمەيدۇ. شۇنىسى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇكى، مەھمۇد كاشغەرىي ئەينى دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيا توغرۇلۇق ئەرەب تىلىدا ئەسەر يازغان بىردىنبىر ئادەم بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا توغرىسىدىكى بايانلارنى يازما مەنبەلەر ئاساسىدا ئەمەس، بەلكى بۇ ئەلدىكى بىۋاسىتە تەكشۈرۈشلىرى ئاساسىدا يېزىپ چىققان. ئۇ بۇ ئەسىرىدە «توغۇز

---

① مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 3 ـ توم، 9 ـ بەت.

غۇز » دېگەن سۆزنى ئىشلەتمەستىن ، پەقەت «ئۇيغۇر » دەپلا ئال-
غان . مەزكۇر ئاتالغۇنىڭ مۇشۇنداق قويۇلۇشى جۇڭگو تۈركىستا-
ندا شۇ چاغلاردا ئولتۇراقلىشىپ ياشاپ كەلگەن تۈركلەرنىڭ
ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر » دەپ ئاتاپ كەلگەنلىكىنى ، «توغۇز غۇز »
ئاتالغۇسىنىڭ «ئۇيغۇر » دېگەن مەنىدە پەقەت كىتابىي ئەنئەنىلەر
بويىچىلا ئېيتىلىپ كەلگەنلىكىنى هەممىدىن ئوبدان ئىسپاتلاپ
بېرىدۇ .

مەهمۇد كاشغەرىي زامانىسىدا ئۇيغۇرلار مانى دىنىدا ئەمەس ،
بۇددا ۋە خرىستىئان دىنىدا ئىدى . ئەمما ئۇلارنىڭ غەربتىكى
قوشنىلىرى بولسا ، شۇ چاغدا ئىسلام دىنىغا ئۆتكەنىدى . كېيىن-
كى لېكسىيەمدە مۇشۇ مەسىلىنى ، يەنى تۈركىي خەلقلەر تاريخ-
ىدىكى بۇ ئەڭ مۇهىم مەسىلىنى يورۇتۇپ ئۆتۈشكە تىرىشىمەن .

تۆتىنچى لېكسىيە

ئىسلام دىنى تۈركىي خەلقلەر ئىچىگە ، سامانىيلار خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋېلىشى بىلەن تارقالغان . سامانىيلار خانلىقى 9 ـ ۋە 10 ـ ئەسىرلەردە (تەخمىنەن 820 — 1000 ـ يىللاردا) بۇگۇنكى روسىيە تۈركىستانىنىڭ مەدەنىي رايونلىرى (دېھقانچىلىق رايونلىرى — تەرجىماندىن)نىڭ خوجايىنلىرىغا ئايلانغانىدى . ئەرەبلەر بۇ يەرلەرنى — ئامۇ دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنى «ماۋەرائۇننەھىر» دەپ ئاتىغان . بۇ «ئىككى دەريا ئارىلىقى» دېگەن مەنىدىكى گەپتۇر . ئىسلامىيەتنىڭ ئىستېلا تارىخىدا ئەرەبلەر ماۋەرائۇننەھىر رايونىنىڭ ئاھالىلىرىنى تۈركىيلەر دەپ ئاتىغان . بۇ ئېھتىمال ، بەزى ۋىلايەتلەرنىڭ تۈركىي خەلقلەر قۇرغان سۇلالىلەرنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا بولغانلىقىدىن بولسا كېرەك . ئۇمەييەلەردىن بولغان قۇسەيىر ئەمىرانىڭ سارىيىغا ساسانىيلار پادىشاھىنىڭ ، ۋىزانتىيە ئىمپېراتورىنىڭ ، ئىسپانىيە ۋېسگوت كارولىنىڭ ، ھەبەشىستاننىڭ پادىشاھلىرىنىڭ رەسىملىرى بىلەن بىر قاتاردا ، بۇخارادىكى تۈرك ئايال ھۆكۈمرانىنىڭ رەسىمى قويۇلغان ، دېگەن گەپلەر بار① . بىراق ئۇ چاغلاردا تۈرك تىلى يەرلىك ئاھالىلەر ئىچىدە ئانچە ئومۇملاشمىغانىدى . ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، ئەرەبلەر ئۇ چاغلاردا يەرلىك ئىران ئاھالىلىرىنىڭ تىلىنى بەزىدە خاتا ھالدا تۈركىي تىل دەپ

---

① P .ۋىتىبك : «ئىسلام ژۇرنىلى» 14 ـ تۇم ، 402 ـ بەت ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەتلەر . P . ۋىتىبكنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرىدە «بىر تۈرك ئايال شاھ» دېيىلگەن . بىراق خىرزفىلد (Herzfeld) ۋىتىبكنىڭ بۇ بايانىدىن گۇمانلىنىدۇ ، چۈنكى بۇنى ئىسپاتلىغۇدەك مەخسۇس پۈتۈكلەر يوق .

Herzfeld, Archaologis che Mettei lungen, v149, 152.

قارىغان . جاھىزى ئىران تىلى بىلەن تۇرك تىلى ئوتتۇرىسىدا پەقەت خۇددى مەككە بىلەن مەدىنە ئوتتۇرىسىدىكى دىئالېكتىك پەرققە ئوخشاش پەرق بار دەيدۇ[1] .

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسلام رايونلىرى ۋە ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ شىمالىي چېگرىسى ، ئېھتىمال مەلۇم دەۋرلەردە يەرلىك ئىران قەبىلىلىرى ۋە تۇركىي خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئېتنوگرافىيىلىك چېگرا (مىللەت چېگرىسى) بىلەن بىردەك بولغان بولسا كېرەك ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە دېھقانچىلىق رايونلىرى ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ مەدەنىيەت چېگرىسى بىلەنمۇ بىردەك بولغان بولسا كېرەك . بۇ چېگرىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە نۇرغۇن شەھەرلەر بولغان ، ئەمما بۇ شەھەرلەر مەدەنىي رايونلارنىڭ ئاھالىلىرى تەرىپىدىن بىنا قىلىنغانىدى . 10 ـ ئەسىردىكى ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرى تۇركىي خەلقلەرنى ، ئىسلام دىنىنىڭ سىرتىدىكى خەلقلەر ، ئۇلار مۇسۇلمانلار بىلەن ئەپ ئەمەس ئىدى ، دەپ كۆرسەتكەن ، گەرچە بۇ خىل ۋەزىيەت شۇ چاغلاردا ئۆزگىرىشكە باشلىغان بولسىمۇ .

خۇددى ئاببباسىيلار خەلىپىلىكى (قارا يەكتەكلىك ئەرەبلەر خانلىقى — تەرجىماندىن)نىڭ ۋەزىرى بەرمەكىگە ئوخشاش ، سامانىيلارمۇ بەلخ تە مەيدانغا كەلگەنىدى . بۇ جاي ئىسلام دىنى تارقىلىپ كىرىشتىن بۇرۇن بۇددىزم ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن يەر ئىدى[2] . بىراق بۇددا دىنى ئۇچۇن ئىسلامىيەت بىلەن بولغان رىقابەتتە ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش ھەممىدىن تەس ئىش بولۇپ قالدى . مۇسۇلمانلار بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدىكى نۇرغۇن ھەيكەل ـ سۇرەتلەرنى كۆرگەندىن كېيىن ، بۇددا دىنى ئاساسەن ھەيكەل ـ سۇرەتلەرگە چوقۇنىدىغان دىن ئىكەنغۇ ، دەيدىغان قاراشقا كەل-

---

① جاھىزى : «مەناقىبۇل ئەملاك» ژان فلوتېن نەشرى ، 5 ـ توم ؛ ماندېلىشتامنىڭ تۇركلەر ھەققىدىكى بايانى قاتارلىقلارغا قارالسۇن .

② سامانىيلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە سىمىنوفنىڭ «سامانىيلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى مەسىلىلەر» دېگەن ئەمگىكىگە قارالىڭ .

گەن . مانا بۇ ھىندىستاندا ئىسلام دىنى ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن چاغدا ، بۇ يەردىكى براھمان دىنى (براھمانىزم) نىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقىنىڭ ، ئەكسىچە بۇددا دىنىنىڭ تېزلا يوقالغانلىقىنىڭ سەۋەبى ئىدى . بۇددىزم خۇددى مۇشۇ تەرىقىدە بەلخ ۋە ئومۇمەن توخارىستاندا يوقالغان . بۇنىڭ ئەكسىچە ، زوروئاستىرىزم بولسا ، ماۋەرائۇننەھىردە يەنە بىر مەزگىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان . ئۇنىڭدىن باشقا ، يەنە مانى دىنى ، خرىستىئان دىنى ، يەھۇدىي دىنى قاتارلىق دىنلارمۇ مەۋجۇت ئىدى . بۇلارنىڭ ئىچىدە پەقەت ئاخىرقى ئىككى دىنلا ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالدى① . لېكىن بۇددىزم ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىدە ئىزسىز يوقاپ كەتكەنى يوق . ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئالىي دىنىي مەكتىپىنىڭ بىر تۈرى بولغان مەدرىسە ، بۇددا ئىبادەتخانىلىرى (vihâra) غا تەقلىد قىلىنغان ھالدا مەيدانغا كەلگەن بولسا كېرەك . ھۆججەتلەردە بۇ مەدرىسىلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپ مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ شەرقىي قىسمىدا مەيدانغا كەلگەنلىكى تىلغا ئېلىنىدۇ ، يەنى مىلادىيە 11 ـ ئەسىردە غەربىي ئىراندا ۋە خەلىپىلىكنىڭ مەركىزى بولغان باغدادتا مەيدانغا كەلگەن . بۇددىزمنىڭ تەسىرىنىڭ خېلىلا دەرىجىدە كۈچلۈك بولغانلىقىنى بەلخ شەھىرىدە ۋە شۇ نامدىكى ۋىلايەتتە مەيدانغا كەلگەن نۇرغۇن ساندىكى مەدرىسىلەرمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ② .

10 ـ ئەسىردە خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھىردە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان مەدرىسىلەر ، مەلۇم بولۇشچە ، ئىسلام دىنىنى تار-

---

① ئەرەب ئىستىلاسىدىن ئاۋۋال ئوتتۇرا ئاسىيادا بۇددىزم ، خرىستىئان ۋە مانى دىنلىرىنىڭ تارقالغانلىقى توغرىلىق بېلىنتىسكىنىڭ «مەسىلىلەر» دېگەن ئەمگىكىنىڭ 36 — 52 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن ؛ ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىيادا تارقالغانغا قەدەر ، بۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ دىنىي تۇرمۇشىدا ئوتتىنى ئۇلۇغلاش ۋە يەرلىك ئىلاھلارغا تېۋىنىش ئاساسىي ئورۇندا تۇرغاندى . بارتولد بۇ خىل ئېتىقادنى زوروئاستىرىزم دەپ ئېيتقان . لېكىن ، ئۇ ئىراندا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان زوروئاستىرىزم بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زوروئاستىرىزمنى قاتتىق پەرقلەندۈرۈپ قارىغان . سوۋېت ئىتنىپاقىنىڭ تارىخ ـ ئەدەبىيات ئىلمىدا بۇ خىل دىنىي ئېتىقاد سىستېمىسى شەرتلىك ھالدا مازدەك دىنى دەپ ئاتىلىدۇ . «تاجىك تارىخى» ، 2 ـ توم ، 2 ـ قىسىم ، 87 — 88 ـ بەتلەرگە قارالسۇن .

② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم ، 2 ـ قىسىم ، 431 — 432 ـ بەتلەر ؛ ھارتماننىڭ «بەلخ» قاتارلىق ئەمگەكلىرىگە قارالسۇن .

قىتىشتىكى كۆچلۈك قورال بولغان . شۇ چاغلاردا ئىسلام دىنىنىڭ ئىسلام خەلىپىلىكى دائىرىسىنىڭ سىرتىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا زور مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلىقى ۋە مۇنداق مۇۋەپپەقىيەتنىڭ ئىسلام دۇنياسىنىڭ باشقا ھەرقانداق جايلىرىدا كۆرۈلمىگەنلىكى بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشى مۇمكىن . سامانىيلار خانلىقى خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھىردىكى ئىلگىرىكى ئىسلام ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مۇداپىئەلىنىش سىياسىتىدىن ۋاز كەچكەن ، ئۇلار كۆچمەن خەلقلەرنىڭ مەدەنىي رايونلارغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىشىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن ياسىغان قۇرۇلۇشلاردىن ۋاز كېچىپ ، يايلاقلارغا ھۇجۇم قىلىشقا كىرىشكەن . بىر نەچچە قېتىم جەڭگە ئاتلىنىپ ، بەزى شەھەرلەرنى ئالغان ، مەسىلەن ، 893 ـ يىلى تاراز شەھىرى (تالاس شەھىرى)نى ھۇجۇم بىلەن ئالغان . بۇ شەھەر ھازىرقى ئەۋلىيا ئاتا شەھىرىنىڭ ئورنىدا[1] . مەنبەلەردە ئېيتىلىشىچە ، بۇ يەردىكى خرىستىئانلارنىڭ چوڭ چېركاۋى مەسچىتكە ئايلاندۇرۇلغان . بۇنىڭدىن بۇ يەردە ئىسلام دىنى تارقىلىشتىن بۇرۇن خرىستىئان دىنى تارقالغان ، دېگەن يەكۈن چىقىدۇ[2] . سامانىيلار خانلىقىنىڭ ئىستېلاچىلىق ھەرىكەتلىرى پەقەت چېگرىغا تۇتىشىدىغان ۋىلايەتلەر بىلەنلا چەكلەنگەن . ماۋەرائۇننەھىردىكى كۆچمەنلەر بەرپا قىلغان شەھەرلەردىكى ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇشى بولسا ، سامانىيلارنىڭ ھەربىي ھۇجۇملىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان . ئىسلام دىنى ماۋەرائۇننەھىرگە تېخى تارقالمىغان چاغلاردا سوغدىلار تۈركلەر ياشايدىغان يايلاقلارغا كەلگەن ۋە ئۇ يەرلەردە دېھقانچىلىق قىلغان ؛ ئىسلام دىنى ماۋەرائۇننەھىردە زور كۆچىلىك خەلق ئېتىقاد قىلىدىغان دىنغا ئايلانغاندا بۇ يەرلەرگە مۇسۇلمانلار داۋاملىق كېلىپ تۇرغان . شۇنداق قىلىپ ،

---

① ھازىرقى جامبۇل شەھىرى (بۇ شەھەر ھازىر يەنە شۇ بۇرۇنقى نامىدا ئاتىلىدىغان بولدى ـــ تەرجىماندىن) .

② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 ـ توم ، 340 ـ بەت .

سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا جېنىد ، خۇۋارا (Huvara) ۋە يېڭى كەنتتىن ئىبارەت ئۈچ مۇسۇلمان شەھىرى قۇرۇلغان (يېڭى كەنت ، ئەرەبچە ئەلقەرىيە ئەل ھەددىتە ، پارسچە «دىھى نەۋ» ، تۈركچە «يېڭى كەنت» دېيىلىدۇ . بۇ يەردىكى «كەنت» سۆزى تۈركلەرگە سوغدىلاردىن سىڭگەن)[1] . بۇ شەھەرلەردىن پەقەت «يېڭى كەنت»نىڭ ئورنىنلا مۇقىملاشتۇرغىلى بولىدۇ ، ئۇنىڭ خارابىسى ھازىرقى «ياڭى كەنت» دەپ ئاتىلىدىغان خارابىدۇر . ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ خاتىرىلىرىگە قارىغاندا ، بۇ شەھەرلەردە مۇسۇلمانلار ئولتۇراقلاشقان بولسىمۇ ، بىراق بۇ شەھەرلەر تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن تۈرك - ئوغۇزلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىكەن . بۇنىڭدىن شۇ مەلۇم بولىدۇكى ، بۇ شەھەرلەر سامانىيلار خانلىقى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان يەرلەرگە قۇرۇلغان شەھەرلەر بولماستىن ، بەلكى شۇ يەردىكى تۈركلەرنىڭ رازىلىقى بىلەن ماۋەرائۇننەھىردىن كۆچۈپ كەلگەن ئاھالىلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان شەھەرلەر ئىكەن . يېڭى كەنت خۇددى سامانىيلار خانلىقى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان تالاس شەھىرىگە ئوخشاش .

ئوتتۇرا ئاسىيادا تالاس شەھىرى ۋە يېڭى كەنت شەھەرلىرى سودا تىجارىتى بىلەن بەك مەشھۇر شەھەرلەر ئىدى . بۇ شەھەرلەردىن جۇڭگولۇقلار بىلمەيدىغان ئېرىتىش بويىدىكى تۈركىي خەلق كىماكلارغا باردىغان يوللار بار ئىدى . «كىماك» — ئەسلىي تۈرك تىلى تەلەپپۇزى بويىچە «kimäk-كىمەك» بولسا كېرەك . بۇ خەلقتىن كېيىنچە ناھايىتى نۇرغۇن يەرلەرنى ئىگىلىگەن قىپچاق قوۋمى كېلىپ چىققان[2] .

---

① سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكى شەھەرلەر ۋە بۇ شەھەرلەرنى بەرپا قىلغۇچىلار توغرىسىدا تولىستوفنىڭ «غۇزلارنىڭ شەھەرلىرى» نامىلىق كىتابىغا ۋە «قەدىمكى دېلتا بويلىرى» نامىلىق كىتابىنىڭ 273 — 294 - بەتلىرىگە قارالسۇن .

② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 - توم ، 549 — 551 - بەتلەر . شۇ يەرلەردە «كىماك» ، «قىپچاق» ۋە «ئىدىز» قەبىلىلىرى توغرىسىدا توختىلىدۇ .

ئىسلام مەدەنىيىتى تارقالغان چەت رايونلار قاتارىغا ئۇچ تەرىپى يايلاقلار بىلەن ئورالغان خارەزىممۇ كىرىدۇ . خارەزىم ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپلا كۆچمەن خەلقلەر بىلەن ئىنتايىن قويۇق سودا ئالاقىسىدە بولغان . بۇ سودا ئىسلامىيەت دەۋرىدە تېخىمۇ جانلىنىپ كەتكەن . خارەزىملىكلەر ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، سىر دەرياسى بويىدىكى شەھەرلەرنى بەرپا قىلىشقا قاتناشقان بولـ سا كېرەك . بىراق ئۇلارنىڭ ئاساسلىق پائالىيىتى غەربكە ، غەرـ بىي شىمال تەرەپكە ، ۋولگا دەرياسى ۋادىسىغا قارىتىلغان . ئۇ چاغلاردا ۋولگا دەرياسى ۋادىسىدا بۇلغارلار ۋە ھازارلار ياشىغان . خارەزىملىكلەرنىڭ بۇ يەردىكى پائالىيىتى ئىسلام دىنى بۇ يەرلەرـ گە تارقىلىشتىن خېلى بۇرۇنلا باشلانغان . مىلادىيە 764 ـ يىلى ، خارەزىملىكلەرنىڭ قوشۇنى كافكازدىكى مۇسۇلمان رايونلىرىغا ھۇجۇم قىلغان① . لېكىن بىزگە مەلۇم بولۇشچە ، مۇسۇلمان خارەزىملىكلەر كېيىنرەك ھازارلارغا خىزمەت قىلغان ، ئەمما خارەزىملىكلەر ھازارلار بىلەن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولۇپ قالغاندا ئۇرۇشقا قاتناشماسلىقنى شەرت قىلغان ، ھازارلار بۇنىڭغا ماقۇل بولغان② . بۇنىڭدىن باشقا ، ھازارلار ئېلىگە ۋە ئۇلارنىڭ پايتەختى — ئېتىل شەھىرى (ۋولگا دەرياسىنىڭ قۇيۇـ لۇش ئېغىزىغا جايلاشقان)گىمۇ نۇرغۇن مۇسۇلمان سودىگەرلەر توپلانغاندى .بۇ يەردە سودا مۇناسىۋىتى بىلەن چوڭ بىر شەھەرـ نىڭ بەرپا قىلىنىشى مۇمكىن ئىدى ، ئەرەبلەرنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا ، بۇ شەھەر ئۆزى ھېچنېمە ئىشلەپچىقارماي كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ سودا ـ تىجارەت قىلىدىغان شەھىرى بولۇپ قېـ لىشى مۇمكىن ئىكەن . ھازار دۆلىتى غەربىي جەنۇبتا داغىستان ئىسلام خەلىپىلىكى بىلەن بىۋاستە چېگرىداش ئىدى . بۇ يەرلەرـ

---

① «تارىخىي تەبەرى» ، 3 ـ توم ، 328 ـ بەت .
② ۋولگا بويىدىكى دۆلەتلەر ، ھازار ۋە بۇلغارلار بىلەن خارەزىم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسـ ـۋەتلەر توغرىسىدا تولىستوفنىڭ « قەدىمكى ئىزلارنى بويلاپ » دېگەن كىتابىنىڭ 223 — 265 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن .

ده پات ـ پاتلا هەربىي توقۇنۇشلار يۇز بېرىپ تۇراتتى . بۇنداق توقۇنۇشلار سەۋەبىدىن هازار قاغانلىرى داغىستاندىكى ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى پايتەختىنى تاشلاپ ، ۋولگا دەريا سىنىڭ قۇيۇلۇش ئېغىزىدا يېڭى بىر شەھەر بەرپا قىلدى . ئەرەبلەر كېيىن خۇددى تۇركىستاندىكىگە ئوخشاش ، كافكازغا داۋاملىق هۇجۇم قىلىش سىياسىتىدىن ۋاز كەچتى ، شۇنىڭ بىلەن دەربەند ۋە ئۇنىڭ ئەترا-پىدىكى جايلاردىن باشقا ، داغىستان يەنىلا هازارلارنىڭ قولىدا قېلىۋەردى① . شەرق تەرەپتە هازار دۆلىتى بىلەن مۇسۇلمانلار باشقۇرۇپ تۇرغان يەرلەر ئوتتۇرىسىدا هەر ئىككىلا تەرەپكە تەۋە ئەمەس مەلۇم بوش يەرلەر بار ئىدى . شۇنداق بولسىمۇ ، بەزى ئەرەب مەنبەلىرىگە قارىغاندا ، خارەزىم قوشۇنلىرى مۇشۇ بوش يەرلەردىن پايدىلىنىپ ۋولگا دەريا سى ۋادىسىدىكى ۋەقەلەرگە قاتـ-ناشقان . 10 ـ ئەسىردە يۇز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر چوڭراقى رۇسلارنىڭ ۋولگا دەريا سى ۋادىسىغا قىلغان هۇجۇمى بولدى② .

رۇسلار ۋولگا دەريا سى ۋادىسىغا هۇجۇم قىلىشتىن بۇرۇن هازارلار شەرقىي سلاۋيان زېمىنلىرىغا هۇجۇم قىلغاندى . رۇس يىلناملىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە ، 9 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغىچە سلاۋيان خەلقلىرىنىڭ بەزىلىرى هازار خانلىقىغا ئولـ-پان تۆلەپ تۇرغان . هازارلارنىڭ تەسىرىنىڭ شىمالغا قانچىلىك كېڭەيگەنلىكىنى تۆۋەندىكى ئەھۋالمۇ ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ : خېلىلا يىراق شىمال تەرەپتە نوۋۇگراد شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى رۇس كىنەزىنىڭ ئۇنۋانى «قاغان» دەپ ئاتالغان بولۇپ ، ئۇ چاغلاردا رۇسلار ، نورمانلار شۇڭا تىلىدا سۆزلىشەتتى ، «قا-

① دەربەند توغرىسىدا «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 ـ توم ، 419 ـ 430 ـ بەتلەرگە ؛ مىنورسكىنىڭ «شىرۋان» ۋە «دەربەند» دېگەن ئەمگەكلىرىگە قارالسۇن .

② ۋولگا بويى ۋە كافكازدىكى رۇسلار ۋە هازارلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدا بارتولدـ-نىڭ «رۇسلار هەققىدە ئەرەبلەرنىڭ يازغانلىرى» دېگەن ئەمگىگە ، ياكۇبوۋۇسكىنىڭ «رۇس ۋە هازار مۇناسىۋەتلىرى» ؛ زاخادىرنىڭ «كاسپىي توپلاملىرى» ؛ ئارتامونوۋنىڭ «هازار تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلىرىگە قارالسۇن .

غان» ئۇنۇانى كېيىنكى كىشىلەر تەرىپىدىن رۇسلارنىڭ «كىنەز» دېگەن ئۇنۇانىغا ئالماشقان . بۇ ئۇنۇاننى سلاۋيان خەلقلىرىنىڭ ھەممىسىلا قوللانغان . «كىنەز» دېگەن ئۇنۇان ئەسلىي گېرمانلاردىن كېلىپ چىققان[1] .

9 ـ ئەسىردە بالتىق دېڭىزى بىلەن قارا دېڭىز ئارىلىقىدا رۇسلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان دۆلەت ھازار خانلىقىغا قاقشاتقۇچ زەربە بەردى . رۇسلار ئۆز ھۇجۇملىرىنى ۋولگا دەريەسى بويلاپ كاسپىي دېڭىزىغىچە كېڭەيتكەن چاغدا ، بۇ ئىككى خەلق ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش مۇقەررەر بولۇپ قالدى . كۆچىلىككە مەلۇم بولغىنىدەك بۇ ھۇجۇملار توغرىسىدا رۇس سالنامىلىرى ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ ، پەقەت رۇسلارنىڭ كىنەزى سۇئىيەتوسلافنىڭ ھازارلارغا قىلغان ئاخىرقى ھۇجۇمى توغرىسىدا بىر نەچچە قۇرلا خاتىرە ساقلىنىپ قالغان . بىزدىكى رۇسلارنىڭ ھۇجۇملىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار ئەرەب مەنبەلىرىدىن كەلگەن . ئۇنىڭ ئىچىدە بۇ ۋەقەلەرنى ئەڭ تەپسىلىي يازغان ئەرەب ئاپتورى مەسئۇدىدۇر . مەسئۇدى مىلادىيە 910 — 915 ـ يىللار ئارىلىقىدا ، ئېنىقراقى 913 ـ يىللىرىدا يۇز بەرگەن 1 ـ قېتىملىق ھۇجۇم توغرۇلۇق تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ . رۇسلارنىڭ بۇ قېتىمقى تالان ـ تاراج خاراكتېرلىك ھۇجۇمى ھازار قاغانىنىڭ رۇخسىتى بىلەن قىلىنغان . رۇسلار ئىشتىن بۇرۇن ھازار قاغانىغا ئۇرۇشتا قولغا چۈشكەن ئولجىلارنىڭ بىر قىسمىنى بېرىشكە كېلىشكەن . بىراق كېيىن ھازار قاغانى ئۆزلىرىنىڭ مۇسۇلمان پۇقرالىرىغا رۇسلار قايتىـۋاتقان يولدا ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىشقا رۇخسەت قىلغان . ئۇلار رۇسلارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك قىرىپ تاشلىغان . بۇ چاغدا ئېتىل بويىدا ياشاۋاتقان خرىستىئان سودىگەرلىرىمۇ

---

[1] رۇس ئاتالغۇسىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە شۇبىلارنىڭ لادوژىيە (كۆلى) بويلىرىغا كېلىپ ئورۇنلىشىشى ھەققىدىكى تەتقىقاتلارنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى خۇسۇسىدا شاشكولىسكىنىڭ «نورمان نەزەريىسى» دېگەن ئەسىرىنىڭ 50 — 54 ـ ۋە 203 — 206 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن .

مۇسۇلمانلارنىڭ بۇ ھەربكتىگە قاتناشقان . چۈنكى ئۇلار سودا ـ تىجارىتى ئۈچۈن بۇ خىل تالان ـ تاراجلاردىن خالىي بولۇشنى ئارزۇ قىلاتتى .

مۇسۇلمانلارنىڭ خاتىرىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە ، رۇسلارنىڭ مۇسۇلمانلارغا ئىككىنچى قېتىم ھۇجۇم قىلىشى 943 ـ ، 944 ـ يىللاردا يۈز بەرگەن . بۇ قېتىمقى ھۇجۇمنىڭ ھازارلارنىڭ رۇخسىتى بىلەن ياكى رۇخسىتسىز قىلىنغانلىقى ۋە ئەينى چاغلاردا كافكاز رايونىدىكى مۇسۇلمانلار ئولتۇراقلاشقان بېرداۋا (باداۋا) شەھىرىنىڭ تالان ـ تاراج قىلىنىپ ، ۋەيران قىلىۋېتىلگەنلىكى شۇنداقلا مۇسۇلمان رايونلىرىدىن باشقا ھازارلارغا تەۋە يەرلەرنىڭ ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان ـ ئۇچرىمىغانلىقى ھەققىدىمۇ ھېچقانداق مەلۇمات يوق[1] .

سۈۋىيەتوسلافنىڭ ئۇچىنچى قېتىملىق ھۇجۇمى مىلادىيە 965 ـ يىلى ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ ، بۇ ھۇجۇم ھازارلارغىلا قارىتىلغانىكەن . ئۇرۇش نەتىجىسىدە ھازارلار رۇس ھاكىمىيىتى تەۋەسىگە ئۆتكەن . رۇسلار ئىگىلىگەن يەرلەر تەركىبىگە داغىستان ۋە خەلىپىلىك زېمىنىغا بىۋاسىتە چېگىرداش جايلارمۇ كىرگەن . ئەمما ئۇلار ھازار پادىشاھلىقىنىڭ باشقا يەرلىرىگە تەگمىگەن ، مۇسۇلمانلار ياشىغان جايلارغىمۇ چېقىلمىغان . بۇ ئۇرۇشتىن قېچىپ ھازار پادىشاھلىقى تەۋەسىدىن چىقىپ كەتكەن پۇقرالارنىڭ كەينىدىنمۇ قوغلىمىغان ، باكۇنىڭ يېنىدىكى ئاپشىرۇن يېرىم ئارىلىغا بېرىپ پاناھلانغان خەلقلەرگىمۇ تېگىش قىلمىغان . شۇ چاغلاردا كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولغان ئىبن ھەۋقەل (Ibn hauqal) نىڭ بايانلىرىدىن شۇ چاغدىكى كىشىلەرنىڭ بۇ قېتىمقى ھۇجۇم ھازار پادىشاھلىقىغا قىلىنغان قاتتىق ھۇجۇم بولۇپ ، ھازارلارنى ئىككىنچى باش كۆتۈرەلمەس قىلىۋەتتى دەپ

---

[1] «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 ـ توم ، 472 — 473 ـ بەتلەر ؛ ياكۇبوۋسكى : «ئىبن مىسكەۋەيھ» قاتارلىق ئەمگەكلەرگە قارالسۇن .

قارىغانلىقى ، بۇ يەرلەردىن قېچىپ كەتكەنلەر رۇسلار بىلەن سۆھـ-
بەت ئۆتكۈزۈپ ، يۇرتىمىزغا قايتىپ كەلسەك ، رۇسلارنىڭ ھا-
كىمىيىتى ئاستىدا تۇرۇۋەرسەك دېيىشكەنلىكلىرى مەلۇم بولـ-
دۇ[1] . ئىبن ھەۋقەلنىڭ كېيىن رۇسلارنىڭ بۇ بېسىۋالغان يەر-
لىرىنى تاشلاپ چىقىپ كەتكەنلىكى ۋە بۇ يەردە ھازار پادىشاھلىقـ-
نىڭ قايتا تىكلەنگەنلىكىدىن خەۋىرى يوقكەن .

بۇ ۋەقەلەرنىڭ جەريانىنى چۈشىنىش ئۈچۈن يەنىلا شۇ كىنەز
سۈيىەتوسلافنىڭ باشقا يەرلەرگە قىلغان ھۇجۇملىرىغىمۇ نەزەر
تاشلاپ بېقىش كېرەك . نورمانلارنىڭ روسىيىگە ۋە غەربىي ياۋرو-
پاغا قىلغان ھۇجۇملىرى رۇسلار خۇددى غەربىي ياۋروپاغا تاجاۋۇز
قىلغانغا ئوخشاش دەسلەپتە پەقەت بۇ يەرلەرنى بۇلاڭ ـ تالاڭ
قىلىشنى مەقسەت قىلغانىدى ، رۇسلارنىڭ دەسلەپ كاسپىي دېڭىـ-
زىغا يۇرۇش قىلىشنىڭ خاراكتېرىمۇ خۇددى شۇنداق ئىدى .
بىراق ، كېيىن تالان ـ تاراج قىلىش خاراكتېرىدىكى ئۇرۇش
بويسۇندۇرۇش خاراكتېرىدىكى ئۇرۇشقا ئايلاندى . بۇ ئىستېلاچـ-
لىقنىڭ مەقسىتى ئىستېلاچىلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىي تېررىتورىـ-
يىسىگە بويسۇندۇرۇۋالغان زېمىنلارنى قوشۇۋېلىش بولماستىن ،
مۇنبەت زېمىنلارنى ئۆزلىرىنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىغا ئېلىپ ، شۇ
يەرلەردە ئولتۇراقلىشىش ئىدى . سۈيىەتوسلاف كېيىن دونای
دەرياسى بويىدىكى بۇلغارلارنىڭ يەرلىرىگە كەلگەندە ، ئۇ شۇ يەردە
تۇرۇپ قېلىشنى نىيەت قىلغان . چۈنكى شۇ چاغلاردا بۇلغارىيە
ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە روسىيىدىن خېلىلا يۇقىرى
سەۋىيىدە تۇراتتى ۋە ئۇ يەر سودا مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مەركىزى
ئىدى . سۈيىەتوسلاف ئەتراپىدىكى كىشىلەرنىڭ يۇرتى كىيىۋغا
قايتىش ھەققىدىكى مەسىلىەتلىرىگە قۇلاق سالمىدى . ئېھتىمال ،
ئېتىل شەھىرىنىڭ سودا جەھەتتىكى ئورنىنىڭ مۇھىملىقى دونای

---

① «ئىبن ھەۋقەل» ، 286 ـ بەت .

دەریاسی بویىدىکی بۇلغار شەھىرىدىن قېلىشمىسىمۇ ، سۇئىيەتوسـ
لافقا كېيىنكى شەھەر يېقىپ قالغان بولسا كېرەك . ئۇ بۇ شەھەر ـ
نى قۇدرەت تاپقان كىنەز ئۇچۇن مەركىزىي شەھەر بولۇشقا باب
كېلىدىكەن ، دەپ قارىغان . ئەگەردە سۇئىيەتوسلاق ئېتىل شەھـ
رىدە تۇرۇپ قالسا ، رۇسلارنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە
ئۇچرىشى ئېنىق ئىدى . سۇئىيەتوسلافنىڭ ھازار ئېلىدىن چېكـ
نىپ چىقىشى ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېتىش ئۇچۇن ئەمەس ، بەلكى
ۋىزانتىيە ئىمپىراتورىنىڭ دوناي بۇلغارلىرىغا قارشى كۇرىشىگە
يارىدەم قىلىش تەلىپى بىلەن بولغان ئىدى . مۇشۇ مەقسەت بىلەن
سۇئىيەتوسلافقا ئەۋەتىلگەن ۋىزانتىيە ئەلچىلىرى ئۇنى ئۇ تۇرغان
كىيىف شەھىرىدىن ئەمەس ، ھازار يېرىدىن تاپقان بولسا كېرەك .
سۇئىيەتوسلاق بىسۇالغان ھازارلارنىڭ يەرلىرىدىن پەقەت ئۆز
ئىختىيارى بىلەن چېكىنىپ كەتتىمۇ ياكى ۋىزانتىيىنىڭ تەكلىپى
بىلەن يېڭى يەرلەرنى بويسۇندۇرۇۋېلىش ئۇچۇن كەتتىمۇ ياكى
بۇ چېكىنىپ كېتىشكە ۋولگا دەريەسى بويىدىكى قانداقتۇر بىرەر
ئوڭۇشسىزلىق سەۋەب بولدىمۇ ۋە ياكى قانداقتۇر بىرەر يېڭى
دۇشمەننىڭ ھۇجۇم قىلىش تەھدىتى بىلەن كەتتىمۇ ، بۇلار توغـ
رۇلۇق رۇس مەنبەلىرىدىمۇ ياكى ۋىزانتىيە مەنبەلىرىدىمۇ ھېچـ
قانداق مەلۇمات يوق . بۇ سوئالغا شۇ چاغلاردا باغدادقا تارقىلىپ
بارغان بىر خەۋەر جاۋاب بېرىشى مۇمكىن . بۇ خەۋەرچە ، 965ـ
يىلى يەنى ، سۇئىيەتوسلاق ھازارلارغا ھۇجۇم قىلغان يىلى قانداقـ
تۇر بىر «تۇركىي خەلق» ھازارلارغا ھۇجۇم قىلغانىكەن[1] . شۇ
چاغدا ھازارلار خارەزىملىكلەردىن يارىدەم تەلەپ قىلغان ، خارەزىمـ
لىكلەر ھازارلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشنى شەرت قىـ
لىپ ، بۇ شەرتكە ماقۇل بولسا ، يارىدەم قىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان ،

---

① ئىبن مىسكەۋەيىھنىڭ ئەسىرىگە قارالسا ، بۇ ئەسەردىكى مەزكۇر مەزمۇنلار ئامىدروزا ۋە مارگۇلىسا تەھىرىرلىكىدە تۇزۇلگەن «ئاببباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ يىمىرىلىشى» دېگەن كىتابقا كىرگۇزۇلگەن ، 2 ـ توم ، 209 ـ بەت . تەرجىمىسى 2 ـ توم ، 223 ـ بەت .

هازارلار بۇ شەرتكە ماقۇل بولغان . شۇنىڭ بىلەن خارەزىملىكلەر ئۇلارنى دۇشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاپ قالغان .

يەنە بىر دەۋرگە ئائىت ئىسلام مەنبەلىرىدە ھازارلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقىغا باشقا ئىشلارنىڭ سەۋەب بولغانلىقى سۆزلىنىدۇ . ئاشۇ مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ، ئۇرگەنچ (ھازىرقى ئۇرگەنچ كونا شەھىرى) شەھىرىدىكى مەئمۇن دېگەن ئادەم ئۇلار ئۇستىگە جازا يۇرۇشى قىلغانلىقتىن ، ھازارلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغان . بۇ يەردە نەزەردە تۇتۇلۇۋاتقان كىشى ماركۇارت خاتا مۇلچەرلىگەن خەلىپە مەئمۇن بولماستىن ، بەلكى ئۇرگەنچ شەھىرىنىڭ ئەمىرى مەئمۇن ئىبن مۇھەممەدتۇر① .

شەكسىزكى ، ھازارلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى توغرىسىدىكى بۇ ئىككى مەلۇمات خاتا خەۋەرلەرگە ئاساسلانغان . چۈنكى ھازارلارنىڭ قاغانى ۋە ئاقسۆڭەكلىرى مىلادىيە 8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ، يەنى ھارۇن رەشىد زامانىسىدا قوبۇل قىلغان ۋە دۆلەت دىنى دەپ ئېتىراپ قىلغان دىن يەھۇدىي دىنى ئىدى . بۇ ۋەقە يەھۇدىي دىنى تەشۋىقاتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئەكس ساداسى ئىدى . بۇ توغرۇلۇق «ئىنجىل»دا ۋە باشقا قەدىمكى تارىخچىلارنىڭ كىتابلىرىدا مەلۇماتلار بار . يەھۇدىي دىنىنىڭ خەلقئارالىق دىن سۈپىتىدىكى تەشۋىقاتى تەدرىجىي ھالدا ئۆز ئورنىنى خرىستىئان دىنى ۋە ئىسلام دىنىغا «بوشتىپ بەردى» . ئاخىرىدا بۇ دىن يەھۇدىيلاردىن باشقىلارغا غەيرىي تۈيۈلىدىغان دىنغا ئايلىنىپ قالدى . مۇسۇلمانلارنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا ، يەھۇدىي دىنى پۈتۈن ھازار خەلقىنىڭ دىنى بولماستىن ، پەقەت ھازار ھۆكۈمىتىنىڭلا دىنى بولغان ، ھازار ھۆكۈمىتى يەھۇدىي دىنىنىڭ مەنپەئەتىنى قوللاپ كەلگەن . مىلادىيە 922 ـ يىلى ، مۇسۇلمان

① «شەرقىي ياۋروپا سايا‌ھەت خاتىرىسى» ، 3 ـ بەت .

دۆلەتلىرىنىڭ بىرىدە يەھۇدىيلارنىڭ بىر چېركاۋى بۇزۇۋېتىلگەن-لىكى توغرىسىدىكى خەۋەر تارقالغاندا ، بۇ ۋەقەگە جاۋابەن ، ئېـ-تىل شەھىرىدىكى بىر مەسچىتنىڭ مۇناری بۇزۇۋېتىلگەن . ئەمـ-ما ، ئەرەبلەرنىڭ ئېيتقانلىرىغا قارىغاندا ، ئاھالىلەر ئىچىدە يەھۇ-دي دىنى تەرەپدارلىرىغا قارىغاندا ، مۇسۇلمانلار ۋە خرىستىئانلار كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلىدىكەن① . شۇڭلاشقا قىرىم يېرىم ئارد-لىدىكى قارايىملارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى مەسىلە ئېـ-نىق بولماي كەلمەكتە . ئىبراي تىلىدىكى «قارايىم» ئاتالغۇسى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە بىر خەلق نامى بولماستىن ، يەھۇدي دىنىدد-كى مەزھەپلەرنىڭ بىرسى بولۇپ ، ئۇلار قىرىم يېرىم ئارىلىدىكى قارايىملارغا ئوخشاش «تەۋرات» (تالمۇد)نى ئېتىراپ قىلماسلـ-قى بىلەن يەھۇدي دىنىدىكىلەرنىڭ زور كۆپچىلىكىدىن پەرقلىق بولغان . قارايىملار تۈركي تىلدا سۆزلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ قولىدا ئىنجىلنىڭ تۈركچە تەرجىمىسىمۇ بار ، شۇ سەۋەبلىك ، ئۇلارنىڭ تىللىرىنىڭ ساپلىقى ساقلىنىپ قالغان . قىرىم يېرىم ئارىلىنىڭ بىر قىسمى هازارلارغا تەۋە ئىدى . ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، مىلادىيە 11 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىكى هازارلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى هۆكۈمرانى مۇشۇ يەردە تۇرغان ۋە خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان بولسا كېرەك ، چۈنكى ئۇنىڭ ئىسمى گىئورگي دەپ خاتىرىلەنگەن . هازارلارنىڭ قارايىملارغلا تەۋە ئىكەنلىكى توغرىسىدا مەنبەلەردە ئېنىق ئىسپات يوق . هازارلار بىلەن قارايىملارنىڭ ئوخشاش ئەمەسلىكىنى ئۇلارنىڭ تىل جەھەتتىكى ئوخشىماسلىق پاكىتلـ-رىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . هازارلارنىڭ تىلى خۇددى بۇلغارلارنىڭ تىلىغا ئوخشاش ، باشقا تۈركي خەلقلەرنىڭ تىللىرىغا ئانچە چۈـ-شىنىشلىك ئەمەس ، بۇ تىلنىڭ قالدۇقى بۇگۈنكى چۇۋاش تىلىدا ساقلىنىپ قالغان . قىرىمدىكى قارايىملارنىڭ تىلى هەمدە ئۇلار-

① هازارىيىدىكي دىنىي ئەھۋاللار توغرىسىدا زاخادىرنىڭ «كاسپي توپلاملىرى» دېگەن كىتابىنىڭ 145 ـ 160 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن .

نىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئىنجىل»نىڭ قارايىمچە تەرجىمە تىلى كۆپچىلىك تۈركىي خەلقلەر تىلىدىن ئازلا پەرقلىنىدۇ ۋە چۈۋاش تىلى بىلەن ھېچقانداق يېقىنچىلىقى يوق[1] . بۇنداق ئەھۋالدا ، يەھۇدىي دىنى ۋە قارايىملارنىڭ تۈركىي تىلى قاتارلىق پاكىتلار ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىڭ ھازارلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاشقا يېتەرلىك ئەمەس .

شۇنداق قىلىپ ، ئىسلام دىنى ھازار ئىمپېرىيىسىدە دۆلەت دىنىغا ئايلىنالمىدى . خارەزىملىكلەرنىڭ ئىسلام دىنى تەشۋىقاتىنىڭ ئوڭۇشلۇق ياكى ئوڭۇشسىز بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، خارەزىملىكلەرنىڭ ھازارلارنىڭ تاشقى دۈشمەنلىرىگە قارشى كۈرىشىگە يارداەم قىلىشقا سەۋەبلىرى كۆپ ئىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، ھازار قاغانلىقىدا ھەربىي ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان خارەزىملىكلەرنىڭ تاللانغان ئەسكەرلىرى بار ئىدى . بۇ ئەسكەرلەر رۇسلار ھازار قاغانلىقىنى پاچاقلاپ تاشلىغىنىدا ئازدۇر ـ كۆپتۈر زىيانمۇ تارتقانىدى . دېمەك ، بۇنىڭدىن شۇنىسى ئېھتىمالغا يېقىنكى ، سۈئىيە توسلاڤىنىڭ ھازار يەرلىرىدىن چېكىنىپ چىقىپ كېتىشىگە ، ھېچبولمىغاندا قىسمەن بولسىمۇ خارەزىملىكلەرنىڭ ھەربىي ھەرىكەتلىرى سەۋەب بولغان بولسا كېرەك .

ۋولگا دەرياسى ۋادىسىدىكى بۇلغارلار خارەزىم دۆلىتى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ يېقىن تۇغقانلىرى بولغان ھازارلارغا قارىغاندا ، قويۇقراق مۇناسىۋەتتە ئىدى . مۇسۇلمان مەنبەلىرى بۇ توغرۇلۇق ئازراق مەلۇمات بېرىدۇ . ئۇنىڭدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان بۇلغارلارنىڭ مىلادىيە 921 ـ يىلى خەلىپە مۇقتەدىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ، ھەربىي ئىشلارغا پىششىق ئادەملەرنى كېلىپ ۋولگا بۇلغارلىرى ئۈچۈن سېپىل ـ قورغانلار سېلىپ بېرىشنى ، يەنە شۇنىڭدەك ئىسلام دىنىنى مۇكەممەل بىلىدىغان

---

① قارايىملارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تىلى ھەققىدە باسكاكوفنىڭ «كىرىش سۆز» دېگەن ئەمگىكىنىڭ 233 — 235 ـ بەتلىرىگە ، پرىتساكنىڭ «قارايىملار» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن .

ئۆلىمالارنىڭ كېلىپ يېڭى دىننى — ئىسلام دىنىنى قوبۇل قد-
لىشقا تەلىم ـ تەشۋىق قىلىشنى تەلەپ قىلغانلىرى بايان قىلىنـ
غان . باغداد خەلىپىسى ئۇلارغا جاۋابەن بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى
ئەۋەتكەن . بۇ ئۆمەك ئىچىدە ئىبن فەزلانمۇ بار ئىدى . ئۇ بۇ
ئۆمەكنىڭ ساياھەت جەريانى ھەققىدە بىر ئەسەر يازغان . ئۆمەك
باغدادتىن چىقىپ بۇلغارلارغا كەلگەن ، قايتىشتا ھازارلار ئېلى
ئارقىلىق قايتقان . كېيىنكى چاغلاردا ئىبن فەزلاننىڭ ئەسىرد-
نىڭ بەزى پارچىلىرى بىزگە مەلۇم بولدى . 13 ـ ئەسىردە
ياشىغان جۇغراپىيە ئالىمى ياقۇت بۇ ئەسەرنىڭ بەزى پارچىلىرد-
دىن پايدىلانغان ، بىزگە مەلۇم بولغىنى ئەنە شۇ پارچىلىرىدۇر .
تېخى يېقىندىلا ئىبن فەزلاننىڭ ئەسىرىنىڭ قولىيازمىسى تېپىلـ
دى . بۇ ئەسەر ياقۇت پايدىلانغان مەتىن مەزمۇنى بىلەن پۈتۈنلەي
ئوخشاش (پەقەت ئاخىرقى بېتىلا يوقىلىپ كەتكەن)[1] .

روشەنكى ، ئىبن فەزلانغا بۇلغارلارغا ئىسلام دىنىنىڭ ئەر-
كان ـ ئەھكاملىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىش ۋەزىپىسى يۈكلەنگەنـ
دى . ئۇ ئەلچىلىكنىڭ سىياسىي ۋەزىپىلىرىگە ئانچە قىزىقىپ
كەتمىگەن . «سۇلتان» ، يەنى باغداد خەلىپىسىنىڭ ئەلچىسى باشـ
قا ئادەم ئىدى . ئىبن فەزلاننىڭ ھازىرچە بىزگە مەلۇم بولغان
مەلۇماتلىرىدا ، باغداد ئەلچىسىنىڭ ئۆز ۋەزىپىسىنى قانداق ئۆتەـ
گەنلىكى ، بۇلغارلار تەلەپ قىلغان سېپىل ـ قەلئەلەرنىڭ ياسالـ
غان ـ ياسالمىغانلىقى ھەمدە بۇلغارلارنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن
دەسلەپتە قانداق تونۇشقانلىقى قاتارلىقلار توغرىسىدا بىر ئېغىزمۇ
گەپ يوق . بۇ مەسىلىلەرگە پەقەت ئەلچىلەرنىڭ كېيىپ ئۆتكەن
يوللىرىدىنلا بەزى جاۋابلارنى تاپقىلى بولىدۇ . ئەلچىلەر ئۆمىكى
باغدادتىن چىقىپ بۇخارا ئارقىلىق كەلگەن . ئۇ يەردىن خارەزىمگە ، خارە-
زىمدىن چىققاندىن كېيىن بۇلغارلارغا كەلگەن . ئۆمەكنىڭ مۇـ

---

① ۋەلىدوف ۋە مىشخادىسكايالارنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلىرىگە قارالسۇن .

شۇنداق يوللارنى تاللىۋېلىشى بۇلغارلارنىڭ خارەزىم ۋە سامانىيلارغا قاراشلىق يەرلەر ئارقىلىق ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرالىغانلىقى ئۈچۈنلا بولسا كېرەك . باغدادتىن چىقىپ ۋولگا دەريا‌سى بويىغا كېلىش ئۈچۈن كافكاز ئارقىلىق يۇرگەندە مۇساپە كۆپ يېقىن بولغان بولاتتى . بۇلغارلار بىلەن خارەزىملىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىي مۇناسىۋەت بەك يېقىن ئىدى . بۇ يېقىنلىقنى رۇس سالنامچىلىرى بۇ ئىككى خەلق ئوتتۇرىسىدا يېقىن قان ـ قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت بولسا كېرەك ، دېگەن پەرەز بىلەن چۈشەندۈرىدۇ . سامانىيلار دۆلىتىنىڭ بۇلغارلارغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى مىلادىيە 10 ـ ئەسىردە قۇيۇلغان مۇسۇلمان بۇلغارلارنىڭ تەڭگىلىرىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . شۇنداق بىر دەۋر بولدىكى ، سامانىيلار باغداد تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان يېڭى خەلىپە (مۇتىئى)نى ئېتىراپ قىلمىدى ۋە تەڭگىلەرنى بۇرۇنقى خەلىپە مۇستەكپىنىڭ نامىدا قۇيدۇردى . بىز ئاشۇ يىللاردا بۇلغارلار ئېلىدە قۇيۇلغان تەڭگىلەردىمۇ مۇشۇ ئىسىمنىڭ بارلىقىنى كۆرىمىز .

خارەزىملىكلەر بىلەن بۇلغارلار ئوتتۇرىسىدا تىنچ بېرىش ـ كېلىش مۇناسىۋەتلىرىدىن باشقا ، ھەربىي توقۇنۇشلار يۈز بەرگەن بولۇشىمۇ ئېھتىمال[1] . خارەزىملىكلەرنىڭ «سلاۋيان»لارغا قارشى ئېلىپ بارغان ھەربىي ھۇجۇملىرى توغرىلىقمۇ مەلۇماتلار بار . بۇ يەردە گەپ ۋولگا دەريا‌سىنىڭ غەربىدە ياشىغان ھەقىقىي سلاۋيانلار ئۈستىدە بولۇۋاتقانلىقى ناتايىن . ئىبن فەزلان ۋولگا دەريا‌سى بويىدىكى بۇلغارلارنىڭ ھۆكۈمرانىنى سلاۋيانلارنىڭ ھۆكۈمرانى دەپ يازىدۇ[2] . بۇرۇن بۇ ئىبارىنى ياقۇتنىڭ سەۋەنلىكى بولسا كېرەك ، دەپ چۈشىنىشكە بولاتتى ، ئەمما ھازىر بۇ ئىبارە ئىبن فەزلاننىڭ ئەسىرىدىمۇ كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ . ئەھۋاللارغا قا-

---

① «ئىبن ھەۋقەل» ، 231 ـ بەت .
② ۋەلىدوۋ : «ئەرەب جۇغراپىيە مەجمۇئەسى» ، 2 ـ توم ، 244 ـ بەت .

رىغاندا ، ۋولگا بۇلغارلىرى بىلەن دوناي بۇلغارلىرى تۈرك ـ چۇۋاش تائىپىلىرىنىڭ سلاۋيانلار بىلەن بولغان ئارىلاشمىسىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك . بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىردىنبىر پەرق شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ، كېيىنچە دوناي بۇلغارلىرى ئىچىدە سلاۋيان تىلى ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولغان ؛ ۋولگا بۇلغارلىرىدا بولسا ، تۈرك ـ چۇۋاش تىلى ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولغان .

خارەزىملىكلەرنىڭ ھازارلارغا قىلغان يارىدىمى ھازارلارنى ئازلا ۋاقىت رۇسلارنىڭ بالاسىدىن قۇتقۇزۇپ قالغان بولسىمۇ ، ھازارلار دۆلىتى ئۇچۇن ئۇزاق مۇددەتلىك يېڭى بىر ھاياتقا سەۋەبچى بولالمىغان . مىلادىيە 11 ـ ئەسىردىن كېيىن ، ھازارلارنىڭ نامى خاتىرىلەردە ئۇچرىمايدىغان بولدى . 13 ـ ئەسىردە ھازارلارنىڭ يەرلىرىنى ئىگىلىۋالغان موڭغۇللار بۇ يەرلەردە ھازارلارنى ئۇچرىتالمىغان① . ئىككىنچى بىر تەرەپتىن قارىغاندا ، رۇسلارنىڭ ھازار پادىشاھلىقىنىڭ تارمار قىلىنغان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ ئېرىشكەن پايدىسى بۇلغارلارنىڭكىدىن كۆپ ئاز بولغان . ئىبن ھەۋقەلنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا ، رۇسلار ھازار پادىشاھلىقىنى تارمار قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن ، بەلكى بۇلغارلار دۆلىتىنىمۇ تارمار قىلغان . ئەمما رۇس سالنامىلىرىدا بۇنداق گەپلەر يوق . كېيىن يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ئىبن ھەۋقەل بەرگەن بۇ مەلۇماتلارغا ئانچە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ . چۇنكى 11 — 13 ـ ئەسىرلەر ئارىلىقىدا بۇلغارلار «ئۇلۇغ ئۈستيۇگ»تىن تاكى ساراتوف شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغىچە ۋە مۇروم شەھىرىدىن ئۇفا ئۆلكىسىگىچە بولغان ناھايىتى كەڭرى يەرلەرنى ئىگىلەپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان . سىياسىي جەھەتتىن قارىغاندا ، بۇلغارلار يەرلىرىمۇ رۇسلارنىڭكىگە ئوخشاش ، بىر ـ بىرىگە بويسۇنمايدىغان بىر پارچىلىنىش

① مەھمۇد كاشغەرىيمۇ ھازارلار ئۈستىدە توختالمايدۇ .

جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرگەن بولسا كېرەك . ئىبن فەزلان بۇلغارلارنىڭ بىر ئالىي ھۆكۈمرانى ئۈستىدە توختىلىپ ، ئۇ ھۆكۈمرانىنىڭ «خان» دېگەن ئۇنۋانىنىڭ يوق ئىكەنلىكىنى ، ھازار ھۆكۈمرانىنىڭ «خان» دېگەن ئۇنۋانىنىڭ بار ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ . كېيىنرەك رۇس سالنامىچىلىرى بۇلغارلارنىڭ كىنەزلىرى (بەگلىرى) ئۈستىدە كۆپ توختىلىدۇ ، بۇنىڭدىن بۇ كىنەزلەرنىڭ خېلىلا ساندا بولغانلىقى مەلۇم . يەنە بىر جەھەتتىن ، 13 ـ ئەسىردىكى بۇلغار خەلقىنىڭ مەدەنىيىتى 10 ـ ئەسىردىكىگە قارىغاندا تەرەققىي قىلغان . ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا ، 10 ـ ئەسىردە بۇلغار شەھىرى (شۇ چاغدىكى بۇلغارلارنىڭ مەركىزىي شەھىرى — ۋولگا شەھىرى) ۋە بۇ شەھەردىن 50 چاقىرىم يىراقلىقتىكى سۇۋار شەھىرى (ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، بۇ نام بۇرۇن قەبىلە نامى بولغان بولسا كېرەك) ، ئەمەلىيەتتە ، كۆچمەن خەلقلەرنىڭ قارارگاھى بولغان . بۇ شەھەرلەردە سېلىنغان ئۆيلەرمۇ ، چېدىرلارمۇ بولغان ؛ يازدا كۆچمەنلەر بۇ يەرلەردىن كۆچۈپ كېتەتتى . بۇلغار شەھىرى موڭغۇللار دەۋرىدە تاشتىن ياسالغان پۈختا شەھەر بولغانىكەن (بۇنى بۇ شەھەرنىڭ بۇگۈنگىچە ساقلىنىپ قالغان خارابىلىرى كۆرسىتىپ بېرىدۇ) . بۇ شەھەرنىڭ ئاھالىسى 50 مىڭدىن كەم ئەمەسكەن . مىلادىيە 10 ـ ئەسىردە بۇلغار ئېلىدىن ئۇۋۇ مەھسۇلاتلىرىدىن ئېسىل مويلار ۋە ھەسەل مەھسۇلاتلىرى سىرتقا چىقىرىلىپ تۇرغان . كېيىنچىرەك بۇلغارلاردا كۆن ـ خۇرۇم مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش بەك تەرەققىي قىلغان ، كېيىن رۇسلار بۇلغارلاردىن ئۆتۈك تىكىش ، كۆن ـ خۇرۇم ئىشلەش تېخنىكىسىنى ئۆزلەشتۈرگەن . بۇلغار ئۆتۈكلىرى مۇسۇلمان ئەللىرىگە كۆپلەپ چىقىرىلىدىغان مەھسۇلات بولغان ۋە بۇ خىل ئۆتۈكلەرگە ئەرەب ئەللىرىنىڭ ئېھتىياجى بەك كۈچلۈك بولغان . يېزا ئىگىلىكىمۇ خېلى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان .

رۇسلار هوسۇل ئالالمىغان يىللاردا بۇلغار دۆلىتىدىن بۇغداي كىرگۈزگەن . رۇسلار بىلەن بولغان ھەربىي توقۇنۇشلاردا تەلەيگە قاراپ بىردە ئۇ ، بىردە بۇ يېڭىپ تۇرغان . رۇسلارنىڭ ۋولگا دەرياسى ئېقىنىنى بويلاپ سىلجىشىنىڭ سۇرئىتى ناھايىتى ئاستا بولغان . پەقەت 13 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ، موڭغۇللار بۇ يەرلەرگە ھۇجۇم قىلىشتىن سەل ئىلگىرىلا ، ئاندىن ئۇلار ئوكا دەرياسى (ئاق ئېدىل دەرياسى)نىڭ ۋولگا دەرياسىغا قۇيۇلۇش ئېغىزىغىچە بولغان يەرلەرگە يېتىپ كەلگەن ھەمدە بۇ يەردە «نىژنى نوۋوگـ-راد» (تۆۋەنكى يېڭى شەھەر — تەرجىماندىن) دېگەن شەھەرنى بەرپا قىلغان . باشقا بىر نۇقتىدىن قارىغاندا ، بۇ يەردىكى بۇلغارـ-لارنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت ساھەسىدە ئېرىشكەن ئۇتۇقلىرى ھەقـ-قىدە ھېچ مەلۇمات يوق . ئۇلارنىڭ ئەينى يىللاردا ئۆز تىللىرىدا ياراتقان ئەدەبىياتىغا ئائىت ئەسەرلەرمۇ تېپىلمىدى . گەرچە ئۇلارـ-نىڭ ئۆز تىلىدا ئەرەب يېزىقىدا يازغان يادىكارلىقلىرى تېپىلغان بولسىمۇ ، ئۇ يادىكارلىقلار مۇڭغۇل ھۆكۈمرانلىقى دەۋـ-رىگە ، يەنى 14 ـ ئەسىرگە مەنسۇپتۇر① . كېيىن ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ، بۇرۇنقى بۇلغارلار ئېلىدە تۈركىي تىل ھۆكۈمران ئو-رۇنغا چىقتى ، بۇ تىل ئالتۇن ئوردا خانلىقى دائىرىسىدە تېخىمۇ مۇقىملاشتى . بۇرۇنقى بۇلغار تىلى ھازىرقى چۇۋاش تىلىدا ساقـ-لىنىپ قالدى ، چۇۋاشلار ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، بۇلغار تائىپىسىـ-نىڭ ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ناھايىتى ئاز ئۇچرىغان قىسمىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك . بۇ چۇۋاشلار ئىسلام دىنىدىن تامامەن خەۋەرسىز ، ئەرەب ئېلىپبەسىنىمۇ بىلمەيدۇ ھەم رۇس ئېلىپبەسىنى قوبۇل قىلغۇچە ھېچقانداق يېزىقىمۇ ئىگە بولماي كەلگەن② .

---

① يۇسۇپوفنىڭ «كىرىش سۆز» ناملىق ئەمگىكىگە قارالسۇن .
② قەدىمكى بۇلغار تىلى ۋە بۇ تىلنىڭ چۇۋاش تىلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدە باسكاكوفنىڭ «كىرىش سۆز»نىڭ 192 — 200 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن .

ئىبن فەزلاننىڭ بىزگە مەلۇم بولغان سەپەر يولى شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى ، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى ، بەزىدە مۇسۇلمانلارنىڭ مەملىكەتلىرىدىن خېلىلا يىراق ئەللەرگە ، مۇسۇلمانلارنىڭ يېقىنراق قوشنىلىرىغا قارىغاندا بالدۇرراق ئۆتكەن . ئىبن فەزلاننىڭ كۆزىگە ، خارەزىم بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان بۇلغارلارغا مەنسۇپ يەرلەر ئارىلىقىدا ھېلىغىچە شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ تۇرغان تۇركلەر چىلىققان . بۇ تۇركلەر جەڭدە قۇربان بولغان جەڭچىلىرىنىڭ قەبرىلىرىگە تاش تىكلەپ قويىدىكەن ، ئۇنىڭ سانى مەرھۇم جەڭچىنىڭ ھايات چېغىدا ئۆلتۈرگەن دۇشمەنلىرىنىڭ سانىغا باراۋەر بولىدىكەن[1] .

بۇ دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان تۇركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى بىردەك بولمىغان . بۇ خەلقلەر ئىچىدە بەزىلىرىنىڭ تۆمۇردىن ياسالغان ئۇرۇش قورالى بولمىغان ، ھەتتا ئوقيا ئوقىنىڭ ئۇچىنى تېخىچە ئۇستىخاندىن ياسايدىغانلارنىڭ بارلىقىمۇ سۆزلىنىدۇ[2] . بۇلغارلارنىڭ مىسالى شۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇكى ، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى مەدەنىيەت تەرەققىيات سەۋىيىسى بىرقەدەر يۇقىرىراق خەلقلەرگە بالدۇرراق ئۆتكەن[3] . ياقۇتنىڭ ساقلىنىپ قالغان بىر بايىندا خەلىپە ھېسام (724 — 743) تۇركلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدۇرغانلىقى ئېيتىلغان (ئەپسۇسكى ، بۇ ئەلچىلەرنىڭ ماڭغان يولى ۋە قايسى تۇركىي خەلقلەرنىڭ يېرىگە بارغانلىقى كۆرسىتىلمىگەن) . قاغان ئەلچىلەر ئالدىدا ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي كۈچلىرىنى نامايىش قىلىپ كۆرسىتىپ بولۇپ ، ئەلچىلەرگە : «مانا مۇشۇنداق بىرەر-

---

① ۋەلىدوف ، مىشخادىسكايالارنىڭ قولىيازمىسى ، 45 ـ بەت .

② ياقۇبنىڭ «كىتابۇل بۇلدان» ناملىق كىتابىنىڭ 2 ـ توم ، 295 ـ بېتىگە قارالسۇن ، (11) .

③ ياقۇتنىڭ ئاخباراتى ، ھازىر ئېنىقلىنىشچە ، ئىبنۇل فەقىھتىن ئېلىنغان ئىكەن . بۇ ھەقتە ۋەلىدوف ۋە مىشخادىسكايانىڭ قولىيازمىسىنىڭ 241 ـ بېتىگە قارالسۇن .

سىنىڭمۇ ھۇنىرى ساتىراش ، تېۋىپ ، تۆمۈرچى ، كىيىم تىككۈ-چىمۇ بولمىغان خەلقلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلسا ۋە ئۇنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئىجرا قىلسا ، ئۇلار كۈندىلىك ھاياتىغا لازىم نەرسىلەرنى نەدىن تاپسۇن» دېگەنكەن① .

ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، تۈركلەرنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىغا سەۋەب بولىدۇ ، تۈركلەر غازات ئۇرۇشلىرىغا بېرىلسە ۋە بۇنداق ئۇرۇشلاردا قۇربان بولسا ، ئۇ دۇنياغا بارغاندا جەننەتكە كىرىپ بەخت - سائادەتكە ئېرىشىدۇ ، دېگەن ئەقىدىگە ناھايىتى قىزىقىدۇ ، دەيدىغان پەرەزلەرنىڭ ھېچقانداق ئاساسى بولمىسا كېرەك . مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بولسۇن ياكى تاشقى قىسمىدا بولسۇن ، شەخسلەرنىڭ دىن تارقىتىش ھەرىكەتلىرىنىڭ ، يەنى تەسەۋۋۇپچىلىقنىڭ پەيدا بولۇشى ئىسلام دىنىدىكى سوپىزمنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك . مەشھۇر سوپىلارنىڭ تەرجىمىھالىدا ، ئادەتتە ئۇلارنىڭ بۇرۇن دىنغا ئىشەنمەيدىغان (ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان — تەرجىماندىن) نۇرغۇن كىشىلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەنلىكى ھەققىدە بايانلار بار . بۇ سوپىلار ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىلىش مەقسىتىدە يايلاقلارنى ئارىلاپ تۈركلەرنىڭ ئارىسىغا بېرىپ ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىلغان . ئۇلارنىڭ خىزمىتى كېيىنكى ۋاقىتلارغىچە تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا زور ئۈتۈق قازانغان . ئۇلارنىڭ دىن تەشۋىقاتى كىتابقا قاراپ دىن تەرغىب قىلغۇچىلارغا قارىغاندا ئوڭۇشلۇق بولغان . تەرغىباتچى سوپىلار يايلاقلارنى ئارىلىغاندا غازات ۋە جەننەتنىڭ راھەت - پاراغەتلىرى ئۈستىدە گەپ - سۆز قىلماي ، بەلكى گۈناھلار ۋە گۈناھلار ئۈچۈن دوزاختا بېرىلىدىغان ئازابلار ھەققىدە توختالغان . ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئافرىقىغا بارغان ياۋروپالىق ساياھەتچىلەر-

① تەپسىلاتى ھەققىدە ماركۇارتنىڭ «خاتىرە» نامىلىق ئەمگىكىنىڭ 290 - ، 291 - بەتلىرىگە قارالسۇن .

نىڭ ھەممىسى ئوخشاش ھالدا ، ئەمما بىر - بىرىدىن مۇستەقىل ھالدا مۇنداق بىر تەسەۋۋۇرغا كەلگەن ، يەنى ، دوزاخقا مۇناسىۋەتلىك تەشۋىقاتلار ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىغا ھەممىدىن كۆپ سەۋەب بولىدىكەن . مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا ، ئىسلام دىنى تۇركلەرگە ھېچقانداق يېڭى نەرسە بېرەلمىگەن . چۈنكى تۇركلەر بۇرۇن بۇددا دىنى ، مانى دىنى ۋە خرىستىئان دىنى تەشۋىقاتچىلىرىدىن بۇنداق گەپ - سۆزلەرنى كۆپ قېتىم ئاڭلىغان . گەرچە شۇنداق بولسىمۇ ، ئىسلام دىنى تەشۋىقاتى بۇرۇن شۇ يۇقىرىقى دىنلارنىڭ بىرەرسىدىنلا خەۋىرى بولغانلارنىڭ ئىچىدە مۇۋەپپەقىيەت قازانغان .

باشقا بىر مۇنچە دىنلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا ، ئىسلام دىنىنىڭ چوڭ ئارتۇقچىلىقى ، ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى مەدەنىي ئەللەر ئىچىدە ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت جەھەتتە بىرىنچى ئورۇندا تۇرغانلىقىدۇر ، ئەلۋەتتە . كۆچمەن خەلقلەر مەدەنىي دۆلەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلىرىغا ، بولۇپمۇ كىيىم - كېچەك قاتارلىق نەرسىلىرىگە جىددىي ئېھتىياجلىق ئىدى . ئومۇمەن ، مەدەنىي خەلقلەر بىلەن كۆچمەن خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا سودا - تىجارەت بولۇپ تۇرىدىغان ھەممىلا يەرلەردە (جۈڭگودا ، مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا ، كېيىنچە روسىيىدە) كۆچمەنلەرنىڭ ھەممىدىن كۆپ ئېھتىياجى ئالدى بىلەن توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى — رەختلەرگە چۈشتى . كۆچمەن خەلقلەر بىلەن ئولتۇراق ئاھالىلەر ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان سودا ، ئولتۇراق ئاھالىلەرگە — مەدەنىي خەلقلەرگە پايدىلىق ئىدى . ئولتۇراق ئاھالىلەر كۆچمەن خەلقلەرنىڭ چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىغا ، بولۇپمۇ گۆشكە بەك ئېھتىياجلىق ئىدى . گۆشنى باشقا ئورۇنلاردىن ئالغانغا قارىغاندا ، كۆچمەن خەلقلەردىن ئەرزان ئالاتتى . سودا - تىجارەتكە ھەممىدىن كۆپرەك كۆچمەن خەلقنىڭ ئېھتىياجى چۈشەتتى . سودا - تىجارەتچىلەر يايلاقلارغا كېلىشتىن

بۇرۇن كۆچمەنلەر كېلەتتى . كۆچمەنلەر ، ئومۇمەن ، ئۆزلىرىنىڭ چارۋىلىرىنى مەدەنىي ئەللەرنىڭ چېگرىسى ئەتراپىدىكى يېزا ـ كەنتلەرگە ھەيدەپ كېلەتتى . ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمان دۆلەتلەرنىڭ چېگرىلىرىدا كۆچمەنلەر بىلەن ئېلىپ بېرىلغان سودا بەك چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى . خارەزمدە مەخسۇس يايلاقلارغا ئېلىپ بېرىشقا رەختلەر توقۇلاتتى . شۇنداق قىلىپ كۆچمەنلەر تاۋار ماللار بىلەن ، ئومۇمەن ، مۇسۇلمانلارنىڭ ھاياتى بىلەن تونۇشتى ، ئۇلار ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىگە قارىغاندا ، ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە بەكرەك ئۇچرىدى . كۆچمەنلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا ، ئىسلام مەدەنىيىتىگە يېقىنلىشىش ئۇلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشىنى شەرت قىلدى .

ئىسلام دىنى باشقا دىنلارغا قارىغاندا ، ئۆزى تارقالغان خەلقلەر ئىچىدە ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، قۇدرەتلىكرەك كۇچ پەيدا قىلغان . ئىسلام دىنىنىڭ تۇركىي خەلقلەر ئىچىدە چوڭقۇر تارقىلىشى بىلەن مانا شۇ كۇچ مەيدانغا كەلگەن . گەرچە ئىسلام دىنىغا ئەگەشكۇچىلەر سان جەھەتتىن بۇددىستلار ۋە خرىستىئانلاردەك كۆپ بولمىسىمۇ ، ئەمما ھازىر شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى ، ئىسلام دىنى بىر دۇنياۋى دىن بولۇپ قالدى ، يەنى مەزكۇر دىن كېلىپ چىقىشى ، تارقىلىشى بىر بولغان خەلقلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىدى ياكى بىرخىل مەدەنىيەت دۇنياسىنىڭ ئاھالىلىرى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىدى . باشقا دىنلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى بەزىدە ئىسلام دىنىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە قارىغاندا چوڭراق بولغان بولسىمۇ ، ئەمما ئۇ نەتىجىلەر مۇستەھكەم بولمىدى ، يەنى ۋاقتىنچىلا بولدى . مانى دىنى بىر چاغلاردا بىر خىل دۇنياۋى دىن دەپ قارالغاندى ، ئۇنىڭ مۇرىتلىرى فرانسىيىنىڭ جەنۇبىدىن تاكى جۇڭگوغىچە تارقالغاندى ، ئەمما بۇ ئەھۋال كېيىن بۇ دىنىنىڭ پۇتۇنلەي يوقىلىپ كېتىشىنى توسۇپ قالالمىدى . بۇددىزم دەسلەپتە ئۆزىنىڭ دۇنياۋى پائالىيىتىنى غەرب تەرەپكە كەڭ

تەشۋىقات ـ تەرغىبات ئىشلىرى بىلەن باشلىغاندى . ئەمما پەقەت شەرقىي ئاسىيا مەدەنىي دۇنياسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى . خرىستىئان دىنى تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئىسلام دىنى بۇ خەلقلەر ئىچىدە مۇۋەپپەقىيەت قازانغۇچە ئۆزىنىڭ نۇرغۇن ئەگەشكۈچىلىرىگە ئىگە بولغاندى . كېيىن خرىستىئان دىنىنى موڭغۇلىيىنىڭ غەربى ، شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى خەلقلەر قوبۇل قىلغاندى . بىراق بۇ مۇۋەپپەقىيەتلەر پەقەت ۋاقىتلىقلا بولۇپ قالدى . بۇگۈنكى كۈندە بولسا ، خرىستىئان دىنى ، ئومۇمەن ياۋروپالىقلارنىڭ دىنى بولۇپ قالدى . ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ دائىرىسىنىڭ سىرتىدىكى يەرلەردە ياشىغۇچى خرىستىئانلارنىڭ ئەھۋالىنى ياۋروپادىكى خرىستىئانلارغا سېلىشتۇرغاندا ۋە ئۇلارنىڭ نوپۇسى شۇنداقلا مەدەنىيەت تەرەققىياتى جەھەتتىن ئېيتقاندىمۇ تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق دېيەرلىك . ئىسلام دىنى ، تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا ، ئالدىنقى ئاسىيا مەدەنىي دۇنياسىنىڭ دىنىدۇر . ئەمما بۇگۈنكى كۈندە شەرقىي ئاسىيادىكى ، بولۇپمۇ ھىندىستان ۋە زونت ئارالـلىرى (ھازىرقى ھىندونېزىيە — تەرجىماندىن)دىكى مۇسۇلمانـلارنىڭ سانى ئالدىنقى ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ سانىدىن جىقـتۇر . جۇڭگودىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆز تىلىدىكى دىنىي ئەسەرلـرى بار ، ئۇلار ئۆز ئالدىغا بىر خىل مۇستەقىل كۈچ بولۇپ شەكىللەنگەن ، سىرتىنىڭ ياردىمىگە موھتاج ئەمەس . خرىستىئان دىنىدىكى خەنزۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئۇسلۇبىدىكى چېركاۋلىرىنى سېلىپ ، ئۇنى داۋاملاشتۇرۇشى ئانچە نەتىجىلىك بولـمىدى . ئافرىقىدىكى خرىستىئان دىنىمۇ ئافرىقىدا ئىسلامىيەت رويابقا چىقارغاندەك بىرەر تىلغا ئالغۇدەك ئىش قىلالمىدى . ئافـرىقا خەلقلىرى ئىچىدە ، ئۆزلىرىنىڭ خرىستىئان چېركاۋى بار دەپ كۆرسىتىلىدىغان بىردىنبىر ئافرىقىلىق خەلق ـ ھەبەشىستانلىقلار ئىچىدىمۇ 19 ـ ئەسىردە ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىياتى ئوڭۇشلۇق بولغان . ئومۇمەن ئالغاندا ، تارىختىن شۇنىسى مەلۇمـ

كى ، بۇرۇن بۇددا دىنى ۋە خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان نۇرغۇنلىغان خەلقلەر كېيىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ، ئەمما ئاۋۋال ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ ، كېيىن ئىسلام دىنىدىن ۋاز كېچىپ بۇددا دىنىنى ياكى خرىستىئان دىنىنى قوبۇل قىلغان بىرمۇ خەلق بولمىغان .

تۇركىي خەلقلەر ئىچىدە ئىسلام دىنىنى بىرىنچى بولۇپ قوبۇل قىلغان خەلق ۋولگا بۇلغارلىرىدۇر . ئىسلامىيەتنىڭ تۇركىي خەلقلەر ئىچىدىكى ئىككىنچى چوڭ بىر مۇۋەپپەقىيىتى ، ۋولگا بۇلغارلىرىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ ، باغدادقا ئەلچى ئەۋەتىشىدىن 40 يىل كېيىن ، 200 مىڭ چېدىر (ئۆيلۈك ـ ئائىلە — تەرجىماندىن) تۇركىي خەلقنىڭ بىردىنلا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقىدۇر . ئەپسۇسكى ، مۇشۇنداق زور ۋەقە توغرىسىدىكى مەلۇمات پەقەت باغدادتىكى تارىخىي ماتېرىياللاردىلا ساقلىنىپ قالغان[1] . سامانىيلار دۆلىتىدە يېزىلغان تارىخىي ئەسەرلەردىمۇ ، ئەرەب ، پارس ، جۇغراپىيە ئالىملىرى يازغان ئەسەرلەردىمۇ بۇ ھەقتە ھېچ نەرسە ئۇچرىمايدۇ . مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بىزگە يېتىپ كەلگەن مەلۇماتلاردا ئېنىقسىزلىق بەك كۆپ . ئۇ كىتابلار ئۇ دىننى قوبۇل قىلغان تۇركىي خەلقلەرنىڭ ناملىرىنىڭ نېمە دەپ ئاتىلىدىغانلىقى ، ئۇ خەلقلەرنىڭ قەيەرلەردە ياشىغانلىقى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە توختىمايدۇ . پەقەت ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ بىزگە يېتىپ كەلگەن رىۋايەتلىرىدىنلا ئانچە ـ مۇنچە بىر نەرسىلەرنى ئۇقالايمىز . بۇ رىۋايەتلەر ھەققىدىكى ئەڭ بالدۇرقى مەلۇمات 14 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى بىر ئەسەردە تىلغا ئېلىنغان[2] . بۇ ئەسەردە 11 ـ ئەسىردە تۇزۇلگەن بىر ئەسەر تىلغا ئېلىنغان : شۇ چاغدا ئىسلام دىنىنى ئۆزىنىڭ تۇركىي

---

① ئىبن مىسكەۋەيھنىڭ ئەسىرىگە قارالىڭ .
② جامال قارشىنىڭ يازغانلىرىغا قاراڭلار . بارتولد بۇ تېكىستنى «تۇركىستان» دېگەن ئەسىرنىڭ 1 ـ قىسىم 130 ـ ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەتلىرىدە كەلتۈرىدۇ .

خەلقلىرى ئىچىدە باش بولۇپ قوبۇل قىلغان ساتۇق بۇغراخان ئابدۇلكېرىمدۇر[1] ، دېگەن مەلۇمات بېرىلگەن . بۇ خان ، سۇلتان ساتۇق بۇغراخان بولۇپ ، ئۇ تەخمىنەن 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا سامانىيلار دۆلىتىنى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا (ماۋەرائۇننەھىر)نى بويسۇندۇرۇپ ، ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇنجى تۈرك — مۇسۇلمان دۆلىتىنىڭ ئاساسىنى سالغان ئادەمدۇر .

بۇغراخان (سۇلتان ساتۇق بۇغراخان — تەرجىماندىن) ۋە ئۇنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقىغا دائىر بايانلارنىڭ يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان ئەڭ قەدىمكى نۇسخىسىمۇ ئەپسانىۋى خاراكتېرگە ئىگە . ھازىر ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ تارقالغان «تەزكىرەئىي بۇغراخان »نىڭ ھەر خىل نۇسخىلىرى تېخىمۇ ئەپسانىۋى ئامىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان .

تارىخىي مەنبەلەر ۋە جۇغراپىيىگە ئائىت ماتېرىياللار بۇغراخانلارنىڭ تۈركىي خەلقلەر ئىچىدىكى قايسى تائىپىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ھەققىدىمۇ بىزلەرگە ئېنىق مەلۇمات بەرمەيدۇ . پروفېسسور گېرگورىيېفنىڭ باشلاپ مەزكۇر سۇلالىنى رۇس تارىخ پېنىدە «قاراخانىيلار » دەپ ئاتاپ كەلمەكتىمىز . بۇ نام شۇ بۇغراخانلارنىڭ ئىككىنچى ئۇنۋانىدىن كېلىپ چىققانلىقى . غەرب تارىخ پېنىدە تولاراق «ئىلىكخانلار » دېگەن ئاتالغۇ بىلەن ئاتىلىدۇ . بۇ نام ئانچە جايىغا چۈشمىگەن . چۈنكى «ئىلىك » ئۇنۋانى «خان » دېگەن ئۇنۋان بىلەن دائىم بىللە كېلىۋەرمەيدۇ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ سۇلالىدىن چىققان خانلارنىڭ ھەممىسىلا ئۆزلىرىنى «ئىلىك » دەپ ئاتىمىغان[2] .

قاراخانىيلار خانلىقى قاچان مەيدانغا كەلگەن ؟ بۇ سۇلالىنىڭ مەيدانغا كېلىشى تۈركىي خەلقلەرنىڭ قانداق ھەرىكەت ـ پائالـ

---

① ئورىگىنالدا خاتا ھالدا ئابدۇل مەلىك دەپ يېزىلىپ قالغان ئىكەن . بۇنى بارتولدنىڭ «تۈركىستان » دېگەن ئەسىرىنىڭ 254 ـ بېتى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ .

② بارتولد : «ئىلىكخان » ، «بارتولد ئەسەرلىرى » 2 ـ توم ، 2 ـ قىسىم ، 519 — 520ـ بەتلىرىگە قارالسۇن .

يەتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك؟ خانلار ئەسلىي قايسى قەبىلە — تائىپىگە مەنسۇپ؟ بۇ مەسىلىلەر ھەتتا مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئەسىرى تېپىلغان ۋە ئۇ نەشر قىلىنغاندىن كېيىنمۇ يەنىلا ئېنىق بولماي تۇرماقتا. مەھمۇد كاشغەرىي قاراخانىيلار خانلىقى ئاللىقاچان تىكلىنىپ بولغان ۋە ھاكىمىيىتىنى يۇرگۈزۈپ تۇرغان مەزگىلدە قەلەم تەۋرەتكەن ۋە ئۆزىنىڭ يازغانلىرىدا بۇرۇنقى مەسىلىلەر توغرىسىدا بەك ئاز توختالغان. ئەرەبلەرنىڭ جۇغراپىيىگە ئائىت ۋەكىللىك ئەسەرلىرى، ھەتتا مىلادىيە 960 ـ يىلىدىن كېيىن يېزىلغانلىرىمۇ سامانىيلارنىڭ چېگرىلىرىدا تۇركىي خەلقلەر تەشكىل قىلغان مۇسۇلمان دۆلىتىنىڭ بارلىقى توغرىسىدىمۇ ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ. ئۇلارنىڭ مەلۇماتلىرى كىتابىي مەلۇماتلاردىنلا ئېلىنغان، يەنە كېلىپ بۇ مەلۇماتلار خېلىلا بۇرۇنقى دەۋرىدىكى كونا مەلۇماتلاردىن ئىبارەت ئىدى. 9 ـ ۋە 10 ـ ئەسىرلەردىكى ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ ئىشلىگەن ئاددىي سخېمىسىغا ئاساسلانغاندا، ئوغۇزلار ئىگىلىگەن يەرلەر بىلەن توغۇز غۇزلار ئىگىلىگەن يەرلەرنىڭ ئارىلىقىدا قارلۇقلار[1] ياشىغان ئىكەن. بىزگە پارس تىلىدا يېزىلغان ئىككى پارچە ئەسەر يېتىپ كەلدى، ئۇنىڭ بىرسى 1892 ـ يىلى بۇخارادىن تېپىلغان قولىيازما. بۇ قولىيازما ئۇنى تاپقان ئادەمنىڭ ئىسمى بىلەن «تۇمانىسكى قولىيازمىسى» دەپ ئاتىلىدۇ[2]. قولىيازما ھىجرىيە 372 ـ يىلى، مىلادىيە 982 — 983 ـ يىللىرى يېزىلغان جۇغراپىيە ئەسىرى بولۇپ، ئاپتورنىڭ ئىسمى نامەلۇم. ئىككىنچىسى، گەردىزىنىڭ تارىخىي ئەسىرى بولۇپ، 11 ـ ئەسىردە — 1040 ـ يىلىدىن كېيىن يېزىلغان[3]. بۇ مەلۇماتلار 10 ـ ئەسىردىكى جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ بۇرۇنقى سخېمىلىرىدىن خېلىلا كېيىنكى دەۋرلەرگە ئائىت بولسىمۇ،

---

① «ئەرەب جۇغراپىيىسى مەجمۇئەسى»، 2 ـ توم، 11 — 14 ـ بەتلەر.
② «ھۇدۇدۇلئالەم»گە قارالسۇن.
③ بارتولد، گەردىزى، S. 137

ئەمما شۇ چاغدىكى ۋەزىيەتنى يەنىلا ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ . بۇ مەلۇماتلار ، قارىغاندا ، ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەرگە ئائىت بولسا كېرەك ، چۈنكى بۇلارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرغاندىمۇ ، مەھمۇد كاشغەرىي كۆرسىتىپ ئۆتكەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارقالغان ئورۇنلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندىمۇ ئۆزئارا بىردەكلىككە كەلتۈرمەك بەك تەس .

تۈمانىسكى قولىيازمىسىدىمۇ ۋە گەردىزىنىڭ ئەسىرىدىمۇ 10 ـ ئەسىردىكى ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرى قارلۇقلار ياشىغان ، دەپ كۆرسەتكەن يەرلەرنىڭ بىر قىسمىدا ياغمىلارنىڭ ياشىغانلىقى قەيت قىلىنغان . ياغمىلار بولسا توغۇز غۇزلاردىن كېلىپ چىققان خەلقتۇر . ياغمىلار پۈتكۈل قەشقەرىيىنى ۋە ئارىنىنىڭ جەنۇبىدىكى يەتتەسۇنى ئىگىلەپ تۇرغان . ئەگەردە ياغما خەلقىنىڭ بۇ يەرلەرگە ئورۇنلىشىشى ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ بۇ يەرلەر توغرۇلۇق يازغانلىرىدىن كېيىن بولغان ئىدى دېيىلسە ، ياكى بۇ توغۇز غۇزلار شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەن خەلقلەر ئىدى دېيىلسە ، ئۇ چاغدا جاھىزىنىڭ ئېيتقانلىرى ئىنكار قىلىنغان بولاتتى . جاھىزى بولسا ، توغۇز غۇزلار مانى دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ، ئۇلار قارلۇقلار بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشتا ، كۈچ سېلىشتۇرۇسىسى جەھەتتىن قارلۇقلار بېسىپ چۈشتى دېگەنىكەن[1] . قاراخانىيلار خانلىقى قەشقەر بىلەن بەك يېقىن مۇناسىۋەتتە ئىدى . قەشقەر خان ۋە خان ئوردىسى تۇرۇشلۇق جاي ئىدى . بۇ يەر يەنە «ئوردۇ كەنت» دەپ ئاتالغان ، ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا : ئوردا جايلاشقان شەھەر ، دېمەكتۇر . بۇ ھەقتە مەھمۇد كاشغەرىيمۇ توختىلىپ ئۆتىدۇ[2] . بۇنىڭدىن تەبىئىي شۇنداق بىر پەرەز ئوتتۇرىغا چىقىدۇكى ، قەشقەرنى ئىگىلەپ تۇرغان خەلق ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ، ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا ، قاراخانىيلار خانلىقى ياغمىلاردىن كېلىپ چىققان . ياغمىلار بول-

---

① مارکۇارت : «شەرقىي ياۋروپا ساياھەت خاتىرىسى» ، 1903 ـ يىل ، 91 ـ بەت .
② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 288 ـ بەت .

سا ، توغۇز غۇزلارنىڭ ، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقىدۇر . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ مەسىلىلەر ئۈستىدە توختالمايدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي «ياغما» دېگەن ئاتالغۇنىڭ بىر خەلقنىڭ نامى ئىكەنلىكىنى ۋە بۇ خەلقنىڭ مەھمۇد كاشغەرىي ياشىغان دەۋرلەردە ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا ياشىغان خەلق ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي يەنە ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا تۇخسى ۋە چىگىلدىن ئىبارەت بەزى خەلقلەر جايلاشقان ، دەپ كۆرسىتىدۇ[1] . تۇمانىسكى قوليازمىسى ۋە گەردىزىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، تۇخسىلار ۋە چىگىللەر ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىرەك ياشىغان ئىكەن . پارس ئاپتورلىرى بولسا ، تۇخسىلارنى چۇ دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە ؛ چىگىللەرنى بولسا ، ئىسسىقكۆلنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان ، دەپ كۆرسىتىدۇ . بۇگۈنكى كۈندە ئۇنتۇلۇپ كەتكەن «چىگىل» نامى 11 ـ ئەسىردە خېلىلا نۇرغۇن تۈركىي خەلقلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر خەلق سۈپىتىدە كۆرسىتىلىدۇ . سۇلتان مەلىكشاھنىڭ ماۋەرائۇننەھىرگە قىلغان ھۇجۇملىرى توغرىسىدىكى بايانلاردا ، قاراخانىيلارنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنىڭ چىگىللەردىن تەشكىللەنگەنلىكى ئېيتىلىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كۆرسىتىشچە ، ئوغۇزلار ئامۇ دەرياسىدىن تا جۇڭگوغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھەممىسىنى چىگىللەر دەپ ئاتىغان . بۇ پاكىتلار قارىماققا چىگىللەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي ئىشلىرىدا مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنى شۇلار ۋۇجۇدقا كەلتۈردىمىكىن ؟ دېگەن پەرەزلەرگە كەلتۈرىدۇ ، ۋەھالەنكى ، بۇنداق پەرەزلەر ئۈچۈن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىدىن قولغا چىققۇدەك ھېچقانداق بىر ماتېريال تاپقىلى بولمايدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي «چىگىل» سۆزىنىڭ ئوغۇزلار ئىشلەتكەن مەنىسىنى تۆۋەندە-

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 330 ـ بەت .

كىچە چۈشەندۈرىدۇ : چىگىل شەھىرى تاراز شەھىرى[1] (ئەۋلىيا ئاتا شەھىرى)نىڭ يېنىغا جايلاشقان بولۇپ ، شەرقتىكى تۈركلەر-نىڭ ئەڭ غەربتىكى بىر شەھىرى ، بۇ شەھەردە شۇ نامدىكى خەلقلەرنىڭ بىر تارمىقى ياشايدۇ ، دەپ كۆرسىتىدۇ . چىگىللەر-نىڭ قالغان ئىككى تارمىقىنىڭ بىرسى قەشقەرنىڭ يېنىدىكى بىر كەنتتە ياشىغان ، يەنە بىر تارمىقى بولسا ، ئىلى دەرياسىنىڭ ۋادىسىدىكى قۇياس شەھىرى[2]نىڭ يېنىدا ياشىغان . موڭغۇللار دەۋرىدە بۇ شەھەر چاغاتاينىڭ قارارگاھى سۈپىتىدە بەك نامى چىققان ، چاغاتاي بولسا چىڭگىزخاننىڭ ئوغلى ئىدى ، چىڭگىز-خاننىڭ بىرقانچە ئەۋلادلىرىمۇ مۇشۇ يەردە تۇرغانلىقى مەلۇم[3] . مەھمۇد كاشغەرىي قارلۇقلار ئۈستىدە توختىلىپ ، قارلۇقلار كۆچمەن خەلق ئىدى ، ئوغۇزلار بولسا «تۈركمەن»[4] دەپ ئاتالغان خەلق ئىدى ، بەزىدە قارلۇقلارمۇ شۇ نامدا ئاتىلىپ كەتكەن ، دەيدۇ . تۇمانىسكى قولىيازمىسى ۋە گەردىزىنىڭ ئەسىرىدە بولسا ، قارلۇقلار مۇسۇلمانلار جايلاشقان يەرلەرگە قوشنا بولغان تاراز شەھىرىنىڭ شەرقىگە يېقىن بىر يەرگە جايلاشقان ، دەپ كۆرسە-تىلىدۇ . پارس ئاپتورلىرى «قارلۇق» سۆزىنى «خاللۇخ» دەپ يازىدۇ . قارلۇقلارغا جۇڭگو تۈركىستانىدىكى بىرقانچە شەھەر-لەر ، جۈملىدىن بۇگۇنكى ئۇچتۇرپان يېنىدىكى penčul (ۋېنسۇ -ئاقسۇكوناشەھەر) شەھەرلىرى ئىتائەت قىلغانىكەن . تۇمانىسكى قولىيازمىسىدىن مەلۇم بولۇشچە ، بۇ شەھەرلەر قارلۇقلار باشقۇ-رۇشىدىكى يەرلەردە بولغىنى بىلەن ، بۇلارنى باشقۇرۇپ تۇرغان قارلۇقلار توغۇز غۇزلارغا ئىتائەت قىلىدىكەن . كېيىن قىرغىزلار

---

① هازىرقى جامبۇل (بۇگۇنكى كۇنىدە بۇ شەھەر بۇرۇنقى نامى بىلەن «تاراز» دەپ ئاتالماقتا — تەرجىماندىن) .

② ئىلى توغرۇلۇق «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم ، 433 — 434 ـ بەتلەرگە قارالسۇن .

③ چاغاتاي خان توغرۇلۇق «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم ، 2 ـ قىسىم ، 543 — 544 ـ بەتلەرگە قارالسۇن ؛ چىگىللەر توغرۇلۇق «ھۇدۇدۇلئالەم» (مىنورسكى تەرجىمىسى) ، 297 — 300 ـ بەتلەرگە قارالسۇن .

④ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 393 ـ بەت .

بۇ شەھەرلەرنى ئىگىلىگەن[1] . تۇمانىسكى قولىيازمىسىدا كۆرسىتىلىشىچە ، توغۇز غۇزلار ۋە قارلۇقلار باشقۇرۇپ تۇرغان يەرلەر بىلەن قىرغىزلار باشقۇرۇپ تۇرغان يەرلەرنىڭ ئارىلىقىغا قەشقەر شەھىرى جايلاشقان . تۇمانىسكى قولىيازمىسىدىكى قىرغىزلارغا ئائىت خەۋەرلەر بەك قىزىقارلىقتۇر . بۇ خەۋەرلەرگە ئاساسلانغاندا ، قىرغىزلارنىڭ جەنۇبقا — ھازىرقى ماكانلاشقان يەرلىرىگە سىلجىپ بېرىشى 10 ـ ئەسىردىن كېيىن ئەمەس ، بەلكى ئۇنىڭدىن بالدۇرراق بولغان بولۇشى مۇمكىن ، دېگەن يەكۈنگە كېلىش مۇمكىن . ئەمما بۇ مەسىلە توغرىسىدا گەردىزىنىڭ ئەسىرىدىمۇ ، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئەسىرىدىمۇ ۋە ياكى باشقا مەنبەلەردىمۇ ھېچبىر مەلۇمات يوق . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يازغانلىرىدىن چىگىل ۋە ياغمىلارنىڭ شىمالغا كۆچۈش پائالىيەتلىرى ھەققىدە ماتېرىيال تاپقىلى بولمىغىنىغا ئوخشاش ، قارلۇقلارنىڭ شىمالغا سىلجىشلىرى توغرىسىدىمۇ ھېچقانداق مەلۇمات ئۇچرىتالمايمىز . ئەمما كېيىنچە ، چىڭگىزخان دەۋرىگە كەلگەندە ، قارلۇقلارنىڭ ئىلى دەريا سىنىڭ شىمالىدا بولغانلىقىنى كۆرۈپ يېتىمىز[2] .

شۇنداق قىلىپ ، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يازغانلىرىدا قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىلىرى بولۇش ئېھتىمالى بار ، دەپ مۆلچەرلەنگەن قارلۇق ، ياغما ، چىگىلدىن ئىبارەت ئۇچ خەلقنىڭ ھەممىسىلا بايان قىلىنغان . ئەمما بۇ ئۇچ خەلقنىڭ قايىسىسىنىڭ بۇ سۇلالە بىلەن بەكرەك يېقىن مۇناسىۋەتتە ئىكەنلىكى خۇسۇسىدا ھېچقانداق بېشارەت يوق . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ قارلۇقلارنى خۇددى ئوغۇزلارغا ئوخشاش «تۈركمەن» دەپ ئاتىغان سۆزلىرى تېخىمۇ جەلپ قىلارلىق . بىرىنچى قېتىم 10 ـ ئەسىردە[3] ئۇچرىدى .

---

① مىنورسكى تەرجىمە قىلغان «ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ 98 ـ ، 283 ـ بەتلىرىگە قاراڭ ؛ قارلۇقلار توغرىسىدا يەنە شۇ ئەسەرنىڭ 286 ـ ، 297 ـ بەتلىرىگە قاراڭ .

② بۇ بايانلار «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دا خاتىرىلەنگەن — تەھرىردىن .

③ مەقدىسىنىڭ ئەسىرىگە قاراڭ ، «ئەرەب جۇغراپىيىسى مەجمۇئەسى» ، 3 ـ توم ، 274 ـ بەتلەر . يەنە ئاغاجانوفنىڭ «بىيىكى ماتېرىياللار» دېگەن ئەسەرلىرىگە قاراڭ .

غان بۇ ئاتالغۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تا هازىرغىچە بىر تېپىشماق پېتى تۇرماقتا . بۇ ئاتالغۇنىڭ پارسچە ئېتىمولوگىيىسى « Türk mănend » يەنى «تۈركلەرگە ئوخشىغان» دېگەن سۆز بولۇپ ، بۇ سۆزنى بىز مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يازغانلىرىدىنمۇ كۆردۈك[1] . ئەمما بۇ خىل قاراشمۇ ئىشەنچلىك ئەمەس . لېكىن شۇنىسىنى ئېنىقكى ، تۈركمەنلەرنىڭ تىپ ـ بەدەن قىياپىتى ئادەتتىكى تۈركىي خەلقلەر تىپىدىن پەرقلىق بولۇپ ، ئىرانلىقلارنىڭ تىپىغا يېقىن كېلىدۇ . قارلۇقلار ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، ئىران تىپى ئامىللىرىغا ، يەنە شۇنىڭدەك ئۇلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن ئاۋۋالىلا باشقا تۈركىي خەلقلەرگە قارىغاندا ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئوغۇزلاردىنمۇ كۆپ ئۇچرىغان . كېشىلەر 12 ـ ئەسىردە يەتتەسۇ ۋادىسىدىكى[2] بالاساغۇننىڭ هۆكۈمرانى قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن كېلىپ چىققان تۈركمەن ئىدى ، دەيدۇ . بۇ پاكىت ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قارلۇقلار قۇرغان ، دېگەن قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ[3] .

بالاساغۇن شەهىرى توغرۇلۇق مەھمۇد كاشغەرىيگە زامانداش بولغان پارسلارنىڭ بىر ۋەزىرى نىزامۇل مۇلك تۆۋەندىكىدەك خاتىرە قالدۇرغان : «بۇ شەهەر 940 ـ يىلى ئەتراپىدا مۇسۇلمان شەهىرى بولغاندى ، كېيىن ئىمانسىزلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكتىن ، غازات ئۇرۇشلىرىنىڭ باشلىنىپ كېتىشىگە سەۋەب بولغان»[4] . شۇنىسى ئېهتىمالكى ، قارلۇقلار ئىسلام دىنىغا ياغمىلاردىن بۇرۇن كىرگەن بولسا كېرەك . ياغمىلار قارلۇقلارنىڭ بۇرۇنقى يەرلىرىنى (بۇ يەرلەر ئىچىدە چۇ دەريىاسى ۋادىسىمۇ

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 ـ توم ، 307 ـ بەت .

② «تارىخى جاهانكۈشاي»نىڭ 2 ـ توم 88 ـ بېتىدىكى «Turkmân» دەپ ئېلىنغان سۆزنى «Turkân» (بويسۇندۇرغۇچى) دەپ ئوقۇش لازىم . چۈنكى ، بالاساغۇننىڭ خانىنى تۈرك دەپ ئاتاشقا ئاساس يوق . بۇنىڭ تەپسىلاتىنى «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم ، 1 ـ قىسىم ، 549 — 552 ـ بەتلەردىن كۆرۈڭ .

③ قاراخانىيلار خانلىقىنى قارلۇقلار قۇرغان ، دېگەن مەسىلىنى ئو . پرىتساكنىڭ Die Kara chaniden; idem von den KarLuk نامىلىق ئەسەرلىرىدىن كۆرۈڭ .

④ نىزامۇل مۇلك ئەسىرىنىڭ شىبىر نەشرىگە تەييارلىغان نۇسخىسى ، 189 ـ بەت .

بولۇپ ، بالاساغۇن شەھىرى مۇشۇ دەريا بويىغا جايلاشقان بولسا كېرەك) ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن ، ياغمىلارنىڭ خانى قارلۇقلار-دىن ئۇلگە ئېلىپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان . ۋەھالەنكى ، بۇ ئېيتقانلىرىمىز بىر پەرەزدىنلا ئىبارەت بولۇپ ، تېخى ئىسپاتلانمىدى .

تۈركلەرنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان بىرىنچى قاغانى ساتۇق بۇغراخان قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانىدۇر . ئۇنىڭ قەبرىسى بۇگۇنكى قەشقەرنىڭ شىمالىدىكى ئارتىشىدۇر (بۇرۇنقىراق مەنبەلەردە بۇ يېزا Artuč دەپ يېزىلغان)[1] . بۇغراخانغا دائىر ئەڭ قەدىمكى بىر رىۋايەتكە ئاساسلانغاندا ، مەزكۇر خان ھىجرىيە 344 ـ يىلى يەنى ، مىلادىيە 955 — 956 ـ يىللىرى ئالەمدىن ئۆتكەن . ئەمما بۇ تۈركىي خەلقلەر ئىسلام دىنىنى 960 ـ يىلى قوبۇل قىلغان ، دېگەن مەلۇماتلار بىلەن زىت . تۈركىي خەلقلەر-نىڭ بىر قىسمى 960 ـ يىلى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقىغا دائىر بۇ بايان باغداد تارىخچىسى سابىت ئىبن سىنانىنىڭ ئەسىر-دىن ئېلىنغان بولسا كېرەك . مەزكۇر ئاپتور كىتابىنى شۇ يىللار ئەتراپىدا يازغان بولۇپ ، ئۇنىڭ كۆرسەتكەن يىلى بىرقەدەر ئىـ-شەنچلىكرەك بولسا كېرەك ، چۈنكى ساتۇق بۇغراخان توغرىسىدىـ-كى بايانلار ئەسلىدىلا قويۇق ئەپسانىلەر ۋە خاتا يىلنامىلەر بىلەن تولغان .

يەنىلا شۇ 10 ـ ئەسىردە سىر دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا ياشاپ كەلگەن ئوغۇز خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان . ئوغۇزلار-نىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان باشلىقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان خەلقلەردىن ئېلىنىدىغان باج ـ سېلىقنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا ئاتلاندى . ئومۇمەن ئالغاندا ، ئىكىكى تۈرك خەلقىنىڭ — قاراخانىيلارنىڭ ۋە ئوغۇزلارنىڭ ئىسلام دىنىنى ئۆز

---

[1] بارتولد : «بۇغراخان» ، 803 ـ بەت ؛ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم ، 2 ـ قىسىم ، 506 ـ بەت .

ئىختىيارى بىلەن قوبۇل قىلىشى ئىسلامىيەت ئۈچۈن چوڭ بىر تەنتەنە بولغان بولسا كېرەك . بۇ غەلىبە سەۋەبىدىن بۇرۇنقى مۇسۇلمان چېگرا رايونلىرى ئەمدىلىكتە شىمال ۋە شەرق تەرەپ-لەردە مۇسۇلمان قوشنىلارغا ئىگە بولدى . ئىسلامىيەت مۇسۇلمان بولمىغان دۇنيا بىلەن بولغان كۆرەشتە يېڭى ئىتتىپاقچىلارغا ئىگە بولغاندەك كۆرۈندى . ئەمەلىيەتتە بولسا ، شۇنداق ۋەزىيەت تۇغۇل-دىكى ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ھەر ئىككى خەلق ئۆز قوراللىرىنى ئۆزلىرىگە ئىسلام دىنىنى ئېلىپ كەلگەن دۆلەتلەرگە قاراتتى . بۇ ۋەقەلەرنىڭ سەۋەبلىرى ۋە نەتىجىلىرىنى مەن كېيىن-كى لېكسىيەمدە بايان قىلىپ ئۆتىمەن .

بەشىنچى لېكسىيە

قەشقەردىكى بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى توغرىسىدا مۇسۇلمان تارىخچىلىرى بىزگە ھېچقانداق ئىشەنچلىك مەلۇماتلار قالدۇرمىغان . مۇسۇلمان ئالىملىرىنىڭ رىۋايەتلىرىدە دىنىي ئۆلىما كەلىماتىنىڭلا نامى ساقلىنىپ قالغان . بۇ ئۆلىما شۇ چاغلاردا ، 960 ـ يىللاردا[1] تۇرك خانىنىڭ ئوردىسىدا تۇرغا-نىكەن . باغداد سالنامىچىلىرىنىڭ تارىخىي بايانلىرىدا ، دەل شۇ يىلى نۇرغۇنلىغان تۇركىي خەلقلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاند-ىدى ، دەپ كۆرسىتىلىدۇ . ئەمما بۇغراخان توغرىسىدىكى رىۋايەت-لەردە بۇ ئۆلىمانىڭ ئىسمى ئۇچرىمايدۇ . قەدىمكى رىۋايەتلەرنىڭ بىرسىدە بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى قانداقتۇر بىرەر دۇنياۋى دىن تارقاتقۇچىنىڭ تەسىرىدىن بولماستىن ، بەلكى بۇغراخاننىڭ چۈشىدە ئايان بولغان ۋەھىي تەسىرىدىن بولغانلىقى كۆرسىتىلىدۇ[2] . ئىككىنچى بىر رىۋايەت بويىچە ، تۇرك خانلىقى-غا كۆچۈپ كەلگەن سامانىيلار خانلىقىنىڭ بىر شاھزادىسىنىڭ دىنىي ئۆلىمانىڭ رولىنى ئوينىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ رىۋايەتتە ئوچۇق ـ ئاشكارا خىيالىي توقۇلمىلار بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئېيتىلغان ئىسىم ۋە يىل ، ئايلار تارىخىي ئەمە-لىيەتكە زادىلا يېقىن كەلمەيدۇ . گەرچە بۇ رىۋايەتتىكى بايانلار 10 ـ ئەسىردە ئۆتكەن قەشقەرلىك بىر تارىخچىنىڭ ئەسىرىدىن ئېلىنغان بولسىمۇ ، ۋەھالەنكى بۇ ئەسەر بىزگىچە يېتىپ كەلمە-گەن . بۇ رىۋايەتتىكى تۆۋەندىكى تەپسىلىي ئەھۋال ، يەنى مەزكۇر

---

① سەمئانى ، مارگۇلىسا نەشرى ، 486 ـ بەت .
② ئىبنۇل ئەسىرنىڭ ئەسىرى ، 11 ـ توم ، 54 ـ بەت .

تۇرك خانىغا مۇسۇلمان يەرلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن تاۋار ماللار-
نىڭ ، بولۇپمۇ توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى ۋە تاتلىق يېمەكلىكلەر-
نىڭ يېقىپ قالغانلىقى ، كېيىن بۇ بۇيۇملارنى ئېلىپ كەلگۈچى-
لەرنىڭ ناماز ئوقۇشلىرىنى كۆرۈپ ، بۇ نېمە ئىش ؟ دەپ ئۇنىڭغا
دىققەت قىلغانلىقى ، مۇسۇلمانلاردىن دىنىي ئېتىقادى جەھەتتىكى
مەسىلىلەرنى سۈرۈشتۈرۈپ ، ئۇ توغرۇلۇق مەلۇم چۈشەنچىگە
ئىگە بولغانلىقىدەك ئەھۋال[1]كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ .

ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان خانىنىڭ تۇرىدىغان يېرىنىڭ
قەشقەر ئىكەنلىكى بىزگە مەلۇم[2] . ئۇنىڭ نەۋرىسى بۇغراخان
ھارۇن بىننى مۇسا بالاساغۇن شەھىرىدە تۇرغان ۋە بۇ يەردىن
ماۋەرائۇننەھىرنى بويسۇندۇرۇۋېلىشقا ئۇرۇنغان[3] . كېيىنچە
قەشقەر ۋە بالاساغۇن[4]شەھەرلىرى قاراخانىيلار سۇلالىسىغا تەۋە
شەھەرلەر سۈپىتىدە دائىم تىلغا ئېلىنغان . شۇنىسى دىققەتكە
سازاۋەركى ، بالاساغۇن شەھىرى قاراخانىيلار خانلىقى ئۈچۈن
شۇنچە ئەھمىيەتكە ئىگە شەھەر بولسىمۇ ، ئەمما بۇ شەھەر ئىسلام
مەنبەلىرىدە ناھايىتى ئاز تىلغا ئېلىنىدۇ ۋە بۇ شەھەرگە بارىدىغان
يوللارنىڭ قەيەردىن ئۆتۈپ قەيەرگە بارىدىغانلىقى كۆرسىتىلمەي-
دۇ . شۇڭلاشقا بۇ شەھەرنىڭ ئورنىنىڭ قەيەر ئىكەنلىكىنى بىلـ-
مەك تەس . 10 ـ ئەسىردىكى جۇغراپىيە ئالىمى مەقدىسىنىڭ
يازغانلىرىدىلا بالاساغۇن شەھىرى تىلغا ئېلىنىدۇ (مەزكۇر
ئەسەردە «walâsakun» دەپ يېزىلغان) ، لېكىن بۇ شەھەرنىڭ
قەيەردىلىكى كۆرسىتىلمەيدۇ[5] . مەيلى تۇمانسكى قوليازمىسىدا

---

① بارتولد : «تۈركىستان» ، 1 ـ قىسىم ، 134 ـ بەت .
② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 ـ توم ، 450 — 457 ـ بەتلەر . بۇ يەردە قەشقەر ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ .
③ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم ، 2 ـ قىسىم ، 506 — 507 ـ بەتلەر . بۇ يەردە بۇغراخان ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ .
④ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 ـ توم ، 355 — 357 ـ بەتلەر . بۇ يەردە بالاساغۇن ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ .
⑤ «ئەرەب جۇغراپىيىسى مەجمۇئەسى» ، 3 ـ توم ، 275 ـ ۋە 17 ـ بەتلەر . بۇ يەردە بالاساغۇن ھەققىدە بايانلار بار .

بولسۇن ياكى گەردىزىنىڭ يازغانلىرىدا بولسۇن ، بۇ شەھەرنىڭ نامى زادى تىلغا ئېلىنمايدۇ . ئېھتىمال ، بالاساغۇن شەھىرىنىڭ نامى بۇرۇن باشقىچە ئاتالغان ۋە 9 ـ ، 10 ـ ئەسىردىكى جۇغرا-پىيە ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە شۇ نامدا خاتىرىلەنگەن بولسا كېرەك . ئەرەب ۋە جۇڭگو مەنبەلىرىدە ، چۇ دەرياسى بويىدىكى چوڭ بىر شەھەر سۇپىتىدە سۇياب دېگەن شەھەر تىلغا ئېلىنىدۇ . خەنزۇچە تىرانسكرىپسىيىدە بۇ شەھەر سۇيې دەپ يېزىلىدۇ[1] . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ كىتابىدا بۇ نام يوق[2] . مەھمۇد كاشغەرىي بالاساغۇن يېنىدا «شۇ» ناملىق بىر قەلئەنىڭ بولغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ . بۇ قەلئە «شۇ» ئىسىملىك بىر پادىشاھ تەرىپىدىن بىنا قىلىنغانىكەن . ئېيتىلىشىچە ، مەزكۇر پادىشاھ ئىسكەندەر زۇل-قەرنەين (ئالېكساندىر ماكىدونسكى) بىلەن زامانداش ئىكەن ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ، يەنە قوشۇمچە قىلىنىپ ئۇ چاغلاردا ئىسفىجاپ ياكى سايرام ، تاراز ۋە بالاساغۇن شەھەرلىرى تېخى مەيدانغا كەلمىگەن دېيىلىدۇ . كىشىلەرگە شۇنىسى مەلۇمكى ، بۇگۇنكى كۇندە قىرغىزلاردا «چ» تاۋۇشى «ش» دەپ ئوقۇلىدۇ . شۇڭا ، چۇ دەرياسىنىڭ نامى «شۇ» دەپ ئوقۇلىدۇ . بۇ دەريانىڭ نامىنىڭ قىرغىزچە «شۇ» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىغا رادلوفمۇ دىققەت قىلغان-كەن[3] . ئېھتىمال ، چۇ دەرياسى بويىدا ياشىغان تۇركىي خەلقلەر-مۇ بۇ دەريانىڭ نامىنى «شۇ» دەپ ئاتىغان بولۇشى ، كېيىنچە بۇ «شۇ» دېگەن نام يالغۇز مۇشۇ دەريانىلا ئىپادىلەپلا قالماستىن ، بەلكى بۇ يەردىكى شەھەر خارابىلىرىنىمۇ كۆرسەتكەن بولسا كېـ-رەك . بەلكىم شۇ شەھەرلەرنىڭ ھازىرقى قالدۇقى ئىچىدىكى بۇرانا ناملىق مۇنار شۇ خارابىلەرنىڭ ئىزى بولۇشى مۇمكىن .

---

① زۇيۇف : «جۇڭگونىڭ مەلۇماتلىرى» .

② مەھمۇد كاشغەرىنىڭ : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 ـ توم ، 306 ـ بەت ؛ ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، سۇياب دېگەن نام ئۇنىڭ قولىيازمىسىدا بولغان بولسا كېرەك (يەنە كىتابنىڭ 305 ـ بېتىگە قارالسۇن) ، ئەمما ئەشىر قىلغۇچى تەرىپىدىن كۆرسىتىلمىگەن .

③ Aus Sibirien, Bd, 1, sn.

بۇ نام قارىغاندا ، ئەرەبچە «مۇنارا» دېگەن ئاتالغۇنىڭ بۇزۇپ ئېيتىلىشى بولسا كېرەك (يەنى مەسچىت مۇنارىسى)[1] . مەھمۇد كاشغەرىي بالاساغۇن شەھىرىگە زانبى[2] نامىدىكى داۋان ئارقىلىق بارىدىغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ . بۇ داۋان «قوچقار بېشى»[3] (ئەسلىي باسمىسىنىڭ ھەممىلا يېرىدە «قچنكار» دەپ يېزىلىپ ، ئۇنىڭغا ئەل كابىش — قوي مەنىسىنى بەرگەن) بىلەن بالاساغۇن ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان . «قوچقار بېشى» دېگەن شەھەر نامى ئەڭ دەسلەپ پارس مەنبەلىرىدە ئۇچرايدۇ[4] . بۇ شەھەر تارازنىڭ شەرقىدە دەپ مۇلچەرلەنگەن بولسىمۇ ، ئەمما بۇ شەھەرنىڭ نامىغا ئاساسلانغاندا ، ئۇنى قوچقار دەريا سىستىمىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا جايلاشقان دەپ قاراشقا بولىدۇ . چۈنكى چۇ دەريا سىستىمىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى شۇ نامدا ئاتالغانىكەن . زانبى دېگەن داۋان نامى ئەسلىي تۈركچە سۆز بولمىغانلىقى بىلەن كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتتى . بۇنداق ئەھۋالدا بۇ داۋان شەمسىي نامىدىكى داۋانغا توغرا كېلىپ قالىدۇ . شەمسىي داۋىنى توغرىسىدا يەرلىك تۈرك خەلقلىرىنىڭ تۈرلۈك ـ تۈرلۈك رىۋايەتلىرى بار[5] .

بالاساغۇن دېگەن بۇ نام ھازىرغىچە تېخى بېكىتىلمىدى . بۇرۇن بۇ شەھەر نامىنى موڭغۇلچە «بالغاسۇن» — شەھەر دېگەن سۆزدىن كەلگەن ، دېگەن پەرەزلەرنى ئوتتۇرىغا قويغۇچىلار بولغانىدى . ئەمما ئەمدىلىكتە بۇ پىكىرنى قوللىغۇچىلار ئاساسەن يوق . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىدا «ئاتاساغۇن» سۆزى ئۇچرايدۇ . مەنىسى «تېۋىپ» دېگەنلىك بولىدۇ . قارىغاندا بۇ سۆز ئاتا ، دادا سۆزىدىن كەلگەن بولسا كېرەك[6] . خۇددى مۇشۇنىڭغا ئوخ-

---

① بېرىنشتام : «قىرغىزىستاندىكى يىناكارلىق يادىكارلىقلىرى» ، 40 — 45 ـ بەتلەر .
② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 ـ توم ، 325 ـ بەت .
③ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 ـ توم ، 282 ـ بەت .
④ Tomaschek, Wzkm, Bd Ⅲ <s103—108.>
⑤ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 4 ـ توم ، 57 ـ بەت ؛ «ئوتتۇرا ئاسىيا قىلىنغان سىياھەتتىن دوكلات» .
⑥ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 81 ـ بەت ؛ 60 ـ ، 112 ـ بەتلەر .

شاش ، بالاساغۇن سۆزى «بالا» سۆزىدىن شۇ تەرىقىدە شۇ مەنىدە تۇزۇلگەنمۇ ـ قانداق؟ بۇ مەسىلىنى ئوچۇق تاشلاپ كېتىمىز . بالاساغۇن شەھىرىنى تۈركلەر يەنە قۇز ئۇلۇش ، قۇز ئوردا دەپمۇ ئاتىغان (ئۇلۇش دېگەن سۆز شەھەر ياكى يېزا دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) . بالاساغۇننىڭ يېنىدىكى يەنە بىر شەھەر قۇز ئوردۇ دەپ ئاتالغانىكەن . بۇ 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن جۇغراپىيە ئالىمى مەقدىسىنىڭ يازغانلىرىدا ئۇچرايدۇ ۋە ئۇنى ، يەرلىك تۈرك ھاكىمىنىڭ جايلاشقان ئورنى ، دەپ كۆرسىتىدۇ . «قۇز» سۆزىگە مەھمۇد كاشغەرىي ئىزاھات بەرمەيدۇ .

بالاساغۇن شەھىرى سوغدىلار تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان شەھەرلەر قاتارىغا كىرىدۇ . سوغدىلار مەھمۇد كاشغەرىي زامانىدا ئۆزلىرىنىڭ تۈركلىشىش جەريانىنى تېخى تاماملىمىغانىدى . ئىسفىجاب ، تاراز ۋە بالاساغۇن شەھەرلىرىنىڭ ئاھالىلىرى سوغدى تىلىدا ۋە ياكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشەتتى . سوغدىلار ئورخۇن ئابىدىلىرىدە سوغداق دەپ ئاتالغان . مەڭگۈ تاش ئاپتورلىرى سوغدىيانىدىن كەلگەن خەلقلەرنى شۇنداق دەپ ئاتىغان . بۇ شەھەر سەمەرقەنت بىلەن بۇخارانىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان . سوغداقلار تۈركىي خەلقلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەك كىيىنىشلىرىنى ، زىبۇ زىننەتلىرىنى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلغان[1] . ئىسفىجاپ (باشقا بىر يەردە تارازدىن دېيىلىدۇ) تىن تارتىپ بالاساغۇنغىچە بولغان يەرلەر ئارغۇ[19] دېگەن نام بىلەن ئاتالغان ، بۇ نامنى بىز باشقا مەنبەلەردە ئۇچراتمىدۇق . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، ئارغۇ دېگەن يەر ئىككى تاغ ئارىسىدىكى ئېغىز ، دېگەن مەنىدە ئىكەن[2] . ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، ئارغۇ

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ تۇم ، 391 ـ ؛ 31 ـ ؛ 114 ـ بەتلەر .

② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ تۇم ، 114 ـ بەت (ئارغۇ ئېلى توغرىسىدا كلياشتورنىينىڭ «قەدىمكى تۈركىي تىل يادىكارلىقلىرى» نامىلىق كىتابىنىڭ 122 — 135 ـ بەتلىرىگە تەپسىلىيرەك قارالسۇن) .

رایونی ئالىكساندىروۋسكى تاغ تىزمىسى (چۈ دەریاسى بىلەن تالاس دەریاسى ئارىلىقىدىكى تاغ تىزمىسى) بىلەن چۈ ـ ئىلى ئوتتۇرىسىغا جایلاشقان یەرلەرنى كۆرسەتسە كېرەك. مەھمۇد كاشغەرىي زامانىسىدا ئارغۇ نامىدىكى سوغدى رایونلىرىنىڭ ئاھالىلىرىنىڭ هەممىسىلا مۇسۇلمان بولۇپ كەتكەن. بۇ یەردىكى سوغدىلارنىڭ تۈركلەرگە بویسۇنۇشتىن ئاۋۋال ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ـ قىلمىغانلىقى هەققىدە مەلۇمات یوق، ئۇلارنىڭ تۈركىي خەلقلەرگە قانداق تەسىر كۆرسەتكەنلىكى، تىل ۋە كىيىنىش جەهەتلەردە تۈركلىشىپ كېتىشتىن ئاۋۋال تۈركىي خەلقلەرگە كۆرسەتكەن مەدەنىيەت تەسىرىنىڭ قانداق بولغانلىقى هەققىدىمۇ هېچ قانداق مەلۇمات یوق[1].

جۇڭگو تۈركىستانىدا مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ یاشىغان قەدىمكى غەیرىي تۈركىي خەلقلەر خۇسۇسىدىمۇ یۇقىرىغا ئوخشاش مەسىلىگە دۇچ كېلىمىز. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ یازغانلىرىدىن بىز بۇ خەلقنىڭ مەھمۇد كاشغەرىي زامانىسىدا باشقىچە بىر خەلق هېسابلانغانلىقىنى ۋە كەنجەك دەپ[2] ئاتالغانلىقىنى بىلدۇق. بۇ نام بىزگە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ یازغانلىرىدىن باشقا مەنبەلەردە ئۇچرىمىدى. كەنچەكلەر مەھمۇت كاشغەرىي دەۋرىدە تۈركلىشىپ بولغان، ئەمما ئۇلارنىڭ ئەسلىي تىلىنىڭ قالدۇقلىرى ۋە بەزى فونېتىكىلىق ئالاهىدىلىكلىرى ساقلىنىپ قالغان.

10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، بالاساغۇنغا چېگرىداش سامانىيلار دۆلىتىنىڭ تۈركلەر تەرىپىدىن بویسۇندۇرۇلۇشى قەشقەردىن ئەمەس، بالاساغۇندىن باشلانغان. ئىسفىجاپ ۋە سایرامنى ئەڭ دەسلەپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ساتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى هارۇن بویسۇندۇرغان. بۇ یەرلەر قارىغاندا، تۈركلەرگە قاراشلىق كىچىكرەك بىر رایون بولۇپ، تۈرك خانلىقى باشقۇرۇ-

---

① كلىياشتورنىي: «یەتتەسۇدىكى سوغدىلار».
② مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 114 ـ بەت.

شىدا بولغان بولسا كېرەك . 992 ـ يىلى ھارۇن بۇغراخان سەمەرقەنت (سېمىزكەنت — تەرجىماندىن) ۋە بۇخاراغا ھۇجۇم قىلغان ھەمدە مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن . گەرچە شۇنداق بولسىمۇ ، شۇ ۋاقىتتا شەكىللەنگەن ۋەزىيەت ھارۇن بۇغراخاننى بېسىۋالغان يەرلىرىنى ۋاقىتلىق تاشلاپ ، بالاساغۇنغا قايتىشقا مەجبۇر قىلغان . ئۇ بالاساغۇنغا قايتىپ كېلىپ ، شۇ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن . ئارىدىن بىرنەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن ، تۇزۇلگەن كېلىشىم بويىچە زەرەپشان دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى سامانىيلار خانلىقىنىڭ ھەممىلا يەرلىرى قاراخانىيلار سۇلالىسىغا ئۆتۈپ كەتكەن . يەنە بىرنەچچە يىلدىن كېيىن ، يەنى 999 ـ يىلى قاراخانىيلار خانلىقى سەمەرقەنت بىلەن بۇخارانى قايتا ئىگىلىگەن . سامانىيلار خانلىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر ھۆكۈمرانى ئۆز خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى (11 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا) ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ ، ھېچقانداق نەتىجە بەرمىگەن . تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرقى ھېسابتا بۇ يەردە تىكلەنگەن[1] .

ئومۇمەن ، سامانىيلار خانلىقىنىڭ خەلق ئاممىسىنى سىرتتىن كەلگەن دۈشمەنلەرگە قارشى تۇرۇپ ئىران دۆلىتىنى قۇتقۇزۇپ قىلىشقا چاقىرىق قىلىشلىرى ھېچقانداق نەتىجە بەرمىگەن . ھەتتا بەزى مۇسۇلمان ئۆلىمالىرى ، پەقەت كاپىرلار مۇسۇلمان ئەللىرىگە ھۇجۇم قىلغان چاغدىلا خەلق قوزغىلىپ ئۆزىنىڭ مۇسۇلمان ئېلىنى ساقلاپ قالسا بولىدۇ ، دېگەن پەتۋالارنى ئوتتۇرىغا قويغان . بۇ پەتۋا بويىچە بولغاندا ، قاراخانىيلار مۇسۇلمان بولغاچقا ، ئۇلار كېلىپ ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزسە ، بۇ يەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئەھۋالى سامانىيلار خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىكىدىن يامانلىشىپ كېتىدۇ ، دېيىشكە ۋە مۇسۇلمانلار

---

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 1 ـ توم ، 315 — 320 ـ بەتلەر ؛ يەنە غافۇروفنىڭ «سەمەرقەنتنىڭ بەرپا قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئورنىنىڭ تۆۋەنلىشى» قاتارلىقلارغا قارالسۇن .

قاراپ تۇرۇپ «ئۆزلىرىنى ئۆزلىرى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىش» كە هېچقانداق ئاساس بولمايدۇ .

باشقا جەهەتلەردىمۇ ئىران ئاهالىلىرىنى تۇرك ئىستىلاچىلىرىغا زەربە بېرىشكە بىر نىيەت ، بىر مەقسەتتە تەشكىللەشكە بەزى ئەهۋاللار پايدىلىق بولمىغان . ئىرانغا قاراشلىق ئوتتۇرا ئاسىيادا ، بۇ يەرلەر ئىسلاملىشىشتىن ئاۋۋالقى زامانلاردىلا كوچلۈك مۇنارخىيلىك هاكىمىيەت ، يوق ئىدى ؛ هاكىمىيەت ، يەرلەرگە ئىگە بولۇۋالغان ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قولىدا ئىدى . پۇتۇن دۆلەت نۇرغۇن كىچىك بەگلىكلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە بەگلەر ئۆز يەرلىرىدە بىرىنچى دەرىجىلىك يەر ئىگىلىرى ئىدى . يەر ئىگىسى بولغان ئاقسۆڭەكلەرگە ئوخشاش ، ئۇلارمۇ «دېهقانلار» دەپ ئاتالغانىدى . بەزىدە بەگلەرنىڭ هاكىمىيىتى يوقاپ كېتەتتى . ئىراندىكى «دېهقان» دىن ئىبارەت بۇ ئىجتىمائىي تەبقە ، تۇركلەر ئارىسىدىمۇ ئوخشاش رول ئوينىغان . چۈنكى كىشىلەر ماۋەرائۇننەهىردىكى تۇركچە ناملار ئىچىدە «دېهقان» (چوڭ يەر ئىگىلىرى) نامىنىڭ بارلىقىنى بايقىغان . ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىن ، مەيلى ماۋەرائۇننەهىردە ياكى پېرسىيىدە بولسۇن ، ئاقسۆڭەك سىنىپى شەكىللىنىشتەك يۈزلىنىش رويابقا چىقتى . شەهەر هاياتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، كۈچلۈك مۇنارخىيلىك هاكىمىيەت ۋە بيۇروكراتىك مەركەزلىشىش تەدرىجىي يىمىرىلىشكە باشلىدى . پارس تىلى يەرلىك ئىران شېۋىلىرىنى تەدرىجىي سىقىپ چىقىرىش بىلەن بىللە ، ئوتتۇرا ئاسىياغا ئەنئەنىۋى ساسانىي دۆلەتچىلىكى ئەنئەنىلىرى يېتىپ كەلدى . سامانىيلار ئۆزلىرىنى ساسانىيلاردىن كېلىپ چىققانمىز ، دەپ چۈشەندۈرۈشكە باشلىدى . سامانىيلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئەشەددىي هۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىشقا بولغان ئۇرۇنۇشلىرى ئاقسۆڭەكلەر ئىچىدە قارشىلىق كەيپىيات تۇغدۇرماي قالمىدى . بەزى ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە ، بۇغراخاننى ماۋەرائۇننەهىرگە «دېهقانلار» تەك-

لىپ قىلىپ ئېلىپ كەلگەن[1] . تۇركلەر بۇ يەرلەرنى بېسۇالغان چاغلاردا «دېھقانلار» ھەقىقەتەن چوڭ پايدىغا ئىگە بولغان دەپ ئويلاشقا ئاساسلار بار . جۇغراپىيە ئالىمى مەقدىسىنىڭ بايانلىرىدىن بىزگە مەلۇم بولىدۇكى ، 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا «دېھقانلار تەبىقىسى»نىڭ ئەنئەنىسى تاشكەنتنىڭ جەنۇبىدىكى ئانگرىن دەرياسى ۋادىسىدىكى «ئىلاق» رايونىدا تولۇق ساقلىنىپ قالغان . لېكىن «ئىلاق دېھقانلىرى»نىڭ سىياسىي جەھەتتىكى رولى قالمىغان . قاراخانىيلار دەۋرىدە «ئىلاق دېھقانلىرى» تەرىپىدىن تەڭگىلەر قۇيۇلغانلىقى مەلۇم . مانا بۇنىڭ ئۆزى «دېھقانلار»نىڭ سىياسىي ئورنىنىڭ ئۆسكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ .

قاراخانىيلار خانلىقى ماۋەرائۇننەھىرنى بېسۇالغاندىن كېيىن ، قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى دەسلەپتە بۇ يەردىكى چوڭ شەھەرلەردە ئولتۇرمىدى ، سامانىيلار خانلىقىنىڭ پايتەختى بولغان بۇخارا شەھىرىدىمۇ تۇرمىدى ، سەمەرقەنت شەھىرىدىمۇ تۇرمىدى . قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ماۋەرائۇننەھىردىكى دەسلەپكى ھۆكۈمرانلىرى ، بۇرۇن ئانچە چوڭ ئەھمىيىتى بولمىغان شەرقىي چېگرا تەرەپتىكى شەھەر ، پەرغانىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە جايلاشقان ئۆزكەنت شەھىرىدە تۇردى . قاراخانىيلار ئۆزلىرىگە بېۋاستە قوشنا بولۇپ تۇرغان بۇ شەھەردە ئۆزلىرىنى خاتىرجەمرەك ھېس قىلغان بولسا كېرەك . چۈنكى قاراخانىيلار بېسۇالغان رايونلارنىڭ مەركىزىي شەھەرلىرىدە ئارىدىن بىرنەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن سامانىيلار سۇلالىسىغا پايدىلىق ھەرىكەتلەر بولدى . ئۆزكەنتتىن ئىبارەت بۇ شەھەر تۇركلەر بويسۇندۇرۇۋېلىشتىن بۇرۇنلا شۇ نامدا بار ئىدى . ئۆزكەنتنى ئۆزىمىزنىڭ شەھىرى دەپ بۇ شەھەرنىڭ نامىنىڭ ئانچە جايىغا چۈشمىگەن تۇركچە ئېتىمولو-

---

[1] ئۇتىبى ، 1 ـ توم ، 163 ـ بەت (قاراخانىيلار دەۋرىدىكى «دېھقانلار»نىڭ تەقدىرى توغرۇلۇق «تاجىك تارىخى» نامىلىق كىتابنىڭ 2 ـ توم ، 3 ـ قىسىم ، 247 — 253 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن .

گىيىسىنى ئوتتۇرىغا چىقاردى[1] . ماۋەرائۇننەھىرنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى بىر چوڭ شەھەرمۇ تۇركچە نام بىلەن ئاتىلىپ كەتكەنىدى . ماۋەرائۇننەھىردىكى تۇرك ئامىللىرى جەنۇبىقا قارىغاندا شىمال تەرەپتە كۆپ ئىدى . مەسىلەن ، چاچ رايونىنىڭ باش شەھىرى بىنكەنت بولغىنىغا ئوخشاش . بۇ شەھەر كېيىنچە ئىرانچە تەلەپپۇز بىلەن يەرلىك ۋەسىقلەردە «شاش» دەپ ئاتىلىپ كەتكەن . بىرۇنىنىڭ ئەسىرىدىن كۆرۈشىمىزچە ، 11 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ، تۇركچە «تاشكەنت» دېگەن نام پەيدا بولغان . «تاشكەنت» دېگەن : «تاشتىن ياسالغان شەھەر» دېمەكتۇر[2] . گەرچە بۇ يەردە تاشتىن ياسالغان شەھەر يوق دېگۈدەك بولسىمۇ ، بۇ شەھەرنىڭ مۇشۇنداق ئاتىلىشىنى چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇنۇشلار ۋەسىقلەردە ئۇچرايدۇ ، ئەمما بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاشۇ ئاپتورلارنىڭ ئاساسسىز پەرەزلىرىدىنلا ئىبارەتتۇر . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يازغانلىرىدا تاشكەنت دېگەن تۇركچە نامنىڭ قىسقارتىلغان شەكلى بولغان تەركەند (Terkend) دېگەن نام ئۇچرايدۇ[3] . يەنە شۇ ئەسەردە سەمەرقەنت — ئەسلىدە سېمىز شەھەر ، يەنى باي شەھەر دەپ ئىزاھلانغان[4] .

قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ سەمەرقەنت ۋە بۇخارالارغا ئورۇنلىشىشتىن ۋاز كەچكەنلىكى ، قاراخانىيلارنىڭ يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا غەربتىكى رايونلارنى بويسۇندۇرۇۋېلىشتىن ۋاز كەچكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرمەيدۇ . چۈنكى ئۇلار غەرب تەرەپتىن يالغۇز دىنلا ئەمەس ، بەلكى ماددىي مەدەنىيەت ۋە ماددىي بايلىقلارغىمۇ ئىگە بولغانىدى . غەربكە قاراپ ھەربكەت قىلىش شەرق ۋە شىمال تەرەپتىكى تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن تۇركلەرگە

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۇركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ تۇم ، 288 ـ بەت .
② بىرۇنى : «ھىندىستان تەزكىرىسى» ، زاخاۋ نەشرگە تەييارلىغان نۇسخىسى ، 149 ـ بەت ؛ «پارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 ـ تۇم ، 499 — 502 ـ بەتلەر .
③ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۇركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ تۇم ، 369 ـ بەت .
④ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۇركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ تۇم ، 288 ـ بەت ؛ يەنە ماركۋارتنىڭ «Analekten»نىڭ 94ـ بېتى .

قارشى تۇرۇشقا قارىغاندا تۇركلەرگە كۆپرەك پايدا كەلتۈرەتتى . مۇنداق شارائىتتا ، دىن تۇركلەرنىڭ زېمىن ئىگىلەشكە بولغان ئومۇمىي يۇنىلىشىنى ئۆزگەرتەلمىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، بۇ ئەللەردىكى ئايرىم گۇرۇھ ۋە گۇرۇپپىلار تۇركلەرنى ئۆزلىرىنىڭ ئىتتىپاقچىسى دەپ قارشى ئالدى . گەرچە تۇركلەرنىڭ ئۆزلىرى ئىسلام دىنىنى ئالدىنقى ئاسىيادىكى رايونلارغا قارىغاندا كېيىنرەك قوبۇل قىلغان بولسىمۇ ، ئەمما ئۇلار باشقىلارغا ئۆزلىرىنى ئىسلام دىنى ئەھكاملىرىغا قاتتىق رىئايە قىلغۇچىلار سۈپىتىدە كۆرسەتتى . 10 ـ ئەسىردىلا دىننى ھىمايە قىلغۇچىلار ، شەرق تەرەپتىن ئىستېلا قىلىپ كېلىۋاتقان ھەقىقىي مۇسۇلمانلارنىڭ كېلىشىنى كۈتتى . ئۇلار باغداد ھاكىمىيىتىنى قانۇنسىز تارتىۋېلىپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى[1] ئورناتقان بۇۋەيھى باشچىلىقىدىكى شىئە مەزھىپىدىكىلەر ھۆكۈمرانلىقىنى يوقاتسىدى ، دەپ ئۈمىد قىلىشاتتى . شەرق تەرەپتىكى تۇركلەر خۇددى غەربتىكى بەربەرلەرگە ئوخشاش ، ئۆز يەرلىرىدىكى ھۆكۈمەتكە قارشى كۈرەش قىلىۋاتقان دىندارلارنىڭ قوغدىغۇچىسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى . مەھمۇد كاشغەرىي ئەسىرىدە بىر ھەدىسنى مىسال كەلتۈرىدۇ . بۇ ھەدىسكە قارىغاندا ، ئاللاھ مۇنداق ئېيتقانىكەن : «شەرق تەرەپتە مېنىڭ تۇرك نامىدا قوشۇنۇم بار ، بىرەر خەلققە غەزەپلەنسەم شۇ قوشۇنۇمنى ئۇلارنىڭ ئۈستىگە ئەۋەتىمەن »[2] .

قاراخانىيلار خانلىقى دىنىي قائىدىلەرگە قاتتىق رىئايە قىلىدىغان ھۆكۈمرانلار ، دەپ قارالدى . ئۇلار ھاراق ـ شارابقا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئاغزىغا ئالماسلىق ئالاھىدىلىكى بىلەن غەزنەۋىلەر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇراتتى . غەزنەۋىلەر خانلىقى كېلىپ چىقىش جەھەتتىن تۇركلەردىن بولسىمۇ ،

---

① «ئەرەب جۇغراپىيىسى مەجمۇئەسى» ، 3 ـ توم ، 472 ـ بەت .
② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 294 ـ بەت .

ئەمما ئۇلار كۆچمەن تۈركلەردىن پەرقلىق ئىدى . سامانىيلارنىڭ ئامۇ دەريا‌سىنىڭ جەنۇبىدىكى يەرلىرىگە مانا مۇشۇ غەزنەۋىلەر خانلىقى ۋارىسلىق قىلغانىدى . غەزنەۋىلەر سۇلتانى مەھمۇدمۇ دىنىي قائىدىلەرنى قاتتىق ئىجرا قىلىدىغان شەخس دەپ قارالـ غان . ئۇلار ھىندىستانغا غازات ئۇرۇشى قوزغىغان ، ئۆز دۆلىتىدە ئىسلامدىن يۈز ئۆرۈگەنلەرنى قاتتىق جازالىغان . ئەمما ئۆزى دىنىي قائىدىلەر تەرىپىدىن مەنئى قىلىنغان ھۇزۇر ـ ھالاۋەتلەر- نى تەرك ئەتمىگەن .

قاراخانىيلار ئامۇ دەريا‌سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ، ئۇ يەردە توختاپ قالماستىن ، دەريادىن ئۆتۈپ مەھمۇدنىڭ دۆلىتىگە (غەزنەۋىلەر سۇلالىسىغا) ھۇجۇم قىلدى . مەھمۇدنىڭ سالنامچىلىرى بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنى بايان قىلىپ كېلىپ مۇنداق بىر نەقىلنى كەلتۈرىدۇ ، نەقىلدە كۆرسىتىلىشـ- چە ، تۈركلەرنىڭ تاشقى قىياپىتى كۆزى كىچىك ، بۇرنى پاناق كېلىدىكەن[1] .بۇ نەقىل تۈركىي خەلقلەر ئەسلىي كېلىپ چىقىش جەھەتتىن موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ ئەمەس ، دېگەن پىكىرگە قارشى دەلىل قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ . بۇنىڭدا ئىران دائىرىسىدە تۈركلەر بىلەن بولغان ئۇرۇش پارس مىللىي نۇقتىئىنەزىرىدىن قارالغان بولۇشى مۇمكىن . دەل مۇشۇ چاغلاردا فىردەۋسىنىڭ سامانىيلار دەۋرىدە يېزىلىشقا باشلاپ ، مەھمۇد دەۋرىدە پۈتكەن «شاھنامە» دېگەن ئەسىرى مەيدانغا كەلگەن . بۇ ئەسەردە ئىران بىلەن تۈران ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلارغا كەڭ ئو- رۇن بېرىلگەن . ئۇنىڭدا 6 ـ ئەسىردە تۈركلەر مەيدانغا چىققاندىن باشلاپ «تۈران» دېگەن بۇ نام «تۈركىستان» يەنى تۈركلەر ئېلى ، دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن . بۇ ئۇرۇشلاردا تۈران تەرەپ قەھرد- مانلىرىنىڭ نامىلىرى ساپ ئىرانچە سۆز بولغانلىقىغا قارىماستىن ،

---

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 1 ـ توم ، 335 ـ بەت .

ئۇلار تۈركلەرنىڭ پادىشاھى قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ . مانا مۇشۇ ئەنئەنىلەر قاراخانىيلار سۇلالىسىغىمۇ سىڭىپ كىرگەن . قاراخا-نىيلار ئىسلامىيەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپلا قالماي ، بەلكى پارسلار-نىڭ داستانچىلىقىنىڭ تەسىرىگىمۇ ئۇچرىغان . ئۇلار ئۆزلىرىنى تۇرانلارنىڭ رىۋايەتلىرىدىكى بىر پادىشاھىنىڭ نامى بىلەن (گەر-چە ئۇ غەيرىي تۈركچە نام بولسىمۇ) «ئافراسىياب ئەۋلادىدىنمىز » دەپ ئاتاشقان . بىز پەقەت مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يازغان كىتابى-دىلا تۈركلەرنىڭ قوشاقلىرىدىكى قەھرىمان ئالپ ئەر توڭانىڭ ئافراسىياب بىلەن بىر ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلدۇق . مەھمۇد كاش-غەرىي مۇنداق قوشاقلاردىن بىرمۇنچىسىنى نەقىل كۆرسىتىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئەرەبچە تەرجىمىسىنى بېرىدۇ . بۇ تەرجىمىلەردە ئالپ ئەرتوڭا ئاتالغۇسى يەنە ئافراسىياب ئاتالغۇسى بىلەن ئالماشتۇرۇ-لىدۇ[1] . ئافراسىياب ھەققىدىكى پارس رىۋايەتلىرىدە بايان قىلىن-غان بەزى ۋەقەلەر تۈركىستاننىڭ بەزى جايلىرىدا يۈز بەرگەن قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ . قەشقەر ئافراسىياپ تۇرغان شەھەر ، دەپ بايان قىلىنىدۇ[2] . بۇگۈنكى مارالبېشىدىكى بارچۇق شەھرىنىمۇ ئافراسىياب تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان شەھەر ، دېيىلىدۇ ۋە بار-چۇق شەھرىگە بەتزەن دېگەن بىر قەھرىمان سولانغان قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ[3] . پارسچە داستاندا كۆرسىتىلىشچە ، بۇ قەھرە-مان قۇدۇققا تاشلانغان . ئافراسىيابنىڭ قىزى بىلەن خۇپىيانە نىكاھلىنىۋالغانلىقى ئۈچۈن ئافراسىياب تەرىپىدىن بۇيرۇق بويى-چە قۇدۇققا تاشلانغان ، كېيىن رۇستەم ئۇنى قۇدۇقتىن قۇتقۇزۇ-ۋالغان . فىردەۋسى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى يەنى ، سامانىيلار بىلەن زامانداش دەقىقى كېيىنچە تۇرانلار ھەققىدىكى بۇ رىۋايەتلەرگە ئۆز زامانىدىكى تۈركلەرنىڭ ھاياتىدىكى بەزى ۋەقە ـ كۆرۈنۈشلەرنى

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 44 ـ بەت ؛ بۇنىڭدىن باشقا ئورۇنلاردىمۇ بار .
② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 288 ـ بەت .
③ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 318 ـ ، 388 ـ بەتلەر .

كىرگۈزگەن . ئۇنىڭ ئىچىدە ، بەزى شەھەرلەر ۋە خەلق ناملىرى كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى ئىملا قائىدىلىرى بىلەن يېزىلغان . پايغۇ ئاتالغۇسى دەل شۇنىڭ جۈملىسىدىن . بۇ ئاتالغۇ ئورخۇن ئابىدىلىرىدىكى «يابغۇ» دېگەن ئاتالغۇنىڭ بۇزۇپ يېزىلىشىدۇر . شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتىمىزكى ، قارلۇقلارنىڭ هۆكۈمرانىنىڭ ئۇنۋانىمۇ «يابغۇ» ئىدى .

قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ غەزنەۋىلەر خانلىقى بىلەن قىلغان ئۇرۇشلىرى ئوڭۇشلۇق بولمىدى ، ئۇلارنىڭ قىلغان هەممە هۇجۇملىرى مەغلۇپ بولدى ۋە نۇرغۇن چىقىم تارتتى ، ئامۇ دەريا-سىنىڭ شىمالىدىكى بەزى يەرلەرمۇ مەھمۇدنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى . مەھمۇد كىشىلەردىن ، مېنى شەرقتىكى تۈركىي خەلقلەر-نىڭ ئالىي هۆكۈمرانى دەپ تونۇڭلار ، خەلىپىمۇ قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى مەن ئارقىلىق ئېلىپ بارسۇن ، دېگەن ئارزۇ ـ تەلەپلەردە بولۇپ يۈردى . دەرۋەقە ، شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە مەھمۇد قاراخانىيلارنىڭ خانى بىلەن تەڭ دەرىجىلىك مۇئا-مىلىدە بولغان . بۇ ئەھۋالنى تارىخچى گەردىزىنىڭ 1025 ـ يىلى سەمەرقەنتنىڭ جەنۇبىدىكى بىر يەردە مەھمۇدنىڭ قەشقەرنىڭ هۆ-كۈمرانى يۈسۈپ قادىرخان (بۇغراخان هارۇننىڭ ئوغلى) بىلەن ئۇچراشقانلىقى توغرىسىدىكى تەپسىلىي بايانلىرى ئېنىق كۆرسە-تىپ بېرىدۇ[1] .

يۈسۈپ قادىرخان 1032 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى . مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە ، جۇڭگو تۈركىستاندا خوتەننىڭ قاراخانىيلار خانلىقى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇشى يۈسۈپ قادىرخان تەرىپىدىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان . مەلۇم بولۇشىچە ، ئىسلام دىنىنىڭ بۇ يەر-دىكى غەلىبىسى مۇسۇلمانلارنىڭ قورال كۈچى ئارقىلىق بولغان . بۇددا تەلىماتى كۆپ ئەسىرلەر مابەينىدە هۆكۈم سۈرۈپ كەلگەن

① «پارتۇلد ئەسەرلىرى» ، 1 ـ توم ، 344 — 346 ـ بەتلەر .

بۇ شەھەر ، مۇسۇلمان تۈركلەر تەرىپىدىن ئىگىلەندى . گەردىزد-
نىڭ خوتەن توغرىسىدىكى بايانلىرىنىڭ ، قاراخانىيلار خوتەننى
ئىگىلەشتىن بۇرۇنقى دەۋرگە ئائىت قىسمىدىمۇ ، خوتەندە خرىس-
تىئان چېركاۋلىرى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ قەبرىستانلىقلىرىنىڭ
بولغانلىقى سۆزلىنىدۇ . مانا بۇنىڭدىن بۇ يەرگە بۇددا دىنى ئۇس-
تۇنلۇكتە تۇرغان چاغلاردىلا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىپ كىرگەن-
لىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ[1] .

شۇنىسى قىزىقكى ، مەھمۇد بىلەن قاراخانىيلار مۇسۇلمانلا-
رىلا مۇناسىۋەت ئورنىتىپ قالماستىن ، تېخى ئىسلامغا كىرمىگەن
تۈرك ھۆكۈمرانلىرىمۇ مۇناسىۋەت ئورناتقان . گەردىزىنىڭ مەلۇ-
ماتىغا ئاساسلانغاندا ، 1026 ـ يىلى ئىككى تۈرك خانىنىڭ ئەلچى-
لىرى مەھمۇدنىڭ يېنىغا غەزنەۋىلەر خانلىقى بىلەن قۇدا ـ باجى-
لىق مۇناسىۋەت ئورنىتىش مەقسىتىدە كەلگەن (بۇ ئەلچىلەرنىڭ
ئۇنۇۋانلىرىمۇ كۆرسىتىلگەن ، بۇ ئۇنۇۋانلار گەردىزىنىڭ بىردىنبىر
قولىيازمىسىنىڭ كامبېرجدا نەشر قىلىنغان نۇسخىسى ئاساسىدا
ئوقۇلغان ، ئەمما بۇنى پۈتۈنلەي مۇقىملاشقان تەلەپپۇز دەپ بېكى-
تىش قىيىن) . مەھمۇد ئەلچىلەرگە : «مۇسۇلمانلار ئۆزلىرىنىڭ
قىزلىرىنى مۇسۇلمان ئەمەسلەرگە ياتلىق قىلمايدۇ ؛ ئەگەردە ئۇ-
لار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلسا ، ئۇنداقتا ئۇلارنىڭ تەلىپىنى
قوبۇل قىلغىلى بولىدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەن[2] . ئەپسۇسكى ، بۇ
قۇدىلىششنى تەلەپ قىلغۇچى ئەلچىلەر خانلىرىنىڭ قەيەرلەرنىڭ
خانلىرى ئىكەنلىكى ، ئۇلارنىڭ قاراخانىيلار سۇلالىسىغا مەنسۇپ-
لۇقى ياكى ئەمەسلىكى ئېنىق كۆرسىتىلمىگەن . ئىككىنچى تۈر-
لۈك ئېيتقاندا ، شۇ دەۋردە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان خانلار
توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلمىگەن . بۇ ھەقتىكى مەلۇماتلار گەردد-
زىدىن باشقا ، يەنە ئەينى دەۋردىكى بىردىنبىر تارىخىي ماتېريال

---

① بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىيانى قىلىنغان ساياھەتتىن دوكلات» ، 94 ـ بەت .
② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 1 ـ توم ، 347 — 348 ـ بەتلەر .

بولغان جامالىددىن ئىبن مۇقەننانىڭ ئەسىرىدىمۇ كۆرسىتىلمەگەن . بۇ ئەسەرلەر 14 ـ ئەسىردىلا پارس ، تۈرك ۋە موڭغۇل تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان . جامالىددىننىڭ بۇ ئەمگىكىنىڭ ئاخىرقى ئىككى قىسمى روسىيە شەرقشۇناسى مېلىئورانسكىي تەرىپىدىن رۇسچىغا تەرجىمە قىلىنىپ ، ئەسلىي مەتىن بىلەن كىرىش سۆزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا 1900 — 1903 ـ يىللاردا نەشر قىلىنغان[1] . تولۇق كىتاب ھىجرىيە 1330 — 1340 ـ يىللىرى (مىلادىيە 1912 — 1922 ـ يىللىرى) كونىستانتىنوپول (بۇگۈنكى ئىستانبۇل) شەھىرىدە نەشر قىلىنغان[2] . كىلىسلى رىغىئەت تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان بۇ تۈركچە نەشردە ، رۇسچە نەشردە ئىشلىتىلمىگەن بىرمۇنچە يېڭى ماتېرىيالىلار قوشۇلغان ھەم ئاپتورنىڭ ئىسمى مۇقىملاشتۇرۇلغان . ئەپسۇسلىنارلىق بىر ئىش شۇكى ، بىز كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان بىرمۇنچە پىكىر ـ بايانلار تۈركچە نەشردە قىسقارتىلىپ كۆپ چېكىتىلەر بىلەنلا ئىپادىلەنگەن . بۇ كەمتۈك يەرلەرنى بىز بۇ ئەسەرنىڭ رۇسچە تەرجىمە نەشرىدىن تولۇقلاشقا مەجبۇر بولدۇق .

ئىبن مۇقەننا ، تېۋىپ شەرەفۇززامان مەرۋەزىنىڭ بىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن «ھايۋانلارنىڭ تەبىئىتى» («تابائۇل ھايۋانى») [3]ناملىق كىتابىغا ئاساسەن ئون ئىككى مۆچەل توغرىسىدا بىر ئەسەر يازغان . ئۇ بۇ ئەسىردە سۇلتان مەھمۇدنىڭ ھىجرىيە 418 ـ ، مىلادىيە 1027 ـ يىلى «چىن ۋە تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى» نامىدىن يېزىلغان مەكتۇپنى تاپشۇرۇپ ئالغانلىقىنى ، بۇ مەكتۇپنىڭ چاشقان يىلىنىڭ بەشىنچى ئېيىدا يېزىلغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ («ساھىبۇل سىن ۋە ساھىبۇل تۈرك») . يەنە باشقا يىللارنىڭمۇ ناملىرى كەلتۈرۈلگەن . بارس يىلىنى قاپلان يىلى

---

① مېلىئورانسكىي : «ئەرەب تىلشۇناسلىرىنىڭ موڭغۇل تىلى ھەققىدىكى قاراشلىرى» .
② مالوفنىڭ «ئىبن مۇقەننا» ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن .
③ خراكوۋسكىنىڭ «شەرەفۇززامان» ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن .

ياكى ئارسلان يىلى دەپ ئالغان (ئەمما ئارسلان سۆزى سالان دەپ يېزىلغان ، كېيىنكى سۆزنى مېلىئورانسكىي چۈشىنەلمىگەن) . شۇڭا ، بۇ ئىككى خاننىڭ ئەلچىلىكى ھەققىدە بۇ مەنبەدە ھېچقانداق يېڭى مەلۇمات يوق ، يىل جەھەتتە ئېنىقسىزلىق پەيدا قىلىدۇ خالاس . گەردىزى ئەلچىلەرنىڭ كەلگەن ۋاقتىنى ھىجرىيە 417 ـ يىلى يەنى مىلادىيە 1026 ـ يىلى دەپ ، تېۋىپ مەرۋەزى بولسا ھىجرىيە 418 ـ يىلى يەنى مىلادىيە 1027 ـ يىلى دەپ كۆرسىتىدۇ . مۆچەل كالېنداری بويىچە بولغاندا چاشقان يىلى مىلادىيە 1024 ـ ياكى 1036 ـ يىلىغا توغرا كېلىدىكەن .

قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى جۇڭگو تۈركىستانىدىكى مۇسۇلمانلار يەرلىرىنىڭ چېگرىسى ھەققىدە مەلۇمات بەرگۈچى پەقەتلا مەھمۇد كاشغەرىيدۇر . شۇنىسى كۆپچىلىككە مەلۇمكى ، جۇڭگو تۈركىستانىدىكى مەدەنىي رايونلار ئاساسەن ئىككى چوڭ قاتناش يولى ئۈستىگە جايلاشقان بولۇپ ، بۇلارنىڭ بىرسى شىمالىي يول تەرەپتە كۇچا ۋە تۇرپانغا بارىدىغان يول ئۈستىگە جايلاشقان ؛ ئىككىنچىسى ، جەنۇبىي يول بولۇپ ، خوتەن ، تارىم دەريا-سى قۇيۇلىدىغان لوپنۇرغا بارىدىغان يول ئۈستىگە جايلاشقان . تارىم دەرياسىنى مەھمۇد كاشغەرىي ئۆسمى تارىم دەپ ئېلىپ ، بۇنى تۆۋەندىكىچە ئىزاھلايدۇ : «بۇ ئىسلام رايونلىرىدىن ئۆتۈپ ، ئۇيغۇر ئېلىگە بارىدىغان ۋە شۇ يەردە قۇمغا سېڭىپ كېتىدىغان چوڭ بىر دەريانىڭ نامىدۇر »[1] . 11 ـ ئەسىردە ئىسلام دىنى تېخى تۇرپانغا ۋە لوپنۇرغا تارقالمىغانىدى . شىمال تەرەپتىكى چېگرا كۇچا[2] ۋە بۇگۇر[3] لەر ئىدى . جەنۇبتىكى چېگرا چەرچەن ئىدى قەشقەردىن تا بۇ يەرلەرگىچە بولغان مۇشۇ كەڭ دائىرىدە قەشقەر-نى سوراپ تۇرغان خانلاردىن باشقا خانلارنىڭ بولغانلىقى ھەققىدە

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 116 ـ بەت .
② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 229 ـ بەت .
③ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 301 ـ ، 364 ـ ، 358 ـ ، 99 ـ بەتلەر .

مەلۇماتلار يوق . يەنىمۇ شەرقتە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېلى بولغان ، مۇئەللىپ ئۇلارنىڭ قاغانىنى كۈل بىلگە خان ئۇنۋانىدا ئاتىغان . بۇ ئۇنۋان ئۆتكەن زاماندىكى كىشىلەرنىڭ ئۇنۋانى بىلەن باغلىنىدۇ . ئۇيغۇر ھۆكۈمرانىنىڭ مۇئەللىپ ياشىغان زامانلاردا قانداق ئۇنۋان بىلەن ئاتالغانلىقى ھەققىدە بايان يوق . بىزگە ئورخۇن ئابىدىلىرىدىكى باش قەھرىمان كۈل تېكىن نامى بىلەن مەلۇمدۇر . بۇ سۆز يەنە قارلۇق ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۇنۋانلىرىدا كۈل ئېركىن نامىدىمۇ[1] ئۇچرايدۇ . ئۇ (مەھمۇد كاشغەرىي) «كۈل» سۆزىنىڭ مەنىسىنى بىلمىگەچكە «كۈل» (kül) سۆزى بىلەن «كۆل» (köl) سۆزىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن . نەتىجىدە ئۇ يۈزەكى ئىزاھلار بىلەن بۇ ئۇنۋاننى چۈشەندۈرگەن . ئۇنىڭچە مۇشۇ ئۇنۋان بېرىلگەن خان ياكى بىرەر ئەمەلدارنىڭ ئەقلى خۇدىدى كۆلدەك چوڭ ، دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدىكەن . گەردىزى «كۈل تېگىن» دېگەن ئۇنۋاننى «كۈر تېگىن» (kür—Tegin) شەكلىدە يازىدۇ[2] . شەكسىزكى ، بۇ بىزگە دائىم يولۇقۇپ تۇرىدىغان «ل» تاۋۇشى بىلەن «ر» تاۋۇشىنىڭ ئورۇن ئالمىشىشىدىنلا ئىبارەت ، خالاس . مەھمۇد كاشغەرىيگە «كۈر» سۆزى مەلۇم ئىدى . ئۇ «كۈر ئەر» دەپ كەلگەن بىر ئىبارىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن «كۈر» سۆزىنى «قەيسەر ، ئىگىلمەس» مەنىسىدە چۈشەندۈرىدۇ ، ئەمما شۇ «كۈر» سۆزىنىڭ يەنە «كۈل» ئۇنۋانىدا كەلگەنلىكىنى پەرقلەندۈرمەيدۇ[3] .

ئاپتورنىڭ قاراخانىيلارنىڭ خوتەننى بويسۇندۇرغانلىقى ھەققىدىكى قانداقتۇر بىر مەلۇماتقا ئىگە ئىكەنلىكى چىقىپ تۇرىدۇ ، ئەمما ئۇ ئۆزىنىڭ كىتابىدا بۇ ھەقتە پەقەت پۇرىتىپلا ئۆتۈپ

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 301 ـ ، 364 ـ ، 358 ـ ، 99 ـ بەتلەر .
② بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلىنغان ساياھەتتىن دوكلات» ، 90 ـ بەت .
③ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 273 ـ ، 3 ـ توم ، 279 ـ بەتلەر .

كېتىدۇ . ئۇ ئەسىرىدە چەڭشى (Ğenkši/Ğengši) دېگەن بىر ئىسمىنى تىلغا ئالمىدۇ . بۇ نام موڭغۇللار دەۋرىدە چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرى ئىچىدە ئۇچرايدۇ . ئاپتور بۇ ئىسمىنى خوتەن ئەمىرلىرىنىڭ بىرسىنىڭ ئېتى ، دەپ قوشۇمچە قىلىپ ئۆتىدۇ ھەمدە تۈركلەرنىڭ خوتەننى بېسىۋېلىشىغا سەۋەبچى بولغانلارنىڭ بىرسى دەپ كۆرسىتىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ كىتابىدا نۇرغۇن قوشاقلار كۆرسىتىلگەن . بۇ قوشاقلار مۇسۇلمانلار بىلەن تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا بولغان جەڭلەرگە مۇناسىۋەتلىك[1] . ئۇيغۇرلار ئۇستىدە توختالغاندا ، ئۇيغۇرلارنى بۇددا دىنى ، يەنى بۇددىزم بىلەن باغلاپ كۆرسىتىدۇ . بۇرخان (ئىلاھ) ھەققىدىكى چۈشەنچىلەرنى مۇشۇ دىندىكى «تويىن»لار بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ . تويىن ئاتالغۇسى موڭغۇللاردا ھازىرغا قەدەر بۇددا دىندىكىلەرنىڭ بىر قىسمىنى ئىپادىلەشكە قوللىنىلىدۇ . بۇ نام خەنزۇ تىلىدىن كەلگەنمىكىن ؟ دەپ قارىلىدۇ . بۇ ئاتالغۇ نوم سۆزى بىلەن بىرگە ئۇيغۇرلاردىن موڭغۇللارغا تارالغان (مەھمۇد كاشغەرىي ، نوم دېگەن ئاتالغۇ ھەرقانداق دىنىي قانۇن ، جۈملىدىن ئىسلام دىنىنىڭ كىتابلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلىدۇ ، دەپ كۆرسىتىدۇ[2]) . 13 ـ ئەسىردىكى پارس ئاپتورى جۇۋەينىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، بۇ ئاتالغۇ خېلىلا بالدۇر مەلۇم بولغان ئىكەن . ئۇيغۇرلار ئىچىدە خرىستىئان دىنىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «باچاق» (bačaq «باچاق» يەنى «قىرق كۈنلۈك روزا») سۆزىگە بەرگەن ئىزاھاتىدىن كۆرگىلى بولىدۇ[3] . بۇ سۆز خرىستىئان دىندىكىلەرنىڭ مەلۇم ۋاقىت روزا تۇتقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ . لېكىن شۇنىڭغا دىققەت قىلىشىمىز لازىمكى ، دەل مۇشۇ سۆزنىڭ

---

① بروككلېمان : «قەدىمكى تۈركلەرنىڭ خەلق داستانلىرى» ، 1 ـ توم ، 1 ـ بەت .
② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 ـ توم ، 100 ـ بەت .
③ يۈقىرىقى ئەسەر ، 1 ـ توم ، 345 ـ بەت .

ئۆزى مانى دىنى تېكىستلىرىدىمۇ ، مانى مۇخلىسلىرىنىڭ ئۆزلىرىنى مەلۇم ۋاقىت تاماقتىن تارتقانلىقىنى ئېپادىلىگەن[1] .

شۇنىسى قىزىقارلىقىكى ، قاراخانىيلار دۆلىتىدە «Tat» («تات») دېگەن سۆزنى مۇسۇلمان بولغان ئىرانلىقلارغا ۋە ئۇيغۇرلارغا (مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلارغا — تەرجىماندىن) قوللانغان[2] . بۇ «تات» سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە بىرلىككە كەلگەن قاراش يوق . بۇ ئاتالغۇ ئېتنوگرافىيىلىك مەنىدە بۇگۈنكى كۈندە ئاساسەن كافكازدا قوللىنىلىدۇ . كافكازدا قوللىنىلىدىغان بۇ ئاتالغۇ يەھۇدىيلارنى كۆرسىتىدۇ . كافكازدىكى بۇ يەھۇدىلار ئىران تىلى بىلەن تۇركىي تىللارنى ئارىلاشتۇرۇپ سۆزلەيدۇ . ئوتتۇرا ئاسىيادا «تات» ئاتالغۇسى بىلەن ئولتۇراق مەدەنىيەتتىكى ئاھالىلەرنى ، جۈملىدىن خىۋالىقلارنى ئېپادىلەيدۇ[3] . «تات» سۆزى 11 ـ ئەسىردىمۇ يەنىلا شۇ مەنىدە قوللىنىلىغان بولسا كېرەك . ئەگەر ئۇنداق بولمىغاندا ئوخشاش بىر ئاتالغۇنىڭ بىرلا ۋاقىتتا ئىرانلىقلارنى ۋە مەدەنىي تۇركىي خەلق بولغان ئۇيغۇرلارنى ئاتاشقا قوللانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىش تەسكە توختايدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىي ئۇيغۇر شەھەرلىرى توغرىسىدا بەك ئېنىق مەلۇماتلارغا ئىگە بولغان . ئورخۇن مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدا ۋە ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەردە قوچۇ دېگەن بىر شەھەر مەلۇم . بۇ يەر تۇرپاننىڭ يېنىدىكى قاراقوچۇ ۋە ئىدىقۇت شەھىرى دەپ ئاتىلىدىغان خارابىلىكتۇر . قوچۇ شەھىرى ئۇيغۇر يەرلىرىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان پايتەخت شەھەردۇر . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە «قجو // قوجو» شەھىرى دەپ شۇ مەركىزىي

---

① لېكوك : «مانى مۇخلىسلىرىنىڭ توۋىنامىسى» ، 20 ـ بەت .
② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۇركىي تىللار دىۋانى» ، 2 ـ توم ، 224 ـ بەت .
③ مىنورسكىنىڭ «تات» ، ئەبۇلغازىنىڭ «شەجەرەئىي تۇرك» ، كلياشتورنىينىڭ «قەدىمكى تۇركىي تىللار يادىكارلىقلىرى»نىڭ 122 — 123 ـ بەتلىرىدىكى «تات» ئاتالغۇسى ھەققىدە يېزىلغانلارغا قارالسۇن .

شەھەرنىڭ ئۆزى ۋە شۇ پۈتۈن رايون ئاتالغان . ئۇيغۇرلار رايوندىكى شىمالىدىكى باش شەھەر ئەلۋەتتە بەشبالىقتۇر . بۇنىڭدىن باشقا يەنە سۇلمى ، خانبالىق ۋە ياڭى بالىق دېگەن ئۈچ شەھەر كۆرسىتىلىدۇ . ئۇيغۇرلار مانى دىنىنى قوبۇل قىلىپ ئارىدىن 300 يىل ئۆتكەندىن كېيىنمۇ يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلارغا ماھىر جەڭگىۋارلىق سۈپىتىنى يوقاتمىغان خەلق دەپ قارىلىدۇ ، ئوقيا ئېتىشتىكى ماھارىتى ـ ئۈستىلىقى غەيرىي دىن مۇرىتلىرىنى ھېسىپ چۈشەتتى[1] .

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ كىتابىدىن بىز يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇسۇلمانلارنى نېمە دەپ ئاتايدىغانلىقىنىمۇ بىلىپ يەتتۇق . «چۇماق» سۆزى دەل شۇ مەنىدە ئىشلىتىلگەن . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ، جەنۇبىي روسىيىدىكى ھارۋىلىق مال توشۇيدىغان سودىگەرلەرمۇ شۇ نامدا ئاتالغان . بۇ سۆزنىڭ تاۋۇش تەركىبىگە ، يەنى تەلەپپۇز قىلىنىشىغا قاراپلا بەزىلەر ئۇنى «تۈركچە سۆز» دەپ ھېسابلايدۇ . مۇسۇلمانلار ئەھۋاللارغا قارىغاندا ئۇيغۇر ئېلىدىمۇ خۇددى باشقا نۇرغۇن ئەللەردىكىگە ئوخشاش ، ئاساسلىق تىجارەت قىلغۇچى سودا ۋەكىللىرىدىن بولغان بولسا كېرەك .

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ جۇڭگو تۈركىستانىنىڭ شىمالىدا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدا بەرگەن مەلۇماتلىرى ئانچە تەپسىلىي ئەمەس . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ مەلۇماتلىرىدىن ، ئىسلام دىنىنىڭ شەرق تەرەپكە تارقىلىپ بارغان يەرلىرىنىڭ چېگرىسىنى ئېنىق بېكىتكەنلىكىنى كۆردۇق ، ئەمما ئىسلام دىنىنىڭ جۇڭگو تۈركىستانىنىڭ شەرقىي ـ شىمال تەرەپكە تارقالغان چېگرىلىرى ئانچە ئېنىق ئەمەس . قارىغاندا ، 10 ـ ئەسىردىكى جۇغراپىيە ئالىملىرى ھازىرقى يەتتە سۇنىڭ جەنۇبىدىكى قىسمىنى — چۈ دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرەپ چېگرىسىدىكى تاغلارغىچە بولغان

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 103 ـ ، 60 ـ ، 319 ـ بەتلەر .

يەرلەرنى ئوبدان بىلگەن بولسا كېرەك . تۇمانىسكىنىڭ قوليازمىسىدا ئىلى دەرياسى تىلغا ئېلىنىدۇ ، ئەمما ئاپتور بۇ دەريا توغرىسىدا بەكلا غۇژا چۈشەنچىگە ئىگە بولسا كېرەك . ئاپتور بۇ دەريانى ئىسسىق كۆلگە قۇيۇلىدىغان دەريا قىلىپ كۆرسىتىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي ئىلى دەرياسىنىڭ قالتىس مۇھىملىقىنى كۆرسىتىدۇ ، ھەتتا ئون ئىككى مۆچەلنىڭ كېلىپ چىقىشىنىمۇ مۇشۇ دەريانىڭ باغلايدۇ . شۇنداق بىر ئەھۋالنى رىۋايەت قىلىدۇكى ، قانداقتۇر بىر پادىشاھ ئوۋغا چىقىپ ، ھايۋانلارنى دەريا تەرەپكە قاراپ قورشىغاندا ، بۇ ھايۋانلارنىڭ بىرمۇنچىلىرى ئىلى دەرياسىدىن ئۇزۇپ ئۆتكەن . شۇ ئۇزۇپ ئۆتكەن ھايۋانلارنىڭ تەرتىپى بويىچە ئون ئىككى مۆچەل كالېنداری بەلگىلەنگەن[1] .

مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز ئەسىرىنى باغداد شەھىرىدە يازغانلىقىنى ، بۇ ئەسىرىنى ھىجرىيە 464 ـ يىلى مۇھەررەم ئېيىدا (مىلادىيە 1073 ـ يىلى 9 ـ ئايدا) يېزىشقا باشلىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ . ئەمما بۇ ۋاقىت تۆۋەندىكى ئىككى سەۋەبتىن سەل گۇمان پەيدا قىلىدۇ : بىرىنچى ، بۇ يەردە خەلىپە مۇقتەدى تىلغا ئېلىنىدۇ . بۇ خەلىپە ھىجرىيە 467 ـ يىلى (مىلادىيە 1075 ـ يىلى) تەختكە ئولتۇرغان ؛ ئىككىنچى ، مۆچەل يىلى ھېسابىدا يىلان يىلى دېيىلگەن ، ئۇ يىل بولسا مىلادىيە 1077 ـ يىلىغا توغرا كېلىدىكەن . ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا يېزىلغان بايانلارغا قارىغاندا ، مەزكۇر ئەسەر ھىجرىيە 464 ـ يىلى جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ باشلىرىدا (مىلادىيە 1072 ـ يىل 1 ـ ، 2 ـ ئايلارغا توغرا كېلىدۇ) يېزىشقا باشلىنىپ ، ھىجرىيە 466 ـ يىلى جامادىيەلئاخىرنىڭ 10 ـ كۈنى دۈشەنبە (1074 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى) تاماملانغانىكەن . ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا ، مەزكۇر ئەسەر بېغىشلانغان خەلىپە تېخى تەخت-

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 280 ـ ۋە ئۈنىڭدىن كېيىنكى بەتلەر .

كه چىقمىغان چاغدا يېزىلغان بولىدۇ . گەرچە مەزكۇر ئەسەرنىڭ قولىيازمىسى قەدىمىي ھەم مۇكەممەل ساقلانغان ، كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەسكەرتىلگەن ، يەنى ھىجرىيە 664 ـ يىلى شەۋۋال ـ نىڭ 27 ـ كۈنى يەكشەنبە (مىلادىيە 1266 ـ يىلى 1 ـ ئاۋغۇست) دەپ يېزىلغان بولسىمۇ ، خرونولوگىيە جەھەتتىكى بۇ قارىمۇقارشىلىقلارنى چۈشەندۈرۈش بىرقەدەر تەس . كۆچۈرگۈچىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا ، ئۇ بۇ ئەسەرنى مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز قولى بىلەن يازغان نۇسخىدىن كۆچۈرگەن . دېمەك ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ ئەسەرنى 11 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا يازغانلىقىغا گۇمانلىنىشقا ھېچقانداق ئاساس يوق[1] .

مەھمۇد كاشغەرىي قانداق سەۋەبلەر بىلەن باغدادقا كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغانلىقى ھەققىدە ھېچ نەرسە ئېيتمايدۇ . ئەمما ئۇنىڭ بايانلىرىدىن ، ئۇنىڭ تۈركىي خەلقلەرنىڭ يۇرتلىرى ، دالىلىرى ۋە يايلاقلىرىنى كېزىپ چىققانلىقىنى ، ئۇنىڭ تۈركىي تىللارغا پىششىق ئادەم ئىكەنلىكىنى ، تۈركىي تىللاردىن تۈركمەن ، ئوغۇز ، چىگىل ، ياغما ۋە قىرغىز تىللىرىنى تەتقىق قىلغانلىقىنى بىلىپ يېتىمىز . بۇ بايانلاردىن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆزىنىڭ ئانا تىلىنىڭ تۈركىي تىل ياكى ئەرەب تىلى ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ يەتكىلى بولمايدۇ . بىراق ئۇنىڭ كىتابى شۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇكى ، مەھمۇد كاشغەرىي ئەرەب تىلىنى تولۇق ئىگىلىگەنىدى . لېكىن ئۇنىڭ كىتابىدىكى بەزى ماتېرىياللار مۇئەللىپنىڭ تۈركىي خەلقلەردىن كېلىپ چىققانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . ئاپتور ، ئومۇمەن ئالغاندا ، ئۆزىنى ئۇچىنچى شەخس قىلىپ كۆرسىتىدۇ ، بەزىدە ئۆزىنىڭ ئىسمىغا «مەزكۇر كىتابنىڭ مۇئەللىپى » دېگەن سۆزلەرنى قوشۇپ قويىدۇ ، بەزىدە ئۆزىنى مەھمۇد دەپلا ئاتاپ ، باشقا ھېچقانداق قوشۇمچە سۆزلەرنى

---

① ل .بازىن : lesdates deredaetion.

يازمايدۇ . شۇڭا ، تېكىستتىكى مەھمۇد دەپ ئېلىنغان سۆزنىڭ ئاپتورنىڭ ئۆزى ئىكەنلىكىگە ھېچقانداق گۇمان يوق . دېمەك ، مەھمۇدنىڭ ئاتىسى بارسغان (Barsghan) شەھىرىدىن بولۇپ ، ئىسىمقكۆلنىڭ يېنىدىكى بىر يەردە تۇغۇلغان ، دېگەن سۆز مەھ- مۇد كاشغەرىيگە قارىتىلغاندۇر[1] . بارسغان (بارسقان دەپمۇ يېـ- زىلىدۇ) شەھىرىنىڭ قەيەرگە جايلاشقانلىقى ئاللىقاچان ئېنىقلاڭ- دى . گەردىزى بىر رىۋايەتنى نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق بايان قىلىدۇ : ئىسكەندەر زۇلقەرنەين جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلماقچى بول- غاندا پىرسىيىلىك ئەسكەرلەرنى ، بىز يۇرتىمىزغا قايتىش ۋاقتىدا سىلەرنى ئالغاچ كېتىمىز دەپ ۋەدە قىلىپ ، ئۇ ئەسكەرلەرنى بۇ يەرگە (بارسغان شەھىرىگە — تەھرىردىن) ئورۇنلاشتۇرغان ئىـ- كەن ، ئەمما كېيىن يۇرتىغا ھىندىستان ئارقىلىق قايتقان ، بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزىنىڭ ۋەدىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان . گەردىزىنىڭ چۈشەندۈرۈشچە ، بارسغان دېگەن ، پارسلارنىڭ ئەمىرى ، دېگەڭ- لىك بولىدىكەن . ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا ، شەھەرنىڭ ئىسـ- مى «پارس» ۋە «خان» دېگەن سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن كېلىپ چىققان ئىكەن[2] . مەھمۇد كاشغەرىي بولسا ، بۇ شەھەرنى ئىككى خىل چۈشەندۈرىدۇ . بىرىنچى خىل چۈشەندۈرۈشچە ، بارسغان ئافراسىياپنىڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى ئىكەن ؛ ئىككىنچى خىل چۈـ- شەندۈرۈشچە ، ئۇيغۇرلار پادىشاھىنىڭ بىر يىلقا باققۇچىسىنىڭ ئىسمى شۇنداق ئىكەن . كېيىنكى چۈشەندۈرۈش كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ . چۈنكى ، بۇ گەپچە بولغاندا ، ئۇيغۇرلار بىر زاماڭ- لاردا غەربتە تاكى ئىسىمقكۆلگە قەدەر كەلگەن ، بۇ ئىش 11 ـ ئەسىرگىچە كىشىلەرنىڭ ئېسىدە ساقلىنىپ قالغان .

ئەسەرنىڭ 1 ـ تومى (102 ـ بەت)دىكى مەلۇماتتىن ئاپـ- تورنىڭ كېلىپ چىقىشى تۈركىي خەلقلەردىنلا بولۇپ قالماي ،

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 ـ توم ، 308 ـ بەت .
② بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قىلىنغان ساياھەتتىن دوكلات» ، 89 ـ بەت .

بەلكى يەنە شۇ خەلقلەر قۇرغان قاراخانىيلار سۇلالىسىغا تەۋە ئىكەنلىكىدەك خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇ . ئاپتور كىتابىدا مۇنداق دەيدۇ : «بىزنىڭ بوۋىلىرىمىز ئەمىرلەرنى «خەمىر» دەپ ئاتايدۇ . چۈنكى غۇزلار «ئەمىر» سۆزىنى توغرا تەلەپپۇز قىلالمايدىكەن» ، كېيىن ئۇ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ يەنە : «بىزنىڭ بوۋىلىرىمىز تۈركلەرنىڭ يەرلىرىنى ئۇ يەرلەرنى بېسىۋالغان سامانىيلار ئەۋلادلىرىنىڭ قولىدىن تارتىۋالغانىكەن» دەيدۇ . ئاپتور بۇ يەردە بۇ گەپلەرنى ئۆزىنىڭ شەخسىي گېپى سۈپىتىدە ئەمەس ، بەلكى باشقىلاردىن ئاڭلىغان سۆز سۈپىتىدە بايان قىلىدۇ . بۇ مەنبەدە : «ئىزامىدىن ئىسراپىل توغان تېگىن بىننى مۇھەممەد چاقىر توڭا خان ئۆزىنىڭ دادىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى ماڭا ئېيتىپ بەردى» دېيىلگەن. بۇ يەردە يەنە « قمق » (قۇمۇق — تەرجىماندىن) دېگەن بىر ئەمىرنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ ، بۇ نامنى بىرنەچچە يەردە ئەسلەپ ئۆتىدۇ[1] .

يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك ، ئىلى دەرياسى بويىدا ياشاپ كەلگەن خەلقلەر ، ئېنىقراق ئېيتقاندا تۇخسىلار ، ياغمىلار ۋە چىگىللەر قارىغاندا ، مۇسۇلمانلاردىن بولسا كېرەك . ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ ئالدىنقى چېگرىلىرى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالى ، بالقاش كۆلىگە تۇتىشىدىغان يەرلەر بولغان بولسا كېرەك . بالقاش كۆلى تەرىڭكۆل (تېرەن كۆل) نامىدىمۇ يولۇقىدۇ . بۇ سۆز ئوغۇز تىلىدا ئومۇمەن ، بىرەر نەرسىنىڭ موللۇقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلغان[2] . قارىغاندا ، بالقاش كۆلى مۇشۇ رايوندا ئەڭ چوڭ كۆل بولغاچقا شۇ نام قوللىنىلغان بولسا كېرەك[3] . ئىلى دەرياسى بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ دەيدىغان

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 321 ـ بەت (مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆزى ۋە ئەسىرى توغرىسىدا مالوفنىڭ «يادىكارلىقلار» دېگەن ئەسىرىنىڭ 314 ـ ، 315 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن) .

② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 ـ توم ، 99 ـ ، 273 ـ بەتلەر .

③ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 ـ توم ، 380 — 384 ـ بەتلەر .

سۆز ، خاتىرىلەردە ئۇچرىمايدۇ . كۆلدىن ئانچە يىراق بولمىغان بىر يەردە «ئىككى ئۇگۇز» (ئىككى دەريا) نامىدا بىر شەھەر بولغان . بۇ شەھەر ئىلى دەرياسى بىلەن يەنە بىر دەريا يافەنج[1] دەرياسى ئارىلىقىغا جايلاشقان بولغاچقا شۇ نام قويۇلغان ئىكەن . لېكىن مەھمۇد كاشغەرىنىڭ كىتابىغا قوشۇمچە قىلىنغان خەرىتىدە يافەنج دەرياسى ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا ، ئىككى ئۇگۇز شەھىرى بولسا ، ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدا قىلىپ كۆرسىتىلگەن[2] . ياۋروپالىق ساياھەتچى رۇبرۇك 1253 ـ يىلى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى ئېكۇيىس (Equius)[3] دېگەن شەھەردىن ئۆتكەن . ئېھتىمال ، رۇبرۇك «ئىككى ئۇگۇز» دېگەن شەھەر نامىنى ئاڭلىغان بولۇشى ھەمدە ئۇنى «لاتىن پەدىسىدە» يازغاندا يۇقىرىقىدەك يېزىپ قويغان بولسا كېرەك . ئىككى ئۇگۇز شەھىرىنىڭ يېنىدا يەنە «قاملانچۇ» نامىدا[4] بىر شەھەر بولغان ئىكەن . قارىغاندا شۇ يەردە يەنە كۇمى تالاس دېگەن شەھەر بولغان بولسا كېرەك . بۇ ئىسلام تارقىلىپ بارغان چېگرا شەھەر بولسا كېرەك . بۇ شەھەر ئىلى دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىغا — شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇشى مۇمكىن . باشقا بىر ئورۇندا بۇ شەھەر ئۇيغۇرلار يەرلىرىنىڭ چېگرىسى[5] دەپ كۆرسىتىلگەن . ئۇ يەرنىڭ شىمالىدا يامار دەرياسى ئاقىدىكەن .[6] ئۇ ئېھتىمال ، ئېمىل دەرياسى بولسا كېرەك . بۇ يەر ھازىر چۆچەك شەھىرىگە قاراشلىق . «بۇ يەردە ياباقۇلار ئولتۇراقلاشقان» . ياباقۇ دېگەن بۇ ئىسىمنىڭ كىچىك بىر دەريانىڭ ئىسمى بولۇپ قېلىشى تاسادىپەن توغرا كېلىپ قالغان بىر ئىش بولسا كېرەك . پەرغانە

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 58 ـ بەت .
② مەھمۇد كاشغەرىنىڭ كىتابىدا كەلتۈرۈلگەن خەرىتە ھەققىدە ئۇمنياكوفنىڭ «تۈركىلەرنىڭ قەدىمكى دۇنيا خەرىتىسى» دېگەن ماقالىسىغا قارالسۇن .
③ مىشىل ۋە رايتلار تۈزگەن «رۇبرۇك» نامىلىق ئەسەرگە قاراڭ ، 289 ـ بەت .
④ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 ـ توم ، 184 ـ بەت .
⑤ يۇقىرىقى ئەسەر ، 3 ـ توم ، 177 ـ بەت .
⑥ يۇقىرىقى ئەسەر ، 1 ـ توم ، 75 ـ بەت ؛ 2 ـ توم ، 51 ـ بەت .

چېگرىسىدا ئۆزگەندگە يېقىن بىر جايدا ياباقۇ دېگەن نامدا كىچىكرەك بىر دەريا بولغان[1] .

مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز ئەسىرىدە بۇ خەلقنىڭ نامى (ياباقۇ) بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ يات دىندىكىلەرگە قارشى ئېلىپ بارغان چوڭ ھەربىي يۇرۇشلىرىنى باغلاپ كۆرسىتىدۇ . ئېيتىلىشىچە ، ئارسلان تېگىن قوماندانلىقىدىكى 40 مىڭ كىشىلىك ئىسلام قوشۇنى بۇگە بۇدراچ[2] باشچىلىقىدىكى دىنسىزلارنىڭ 700 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى ئۇستىدىن غەلىبە قىلغان . بۇ قېتىمقى ھەربىي يۇرۇشكە دائىر قوشاقلاردا ئىسلام قوشۇنلىرىنىڭ ئىلى دەرياسى ۋە يامار دەرياسىدىن ئۆتكەنلىكى تەسۋىرلىنىدۇ . بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا مۇسۇلمانلارغا قارشى تەرەپتە باسىللارمۇ بولغان . بۇ ئۇرۇش مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز ئەسىرىنى يېزىشتىن سەل بۇرۇن-راق بولغاچقا ، ئۇ بۇ ئۇرۇشقا قاتناشقان قارشى تەرەپتىكى بىرەر كىشى بىلەن بىۋاسىتە پاراڭلاشقان بولۇشى مۇمكىن . شۇنداق بولسىمۇ بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ھەققىدە ھەرخىل رىۋايەتلەر مەيدانغا كەلگەن . بۇ رىۋايەتلەر شۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا قاتناشقانلارنىڭ سانى ، جۇملىدىن يات دىندىكى ئەسكەرلەرنىڭ سانى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . يايلاقتىن شۇنچىۋالا نۇرغۇن ساندا قوشۇن چىقىش ، كۆچمەن تۇرمۇش شارائىتىدا مۇمكىن بولمايدىغان ئىش-تۇر ، ئەلۋەتتە . بۇنداق خىيالىي سانلار باشقىلارنىڭ كۆچمەنلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشلىرى توغرىسىدىكى رىۋايەتلىرىدە ، جۇملە-دىن ، چىڭگىزخاننىڭ ھۇجۇملىرى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردە بىزگە ئومۇمەن يولۇقۇپ تۇرىدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىي ياباقۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ تىلىدىن باشقا تۈركىي تىلنىمۇ بىلەتتى ، دەپ كۆرسەتكەن بولسىمۇ ، ئۇلارنى

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 ـ توم ، 27 ـ بەت ؛ قارا دەريا دېگەنگە قارالسۇن .

② يۇقىرىقى ئەسەر ، 3 ـ توم ، 172 ـ بەت .

ساپ تۇركلەردىن دەپ قارىمىغان . ئۇ بۇ خىل (غەيرى تۇركىي) خەلقلەر قاتارىغا يەنە باسمىللارنىمۇ كىرگۈزىدۇ . بىز يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، ئورخۇن مەڭگۈ تېشى يادىكارلىقلىرىدا ئۇچرايدىغان باسمىللار بەشبالىق شەھىرىگە جايلاشقان خەلق ئىكەن . بەشبالىق رايونىنى كېيىن ئۇيغۇرلار ئىگىلىگەن . «تۇركىي تىللار دىۋانى»نىڭ باسما نۇسخىسىدا بۇ خەلق (Jasmyl) («ياسمىل») دەپ يېزىلغان ، ئەمما مەھمۇد كاشغەرىيىنىڭ قولىيازمىسىدا بۇنداق خاتالىق يوق . «باسمىل» دېگەن سۆز قولىيازمىدا 1 ـ توم 399 ـ بېتىدىكى «ب» ھەرپى بىلەن باشلانغان سۆزلەر قاتارىدا «bäsbäl» سۆزىنىڭ كەينىگە ، «bašghyl» سۆزىنىڭ ئالدىغا بېرىلگەن .

كېلىپ چىقىشى جەھەتتە ساپ تۇركلەردىن بولمىغان خەلقلەر قاتارىدا تاتارلارمۇ كۆرسىتىلىدۇ . بىز ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا تاتار ئاتالغۇسىنىڭ ئۇچرايدىغانلىقىنىمۇ كۆرۈپ ئۆتتۇق . ئەمما كېيىنچە بۇ نام موڭغۇللارنى كۆرسەتكەن . مەھمۇد كاشغەرىي ئېھتىمال ياباقۇلار بىلەن بىللە موڭغۇللارنىمۇ غەيرى تۇركىي مىللەتلەر قاتارىغا قوشقان بولۇشى مۇمكىن . ئەگەر شۇنداق بولىدىغان بولسا ، موڭغۇللار شۇ چاغلاردا غەرب تەرەپكە يەنى ، تۇركىي خەلقلەر ياشىغان يەرلەرگە بېرىپ ئاشۇ تۇركىي قەبىلىلەر ئارىسىدا ياشىغان بولىدۇ . بۇلاردىن باشقا يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ياشايدىغان قىرغىزلار ، ساپ تۇركىي خەلق دەپ قارالغان . قانداقلا بولمىسۇن ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىدىن ، موڭغۇللارنىڭ تۇركىي خەلقلەرنى موڭغۇلىيىدىن سىقىپ چىقارغانلىق پاكىتى ئىسپاتلىنىدۇ . ئۆتۈكەن تاغلىرى ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرى يېزىلغان ۋاقىتلاردا تۇرك خانلىقىنىڭ باش قارارگاھى ئىدى . ئەمما ، مۇئەللىپنىڭ زامانىدا بۇ يەرنىڭ «كەڭ

دالىلىرىدا تاتارلار ياشايدۇ . ئۇلار ئۇيغۇر ئېلىگە چېگىرداش-
تۇر »[1] . جۇڭگو مەنبەلىرىگە قارىغاندا ، موڭغۇلىيىدە ھۆكۈم
سۈرگەن ئەڭ ئاخىرقى خەلق قىرغىزلار ئىدى . ئۇلار 840 ـ يىلى
ئۇيغۇرلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن ، بۇ يەرنى ئىگىلىگەن . قىرغىز-
لارنىڭ موڭغۇلىيىدىن سىقىپ چىقىرىلىشى 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا
موڭغۇللاردىن كېلىپ چىققان قىتان (Qytai,chitai, kitai) لارنىڭ
قۇدرەت تېپىپ شىمالىي جۇڭگودا دۆلەت قۇرغانلىقى بىلەن زىچ
مۇناسىۋەتلىك . ئۇلار بۇ دۆلەتكە ئۆزلىرىنىڭ نامىنى قويغان .
ۋەھالەنكى بۇ نام ھازىرقى ۋاقىتتا ، موڭغۇللار ، رۇسلار ۋە
قىسمەن مۇسۇلمان ئاپتورلىرى تەرىپىدىن قوللىنىلىدۇ ، ئەمما
غەربىي ياۋروپالىقلار ئىشلەتمەيدىغان بولدى . تۈركلەر غەرب تە-
رەپتىن جۇڭگونىڭ ئەرەبچە نامى بولغان «سىن» ئاتالغۇسىنى
قوبۇل قىلىپ ، پارسچىدىكى «چىن» شەكلىدە قوللاندى . پارسلار
ئەرەبچىدىكى «س»نى كۆپىنچە «چ» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ .
بۇنىڭدىن باشقا ، شەرق تەرەپتىن ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا ئۇچ-
رايدىغان «تابغاچ» ئاتالغۇسىنى قوبۇل قىلغان . مەھمۇد كاشغە-
ري زامانىسىدا[2] سىن ۋە ماسىن (پارسچە چىن ۋە ماچىن) نامىلە-
رى ئۆزئارا پەرقلەندۈرۈپ قوللىنىلغان ، يەنى ، ئالدىنقىسى شە-
مالىي جۇڭگونى ، كېيىنكىسى جەنۇبىي جۇڭگونى كۆرسەتكەن .
تابغاچ (مەھمۇد كاشغەري «تاۋغاچ» دەپ ئالغان) نامى بولسا ،
پەقەت كېيىنكىسىنى ، يەنى خەنزۇلار قۇرغان سۇڭ سۇلالىسىدە-
كىلەرنى كۆرسەتكەن . «تاۋغاچ» ياكى «ماچىن» يەنە «يۇقىرى
چىن» دەپمۇ ئاتالغان . ئەسلىي مەنىسىدىكى چىن ياكى «ئوتتۇرا
چىن» «خىتاي»نى كۆرسەتكەن . بۇ ئاتالغۇ شۇ چاغلاردا شۇ
يەرلەردە ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان خەلقنىڭ نامىدىن كەلگەن .

---

① مەھمۇد كاشغەري : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 123 ـ بەت .
② يۇقىرىقى ئەسەر ، 1 ـ توم ، 378 ـ بەت .

قەشقەرىيە «تۆۋەن چىن» دەپ ئاتالغان[1] . ئەھۋاللارغا قارىغاندا «تاۋغاچ» ئاتالغۇسى باشقا مەنىلەردىمۇ ئىشلىتىلگەن بولسا كېرەك . خۇددى ھازىرقىغا ئوخشاشلا ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى مەدەنىيەت بۆيۈملىرى چىنلىقلارغا مەنسۇپ دەپ قارالغان . مۇشۇ مەنىدە مەھمۇد كاشغەرىي «قۇرئان كەرىم»دە زىكرى قىلىنىدىغان ئەرەبچە «ئاد» دېگەن خەلق نامىنى «تاۋغاچ» ئاتالغۇسى بىلەن سېلىشتۇرىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ يەردە قاراخانىيلار خانلىقى ئىشلەتكەن «تاۋغاچ خان» ئۇنۋانىنى خاتا ھالدا يۇقىرىدا ئېيتىلغانلار بىلەن باغلاپ ، ئۇنىڭ مەنىسىنى «ئۇلۇغ ۋە قەدىمكى پادىشاھ» دەپ چۈشەندۈرىدۇ . شۇنىسى ئېھتىمالغا يېقىنكى ، بۇ ئۇنۋان بۇرۇن جۇڭگو بىلەن قوشنا خەلقلەردىن قالغان ۋە تۈركىلەرنىڭ جۇڭگودىكىدەك ئىمپېرىيىگە ئىگە بولۇش ئارزۇسى تۈرتكىسىدە رويابقا چىققان بولۇشى مۇمكىن . بۇ ئۇنۋان يەنە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تەڭگىلىرىدىمۇ ئەرەبچە «مەلىكۇسسىن» («چىننىڭ شاھى») دەپ تەرجىمە قىلىنىپ يېزىلغان .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كىتابىدا يەنە 1020 ـ يىلى ئەتراپىدا گەنجۇدا ئۇيغۇرلار ھاكىمىيىتىنى ئىگىلىۋالغان تاڭغۇتلارمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ . ئۇنىڭدا چىن بىلەن تاڭغۇتلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا «قاتۇن سىنى» دەپ ئاتالغان غەلىتە تۈركچە نامدىكى بىر شەھەر ئورۇنلاشقان دەپ بايان قىلىنىدۇ (بۇ «ئايالنىڭ ھەيكەلى» ، «خانىشنىڭ ھەيكىلى» ياكى «خانىشنىڭ قەبرىسى» دېگەنلىك بولىدۇ)[2] . بۇ نام چۈشەندۈرۈلمەيدۇ . بۇ شەھەرگە شۇنىڭ نامى قويۇلغان دەپ كۆرسىتىلىدىغان بىرەر ھەيكەلمۇ تىلغا ئېلىنمىغان . پەقەت بۇ يەردە «قاتۇن سىنى» نامىدىكى شەھەر ئاھالىلىرى بىلەن تاڭغۇتلار ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن قانداق-

---

① ئوتتۇرا ئەسىردىكى جۇڭگو ۋە ئۇنىڭ ئايرىم قىسىملىرىنىڭ نامى ھەققىدە ، پېللىئوتنىڭ ماركوپولو توغرىسىدىكى ئەسىرىنىڭ 264 — 278 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن .

② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 ـ توم ، 101 ـ ، 240 ـ بەتلەر . بىرۇنىنىڭ يازغانلىرىدىمۇ قاتۇن سىنى دېگەن ئاتالغۇ ئۇچرايدۇ .

تۇر بىر ئۇرۇش تىلغا ئېلىندۇ . ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، بۇ ئۇرۇش تاڭغۇتلارنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاخىرلاشقان .

ئومۇمەن ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۇ ياكى بۇ شەھەرلەر توغرىسىدا بەرگەن قىسقا ئىزاھلىرىغا قارىغاندا ، بىزگە يېتىپ كەلمىگەن بىر تارىخىي ماتېرىيالنىڭ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قولىدا بولغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ . ئەگەر شۇ ماتېرىيال قولىمىزدا بولغان بولسا ، ئۇ بىزنى ناھايىتى ئەھمىيەتلىك مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلىگەن بولار ئىدى . مەسىلەن ، ئۇنىڭدا «سىغۇن سەمۇر» دېگەن بىر يەر نامى كۆرسىتىلىدۇ . بۇ يەردە بۇغراخانغا زەھەر بېرىلگەن ئىسكەن . ئەمما ئۇ قايسى بۇغراخان ئىكەنلىكى ئۇستىدە توختالمايدۇ[1] . يەنە ئىنچكەنت دېگەن بىر شەھەرنى تىلغا ئالىدۇ . بۇ مەشھۇر «مۇقەننا»لارغا قاراشلىق شەھەر ئىكەن ، ئەرەب قوشۇنلىرى كۆپپارلار بىلەن ئۇرۇش قىلغاندا ۋەيران بولغانىكەن[2] . ھازىرچە مەلۇم بولغان مەنبەلەرگە قارىغاندا ، مۇقەننا كۆپپارلىرى (8 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا) ۋە ئۇلارنىڭ تۇركلەر بىلەن بولغان ھەمكارلىقى ھەمدە خەلىپە قوشۇنلىرىغا قارشى كۆرەشلىرى توغرىسىدا شۇنداقلا بۇ يەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئاملىرى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات يوق .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كىتابىدا تىل ئىلىمىگە دائىر ماتېرىياللار ناھايىتى كۆپ . بۇلارنىڭ ئىچىدە تۇرك شېئىرىيىتىنىڭ نۇرغۇن نەمۇنىلىرى ، خەلق سەنئىتى ۋە مەدەنىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان نۇرغۇنلىغان سۆزلەر بار . بۇلار 11 ـ ئەسىردىكى تۇركلەرنىڭ ھاياتى ھەققىدە مەلۇم چۈشەنچىگە ئىگە قىلىدۇ ، تۇركلەرنىڭ ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنكى مەنۋى مەدەنىيىتى ۋە ماددىي مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . ئۇ چاغلاردا ئىسلام دىنى ، بولۇپمۇ ئىرانىنىڭ تەسىرى تۇرك-

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۇركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 343 ـ بەت .
② يۇقىرىقى ئەسەر ، 3 ـ توم ، 323 ـ بەت .

لەرنىڭ مىللىي ئەنئەنىلىرى ئۇستىدىن تېخى تولۇق غەلىبە قىلىمىغان ئىدى . ئۇ ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىنى بۇ لېكسىيىلەردە تولۇق بايان قىلىش مۇمكىن ئەمەس . بۇنىڭ ئۈچۈن بۇ مەسىلىلەرنى مەخسۇس تەتقىق قىلىش كېرەك① . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئوغۇزلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر توغرىسىدا بەرگەن مەلۇماتلىرى ئۇستىدە بىر قۇر توختىلىپ ئۆتكەندىن كېيىن ، بۇ ماتېريىاللارنىڭ بەزى تەرەپلىرى توغرىسىدا كېيىنكى لېكسىيىلىرىمدە سۆزلەپ ئۆتۈشكە تىرىشىمەن . تۈركلەرنىڭ مەدەنىيەت ئەھۋاللىرى توغرىسىدا ئومۇمىي باھا بېرىپ ئۆتۈش ئۈچۈن مەھمۇد كاشغەرىي بىزگە قالدۇرغان شېئىرىي نەمۇنىلەرنى مۇئەييەن بىر ئورۇندا ياشىغان تۈركلەرگە مەنسۇپ دەيلى دېسەك ، ئۇلارنىڭ تارقالغان يەرلىرى ۋولگا دەرياسى بويىدىن تاكى جۇڭگونىڭ چېگرىلىرىغا قەدەر يېتىپ بارىدۇ ، شۇنىڭ ئۈچۈن قايسى شېئىرلار قايسى رايوندا ياشىغان تۈركىي خەلقلەرگە — شەرقتىكىلەرگە ياكى غەربتىكىلەرگە ئائىت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىش ئاسانغا چۈشمەيدۇ . مۇشۇ مەدەنىي تۈرمۇشنىڭ تۈرلۈك ساھەلىرىگە مەنسۇپ بايانلار ۋە مەلۇماتلارنى — قاغان ئوردىسىنىڭ تەشكىلىي ئەھۋالىدىن باشلاپ ئىدارە قىلىش قائىدە - تەرتىپلىرىگىچە ، مەدەنىي ھاياتنىڭ ھەممىلا تەرەپلىرى ، خەلق تۈرمۇشىدىكى ئۆرپ - ئادەتلەرگىچە بولغان ئەھۋاللارنىڭ قايسى ئورۇن ۋە قايسى خەلقلەرگە مەنسۇپلۇقىنى ئېنىق مۇقىملاشتۇرۇشمۇ تەس .

① ئىبراگىموف ۋە خراكوۋىسكىلارنىڭ «ماتېرىياللار توپلىمى» ، ئاخالنىڭ «مەھمۇد كاشغەرىنىڭ دىۋانى» دېگەن ئەسەرلەرگە قارالسۇن .

ئالتىنچى لېكسىيە

تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئامۇ دەريا سىستېمىسىدىكى رايونلارغا كېلىشى 10 ـ ئەسىردە ئۇلارنىڭ باشقا يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىش ھەرىكىتىدىن خېلىلا بۇرۇن يۈز بەرگەنىدى . ئېھتىمال ، ئاشۇ بۇرۇن كەلگەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەۋلادلىرى ھېلىمۇ شۇ يەرلەردە ياشاۋاتقان بولۇشى مۇمكىن . 7 ـ ئەسىردە[1] ئەرەبلەر بۇ يەرلەرنى ئىگىلىۋالغاندا ، بەدەخشاندا قارلۇقلارنى بايقىغان ئىكەن . ھازىر بەدەخشاندا ياشاۋاتقان ئۆزبېك قەبىلىلىرى ئىچىدە يەنىلا قارلۇق قەبىلىسى بار[2] . 16 ـ ئەسىردە ئۆزبېكلەر بەدەخشاننى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن ، بۇ قەبىلە ناملىرىنىڭ بۇنداق ئوخشاش ئاتىلىپ كېتىشى بىزنى ، بۇ ئۆزبېكلەر تەركىبىگە بۇرۇن شۇ يەرلەردە ياشىغان تۈركىي قەبىلىلەرمۇ سىڭىپ كىرگەنىكەن ؟ دېگەن پەرەزگە كەلتۈرىدۇ . ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرى ئامۇ دەريا سىستېمىسىدىكى جەنۇبىدا خەلىپە قوشۇنلىرى ۋە ئۇلارنىڭ شۇ يەرلەرگە تەينىلەنگەن ۋالىي (نائىب)لىرىنىڭ تاللانغان ئەسكەرلىرى ئىچىدە ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان تۈركلەردىن باشقا ، خالاچ نامىدىكى بىر تۈركىي خەلقنىڭمۇ بارلىقىنى تىلغا ئالىدۇ . ھازىرقى ۋاقىتتا ، ئىراندا ياشاۋاتقان تۈركىي خەلقلەر[3] ئىچىدىمۇ «خالاچ» نامىدىكى قوۋۇم بار . تۈركىي خەلقلەر بۇ خەلقنىڭ نامىنى ئەھۋاللارغا قارىغاندا «قالاچ» دەپ تەلەپپۇز قىلسا كېرەك . بۇ

---

① ياكى 8 ـ ئەسىردە ، تەبەرىنىڭ كىتابىنىڭ 2-توم 12-بېتىگە قارالسۇن (ماندىلىشتام : «ماتېرىياللار» ، 159-بەت ؛ كلياشتورنىي : «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى» ، 148 ـ بەتلەرگە سېلىشتۇرۇلسۇن) .

② شانىيازوفنىڭ «ئۆزبېك — قارلۇقلار» دېگەن كىتابى بىلەن سېلىشتۇرۇلسۇن .

③ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 ـ توم ، 603 ـ بەت ؛ خالاچ ھەققىدە شۇ بەتكە قارالسۇن .

خەلقنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا راشىدىددىنمۇ توختىلىپ ، بۇ ئاتالغۇ «قال ئاچ» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ . بۇ ئاتالغۇ ئۇستىدە مەھمۇد كاشغەرىيمۇ توختىلىپ[1] «خالاچ» دېسەكمۇ ياكى «قالاچ» دېسەكمۇ بۇ ئوغۇزلارغا مەنسۇپ خەلق دەيدۇ . راشىدىددىن ئوغۇزلارنىڭ 24 قەبىلىسى بار ، دەپ كۆرسىتىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي بولسا 22 دەپ كۆرسىتىپ ، بۇ ئەسلىدە 24 ئۇرۇق ئىدى ، كېيىن بۇلارنىڭ ئىچىدىن خالاجلارنىڭ ئىككى قەبىلىسى ئايرىلىپ كەتكەن[2] ، دەيدۇ . بىر قىسىم كىشىلەر خالاجلارنىڭ بىرقىسمى ئۆزلىرىنىڭ تىللىرىنى يوقىتىپ ، ئافغان خەلقى ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن ، ئافغانلار ئىچىدىكى «گىلزەي» قەبىلىسى شۇ سىڭىپ كەتكەن خالاجلار ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ . ئەمما بۇنداق قاراشقا قارشى چىققۇچىلارمۇ بولۇپ ، ئۇلار ئافغان تىلىنىڭ فونېتىك قانۇنىيەتلىرىگە قارىغاندا ، يۇقىرىقى پەرەز پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ ، دەيدۇ . ھىندىستاندىكى سىياسىي تارىخىدا بىر چاغلاردا خالاجلار چوڭ رول ئوينىغان . ئۇلارنىڭ نامى «خالج» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان . ئىراندىكى خالاجلارنىڭ بىر قىسمى ھازىرغىچە تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىكەن . قارىغاندا ، ئۇلارنىڭ تىلىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى ، ئۇلارنىڭ شۇ يەرلەردە كۆپ سانلىق بولغان ئوغۇزلار[3] بىلەن ئالاقىلىشىپ تۇرغانلىقىدىن بولسا كېرەك .

ئوغۇزلارنىڭ ئىستېلا ھەرىكىتى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئىستېلاسىدىن ماھىيەت جەھەتتە پەرقلىنىدۇ . قاراخانىيلار خان-

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 ـ توم ، 306 ـ بەت ؛ راشىدىددىننىڭ ئەسىرىنىڭ رۇسچە تەرجىمىسى ، 1 ـ توم ، 1 ـ كىتاب ، 85 ـ بەت .

② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 155 ـ بەت ؛ 3 ـ توم ، 307 ـ بەت (تولىستوفنىڭ «غۇزلارنىڭ شەھەرلىرى» دېگەن ئەمگىكىنىڭ 78 — 83 ـ بەتلىرىدىكى مەھمۇد كاشغەرىي بىلەن راشىدىددىننىڭ بايانلىرى ھەققىدىكى سېلىشتۇرما تەھلىلىگە قارالسۇن) .

③ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم ، 1 ـ قىسىم ، 552 ـ بەتتىكى خالاچ ۋە ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى ھەققىدە بېرىلگەن مەلۇماتلارغا ، شۇنداقلا ۋ.ماسسون ۋە رومودىنلارنىڭ «ئافغانىستان تارىخى» دېگەن ئەمگىكىنىڭ 21 ـ ، 271 ـ ، 276 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن .

لىقى سامانىيلار دۆلىتىنى بويسۇندۇرۇۋېلىشتىن بۇرۇنلا ئۆز ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇپ بولغان ، بويسۇندۇرۇۋالغان يەرلىرىنى بولسا ئىمپېرىيىنىڭ تەركىبىگە قوشۇۋالغان خالاس . ئوغۇزلار-نىڭ رەھبەرلىرى باشقىلارنىڭ يەرلىرىنى بويسۇندۇرۇۋېلىپ ، شۇ يەرلەردە ئۆز دۆلىتىنى قۇرۇش ئۈچۈن ئۆزلىرى ياشاپ تۇرغان ئەلدىن ئايرىلغان ، كېيىن ئۆزلىرى بويسۇندۇرۇۋالغان يەرلەرگە قۇرغان دۆلىتىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ بۇرۇن ئۆزلىرى ياشىغان ئەلنى بويسۇندۇرۇۋالغان .

ئوغۇز خەلقلىرىنىڭ-مۇ خۇددى قارلۇق خەلقلىرىنىڭكىگە ئوخشاش قاغانى يوق ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئەسىرى ۋە باشقا مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە ، ئىراندا ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى قۇرغان ئوغۇزلارنىڭ باشچىسى «سۈ باشى» (sü bašy — لەشكەر بېشى) دەپ ئاتالغان ، ئۇنىڭ ئىسمى بولسا ، ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ ئىملا قائىدىسى بويىچە «سلجوق» دەپ يېزىلغان ، ياۋروپا ئالىملىرى ئۇنى «سەلجۇق» دەپ تەلەپپۇز قىلغان . بۇ تەلەپپۇز تۈركىي تىل فونېتىكىسىدىكى ئاۋاز گارمونىيىسى قائىدىسىگە ماس كەلمىگەن بولسىمۇ ، بۇ نام ياۋروپا ئىلىم ـ پېنىدە مۇقىملىشىپ قالغان . يېڭى زامان ئالىملىرى تۈركىي تىل فونېتىكىسىنىڭ قائىدىلىرى بىلەن ئوبدان تونۇشقاندىن كېيىن ، يۇقىرىقى خاتالىقنى تۈزىتىش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىپ بۇ ئاتالغۇنى سالجۇق دەپ ئاتايدىغان بولدى . ئەمما تۈركچە تېكىستلەر بۇنىڭ توغرا تەلەپپۇزىنىڭ «Selğük, Selčük»[1] ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىۋاتىدۇ . بۇ خىل تەلەپپۇزنى بىز مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يازغانلىرىدىنمۇ كۆرىمىز[2] . قەدىمكى تۈركىي تىلدا يېزىلغان «كىتابى دەدە قورقۇت» ۋە ئۇنىڭدىن باشقا مەنبەرلەردىمۇ ، جۈملىدىن 16 ـ ئەسىردىكى ئوسمانىيلارنىڭ كىتابلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ ، شۇنداقلا

---

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 ـ توم ، 548 ـ بەت .
② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 397 ـ بەت .

سۇلتان سۇلايمان دەۋرىدە شېئىرىي شەكىلدە يېزىلغان ، ئاپتورى نامەلۇم تارىخىي ئەسەردە يولۇقىدۇ (مەزكۇر ئەسەر ھىجرىيە 950-يىلى ، مىلادىيە 1543 — 1544-يىللاردا يېزىلغان بولۇپ ، بۇ ئەسەرنىڭ ھىجرىيە 954 ـ يىلى ، مىلادىيە 1547- ، 1548-يىللىرى يېزىلغان قولىيازمىسى «خالىس ئەپەندى ، №7340 » نومۇر بىلەن كونىستانتىنوپول ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا) .

سالجۇقنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان پائالىيەتلىرى تۆۋەندىكىلەردىنلا ئىبارەت : ئۇنىڭ ئۆزى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ؛ سىر دەرياسى بويىدىكى مۇستەملىكە ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان مۇسۇلمانلارنى ئوغۇزلارغا ئولپان تۆلەشتىن ئازاد قىلغان . بۇداق ئەھۋالدا بۇ يەردىكى مۇستەملىكە ھالىتىدىكى مۇسۇلمان ئاھالىلەر بىلەن سالجۇقنىڭ ئەۋلادلىرى يېقىن ئۇتۇشى لازىم ئىدى . ئەمما بىزلەرگە 11 ـ ئەسىرگە كەلگەندە جەند شەھىرىنىڭ شاھ مالىك ئىسىملىك مۇسۇلمان ھۆكۇمرانىنىڭ سالجۇق خانلىقىنىڭ ئەشەددىي دۇشمىنى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەنلىكى مەلۇم . ئوغۇزلار غەربكە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇن موڭغۇلىيىدە دۆلەت تۈتۈپ تۇرغانىدەك دۆلەت تۈتۈش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم بولغان بولسا كېرەك . ئۇلار 6 ـ ئەسىردە موڭغۇلىيىدە قۇرغان دۆلەت ، كۆچمەن تۈركىي خەلقلەر قۇرغان دۆلەتلەر ئىچىدىكى ئەڭ زور ۋە ئەڭ كۈچلۈك ئىمپېرىيە ئىدى (پەقەت كېيىن قۇرۇلغان موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدىن قالسىلا بىرىنچى ئورۇندا تۇراتتى) . ئۇلار ئۇ يەردە جۇڭگولۇقلارنىڭ ھۆكۇمرانلىقىدىن بىرنەچچە قېتىم قۇتۇلۇپ ، خارابلاشقان دۆلىتىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرگەندى . بۇ يەردە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، خانلار شەرقتىكى بۇ دۆلەتنىڭ شان ـ شۆھرىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بۇ يەردىكى خەلق رايى بىلەن ھېسابلىشىشقا توغرا كەلگەن .

خان ئۆز نامىدىن قالدۇرغان يادىكارلىقلاردا توققۇز ئوغۇزلار ياكى ئوغۇزلار توغرىسىدا توختىلىشقا توغرا كەلگەندە ، ئۇلارنى ئۆز خەلقىم دەپ ئاتاشنىڭ ئورنىغا ، ئۆزىگە قارشى چىققۇچى ئىسيانچىلار دېگەن سەلبىي مەزمۇنلاردا بايان قىلغان . كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىدىكى كەڭ يايلاقلاردا مەيلى ئوغۇزلار بولسۇن ياكى تۈركمەنلەر بولسۇن ، سىياسىي جەھەتتە بىرلىككە كېلەلمەگەن ، ئىچكى ئۇرۇشلار توختىمىغان . ئوغۇز خەلقىنىڭ ئايرىم قىسىملىرى كەڭ كۆلەمدە يۇرۇش قىلغان ۋە يىراق ئەللەرگە كۆچۈپ كەتكەن . ۋەھالەنكى بۇ ھەربىكەتلەر پۈتۈن ئوغۇزلارنىڭ بىرلىكتە قىلغان ھەربىكىتى ئەمەس ئىدى . بىراق شۇنىسى كىشىنى ھەيران قالدۇرۇدىكى ، ھېچقاچاندا بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ ئۇيۇشالمىغان دەل مۇشۇ ئوغۇزلار ئەڭ كۈچلۈك ، قۇدرەتلىك ۋە ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۈرغان تۈركىي خەلقلەر دۆلىتىنى قۇردى ، جۈملىدىن بۇ بۇگۈنكى تۈركىيىنىمۇ (ئوسمان ئىمپىرىيىسىنىمۇ) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

6 — 8 ـ ئەسىرلەردىكى تۈرك ئىمپىرىيىسىدىن كېيىن ، غەرب تامان كېڭەيگەن ئوغۇزلار تارىخىدىكى ئەڭ بۇرۇنقى مەلۇمات 9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا پەچەنەكلەرنىڭ غەربكە سىلجىغان پائالىيىتى ھەققىدىكى مەلۇمات بولدى . 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاۋۋالقى يېرىمىدا ئۆتكەن ۋىزانتىيە ئىمپىراتورى كونىستانتىن باگرا نارودنىي ، پەچەنەكلەرنىڭ بۇ ھەربىكىتى بۇنىڭدىن (بۇ ئىمپىراتور ئۆزى ياشاپ تۈرغان ۋاقىتتىن) 50 يىل بۇرۇن يۈز بەرگەنىدى ، دەپ كۆرسەتكەن . راشىددىن ۋە مەھمۇد كاشغەرىيمۇ پەچەنەكلەر توغرىسىدا توختىلىدۇ ۋە پەچەنەكلەرنى ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ بىرسى ئىدى ، دەپ كۆرسىتىدۇ . شۇ چاغدىكى رۇس تارىخچىلىرى «پەچەنەك» دېگەن بۇ ئاتالغۇنىڭ يېزىلىشىنى گىرىكلارنىڭ يازغانلىرىدىن سەل باشقىچىرەك يازغان . گىرىكلار شۇ چاغدا « nalolváxoL » دەپ يازغان . ئەھۋالغا قارىغاندا ، رۇسلار بۇ ئاتال-

غۇنىڭ تەلەپپۇزىنى شۇ ۋاقىتلاردا بىۋاسىتە ئاڭلىغانلىرى بويىچە يازغان بولسا كېرەك ، بۇ يازغانلىرى توغرا بولۇپ چىققان . بۇرۇن بۇ ئاتالغۇ توغرىسىدا : بۇرۇن تۈركچە «بىجەنەك» (كۈيئوغۇل) دېگەن بىر ئاتالغۇ بولغان ، پەچەنەك دېگەن بۇ ئاتالغۇ شۇنىڭدىن كەلدىمىكىن ؟ دېگەن پەرەزلەر بولغان . ئەمما مەھمۇد كاشغەرىي يازغانلىرىدا ئېنىق قىلىپ «پەچەنەگ» دەپ تەلەپپۇز قىلغان[1] .

قارىغاندا ، پەچەنەكلەر ئوغۇزلاردىن ناھايىتى بالدۇرلا ئايرىلىپ چىققان بولسا كېرەك . چۈنكى 9 ـ ئەسىردىكى ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرى پەچەنەكلەرنى يېڭى ماكانلىرىغا كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇنلا ئايرىم خەلق سۈپىتىدە بايان قىلىدۇ . پەچەنەكلەر يېڭى يەرلەرگە كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇن ھازار قەبىلىلىرىنىڭ شەرقىي قوشنىسى سۈپىتىدە يايىق دەرياسى (ئۇرال دەريا-سى دەپمۇ ئاتىلىدۇ — تەرجىماندىن)نىڭ ئەتراپىدا ياشىغان . ئىبن فەزلان 922 ـ يىلى بىر قىسىم پەچەنەكلەرنىڭ يايىق دەرياسى بويىدا بولغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ[2] . پەچەنەكلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى ھازار قەبىلىلىرىنىڭ يەرلىرىدىن ئۆتۈپ جەنۇبىي روسىيىگە كېلىپ جايلاشقان ۋە سۈئىيە توسلاق زامانىسىدىن باشلاپ كىيىۋ شەھىرىگە تەھدىت سېلىپ تۇرغان . رۇس سالنا-ملىرىدا پەچەنەكلەرنىڭ رۇس يەرلىرىگە قىلغان ھۇجۇملىرى ۋە رۇس كىنەزلىرىنىڭ پەچەنەكلەرگە قارشى قىلغان ئۇرۇشلىرى پات ـ پات ئۇچراپ تۇرىدۇ . كونستانتىن باگرا نارودنىي (كونس-تانتىن پورپۇروگېنىتوس) پەچەنەكلەرنىڭ پائالىيەتلىرى توغ-رىسىدا نۇرغۇن مەلۇمات بېرىدۇ ۋە پەچەنەكلەرنىڭ ئۇرۇقلىرىنى-

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 57 ـ بەت ، باشقا بەتلەردىمۇ بار . پەچەنەكلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تارىخى توغرىسىدا كلياشتورنىينىڭ «قەدىمكى تۈركىي تىللار يادىكارلىقلىرى» دېگەن كىتابىنىڭ 163 — 167 ـ ؛ 177 — 179 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن .

② كوۋالىۋسكى نەشرگە تەييارلىغان «ئىبن فەزلان» (1956 ـ يىل) نامىلىق ئەسەرنىڭ 130 ـ بېتىگە قارالسۇن .

مۇ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ .

11 ـ ئەسىردە هازار پادىشاهلىقى يوقالغاندىن كېيىن ، ئو-غۇزلار ۋولگا دەريا سىدىن ئۆتۈپ جەنۇبىي روسىيىگە كۆچۈشكە باشلىغان . بۇ ۋاقىتتا ، ۋىزانتىيە مەنبەلىرىدە ئۇلار Uz (ئۇز) شەكلىدە خاتىرىلەنگەن . رۇس يىلنامىلىرىدا بولسا بۇ خەلق « Tork» — تۈركلەر دەپ ئاتالغان . بۇ ئوغۇزلار ئۆزلىرىنىڭ يېقىن قېرىنداشلىرى بولغان پەچەنەكلەر بىلەن بىرلەشمەي ، ئەكسىچە ئۇلارغا قارشى ئۇرۇشقا ئاتلانغان . پەچەنەكلەر بولسا ئو-غۇزلاردىن قېچىپ بالقان يېرىم ئارىلىغا كېلىۋېلىشقا مەجبۇر بولغان ، ئوغۇزلار پەچەنەكلەرنىڭ كەينىدىن قوغلاپ بالقانغىچە كەلگەن . بۇ چاغلار ۋىزانتىيىگە قاراشلىق كىچىك ئاسىيا (ئاناتو-لىيە يېرىم ئارىلى)غا باشقا ئوغۇزلار هۇجۇم قىلىپ تۇرغان چاغلار ئىدى . بۇ ئوغۇزلار بۇ يەرگە سالجۇقنىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن بىللە كەلگەندى . ئەينى چاغدا ۋىزانتىيىگە قاراشلىق كىچىك ئاسىيا ۋە شۇنىڭدەك بالقان يېرىم ئارىلى تەرەپ ـ تەرەپتىن كەلگەن تۈركىي خەلقلەر بىلەن تولۇپ كەتكەن بولۇپ ، بۇنداق ئەهۋال ئىلگىرى يۈز بېرىپ باقمىغانىدى . بىراق ، ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ تەلىيىگە يارىشا ، بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن تۈركىي خەلقلەر بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ ئۇيۇشالمىدى . 11 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ، يەنى ئەهلىسەلىپ ئۇرۇشى باشلى-نىش هارپىسىدا ۋىزانتىيە ئىمپېراتورى ئۆزىنى خەۋپسىز هېس قىلدى . تۈركلەر ئۇنىڭ ئەتراپىنى پۈتۈنلەي قورشۇۋېلىپ تەهدىت سالغاندا ، تۈركلەرگە قارشى غەرب تەرەپتىن ياردەم سورىمىغانلى-قىغا پۇشايمان قىلدى ، ئەمدىلىكتە ئۇنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق ئى-دى .

قارىغاندا ، بۇ كۆچۈش هەرىكىتىگە ئىشتىراك قىلغان ئو-غۇزلار ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە زادى ئۇچرىمىغاندەك قىلىدۇ . 13 ـ ئەسىردىكى ئەرەب ئاپتورلىرىنىڭ

يازغانلىرىدا ساقلىنىپ قالغان بىر بايانداً ، ئۇنىڭدىن خېلىلا بالـ
دۇر بولغان ۋەقەلەر ئۈستىدە توختىلىپ ، ئوغۇزلار ئىچىدە
خرىستىئان دىندىكىلەرنىڭ بارلىقىمۇ سۆزلىنىدۇ[1] . ئوغۇزلار
ئىسلام دىنى ۋە خرىستىئان دىنى بىلەن جانلىق سودا ـ تىجارەت
قىلالايدىغان مەدەنىي رايونلاردا ، ئېنىقراق ئېيتقاندا ، خارەزمدە
توقۇنۇشقان بولسا كېرەك . خارەزملىكلەر ئىچىدە خرىستىئان
دىندىكىلەرنىڭ بارلىقىنى 11 ـ ئەسىردە خارەزمدە ئۆتكەن ئالىم
بىرۇنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ[2] . بۇ خرىستىئانلار پېرسىيە ۋە
تۇركىستاندىكى كۆپ قىسىم خرىستىئانلارغا ئوخشاش ، نېستورد-
ئان مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلماستىن ، پراۋوسلاۋ مەزھىپىگە ئېتىد-
قات قىلغان . قارىغاندا ، ئوغۇزلار خرىستىئان دىنىنىڭ مۇشۇ
مەزھىپىنى قوبۇل قىلغان[3] .

مۇسۇلمانلار سىر دەريا سۇيىغا كېلىپ جايلاشقاندىن كې-
يىن ، ئوغۇزلارنىڭ رەھبىرىنىڭ قارارگاھى بولغان يەر ۋە باشقا
يەرلەردە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئورنى ئۈستۈن ۋە مۇستەھكەم
بولدى . تۈركمەنلەرنىڭ بىر قىسمى سامانىيلار دۆلىتىگە ھەربىي
ۋەزىپە ئۆتەپ بېرىش بەدىلىگە سامانىيلار خانلىقى قارمىقىدىكى
كەڭ چارۋىچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى ئىخـ-
تىيارىغا ئېلىپ ، سامانىيلار خانلىقىنىڭ چېگرا رايونلىرىنى مۇ-
سۇلمان بولمىغان قېرىنداشلىرىدىن ساقلاپ بېرىش ۋەزىپىسىنى
ئۈستىگە ئالدى . ئەينى ۋاقىتتا ، سامانىيلارنىڭ چېگرا ئۇلۇ-
كە ـ ۋىلايەتلىرىدە ياشايدىغان تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئىسلام
مەدەنىيىتى بىلەن پىششىق تونۇش بولغان كىشىلەرمۇ بار ئىدى .

---

① زەكەرىيە قازۋىنى : «كائىناتنىڭ ئەجۋالى» ، 2 ـ توم ، 394 ـ بەت ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەتلەر . بۇ بايانلار بىرۇنى ئەمگەكلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ (بىرۇنى : «ئاسارۇل باقىيە» ناملىق ئەمگىكىنىڭ 264 ـ بېتى) . ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، بىرۇنىنىڭ يازغانلىرىنى قازۋىنىنىڭ يازغانلىرىنىڭ مەنبەسى دېسە ، بولىدىغان ئوخشايدۇ .

② بىرۇنى : «ئاسارۇل باقىيە» ، زاخاۋ نەشرى ، 296 ـ بەتلەر (تولىستوفنىڭ «يېڭى يىل ئەمگىكى» دېگەن ئەمگىكى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ) .

③ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 ـ توم ، 545 ـ بەت .

10 ـ ئەسىردىكى مەشھۇر ئەرەب پەيلاسوپى فارابى دەل تۈركىي خەلقتىن كېلىپ چىققان ئالىم ئىدى . سامانىيلار خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار خانلىقى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن ئۇرۇشلار يۈز بەرگەن چاغلاردا ، ئوغۇزلار بەزىدە ئۇ تەرەپتە ، بەزىدە بۇ تەرەپتە تۇرۇپ كەلدى . 11 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ، ئوغۇزلار غەزنەۋىلەر سۇلتانى مەھمۇد تەرەپكە ئۆتۈۋالدى . شۇ ۋاقىتتىكى پارس تارىخچىلىرى بۇ يەرلەرگە پۈتۈنلەي تەشكىلسىز كۆچۈپ كەلگەن ئوغۇزلار بىلەن سالجۇق ئەۋلادلىرىنىڭ تەشكىللەنگەن كۈچلىرىنى پەرقلەندۈرۈپ قارىغان . سالجۇق ئەۋلادلىرى ئۇ چاغلاردا ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادلىرىغا ئوخشاش پادىچى ـ چارۋىچىلار بولماستىن ، بەلكى «بويسۇندۇرغۇچى ئەمىرلەر» ئىدى[1] . ئاۋۋالقىلىرى (يەنى تەشكىلسىز ئوغۇزلار) غەزنەۋىلەر خانلىقى ۋە باشقا سۇلالىلەر ئىگىلىكىدىكى يەرلەرنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ ، ئۇلارغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن زىيان سالدى . بۇ بۇلاڭچىلىق ناھايىتى كەڭ رايونلارغا يېيىلغان بولسىمۇ ، بىراق ھېچقانداق سىياسىي ئۆزگىرىش كەلتۈرۈپ چىقىرالمىدى . كۆچمەنلەر بىر يەردىن يەنە بىر يەرگە كۆچكەندە ، ھېچبىر يەردە مۇداپىئە ئەسكەرلىرى قويمىدى ، ۋەيران بولغان شەھەرلەرنىمۇ ئەسلىگە كەلتۈرمىدى ، مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دۆلەت ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تىكلەشكىمۇ ئۇرۇنمىدى . سالجۇق ئەۋلادلىرى بولسا خۇراسانىنى دەسلەپتە بويسۇندۇرغاندىن كېيىن ، يەنى غەزنەۋىلەر خانلىقىنىڭ سۇلتانى مەسئۇد (مەھمۇدنىڭ ئوغلى) ۋاقىتىدا ئۇ يەردىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ھوقۇقلىرىنى تارتىۋېلىپ ، مەسچىتلەردە جۈمە كۈنى ئوقۇلىدىغان خۇتبىلەردە ئۆز نامىغا خۇتبە ئوقۇتتى ۋە ئۇ يەرلەردە چىقىرىلغان تەڭگىلەرگە ئۆزلىرىنىڭ نام ـ شەرىپىنى ئويدۇردى . گەرچە ئۇلار دەسلەپكى

---

① مورلي : «بەيھاقى تارىخى» ، 584 ـ بەت .

چاغلاردا بىرلىككە كەلگەن دۆلەت قۇرۇشقا ئانچە قىزىقىپ كەتمەـ
گەن بولسىمۇ ، 6 ـ ئەسىردىكى تۈرك ئىمپېرىيىسىنى ئاكا ـ ئۇكا
ئىككىيلەن قۇرغىنىغا ئوخشاش ، 11 ـ ئەسىردىكى سالجۇق ئەۋـ
لادلىرى دۆلىتىنىمۇ سالجۇقنىڭ ئىككى نەۋرىسى قۇرغانىدى .
ئەينى ۋاقىتتا ، سالجۇقنىڭ ئاكا ـ ئۇكا ئىككى نەۋرىسىنىڭ
بىرسىنىڭ ئىسمى نىشاپۇر[1]دىكى مەسچىتتە ئوقۇلغان خۇتبىدە
تىلغا ئېلىنغان ۋە شۇ يەردە قۇيۇلغان تەڭگىلەرگىمۇ ئويۇلغانـ
دى ؛ ئىككىنچىسىنىڭ ئىسمى مەرۋىدىكى[2]مەسچىتلەردە ئوقۇلـ
غان خۇتبىلەردە تىلغا ئېلىنغان ۋە شۇ يەردە قۇيۇلغان تەڭگىلەرگە
ئويۇلغانىدى . ئۇلاردا قەدەممۇقەدەم ھاكىمىيەت بىرلىكى چۈشەنـ
چىسى پەيدا بولغانىدى . شۇنىسى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇكى ،
سالجۇق تۈركلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ، خۇراسانىنى
ئىگىلىگەن ھۆكۈمرانلار ، خۇراساندا ئۆزلىرى قۇيدۇرغان تەڭگـ
لەرگە قەدىمكى ئىرانلىقلار قوللانغان ئەمەل ئۇنۋانى —
«شاھىنشاھ» ئاتالغۇسىنى تۇنجى قېتىم ئويدۇردى . مەيلى ساما ـ
نىيلار خانلىقى بولسۇن ياكى غەزنەۋىلەر خانلىقى بولسۇن ئۇلار
بۇ نامنى رەسمىي قوللانمىغانىدى . چۈنكى ئۇلار ئۆزلىرىنى ئەرەب
خەلىپىلىكىنىڭ سادىق مۇسۇلمان ئەمىرلىرى دەپ ھېسابلاپ ،
ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇنقى دۆلەت ئەنئەنىلىرىنى
ئەسلىگە كەلتۈرىۋاتىدۇ ، دېگەن گۇماندىن خالىي بولۇش ئۈچۈن
كونا ئەنئەنىلەردىن ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىپ تۇرغانىدى . «شا ـ
ھىنشاھ» دېگەن بۇ ئاتالغۇنى پەقەت باغدادقا ۋە غەربىي پېرسىـ
يىگە ھۆكۈمران بولغان شىئە مەزھىپىدىكى بۇۋەيھىلەر
جەمەتىلا قوللانغان . سالجۇق ئەۋلادلىرى غەربكە قاراپ سىلجىغانـ

---

① ھىجرىيە 428 ـ يىلى شەئبان ئېيى (مىلادىيە 1037ـ يىلى 5 — 6ـ ئايلار)دىن كېيىن ؛ «ئىبنۇل ئەسىر» ، تورىنىبىرگ نەشرى ، 9ـتوم ، 328ـبەت ؛ «بەيھاقى تارىخى» ، مورلي نەشرى ، 676ـبەت (بۇ كىتابتا بۇ ۋەقە 1038ـيىلى بولغان دەپ يېزىلغان) .

② يەنە شۇ يىلنىڭ رەجەپ ئېيىنىڭ 1 ـ ھەپتىسىدە (مىلادىيە 1037 ـ يىل ، 4 ـ ئايىنىڭ 22 ـ كۈنى) .

دىن كېيىن ، «شاھىنشاھ» دېگەن بۇ نام «ئىسلام سۇلتانى» دېگەن نامغا ئۆزگەرتىلدى . «سۇلتان» دېگەن بۇ نام ئۇلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان چاغلاردا ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى مەنىسىگە نىسبەتەن تېخىمۇ ئېنىق مەنىگە ئىگە بولدى . سالجۇقىيلار سۇلالىسىدىن باشلاپ «سۇلتان» دېگەن بۇ نام ئەڭ ئالىي ، كۈچ ـ قۇدرەتلىك ۋە مۇستەقىل ھۆكۈمرانلارنىڭلا خاس نامى بولۇپ قالغان . بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىدىكى ۋە سۈيۇرغاللىق مۇناسىۋىتىدىكى شەخسلەرگە «مالىك» (ئەرەبچە «خان» مەنىسىدە — تەرجىماندىن) ياكى «شاھ» (پارس تىلىدا «پادىشاھ» مەنىسىدە)دېگەن ئۇنۋانلار ئىشلىتىلىدىغان بولغان . مۇسۇلمانلار دۇنياسى بىر پۈتۈن بىرلىك دەپ تونۇلغان ، مۇسۇلمان دۇنياسىنى باشقۇرغۇچى «خەلىپە» دەپ ئاتالغان ، خەلىپە ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى ئىسلام سۇلتانىغا تاپشۇرغان . شۇنىسى ئەجەبلىنەرلىككى ، سالجۇق ئەۋلادلىرى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشتە ئۆزلىرىدىن ئاۋۋال ئىرانغا كەلگەن قېرىنداشلىرى ئوغۇزلارنىڭ يارىدىمگە ناھايىتى ئاز ئېرىشكەن . ئوغۇزلار سالجۇق ئەۋلادلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلىشنى رەت قىلغان ، بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلارنى پەقەت زورلۇق ئارقىلىقلا ئىتائەت قىلدۇرۇشقا توغرا كەلگەن[1] .

سالجۇق ئەۋلادلىرى دۆلىتىدە ئۆزلىرى كېلىپ چىققان خەلقنىڭ ۋەكىللىرىگە قانداق مۇناسىۋەت قىلىش مەسىلىسى قارا-خانىيلار دۆلىتىدىكى شۇ خىلدىكى مەسىلىلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ مۇرەككەپ بولدى . قاراخانىيلار ئۆزلىرىنى «بىز تۈركىي خەلقلەرمىز» ، «ئافراسىياب ئەۋلادىمىز» دەپ ئېيتىشىدۇ . بىراق شۇ چاغلاردا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىرەر-سىمۇ بۇ دۆلەتتە ئالاھىدىرەك ئورۇندا تۇرمىغانىدى . بىرەر مەنبەدە بۇ سۇلالىنىڭ قايسى تائىپىدىن چىققانلىقى كۆرسىتىلمەيدۇ .

---

① «ئىبنۇل ئەسىر» ، 348 ـ بەت .

سالجۇقنىڭ ئەۋلادلىرى دەسلەپتە «شاھىنشاھلار» دەپ ئا-تالغانىدى ، كېيىنچە «ئىسلام سۇلتانلىرى» دەپ ئاتالدى . ئۇلار ئۇچۇنمۇ خۇددى قاراخانىيلاردىكىگە ئوخشاش ئافراسىيابتىن كېـ-لىپ چىققانلار ، دېگەن رىۋايەتلەر توقۇلدى . ئۇلار بۇ رىۋايەتنى قوبۇل قىلدى . گەرچە شۇنداق بولسىمۇ ، ئۇلار ئۆزلىرىنى ئو-غۇزلار ياكى تۈركمەنلەر ، دەپ ئاتاپ يۈردى . تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا ، ئۇلار ئۆزلىرىنى قىنىق ئۇرۇقىدىنمىز ، دەپ ئاتىغانىدى . بۇ ئۇرۇق 24 ئۇرۇق ئىدى (مەھمۇد كاشغەرىنىڭ كۆرسىتىشچە ، بۇ ئۇرۇق 22 ئۇرۇق ئىكەن . بۇ ئۇرۇقنىڭ مۇشۇنداق تەلەپپۇز قىلىنىشىنى مەھمۇد كاشغەرىيمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ)[1] . بۇ ئۇرۇقلارنىڭ ناملىرىنى مەھمۇد كاشغەرىيمۇ ۋە موڭغۇل دەۋرىدىكى راشىدىددىنمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ ، بۇ ئىككـ-سىنىڭ مەلۇماتىنى سېلىشتۇرساق ، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ كۆر-سەتكەن ناملىرى بىرقەدەر قەدىمكىرەك شەكىللەردىن ئىبارەت . ئالايلۇق ، كېيىن ئوسمانىيلار خانلىقى كېـلىپ چىققان ئۇرۇق «قايى» ئەمەس «قايىغ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىغان ؛ يەنە «يازىر» ئۇرۇقىنىڭ نامى «يازغىر» دەپ يېزىلىدۇ . مەھمۇد كاشغەـ-رىنىڭ بايانى ۋە تۈركولوگىيە ئىلمىنىڭ تەتقىقات نەتىجىسىگە ئاساسلانغاندا[2] ، ماركۇارتنىڭ تۆۋەندىكى قارىشىنىڭ ھېچقانداق ئاساسى يوق . ئۇ «قايى» دېگەن ئۇرۇق نامىنى بىرۇنىنىڭ ئەسـ-رى ۋە باشقا مەنبەلەرگە ئاساسەن ناھايىتى يىراق شەرق تەرەپتە ياشىغان «قاي» نامىدىكى خەلق بىلەن باغلاشقا ئۇرۇنىدۇ . مارك-ۋارت ئۆزىنىڭ يۇقىرىقى پىكرىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ ، ئوسما-نىيلار موڭغۇللاردىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك ، دېگەن تەلـ-ماتىنى ئوتتۇرىغا چىقارغانىدى[3] . مەھمۇد كاشغەرىي «قاي» دې-

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 36 ـ بەت .
② «تۈركشۇناسلىقنىڭ گۈللىنىشى» ، 1 ـ توم ، 187 ـ بەت .
③ ماركۇارت : «كۇمانلار» ، 88 ـ ، 187 ـ بەتلەر .

گەن خەلقنى ساپ تۈرك ئەمەس ، دەپ كۆرسىتىدۇ[1] . بۇ نامنىڭ «قايىغ» دېگەن ئۇرۇق بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق ، ئەلۋەتتە[2] .

ئەينى ۋاقىتتا ئوغۇزلار ئارىسىدا ئىلگىرى ئۇلارنىڭ موڭغۇلىيىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىغا دائىر رىۋايەتلەر ساقلىنىپ قالمىغان . تۈركىي خەلقلەرنىڭ رىۋايەتلەردىكى ئەجدادى تۈرك (شەخسىنىڭ نامى — تەرجىماندىن)نىڭ يۈرتى ئىسسىقكۆلنىڭ يېنىدىكى بىر يەر ، دەپ ھېسابلانغان . ئوغۇزلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر بۇ يەرنىڭ شەرقىگە تارقالمىغان[3] . ئوغۇزلار خەلقىنىڭ ئاقساقىلى ۋە قوشاقچىسى قورقۇت توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنى سىر دەريا بويىدىن غەربكە ئېلىپ كەلگەن . مەزكۇر شەخس ئۆز خەلقىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن ھەمدە ئۇنى ئىپادىلىگۈچى شەخس بولغان . كىشىلەر ھازىرقى كۈندىمۇ سىر دەريا سىنىڭ قىرغىقىدىكى قۇرقۇتنىڭ قەبرىسىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە قورقۇت توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر تۈركمەنلەر ئارىسىدا ھازىرغىچە ساقلانماقتا . ئوتتۇرا ئەسىرلەردە بۇ رىۋايەت كىچىك ئاسىيادىمۇ تارقالغان . ھەتتا ئوسمانىيلار دەۋرىدىمۇ تاكى 17 ـ ئەسىرگىچە ساقلىنىپ كەلگەن[4] ، شۇنداقلا ئەزەربەيجاندىكى تۈركىي خەلقلەر ئىچىدىمۇ ساقلانغان . ھەتتا 10 ـ ئەسىردە قۇرقۇتنىڭ نامى پەچەنەكلەر ئارىسىدىمۇ تارقالغان . مانا بۇ ئەھۋال قورقۇت توغرىسىدىكى رىۋايەتنىڭ ئوغۇزلارنىڭ ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلىشتىن كۆپ بۇرۇنقى مىراسى ئىكەنلىكىنى ، ئوغۇزلار ئۇنى غەربكە ئېلىپ

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 301 ـ بەت .
② بۇ مەسىلە ھەققىدىكى ھازىرقى بايانلار خۇسۇسىدا ۋ .ف . مىنورسكىنىڭ ئەسەرلىرى ۋە كۆپرۈلۈنىڭ «قاي قەبىلىسى» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن .
③ بۇ رىۋايەتنىڭ ئەڭ قەدىمكى نۇسخىسى 12 ـ ئەسىردە يېزىلغان ، ئاپتورى نامەلۇم بولغان ئەسەر «مەجمۇئەت تاۋارىخ»تا بېرىلگەن . بارتولدنىڭ «تۈركىستان» دېگەن ئەسىرىنىڭ 19 ـ بېتىگە قارالسۇن .
④ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 ـ توم ، 389 ـ بەت .

بارغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ[1] .

مەدەنىيەت نۇقتىئىنەزىرىدىن ئېيتقاندا ، ئوغۇزلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى ، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىدىن تۆۋەنرەك ئورۇندا تۇرغان ، ئەمما تۈرمۇشتا تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىنى ناھايىتى كۆپ ۋە ئوبدان ساقلاپ قالغان . ئوغۇزلارنىڭ سەردارلىرى ئىگىلىك يارىتىش ۋە شان ـ شەرەپتە پۈتكۈل خەلقى بىلەن ئورتاقلاشقان ، ئەسكەرلىرىنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى باشلىقلىرىنىڭكىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمىگەن . 13 ـ ئەسىرنىڭ ئاپتورى ئەبۇل فاراجنىڭ سۈرىيە تىلىدا يازغان بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىر ئەسىرىدە ، سۇلتان تۇغرۇلبەگ (سالجۇقنىڭ چوڭ نەۋرىسى)نىڭ خەلىپەنىڭ قىزى بىلەن ئۆتكۈزگەن توي مۇراسىمى تەسۋىرلەنگەن[2] . ئۇنىڭدا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۇسسۇلى تەرىپلەنگەن بولۇپ ، ئۇسسۇلچى ئۇسسۇل ئوينىغاندا «ھەم تۈرۈپ ھەم ئولتۇرۇپ ئوينايدىغانلىقى» يېزىلىغان . قارىغاندا ، روسىيىدە كەڭ تارقالغان «پلياسكا ۋە پرىسيەدكۇ» (يالغۇز كىشىلىك ، گاھ ئولتۇرۇپ ، گاھ قوپۇپ ، پۇتلىرىنى يەرگە بوشقىنا ئۇرۇپ ئوينايدىغان بىر خىل ئۇسسۇل — تەرجىماندىن) ئۇسسۇلىنى روسىيىلىكلەر تۈركلەردىن قوبۇل قىلغان بولسا كېرەك .

ئوغۇزلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇن خرىستىئان دىنىنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ ، ئەمما ئۇلار كېيىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ ئەرەب ئېلىپبەسىنى قوللانغانچە بولغان ئارىلىقتا ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، ئۆزلىرىنىڭ يېزىقى بولمىغانلىقى ئېھتىمال . قاراخانىيلار دۆلىتىدە بولسا ، ئۇيغۇر يېزىقى ئىشلىتىلگەنىدى . بۇ ئۇيغۇر يېزىقى تەدرىجىي ھالدا خېلى بىر مەزگىلدىن كېيىن ئەرەب يېزىقى تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلدى .

---

① «دەدە قورقۇت» (بارتولد تەرجىمىسى) .
② ھۇسەينوۋنىڭ : «سۈرىيە مەنبەلىرى» نامىلىق ئەسىرىنىڭ 73 ـ بېتىگە قارالسۇن .

قاراخانىيلارنىڭ تەڭگىلىرىدە ئۇيغۇرچە يېزىلغان خەتلەر ئۇچرايدۇ . كېيىن موڭغۇل خانلىرىنىڭ تەڭگىلىرىگىمۇ ئۇيغۇرچە يېزىقلار ئويۇلىدىغان بولغان ، ھەتتا خانلارنىڭ ئىسىملىرى ئەرەبچە بولغان چاغلاردىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇرچە يېزىقتا يېزىلغان . ئوغۇزلارنىڭ ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن تونۇشلۇقىنىڭ بولماسلىقىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئالدىنقى ئاسىيا تۈركلىرىنىڭ ئىملاسىنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشىماسلىقى بىلەنمۇ چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ . ئىملادىكى بۇ قائىدىلەرگە لېنىنگراد ئالىملىرى دىققەت قىلغان . ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركلەر ھەممە سوزۇق تاۋۇشلارنى ئۇيغۇر ھەرپلىرى بىلەن ئىپادىلەشكە ئادەتلەنگەن . شۇڭا ئەرەب يېزىقىنى ئىشلەتكەندە بارلىق سوزۇق تاۋۇشلارنى ا ، و ، ى ھەرپلىرى بىلەن ئىپادىلىگەن . ئالدىنقى ئاسىيادا يېزىلغان تۈركچە قولىيازمىلاردا سوزۇق تاۋۇشلار خېلىلا ئاز ئىشلىتىلگەن ، ھەتتا ئۇچىنچى شەخسكە ئىشلىتىدىغان ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسىنى ئىشلەتكەندىمۇ «di» نىڭ ئورنىغا «d» ھەرپىنىلا قوللانغان . ئىملا قائىدىسىدىكى بۇ ئېنىقسىزلىقلار قولىيازمىلاردىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنى سوزۇق تاۋۇشلارغا ئايلاندۇرۇپ ئوقۇشقا (يەنى ۋاكالىزاتسىيەلەشتۈرۈپ ئوقۇشقا — تەرجىماندىن) مەجبۇرلايدۇ . ئالدىنقى ئاسىيادىكى تۈركچە قولىيازمىلاردا ، ئۇزۇك تاۋۇشلارنى سوزۇق تاۋۇشلارغا ئايلاندۇرۇش ، ئەرەبچە ۋە پارسچە قولىيازمىلارغا قاراغاندا تۈركچە قولىيازمىلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ .

سالجۇق ئەۋلادلىرى «ئىسلام سۇلتانلىرى» بولۇش سۈپىتىدە ، ھەق دىن دەپ قارالغان بۇ دىننىڭ كۈچلۈك قوغدىغۇچىلىرى بولغانىدى . تارىختا ئوغۇزلار يالغۇز ئىسلام دىنىنىڭلا سادىق قوغدىغۇچىلىرى بولۇپ قالماستىن ، بەلكى شۇ چاغلاردا سامانىيلار دۆلىتىدە ھۆكۈم سۈرگەن ۋە تۈركىي خەلقلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان ھەنەفىي مەزھىپىنىڭمۇ كۈچلۈك قوللىغۇچىلىرى ئىدى . تۇغرۇلبەگ دەۋرىدە شاپى مەزھىپىدىكىلەر قاتتىق

تەقىپ ئاستىغا ئېلىندى . بۇنىڭدىكى قىسمەن سەۋەب ، شاپىچىلار-
نىڭ ئۆزلىرىنىڭ توغرا دەپ قارىغان بىر كالامى — دوگماتىك
چۈشەنچىسى بولۇپ ، دىندىن ئازغۇچىلار (باشقا دىندىكىلەر)غا
قارشى تۇرۇش تەرەپدارى بولغانلىقى ئىدى . شۇنىڭ بىلەن بىرگە
ئۇلار ، دىننى مۇھاكىمە قىلىشقا بولىدۇ ھەتتا يۇنان پەلسەپىسىمۇ
ئويلاپ كۆرۈشكە بولىدۇ ، دېگەن قاراشلارنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇش-
تى . بۇنى كىشىلەر دىنىي ئەنئەنىلەرنى بۇزغانلىق دەپ قارىدى .
شاپى مەزھىپىگە قارىتىلغان تەقىپ ، تۇغرۇلىبەگنىڭ ئورنىغا
دەسسىگەن ئالىپ ئارسلانخان ۋاقتىدا توختىدى . چۈنكى ئۇنىڭغا
ۋەزىر بولغان نىزامۇل مۇلك شاپى مەزھىپىدىن ئىدى . ئەمما
نىزامۇل مۇلكنىڭ قىلغان سۆزلىرىدىن شۇ نەرسە كۆرۈلىدۇكى ،
ئالىپ ئارسلانخان ھەنەفىي مەزھىپىنى قوغدىغۇچىلاردىن بولۇپ ،
شاپى مەزھىپىدىكىلەرگە ئۆچ ئىكەن . ئۇ ، شاپى مەزھىپىدىكى
ۋەزىرنى ئىشلەتكەنلىكىمدىن ئېچىنىمەن ، دېگەن ئىكەن[1] .

سالجۇقنىڭ نەۋرىلىرى «ئىسلام سۇلتانى» بولۇش سۈپىتى
بىلەن ئۆز دۆلىتىدە ھەق دەپ تونۇغان بۇ دىننىڭ غەلىبىسى
ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن ، بەلكى
يەنە ئۆز دۈشمەنلىرىنىڭ دۆلەتلىرىدە غەلىبە قىلىش ئۈچۈن تە-
رىشتى ، مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ كېڭىيىشىگە كۈچ چىقاردى .
تەبىئىيكى ، ئۇلارنىڭ ئۇ يەرلەردىكى غەلىبىسى شۇ يەرلەردىن
كېلىدىغان چوڭ ئىقتىسادىي پايدا بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك ئىدى .
بۇ كۈرەشلەر ئىچىگە ئۇلارنىڭ كىچىك ئاسىيا ۋە كافكازدا خرىس-
تىئانلارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى ، سۈرىيە ۋە مىسىر-
دا شىئە مەزھىپىدىكىلەرگە ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى كىرىدۇ .
ئىسلام دىنىنىڭ ۋىزانتىيە بىلەن بولغان كۈرەشتە غەلىبە قىلىشى
خەلىپىلىكتە تۈركلەر ھاكىمىيىتىنىڭ تىكلىنىشى بىلەن مۇناسى-

---

① نىزامۇل مۇلك : «سىياسەتنامە» ، شىغىر نەشرى ، 88 ـ تېكست .

ۋەتلىك . بۇنىڭدىن بۇرۇن ۋىزانتىيىلىكلەر ئىرانلىقلار خانلىقى بۇۋەيھىلەر دەۋرىدە ، يەنى ، 10 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمى ۋە 11 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا سۈننىيلەر بىلەن شىئەلەر-نىڭ ئۆزئارا كۈرىشىنىڭ جىددىي بولۇۋاتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ ، سۈرىيە ۋە مىسسوپوتامىيىدە ئۆزلىرىنىڭ چېگرىلىرىنى ناھايىتى كۆپ كېڭەيتىۋالغاندى . تۈركلەر خەلىپىلىك زېمىنى دائىرىسىدە ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تىكلىۋالغاندىن كېيىن ، ۋە-زانتىيە ئىگىلەپ تۇرغان يەرلىرىنى قولدىن بېرىپ قويىدى ھەتتا ئىسلام دىنى كىچىك ئاسىيا (ئاناتولىيە — تەرجىماندىن)غا تار-قىلىپ كىردى . نەتىجىدە بۇ يەردە مۇسۇلمان تۈرك دۆلىتى مەيدانغا كەلدى① . سالجۇق ئەۋلادلىرى چېگرا رايونلىرىدىكى بۇ كۈرەشكە ناھايىتى زور ئەھمىيەت بەردى . بۇنى سالجۇقلارنىڭ بۇ يەرلەرنىڭ چېگرىلىرىنى قوغداش ئۈچۈن ئۆزلىرىگە قېرىنداش بولغان ئوغۇزلارنى ئەۋەتكەنلىكىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . ئە-رانىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئاھالىلەر ، جۇغراپىيىلىك جەھەتتە ، ئوغۇزلارنىڭ ئەسلىي كەلگەن يەرلىرىگە يېقىن ئىدى . ئومۇمەن ئالىغاندا ، بۇرۇنىقى مىللىي تەركىب ساقلىنىپ قالدى . پېر-سىيىنىڭ غەربىي شىمال رايونلىرى ، ئەزەربەيجان ۋە ئاناتولىيە تىل جەھەتتە پۈتۈنلەي تۈركىي تىللىق بولۇپ كەتتى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئاناتولىيىدە كۆپ سانلىق ئاھالىنىڭ دىنى ئىسلام دىنى بولۇپ قالدى . دەرۋەقە ، بىز بۇ جەرياننىڭ قەدەمىۋ-قەدەم راۋاجلىنىش باسقۇچلىرىنى ئىز قوغلاپ تەكشۈرەلەيمىز . ئۇزۇن ۋاقىتلاردىن بۇيان خرىستىئان دىنىغا ئادەتلىنىپ كەتكەن بۇ ئەلدە ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىنىڭ سۈرئەت جەھەتتىن ئاس-تىراق بولۇشى چۈشىنىشلىك . 13 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرى-مىدا يەرلىك مۇسۇلمان ھۆكۈمىتىنىڭ ئاساسىي باج كىرىمى

① گوردىلىۋسكىي : «سالجۇقلار دۆلىتى» .

مۇسۇلمان بولمىغان ئاھالىلەردىن ئېلىنىدىغان جىزىيە بولغان . بۇنىڭدىن شۇنداق خۇلاسە چىقىدۇكى ، شۇ يەرلەردىكى ئاھالىلەر-نىڭ كۆپچىلىكى شۇ چاغلاردا تېخى مۇسۇلمان بولۇپ كەتمىگەن ئىكەن . بۇ يەرلەردىكى تۈركلىشىش جەريانى ، ئىلگىرىكى ئەرەب-لىشىش جەريانىغا ئوخشاش ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى بىلەن بىر ۋاقىت ئىچىدە يۈز بەرمىگەن . بۇنىڭ بىلەن مەسىلە تېخىمۇ مۇ-رەككەپلەشكەن . كۆپچىلىككە ئايانكى ، ئەرەب تىلى سۈرىيە ۋە مىسىر ئاھالىلىرى يەھۇدىي دىنى ۋە خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان چاغلاردا شۇ يەرلەردىكى ئاھالىلەر تەرىپىدىن قوبۇل قى-لىنغانىدى ؛ تۈركلەر ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان چاغلاردىمۇ خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئاھالىلەر تۈركىي تىلنى قوبۇل قىلغان . يەنە شۇنداق ئەھۋالمۇ بولغانكى ، بىر قىسىم ئاھالىلەر بۇرۇنقى تىللىرىنى ساقلاپ قالغان ھالدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان . ئىسلام دىنى ئۇ يەرلەردە يەرلىك خەلقنىڭ تىلىغا لايىقلا-شقان . جالالىدىن رۇمىنىڭ ئوغلى سۇلتان ۋەلىد 13 ـ ئەسىر-نىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا پارس تىلىدا شېئىر يېزىپلا قالماستىن يەنە تۈرك ۋە گرېك تىللىرىدىمۇ شېئىر يازغان . بولۇپمۇ ئۇنىڭ گرېك تىلىدا ئەرەب ئېلىپبەسى بىلەن يازغان شېئىرلىرى تىلشۇ-ناسلارنى ھەيران قالدۇردى . ئۇنىڭدىكى تىل شېۋىسى ، گرېك تىلىنىڭ كونيا[1] ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى خەلقلەر سۆزلىشى-دىغان شېۋىسى بولۇپ ، بۇ مەزكۇر شېۋە خۇسۇسىدىكى بىردىنبىر يادىكارلىقتۇر .

ئۇ چاغلاردا كافكازدا ئىسلام دىنى ۋە تۈرك تىلىنىڭ غەلىبە-سى ئانچە روشەن ئەھمىيەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى . «ئازەرى» تىلى بۇرۇن ئەزەربەيجانلىقلار قوللانغان ئىران دىئالېكتى دەپ قارالغا-نىدى . ھازىر بولسا پۈتكۈل ئەزەربەيجان خەلقى سۆزلىشىدىغان

① Salemann, Die Seldschukischen, Verse, s240 cq.

تىل تۈركىي تىلىنىڭ دىئالېكتى دەپ قارالماقتا . بۇ تىل شىمال ۋە جەنۇپ تەرەپلەردە ئەزەربەيجان نامىنى ساقلاپ قالغان هالدا پېرسىيە زېمىنلىرىغىچە تارقالغان . بۇ يەردىكى تۈركىي تىللار پەقەت موڭغۇللار دەۋرىدىن كېيىنلا تارقالغاندى ، دېگەن مەلۇ- مانقا كەلسەك ، ئەگەردە بۇ يەردە بۇرۇن شۇ تۈركىي تىلنىڭ ئاساسى بولمىغان بولسا ، موڭغۇللارنىڭ هۇجۇمى بىلەن كۆتۈ- رۈلگەن تۈركلىشىش دولقۇنى بۇنداق ئوڭۇشلۇق بولارمىدى ؟ دې- گەن گۇمان ئوتتۇرىغا چىقىدۇ . سالجۇق سۇلتانلىرىنىڭ كافكاز- دىكى غەلىبىسىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ، بۇ يەردىكى سىياسىي ئۇس- تۇنلۇك خرىستىئانلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى . 12 ـ ئەسىر ۋە 13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى قۇدرەتلىك گرۇزىيە پادىشاهلىقى گۈللەپ ياشنىغان دەۋرلەر بولدى . ۋىزانتىيىنىڭ مۇسۇلمان قوشۇنلىرى 10 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمى ۋە 11 ـ ئەسىر- نىڭ بىرىنچى يېرىمىدا كەمىستىشكە يولۇققاندەك ، گرۇزىنلارنىڭ مۇسۇلمان قوشۇنلىرىمۇ بۇ چاغلاردا ئوخشاشلا كەمىستىشكە ئۇچ- رىدى . بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرق شۇنىڭدىن ئىبارەت بولغاد- كى ، گرۇزىن پادىشاهلىرى مۇسۇلمان مەدەنىيىتىگە يامان كۆز قاراشتا بولمىغان ، ئۆزلىرىگە تەۋە مۇسۇلمانلار ياشايدىغان رايون- لاردا ئەرەبچە خەت يېزىلغان تەڭگىلەرنى قۇيدۇرغان① . هەتتا بىر ئەرەب ئاپتورىنىڭ سۆزىچە ، گرۇزىن پادىشاهلىرى ئۆزىنىڭ پۇق- رالىرى بولغان مۇسۇلمانلار بىلەن گرۇزىنلارنى پەرقلەندۈرمە- گەن .

سالجۇق ئەۋلادلىرى «ئىسلام سۇلتانلىرى» بولۇش سۈپىتى بىلەن پۈتۈن مۇسۇلمان دۇنياسىنى ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ ئالىي هاكى- مىيىتىگە ئىتائەت قىلدۇرۇشقا تىرىشتى . شۇ سەۋەبتىن ئۇلار ئەسلىي ئۆزلىرى كېلىپ چىققان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا ئالاهىدە

① «ئەرەب جۇغراپىيىسى مەجمۇئەسى» ، 2 ـ توم ، 243 ـ بەتلەر .

نەزەر تاشلىدى . ئۇ يەرلەر ئۇ چاغدا قاراخانىيلار خانلىقى تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ بولغان ئىدى . سۇلتان ئالىپ ئارسلان ۋاقىتىدا تۈركلەر ئاناتولىيىنى ئىگىلىۋېلىش كۈرەشلىرىنى باشلىدى . شۇ ۋاقىتتىكى ئۆزىدە قاراخانىيلار خانلىقى تەۋەسىدىكى سىر دەرياسى بويلىرىغا ھۇجۇم قىلدى . ئۇنىڭ ئوغلى ۋە ۋارىسى مەلىك شاھ (مالىك شاھ دەپمۇ ئاتىلىدۇ — تەرجىماندىن) (1072 — 1092) ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغلار سالجۇق ئىمپېرىيىسى ئىنتايىن قۇدرەت تاپقان ۋە تېررىتورىيىسى تازا كېڭەيگەن ۋاقىتلار بولۇپ ، ئۇ قوماندانلىق قىلغان زور قوشۇن ، قاراخانىيلار تەۋەسىدىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۇجۇم قىلىپ ، پەرغانىدىكى ئۆزكەنتكە قەدەر يېتىپ كەلگەن . بۇ چاغدا قەشقەر خانىمۇ مەلىك شاھقا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى . شۇنىڭ بىلەن ئىسلام سۇلتانى ئۇيغۇرلار دۆلىتى (ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى — تەھرىردىن) چېگرىسىدىن تاكى ئوتتۇرا يەر دېڭىزىغىچە بولغان پۈتكۈل مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ ئىسلام سۇلتانى بولۇپ قالدى . پەقەت ئافغانىستان بىلەن ھىندىستاندىكى مۇسۇلمانلار «ئىسلام سۇلتانلىقى » نىڭ سىرتىدا تۇرۇپ قالدى . مەلىك شاھنىڭ ئوغلى — سالجۇقىيلار خانلىقىنىڭ سۇلتانى سەنجەرنىڭ دەۋرىگە كەلگەندىلا بۇ يەردىكى خۇتبە ئۇنىڭ نامىغا ئوقۇلىدىغان بولدى . سالجۇقىيلار مەيلى ئوتتۇرا ئاسىيادا بولسۇن ياكى باشقا يەرلەردە بولسۇن ، ئۆزلىرىنىڭ مەقسىتىگە پەقەت قورال كۈچى بىلەنلا يەتتى . سالجۇقىيلار ئىتائىتىدىكى تۈركىي خەلقلەر سالجۇق سۇلتانلىرىنى بىزنىڭ ھەقلىق ھۆكۈمرانلىرىمىز ئىدى ، دەپ قارايتتى دەپ ئېيتىشقا ھېچقانداق ئاساسىمىز يوق ياكى بۇ سۇلتانلار تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي قىزغىنلىقىغا تايىنىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغاندى دەپ قاراشقىمۇ ھېچقانداق كونكرېت پاكىت يوق . سالجۇق سۇلتانلىرى قاراخانىيلارنى ئۆزلىرىنىڭ ۋاسساللىرى (قارمىقىدىكى ئادەملىرى) دەپ قايىل قىلدۇرغان بولسىمۇ ، ئەمما بارلىق

مۇسۇلمان تۇركىي خەلقلەرنى مۇستەھكەم ئىتتىپاقلاشقان ، بىر-
لىككە كەلگەن بىر دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقالمىدى ، بۇنداق
ئىشنىڭ بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى . ئۇ چاغلاردا ئوتتۇرا
ئاسىيادىكى تۇركىي خەلقلەر بىلەن غەربكە كەتكەن ئوغۇزلار ئوت-
تۇرىسىدىكى پەرق بەك چوڭ ئىدى ھەتتا ئوغۇزلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ
سالجۇق سۇلتانلىرىغا بەك سادىق پۇقرالاردىن ئەمەس ئىدى .
سالجۇقىيلارنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ئەڭ قۇدرەتلىك ئاخىرقى
سۇلتان سەنجەر 8 ـ ئەسىردىكى تۇرك خانلىقىغا ئوخشاش «ئەس-
لىي ئۆز خەلقى بولغان ئوغۇزلار» بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا مەجبۇر
بولدى . ئۇرۇشتا سۇلتان ئوغۇزلارغا بىر مەزگىللىك ئەسىرگە
چۈشتى . ئۇ بۇ ئەسىرلىكتىن پەقەت قېچىپلا قۇتۇلدى .

ئىسلام دۇنياسىنىڭ تەسىرىنىڭ سىرتىدا تۇرغان شەرقتىكى
مەدەنىي تۇركلەر — ئۇيغۇرلار (ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دائىرە-
سىدىكى ئۇيغۇرلار — تەھرىردىن)دىن باشقا ، يەنە غەربىي شە-
مالدا خېلىلا ساندىكى كۆچمەن تۇركىي خەلقلەر بولۇپ ، ئۇلارنى
بۇ چاغلاردا تېخى ئىسلام مەدەنىيىتىگە قارشى دېمىگەن تەقدىردە-
مۇ ، ئىسلامىيەتنىڭ سىرتىدا ئىدى . 11 ـ ئەسىردە ئەسلىي
ئېرتىش دەرياسى بويىدىن ئاۋۇغان قىپچاق خەلقى ئەتراپقا ناھايە-
تى كەڭ تارقالدى . ئېرتىش دەرياسى ۋادىسىدىكى تۇركىي خەلق-
لەر ئىچىدە يۇز بەرگەن ئۆزگىرىشلەرنى بىز شۇ يەرلەردىكى
خەلقلەرنىڭ ناملىرىدىكى ئۆزگىرىشلەرگە قاراپلا تەسەۋۋۇر قىلالا-
يمىز . ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا ئېرتىش دەرياسىنىڭ نامى بىر-
نەچچە قېتىم تىلغا ئېلىنىدۇ ، ئەمما ئۇ يەردە ياشىغان قايسى خەلق
ئىكەنلىكى توغرىسىدا سۆز يوق . قارىغاندا ، غەربىي ئوغۇزلارنىڭ
ياكى تۇركەش قاغانلىقىنىڭ يەرلىرى ئېرتىش دەرياسىغا يەتكەن
بولسا كېرەك . گەرچە بىرقانچە تۇركىي خەلقلەرنىڭ كېلىپ چە-
قىشى مۇشۇ يەردە بولغان بولسىمۇ ، ئەمما بۇ دەريانىڭ ئېرتىش
دېگەن نامىنىڭ تۇركچە ئەمەسلىكى ئېنىق . ئەرەب جۇغراپىيە

ئالىملىرى ئېرتىش دەرياسى ۋادىسىدا كىماك دېگەن خەلق ياشىغان ، دەپ كۆرسىتىدۇ . قىماقلار ئوغۇزلارنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى كەڭ يەرلەرگە جايلاشقان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ — قىماقلارنىڭ غەربىي تەرىپى ۋولگا دەرياسى (كاما دەرياسى) غىچە سوزۇلغان (شۇ چاغلاردا ئېتىل دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى كاما دەرياسى دەپ ئاتىلاتتى . كىماكلار بىرقانچە ئۇرۇقلارغا بۆلۈنگەن . ئاشۇ ئۇرۇقلارنىڭ ئىچىدە قىپچاق ۋە يەمەك ئۇرۇقلىرىمۇ بولغان . ماركۇارت «كىماك» ئاتالغۇسىنى خاتا چۈشەندۈرىدۇ . ئۇنىڭ سۆزىچە كىماك سۆزى «ئىككى يىمەك» (Iki Jimek) سۆزىدىن كېلىپ چىققان ، يىمەك نامىدا ئىككى ئۇرۇق بولۇپ ، كېيىن ئىككى يىمەك ئۇرۇقى كىماك دەپ ئاتىلىپ كەتكەن[1] ئىكەن . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ لۇغىتىدە «كىماك» ئاتالغۇسى يوق . مەھمۇد كاشغەرلىق ئېرتىش دەرياسى ۋادىسىدا يەمەكلەر ياشىغان دەپ كۆرسىتىدۇ ۋە يەمەكلەرنى قىپچاق قەبىلىلىرىنىڭ بىرسى ، دەپ ئېيتىدۇ[2] .

كېيىنچە قىپچاقلار بىلەن بىر قاتاردا قاڭلى دېگەن خەلقمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ لۇغىتىدە «قاڭلى» سۆزى بىر خەلقنىڭ نامى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنمايدۇ ، بەلكى قىپچاقلار ئىچىدىكى كاتتا بىر ئەرنىڭ ئىسمى دېيىلىدۇ[3] . بۇنىڭدىن باشقا ، ئاپتور قاڭلى سۆزىنى «ھارۋا» مەنىسىدىكى گەپ دەيدۇ . پارس تارىخچىسى بەيھاقىنىڭ ئەسىرىدە ، قىپچاقلار جەنۇب تەرەپتە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلارنىڭ يەرلىرىگىچە يېتىپ بارغان ۋە خارەزمگە قوشنا ، دەپ كۆرسىتىلىدۇ[4] . بەيھاقىنىڭ يازغىنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كىتابىدىن بۇرۇن يېزىلغان . قىپچاقلارنىڭ جەنۇبقا سىلجىپ بارغانلىقى توغرىسىدىكى بايانلار ،

---

① ماركۇارت : «كۇمانلار» ، 96 ـ بەت .
② مەھمۇد كاشغەرلىق : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 273 ـ بەت .
③ مەھمۇد كاشغەرلىق : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 ـ توم ، 280 ـ بەت .
④ بەيھاقى ، مورىل نەشرى ، 91 ـ بەت .

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ (ئەسلىي تېكىستتە «مەھمۇد» دەپلا ئېلىنىغان بولۇپ ، «كاشغەرلىك» دېگەن سۆز يوق ئىكەن ، بىز مەزكۇر تەرجىمىدە قوشۇپ قويدۇق — تەرجىماندىن) قانداقتۇر بىر بۇلاق ياكى ئەلكەبۇلاق دېگەن بىر تۈركىي خەلقنىڭ قىپچاقلار تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىپ كېتىلگەنلىكى توغرىسىدىكى بايانلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك . تېكىستتە «سباهم قفجاق» دەپ يېزىلغانىكەن① . بۇ خەلق كېيىن ئاللاھنىڭ يارىدىمى بىلەن ئەسىرلىكتىن قۇتۇلۇپ قالغان . بۇ يەردە بىز مەھمۇد كاشغەرىنىڭ كىتابىنىڭ باشقا يەرلىرىدە پۈرىتىپ ئۆتكىنىگە ئوخشاش تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلىمىز . بىز ئاشۇ تارىخىي ۋەقەلەرنى تەپسىلىيرەك بىلگەن بولساق ، ئۇ ۋەقەلەرنىڭ قاچان يۈز بەرگەنلىكىنى بىلگەن بولساق ياخشى بولاتتى .

11 ـ ئەسىردە ئوغۇزلارنىڭ غەربكە ۋە جەنۇبقا كۆچۈشلىرى قىپچاقلارنىڭ شىمال تەرەپتىن بولغان بېسىمى بىلەن بولغان بولسا كېرەك . ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ ، شۇ ۋاقىتلارغىچە ئادەملەر ياشىمىغان ماڭغىشلاق يېرىم ئارىلىنى ئوغۇزلارنىڭ

10 ـ ئەسىردە ئىگىلىۋالغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتىنى ، قىپچاقلارنىڭ شىمالدىن قىستىشى بىلەن بولغان ، دەپ چۈشەندۈرۈشكىمۇ بولىدۇ② . ماڭغىشلاق يېرىم ئارىلى ئەنە شۇ ۋاقىتتىن تارتىپ تا يېقىنقى بىرقانچە ئەسىرگىچە تۈركمەنلەرنىڭ قولىدا بولۇپ كەلدى③ ، كېيىن تۈركمەنلەر قازاقلارنىڭ شىمالدىن قىستىشى بىلەن بۇ يەرنى تاشلاپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى . ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ماڭغىشلاق قازاقىستان تەركىبىگە كىردى .

10 ـ ئەسىردىكى ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرى مۇشۇ كەڭ

---

① مەھمۇد كاشغەرلىك : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 317 ـ ۋە 116 ـ بەتلەر .
② «ئەرەب جۇغراپىيىسى مەجمۇئەسى» ، 1 ـ توم ، 219 ـ بەت .
③ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم ، 1 ـ قىسىم ، 609 ـ بەت (16 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىلىرىدا تۈركمەنلەر ماڭغىشلاقتىن ئوغايلار تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلدى ؛ 1630 ـ يىللاردا قالماقلار تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلدى) .

دالىنى بۇ يەرگە كەلگەن ئوغۇزلارنىڭ نامىغا ئاساسەن «ئوغۇز دالاسى» دەپ ئاتىغان ئىدى ، هازىر بۇ يەر «دەشتى قىپچاق» (قىپچاق دالاسى) دەپ ئاتىلىدىغان بولدى . بۇ ئەھۋال بۇ يەردە يۈز بەرگەن ئېتنوگرافىيىلىك ئۆزگىرىشلەرنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . قىپچاق دالاسى دېگەن بۇ نام تارىخىكى قىپچاق قەبىلىلىرى ئاللىقاچان يوقالغان بۇگۈنكى كۈندىمۇ مۇسۇلمانلارنىڭ ئىلمىي ئەسەرلىرىدە خۇددى كاسپىي دېڭىزى هازار دېڭىزى دەپ ئاتىلىپ كەتكىنىگە ئوخشاش ، تا هازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە . ئوغۇزلارنىڭ سىر دەريا‌سى بويىدىكى بارلىق يەر ـ مۇلۇكلىرى قىپچاقلار ۋە قاڭلىلار (قىپچاقلارغا يېقىن خەلق)نىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەن . ئوغۇزلار تەرىپىدىن جەنۇبىي روسىيىگە قىستاپ چىقىرىلغان پەچەنەكلەرنىڭ يەرلىرىمۇ ئۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن . شۇنداق قىلىپ ، قىپچاقلار شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان كەڭ يەرلەرگە ئىگە بولغان . هەتتا ئۇلارنىڭ قولىغا بۇگۈنكى كۈندىكى قازاق يەرلىرى ۋە شىمال تەرەپتىكى كەڭ يايلاقلارمۇ كىرگەن بولسا كېرەك . شۇنىڭ بىلەن شىمالدا ، خەلقنىڭ كۆچۈش هەرىكەتلىرىمۇ توختىدى . قىپچاقلار غەربتە رۇسلار ۋە غەربىي ياۋروپالىقلار بىلەن قوشنا بولۇپ قالدى . ئۇ چاغلاردا رۇسلارمۇ ۋە غەربىي ياۋروپالىقلارمۇ قىپچاق دېگەن سۆزنى بىلمەيتتى . رۇسلار قىپچاقلارنى پولوۋېتسلار (سارغۇچلار) دەپ ، ياۋروپالىقلار كۈمانلار دەپ ئاتىشاتتى . مېنىڭ بىلىشىمچە «كۈمان» سۆزى 12ـئەسىردە يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئىدىرىسىنىڭ ئەسىرى ۋە بۇ ئەسەردىن پايدىلانغانلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن باشقا ئىسلام مەنبەلىرىدە ئۇچرىمايدۇ .

پولوۋېتسلارنىڭ كېلىپ چىقىشى هەققىدە يېقىنقى چاغلاردا مارکۇارتنىڭ ئوبدان بىر ئەسىرى نەشرىدىن چىقتى[1] . مارکۇارت

---

① «كۈمانلار» .

بۇ ئەسىرىدە ، كۇنى (cuni=Qun) ناملىق بىر خەلق بار ئىدى دەپ ئۇنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇندى . بەزى مۇسۇلمان ئاپتورلىرىمۇ بۇ خەلق ئۇستىدە توختىلىدۇ . كۇنى دېگەن خەلق يىراق شەرق تەرەپتە ياشىغانمىش . بۇ خەلق Cuni دەپ يېزىلىدىكەن . كۇنى دېگەن بۇ نام غەربىي ياۋروپاغىمۇ تارقالغان . مېنىڭ قارىشىمچە ، ماركۇارت بىرمۇنچە پەتىۋالارنى كۆتۈرۈپ چىققان بولسىمۇ ، بۇ خەلقنىڭ شەرقتىن غەربكە قاراپ سىلجىشلىرى ھەتتا بۇ خەلقنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقىنىمۇ ئىسپاتلاپ بېرەلمەيدۇ . گەردىزى مارك-ۋارت كۆرسەتكەن يەردە ، يەنى قىرغىزلارنىڭ شەرقىي تەرد-پىدە فۇرى (Fûri) دېگەن خەلق بار ، بۇ خەلقنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى قىرغىزلارنىڭكىدىن تۆۋەن ئورۇندا تۇرىدۇ ، دەپ ياز-غانىدى① . شۇنىسى ئېھتىمالغا بەك يېقىنكى ، بۇ يەردە ئېيتىلغان ئاتالغۇ تۈركچە büri (بۆرە) ئاتالغۇسى بولسا كېرەك . بىر قاتار ئەسەرلەرنىڭ قولىيازمىلىرىدا (ماركۇارت ئەنە شۇ قولىيازمىلارغا ئاساسلانغان) ، ئېنىقراق ئېيتقاندا ، بىرۇنى ۋە ئەۋفىي ئەسەرلە-ردە كۇنى سۆزى فۇرى دەپ يېزىلغان . بۇ سۆزنىڭ كېيىنكى يېزىلغان ۋاريانتىنىڭ توغرا بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن② . مارك-ۋارتنىڭ بەزى خەنزۇچە ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ تۈرۈپ ، قىپ-چاقلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ بىر خانلىقى بولغانىكەن ، بۇ سۇلالە كې-يىنكى چاغلاردا يىراق شەرقتىن كەلگەنلەر تەرىپىدىن 12-ئەسىردە قۇرۇلغان ، دېگەنلەرنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنۇشلىرىمۇ كە-شىنى قايىل قىلالمايدۇ . بىر سىياسىي مەقسەتتە بىرلىككە كې-لەلمىگەن ۋە ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى قۇرالمىغان قىپچاق خەلقە-نىڭ شۇنچىۋالا كەڭ يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىشى ئاز ئۇچرايدىغان بىر مىسالدۇر . قىپچاقلارنىڭ خانلىرى بولغان بولسىمۇ ، ئەمما ھەمە-

① بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىيانى قىلىنغان سايامەتتىن دوكلات» ، 86 ـ بەت .
② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم ، 1 ـ قىسىم ، 497 ـ بەت ؛ بارتولد بۇ يەردە قىرغىزلار ھەققىدە توختىلىدۇ .

مىلا قىپچاقلار ئۇستىدىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن بىر خان زادىلا بولمىغان . قىپچاقلار ياشىغان كەڭ رايونلار شۇ چاغلاردا مۇسۇلـ مان دۇنياسىنىڭ سىرتىدا قالغاندى . كافكازدىكى قىپچاقلار 12ـئەسىردە ئىسلام ئەللىرىگە قارىتىلغان ھۇجۇملارغا ئىشتىراك قىلدى . بەزىدە گرۇزىنلار بىلەن ئىتتىپاقلاشتى ، بەزىدە بۇنىڭ ئەكسىچە گرۇزىنلار مۇسۇلمانلار بىلەن بىرلىشىپ شىمال تەرەپـ تىن قىلىنغان ھۇجۇملارنى چېكىندۈردى . بۇ ھۇجۇملار پەقەت بۇلاڭچىلىقنىلا مەقسەت قىلغان ھۇجۇملار ئەمەس ئىدى ئەلۋەتتە . مۇسۇلمانلار بۇ ئۇرۇشتا دەربەند رايونىنى ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكى شابىران دېگەن چوڭ شەھەرنى قىسقا ۋاقىت قولدىن كەتكۈزۈپ قويغان بولسىمۇ ، كېيىنچە ئۇلار بۇ جايلارنى گرۇزىنلارنىڭ يارىدىمى بىلەن قايتۇرۇۋالدى . 1175 ـ يىللىرى ئەتراپىدا مۇسۇلـ مانلار ئىگىلەپ تۇرغان رايونلارغا ھۇجۇم قىلغان دۇشمەنلەر ئىـ چىدە رۇسلارنىڭ بولغانلىقى ئېيتىلىدۇ ، ئەمما رۇسلارنىڭ ئۆزـ لىرىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا بۇ ھەقتە مەلۇماتلار ئۇچرىمايـ دۇ . ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، بۇ رۇسلار ئۆز ئىختىيارىچىلا تەشـ كىللەنگەن رۇس قوشۇنلىرى بولۇشى مۇمكىن ، شۇ چاغلاردا روسىيىنىڭ مەمۇرىي جەھەتتىن بۆلۈنگەن كىنەزلىكلىرىنىڭ ھېچقايسىسى بۇ ئۇرۇشقا قاتناشمىغان بولسا كېرەك[1] .

قىپچاق خانلىرىنىڭ يېنىدا ئىسلام مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بىلىملىك كىشىلەرمۇ خىزمەتتە بولغانىدى ، بۇنداق خىزمەتچىلەر ئىچىدە ھەربىي مەسلىھەتچىلەر كۆپ ئىدى . ھەتتا جەنۇبىي روسىيىدىكى قىپچاق خانلىرىدىمۇ بۇنداق ئادەملەر بار ئىدى . مۇسۇلمانلار ئېلى بىلەن بىۋاسىتە قوشنا قىپچاق خانلىقـ لىرىنىڭ يەرلىرىدە خېلى نۇرغۇن شەھەرلەر بار ئىدى . قىپچاق خانلىقلىرى ئىچىدە 12 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا سوغناق

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 ـ توم ، 425 — 426 ـ بەتلەر .

(Sughnaq) شەھىرىنى ئۆزىگە مەركەز قىلغان بىر خانلىق بار ئىدى ، بۇ خانلىق خارەزىملىكلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە ئىدى ، بۇ شەھەرنىڭ خارابىسى «سوغناق قورغان» دەپ ئاتىلىدۇ ، ھازىرمۇ ساقلىنىپ تۇرماقتا . مەھمۇد كاشغەرىيمۇ ئۇنى ئوغۇزلارنىڭ بىر شەھىرى دەپ كۆرسىتىدۇ[1] . مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ ، بۇ يەردىكى قىپچاقلار ۋە قاڭلىلار (قىپچاقلار ۋە قاڭلىلار دائىم بىرگە تىلغا ئېلىنىدۇ ، بۇلارنى بىر-بىرىدىن پەرقلەندۈرۈشمۇ تەس) پەقەت 12 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا كەلگەندىلا خارەزىم بىلەن باردى ـ كەلدى قىلىش نەتىجىسىدە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندى ، دەپ كۆرسىتىلىدۇ . مانا مۇشۇنداق ئەھۋالدا بۇگۇنكى قازاق يايلاقلىرىدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ كەڭ كۆلەمدە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى روشەنكى ئىسلام دىنىنىڭ قىپچاق يايلاقلىرىغا يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تارقىلىشىدا ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئەلۋەتتە . ئىبنۇل ئەسىرنىڭ بايان قىلىشىچە ، بۇ ۋەقە (قازاق يايلاقلىرىدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىسلام دىنىنى كەڭ كۆلەمدە قوبۇل قىلىشى — تەھرىردىن) 435 ـ ھىجرىيە سەپەر ئېيىدا ، مىلادىيە 1043 ـ يىلى 9 — 10 ـ ئايلاردا يۈز بەرگەن ئىكەن[2] . 960 ـ يىلىدىكى ۋەقە خاتىرىلەنگەن مەلۇماتلاردىكىگە ئوخشاش ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان خەلقلەرنىڭ كونكرىت نام ئىسىملىرى كۆرسىتىلمەيدۇ . بۇنداق ئەھۋالدا تۈركىي خەلقلەر ئىسلام دىنىنى كوللېكتىپ ھالدا قوبۇل قىلدى ، دېگەن پاكىتنى تەكىتلەشنىڭ قانچىلىك ئەھمىيىتى باردۇ ؟ ھازىرچە ماڭا مەلۇم بولۇشچە ، بۇ ئەھۋال بۇنىڭدىن بۇرۇنقى مەنبەلەردە قەيت قىلىنمايدۇ ، لېكىن بۇ خەلقلەرنىڭ كۆچۈپ يۈرگەن ئورۇنلىرى — قىشتا بالاساغۇن ئەتراپىدا

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 392 ـ بەت .
② «ئىبنۇل ئەسىر» ، تورىنىبىرگ نەشرى ، 9 ـ توم ، 355 ـ ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەتلەر .

دا ، یازدا ئېتىل دەریاسى ۋادىلىرىدا پائالىيەت قىلغانلىقلىرى بايان قىلىنىدۇ . بۇ خەلقنىڭ شۇنچە كەڭ رايونلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىرىدىن قارىغاندا ، بۇ خەلقلەرنىڭ سانى ئانچە كۆپ بولمىسا كېرەك . بولۇپمۇ 960 ـ يىلى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلارغا سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ شۇنداق بولسا كېرەك . ئىبن ئەسىر ، بۇ دىننى قوبۇل قىلغانلار 10 مىڭ چېدىرلىق ئاھالە ئىدى ، دەپ كۆرسىتىدۇ ، ئەبۇل فىدا بولسا ، پەقەت 5000 چېدىرلىق كىشى ئىدى ، دەپ كۆرسىتىدۇ[1] .

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئەسىرىدىن ئىسلام دىنىنىڭ غەربىي شىمال تەرەپتە قانچىلىك يەرلەرگە كېڭەيگەنلىكىنى بىلگىلى بولۇ-مايدۇ . ئومۇمەن مەھمۇد كاشغەرىي كۆرسەتكەن تۈركىي خەلق-لەرنىڭ قوشاقلىرى ، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ، دۆلەتنى ئىدارە قىلىش-تىكى كونكرېت نەرسىلەرنىڭ قايسى يەرلەرگە مەنسۇپلۇقى ئانچە ئېنىق ئەمەس . ئاپتور نەقىل ئالغان قوشاقلار تۈرلۈك جايلارغا مۇناسىۋەتلىك . بۇ قوشاقلار ئىچىدە قاتۇن سىنى شەھىرى ۋە تاڭغۇت ئۇرۇشلىرى تەسۋىرلەنگەن قوشاقلار[2] ، شۇنىڭدەك يەنە ۋولگا دەریاسىنى تەسۋىرلەيدىغان قوشاقلارمۇ بار[3] :

«ئېدىل سۇيى ئېقىپ تۇرار ،
قىيالارنىڭ تۈۋىگە سوقۇپ تۇرار .
بېلىق ، پاقا تولۇپ تۇرار ،
كۆلچەك تېخى تېشىپ تۇرار .»

خەلق قوشاقلىرىدىن باشقا ، تۈرك شائىرلىرىنىڭ يازغان شېئىرلىرى ۋە ئوردا قوشاقلىرىمۇ بار . كىتابنىڭ بىر يېرىدە بىر شائىر ئۆزىنى خانىش (قاتۇن)نىڭ خىزمەتچىسى ، دەپ ياز-

---

① ئەبۇل فىدا : «مۇختەسەر» ، 3 ـ توم ، 120 ـ بەت .
② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 ـ توم ، 240 ـ بەت ، Brockelmann, Alttürkestanische Volkspoesie I. s29. 1. s9.
③ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 70 ـ بەت . بروككېلماننىڭ يۇقىرىقى كىتابىنىڭ 2 ـ توم ، 29 ـ بېتى .

غان ۋە يازغان يېڭى بىر شېئىرنى ئۆز خىزمىتىنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە خانىشقا تەقدىم قىلغان . شېئىرنى تۈركلەرقوشۇغ دەيدىكەن ۋە بۇ سۆزنى ئەرەبچە «قەسىدە» دەپ تەرجىمە قىلىدىكەن[1] . كېيىنرەك «قوشاق» بىلەن شېئىرنىڭ ئىككىنچى بىر تۈرى «تۈيۈق»نى پەرقلەندۈرىدىغان بولغان . مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ كىتابىدا «تۈيۈق» ئاتالغۇسىنى ئىشلەتمىگەن[2] . ئۇ چۇچۇ دېگەن بىر شائىرنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ كۆرسىتىدۇ ۋە بۇ ئادەمنى تۈرك شائىرى دەپ تەكىتلەپ ئۆتىدۇ . ئەمما بۇ شائىرنىڭ قايسى تۈركىي خەلقتىن كېلىپ چىققانلىقى ۋە ئۇنىڭ قەيەردە ياشىغانلىقى ئۇستىدە سۆز قىلمايدۇ[3] .

خۇددى پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئۆزلىرىدىن بۇرۇنقى تۈرك شېئىرىيىتىنى بىراقلا سىقىپ چىقىرىۋېتەلمىگىنىدەك ، ئىسلام دىنى قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىنمۇ بۇ دىننى قوبۇل قىلغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى دىنىي قاراشلىرىنى دەرھال ئۇنتۇپ كەتمىگەن . ئورخۇن ئابىدىلىرىدە تىلغا ئېلىنغان «ئۇماي» نامىدىكى ئىلاھقا چوقۇنۇشمۇ ساقلىنىپ قالغان . مەھمۇد كاشغەرىيىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، ئۇماي ، ئانىلارنىڭ قورسىقىدىكى بوۋاقنى ھىمايە قىلغۇچى ئىلاھ دەپ قارالغان ۋە «ئۇمايغا تېۋىنىسا ، ئوغۇل تاپار» دېگەن ماقالمۇ بولغان ئىكەن[4] . مەزكۇر ئەسەردە يەنە «يوغ» (jogh) دېگەن بىر قەدىمىي ئاتالغۇمۇ تىلغا ئېلىنغان . مەزكۇر ئاتالغۇ ئۆلگۈچىگە ئاتالغان نەزىرنىڭ نامى ئىكەن[5] . ئادەتتە ئۇ ئۇچ — يەتتە كۈن ئارىلىقىدا بېرىلىدىكەن . يەنە شۇنداق بىر ئېتىقاد بولغانكى ، مەزكۇر ئېتىقاد بويىچە ئىككى يەرنىڭ ئادەملىرى بىرەر سەۋەبتىن ئۇرۇشماقچى بولۇپ قالسا ،

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 314 ـ بەت .
② تۈيۈق توغرىسىدا كۆپرۈلۈنىڭ la metrique ، 257 — 258 ـ بەتلەر .
③ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 ـ توم ، 180 ـ بەت .
④ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ ، 3 ـ تومىلار .
⑤ يۇقىرىقى ئەسەر ، 3 ـ توم ، 105 ـ بەت .

ئۇرۇشۇش هارپىسىدا ئالدى بىلەن شۇ يەرلەرنىڭ ئىلاھلىرى ئۆزئارا ئۇرۇشىدىكەن . بۇ خىل ئېتىقاد تۈپەپلىدىن ، ئۇرۇشۇش-نىڭ هارپا كېچىسى جەڭچىلەر ، سوقۇشۇاتقان ئىلاھلارنىڭ ئوق-لىرى تېگىپ كەتمىسۇن دەپ چېدىرلىرىدىن چىقىشتىن قورقىدى-كەن . ئىلاھلارنىڭ ئوقلىرى «چەۋى» (Čavi) دەپ ئاتىلىدى-كەن . هەرقايسى تەرەپ ئىلاھلارنىڭ ئۇرۇشلىرىنىڭ نەتىجىسى (غالىپ كېلىشى ياكى مەغلۇپ بولۇشى) شۇ تەرەپ كىشىلىرىنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىكەن[1] . كىشىلەر ئىچىدە يەنە ، ئەگەردە بىر-ەر بوۋاق تۇغۇلسا ، ئۇنى ئوغۇلمۇ ياكى قىز دەپ سوراشنىڭ ئورنىغا «بۆرە تۇغۇلدىمۇ ياكى تۈلكىمۇ» دەپ سوراش ئادەت ئىكەن[2] . بىرەر دۆلەتنىڭ باشقۇرۇش ئەھۋاللىرىنى بىلمەكچى بولغاندا ، ئاۋۋال شۇ خان هاكىمىيىتىنىڭ تاشقى بەلگىلىرى سۈ-رۈشتۈرۈلىدىكەن . ئەنە شۇنداق بەلگىلەرنىڭ بىرسى «تۇغ» (بايـ-راق) ئىدى . ئەگەر بىرەر خانغا تۇغ بېرىشكە توغرا كەلسە ، شۇ خانغا بېرىلىدىغان تۇغلارنىڭ سانى توققۇزدىن ئاشماسلىقى كېرەك ئىكەن . ئەگەر توققۇز بايراق تەقدىم قىلىنغان خان بولغان بولسا ، ئۇ «توققۇز تۇغلۇق خان» دەپ ئاتىلىدىكەن ، بۇنىڭ مەنىسى «ئەڭ قۇدرەتلىك ، ئەڭ چوڭ خان» دېگەنلىك بولىدىكەن[3] . ماتېرىياللاردا يەنە مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەرنىڭ ئەھۋاللىرى ، كونكرېت ئېيتقاندا ، ئۇيغۇرلار (ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى — تەهرىردىن)نىڭ بەزى تەپسىلىي ئەھۋاللىرىمۇ كۆرسىتىلىدۇ . مەهمۇد كاشغەرىي «قامدۇ» ئاتالغۇسىنى چۈشەندۈرۈپ كېلىپ ، ئۇ ئۆزۈنلۇقى تۆت قېرىن (تىرسەك ، تەخمىنەن ئىككى مېتىرغا تەڭ) ، كەڭلىكى بىر غېرىچ كېلىدىغان ، ئۈستىگە ئۇيغۇر خانـ-نىڭ تامغىسى بېسىلغان بىر پارچە پاختا رەختكە ئېيتىلىدۇ ، بۇ

---

① يۇقىرىقى ئەسەر ، 3 ـ توم ، 92 ـ بەت .
② يۇقىرىقى ئەسەر ، 1 ـ توم ، 359 ـ بەت .
③ مەهمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 ـ توم ، 92 ـ بەت .

سودا ـ تجارەتتە پۇل ئورندا ئىشلىتىلىدۇ ، بۇ پۇل ئورندا ئىشلىتىلگەن رەخت ھەر يەتتە يىلدا بىر قېتىم يۇيۇلۇپ ، چۆرد-لىرىنى تىكىپ ، ئۈستىگە خاننىڭ تامغىسى قايتىدىن بېسىلىدۇ ، دەپ كۆرسىتىدۇ[1] . پاختا رەختنى پۇل ئورندا ئىشلىتىش كې-يىنكى چاغلاردا جۇڭگو تۈركىستاندا دائىم دېگۈدەك ئۇچراپ تۇرغان[2] . ماتېرىياللاردا بەزىدە قاراخانىيلار دۆلىتىدىكى ئاتالغۇ-لار بىلەن ئوغۇزلار ، يەنى سالجۇق ئەۋلادلىرى دۆلىتىدىكى بەزى ئاتالغۇلارنىڭ ئۆزئارا پەرقلىنىدىغانلىقىمۇ بايان قىلىنىدۇ . مە-سىلەن ، چىگىللەر ، يەنى شەرقتىكى تۈركلەر «يارلىغ» دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلەتكەن ، بۇ ئاتالغۇ كېيىن موڭغۇل ئىمپېرد-يىسىدىمۇ قوللىنىلغان . ئەمما ئوغۇزلار بولسا بۇ ئاتالغۇدىن خەۋەرسىز ئىكەن[3] . ئوغۇزلار «تۇغراغ» دېگەن ئاتالغۇنى ئىش-لەتكەن (ھازىر بۇ ئاتالغۇ «تۇغرا» دەپ ئىشلىتىلىدۇ) ، بۇ ئاتالغۇنىڭ مەنىسى «تامغا ۋە تامغا باسقۇچى ئەمەلدار» دېگەن مەنىدە ئىكەن . مۇشۇ مەلۇماتلارنى يازغان ئاپتور «تۈركىي خەلق-لەر بۇ ئاتالغۇنى بىلمەيدۇ ، مەنمۇ بۇ سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشىنى بىلمەيمەن» دەپ ئېيتقان[4] . موڭغۇللار دەۋرىدىكى ئاپتور ئىبن مۇقەننا يازغان مەلۇماتلىرىنىڭ بىر بېتىدە «يارلىق» ۋە «تۇغرا» ئاتالغۇلىرىنى بىللە تىلغا ئالىدۇ[5] . يەنە شۇ مەلۇمكى ، «تۇغرا» سۆزى كېيىن سالجۇقىيلار تەرىپىدىن قوللىنىلغان ، ئاندىن كې-يىن ئوسمان تۈركلىرى ئىشلەتكەن . بۇ ئاتالغۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا بولسا مەلۇم ئەمەس . ئوغۇزلار غەربىي ئاسىياغا ئېلىپ بارغان ، ئەمما باشقا تۈركىي خەلقلەرگە مەلۇم بولمىغان بۇ مەدەنىيەت ئاتالغۇسىنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقى تارىخچىلار ئۈچۈن ناھا-

---

① يۇقىرىقى ئەسەر ، 1 ـ توم ، 350 ـ بەت .
② بارتولد : ЗВОРАО ، XVII ، 0191 ـ ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەتلەر .
③ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 ـ توم ، 31 ـ بەت .
④ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 385 ـ بەت .
⑤ ئىبن مۇقەننا ، گىلىلى رىغئات نەشرى ، 149 ـ بەت ؛ مېلىئۇرانسكى : «ئەرەب فىلولوگلىرى تۈركىي تىل توغرىسىدا» ، 51 ـ بەت .

يىتى قىزىقارلىق بىر ئىشتۇر .

كېيىنكى لېكسىيىمىزدە موڭغۇللار ئىستېلاسى باشلانغۇچە بولغان دەۋردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ غەرب ۋە شەرق بىلەن بولغان مەدەنىي مۇناسىۋەتلىرى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز .

يەتتىنچى لېكسىيە

مەھمۇد كاشغەرىي قاراخانىيلار خانلىقى ھەققىدە توختالغان-
دا ، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ شىمالدا ياباقۇ ئىسىملىك بىر خەلق
(ياباقۇلار كېيىن تارىختا قايتا چېلىقمايدۇ) بىلەن ، شەرقتە
ئۇيغۇرلار بىلەن قىلغان ئۇرۇشلىرى ھەققىدە بەزى مەلۇماتلارنى
بېرىدۇ . ئەمما ئۇ 11 ـ ئەسىرنىڭ ئاۋۋالقى يېرىمىدا يىراق
شەرقتە ھۆكۈمران ئورۇنغا چىققان كىدانلار بىلەن بولغان مۇنا-
سىۋەتلەر ئۈستىدە توختالمايدۇ . كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى ، يىراق
شەرقتىكى ئەڭ چوڭ مەدەنىي دۆلەتنى رۇسلار ، موڭغۇللار ۋە
قىسمەن مۇسۇلمانلار ھازىرغىچە كىتاي (خىتاي) دەپ ئاتاپ
كەلمەكتە . قىتانلارنىڭ بۇ دۆلىتى 12 ـ ئەسىردە يىمىرىلگەن ،
موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرىگە كەلگەندە بولسا ، قىتان خەلقى ۋە
ئۇلارنىڭ تىلى يوقالغان . قىتانلار جۇڭگودا ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈم-
رانلىقىنى ئورناتقاندا ئۆزلىرىنىڭ سۇلالىسىغا لياۋ دېگەن نامنى
بەرگەن . جۇڭگو تارىخىدا قىتانلار «لياۋ» نامىدا مەلۇمدۇر .
مۇسۇلمانلارنىڭ تارىخىي مەلۇماتلىرىدا بۇ دۆلەتنىڭ نامى (لياۋ
ئاتالغۇسى — تەرجىماندىن) ئۇچرىمايدۇ . مۇسۇلمان تارىخچىلە-
رى بۇ دۆلەتنى Chitai (خىتاي) دەپ ئاتايدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي-
مۇ بۇ ئىسىمنى «Chitai» ئىملاسى بىلەن يازىدۇ .

لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئىمپېراتورلىرى (ھۆكۈمرانلىرى) شە-
مالىي جۇڭگونى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن ، ھاكىمىيىتىنى موڭ-
غۇلىيىدە تىكلىگەن . 924 ـ يىلى قىتان پادىشاھلىرى بۇ يەرلەر-
گە كەلگەن مۇسۇلمان سودىگەرلەر بىلەن ئۇچراشقان . بۇ مەلۇمات-
لارنى بىز مۇسۇلمان مەنبەلىرىدىن ئەمەس ، جۇڭگو مەنبەلىرىدىن

كۆرمەكتىمىز[1] . قىرغىزلار قىتانلار تەرىپىدىن موڭغۇلىيىدىن سىقىپ چىقىرىلغاندىن كېيىن ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى تۇرغان يەرلىرى — يېنىسەي دەرياسى ۋادىسىغا قايتىپ كەتكەن بولسا كېرەك ، چۈنكى بىز قىرغىزلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى كېيىن مۇشۇ رايوندا ئۇچرىتىمىز . قەدىمكى چاغلاردا موڭغۇلىيىگە هۆكۈمراندلىق قىلغان جۇڭگو تۈركىستانىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ قىتانلارغا بەيئەت قىلغانىدى . قىتانلار ئۇيغۇرلارغا ، ئۇلار بۇرۇن هۆكۈمراندلىق قىلغان موڭغۇلىيىگە قايتىپ كېتىش تەكلىپىنى بەرگەن . بىراق جۇڭگو تۈركىستانىدا دېهقانچىلىق ۋە شەهەر تۈرمۇشىغا كۆنۈپ قالغان ئۇيغۇرلار بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلمىغان[2] .

مەهمۇد غەزنەۋى بىلەن زامانداش بولغان ۋە ئەرەب تىلىدا يېزىقچىلىق قىلغان تارىخچى ئۇتبى ، قاراخانىيلار دۆلىتىگە شەرق تەرەپتىن كەلگەن هۇجۇملار توغرىسىدا توختىلىپ ، بۇ هۇجۇملارنىڭ قىتانلار تەرىپىدىن قىلىنغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ . ئەگەردە بۇ هۇجۇملار قىتانلارنىڭ چوڭ هەربىي يۈرۈشلىرى بولغان بولسا ، «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دېگەن كىتابتا بۇ خۇسۇستا جەزمەن توختالغان بولاتتى . مەزكۇر كىتابتا قىتانلارنىڭ غەربكە قىلغان هۇجۇملىرى توغرىسىدا بىرەر ئېغىز گەپمۇ يوق . ئەهۋالىلارغا قارىغاندا ، ئۇ چاغلاردا غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلغانلار قىتانلار بولماستىن ، بەلكى ئۇلارنىڭ قۇترانقۇلۇقى بىلەن هەرىكەتلەندۈرۈلگەن موڭغۇللار بولسا كېرەك . بۇ خەلقلەر ، ئېهتىمال ، ئاۋۋال شەرقىي موڭغۇلىيىنى ، كېيىن غەربىي موڭغۇلىيىنى ئىگىلىگەن بولسا كېرەك . چۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇرۇۋاتقان بىر نېستورىئان ئېپىسكوپىنىڭ باغدادتا تۇرۇشلۇق نېستورىئان باش ئېپىسكوپىغا يازغان بىر پارچە مەكتۇپىدىن بۇ هەقتىكى ئۇچۇرلارغا ئېرىشكىلى بولىدۇ . مەزكۇر مەكتۇپتا سەككىز

---

① بېتىشنىيدىر : «ئوتتۇرا ئەسىر تەتقىقاتى» ، 1 ـ توم ، 265 ـ بەت .
② بېتىشنىيدىر : «ئوتتۇرا ئەسىر تەتقىقاتى» ، 1 ـ توم ، 214 ـ بەت .

ئۇرۇقلۇق بىر خەلقنىڭ ھۇجۇمى تىلغا ئېلىنغان[1] . بۇ سۆز چىڭگىزخان زامانىسىدا غەربىي موڭغۇلىيىنى ئىگىلەپ تۇرغان نايمانلار ئۈستىدە بولۇۋاتقانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن . «نايمان» دېگەن سۆز موڭغۇلچە «سەككىز» دېگەن سۆزدۇر . مانا بۇ نايماڭلار سەككىز ئۇرۇققا بۆلۈنىدۇ ، دېگەنلىكتۇر .

جۇڭگوغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان غەيرىي خەنزۇلار قۇرغان سۇلالىلەر ئىچىدە خەنزۇ مەدەنىيىتىنى ھەممىدىن كۆپ ئۆزلەشتۈرگەن سۇلالە لياۋ سۇلالىسى بولسا كېرەك . مانجۇرىيىدە تاڭغۇتلاردىن كېلىپ چىققان جۇرجىتلار (مۇسۇلمان تارىخچىلىرى ئۇلارنى «جۇرجى» دەپ ئاتايدۇ) كۇچەيگەندىن كېيىن لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىللىرى جۇڭگودىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولدى . 1125 ـ يىلى ، جۇرجىتلار لياۋ سۇلالىسىنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى ، شىمالىي ئۇلارنىڭ جۇڭگودىكى ئورنىنى ئالدى ۋە بۇ يەردە جىن (金) سۇلالىسى دەپ ئاتالغان ھاكىمىيەتنى تىكلىدى (خەنزۇچە جىن نامىدىكى بۇ سۇلالىنى موڭغۇللار «ئالتان خان» تۈركىي خەلقلەر «ئالتۇن خان» دەپ ئاتايدۇ) . بۇ چاغدا لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىلى غەربكە كەتكەن . ئۇنىڭغا بىر قىسىم خەلق ئەگەشكەن . قالغان قىسمى جۇڭگودا قېلىپ ، ئاۋۋال جۇرجىتلارغا بويسۇنغان ، كېيىن چىڭگىزخان كۇچىيىپ ، جۇرجىتلارغا قارشى ئۇرۇشقا ئاتلانغان چاغلاردا ئۇلار قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن . مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە غەربكە كەتكەن قىتانلارنى ۋە جۇڭگودا قالغان — جۇرجىتلار ھاكىمىيىتىگە بويسۇنغان قىتانلارنىڭ ھەممىسىنى قوشۇپ قارا خىتايلار دەپ ئورتاق بىر نام بىلەن ئاتايدۇ[2] .

قىتانلارنىڭ غەربكە كۆچۈش پائالىيەتلىرىگە دائىر مەلۇماتلار

---

① ئەبۇل فاراج (Abul—Faraj) (1286 — 1226)نىڭ «سۇرىيە سالنامىسى» نامىلىق كىتابىدىن ئېلىنغان ئەقىل ، ئوپپىرت (Oppert) ، «ئاقساقال يوھان» ، 91 ـ ، 124 ـ بەتلەر .

② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 ـ توم ، 542 — 546 ـ بەتلەر .

جۇڭگو مەنبەلىرىگە قارىغاندا ، مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە كۆپ . جۇڭگو مەنبەلىرى لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئىمپىراتورىنىڭ بىر قېرىندىشىنىڭ ئۇيغۇر ئېلىدىن ئۆتكەن چېغىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇنىڭغا كۆرسەتكەن يارەملىرى ئۈستىدىلا مەلۇمات بېرىدۇ . مۇسۇلمان مەنبەلىرى بولسا ، قىتانلارنىڭ ھەربكىتىنىڭ مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشقانلىقىنى خەۋەر قىلىدۇ . قىتانلار قەشقەر خانى تەرىپىدىن پۈتۈنلەي تارمار قىلىنغان . مۇسۇلمانلارنىڭ بۇ غەلىبىسىنى سالجۇقىيلارنىڭ سۇلتانى سەنجەر باغداتتىكى خەلىپىگە مەكتۇپ ئارقىلىق خەۋەر قىلغان[1] . قارا خىتايلار[2]نىڭ يەنە بىر قىسمى — غەربىي موڭغۇلىيە ئارقىلىق شىمالىي تەرەپتىكى يولنى بويلاپ ماڭغانلار يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن ئۆتكەن چاغدا قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇملىرىغا ئۇچرىغان ، لېكىن ئۇلار بىر ئامالىلار قىلىپ بۇ يەرلەردىن ئەپچىللىك بىلەن ئۆتۈپ ، غەربىي جەنۇبقا مېڭىپ ، چۆچەك رايونىدىكى ئېمىلغا كېلىپ ئورۇنلاشقان . بۇ يەردە 11 ـ ئەسىردە قاراخانىيلار بىلەن ياباقۇلارنىڭ ئۇرۇشلىرى يۈز بەرگەنىدى . قارىغاندا بۇ يەر 11 ـ ئەسىردىمۇ ھەتتا 12 ـ ئەسىردىمۇ ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان بولسا كېرەك ، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان يەر ، ئەڭ شىمالدىكى بالاساغۇن شەھىرى بولسا كېرەك . بۇ جايلار قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنىڭ ئاستىدا ئىدى . بۇ قېتىم قاراخانىيلار خۇددى بۇنىڭدىن 100 يىل بۇرۇنقىدەك بولغان ھۇجۇمنى قايتۇرالمىغان .

قىتانلارنىڭ غەلىبىسىگە بالاساغۇن خانى بىلەن خانلارنىڭ خىزمىتىنى ئۆتەۋاتقان كۆچمەنلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماجىرالار پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بەردى . بۇ كۇرەشتە قىتانلار خان تەرەپتە تۇردى . لېكىن قىتانلار خاننى دۇشمەننىڭ چاڭگىلىدىن قۇ-

---

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم ، 1 ـ قىسىم ، 48 — 56 ـ بەتلەر .
② جۇۋەينى : «تارىخى جاھانكۇشاي» .

تۇلدۇرغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ يەرلىرىنى ئىگىلىۋالدى . بۇ يەرلەر شۇنىڭدىن تارتىپ قارا خىتاي دۆلىتىنىڭ قارارگاهى بولۇپ قالـ
دى . بۇ يەردىن قارا خىتايلار قەشقەر خانلىقىنى ئۆزىگە بويسۇنـ
دۇردى . ئۇلار قەشقەر خانلىقىنى شەرقتىن هۇجۇم قىلىپ بويـ
سۇندۇرالمىغانىدى .شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار شەرقىي شىمال تەـ
رەپتىن هۇجۇم قوزغاپ ئۆزلىرىنىڭ كونا دۈشمەنلىرى قىرغىز ـ
لارنى جازالىماقچى بولدى . ئۇيغۇرلارمۇ ئۇلارنىڭ كونترولىلۇقىغا
چۈشۈپ قالدى . 1137 ـ يىلى ئۇلار غەربىي تۈركىستانىنىڭ
ئىشلىرىغىمۇ قول تىقتى . بۇ يەرمۇ ئوخشاشلا خان بىلەن كۆچـ
مەنلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش سەهنىسى ئىدى . بۇ قېتىم
ئۇلار بالاساغۇندا قىلغانلىرىنىڭ ئەكسىچە ، خانغا قارشى تۇرغان
كۆچمەنلەر تەرەپتە تۇرۇپ ، ئۇلارغا يارەدەم قىلدى . سەمەرقەنتـ
نىڭ خانى خوجەندنىڭ يېنىدا مەغلۇپ قىلىندى .

1141 ـ يىلى سەمەرقەنتنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى كاتۋان
يايلىقىدا سۇلتان سەنجەرنىڭ ئۆزىمۇ مەغلۇپ بولدى . قۇدرەتلىك
سالجۇق سۇلتانىنىڭ مۇسۇلمان بولمىغان خەلقلەر تەرىپىدىن
مەغلۇپ قىلىنىشى ئۇلار بىلەن زامانداش كىشىلەرگە قاتتىق
تەسىر قىلدى . بۇ شۇم خەۋەر ئەهلىسىلىپچىلەرگىمۇ يېتىپ
باردى . ئۇلار ئۇ چاغلاردا پەلەستىندىكى ۋە مىسوپوتامىيىدىكى
مۇسۇلمانلار بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى . قارىغاندا ، 1141 ـ
يىلىدىكى بۇ ۋەقە ياۋروپادا مۇبالىغىلەشتۈرۈلگەن بولسا كېرەك .
بۇ گەپلەرچە شەرقتىن غەربتىكى — پەلەستىندىكى دىنداشلىرى
بىلەن ئۇچرىشىش ئۇچۇن كېلىۋاتقان يوهان ئىسىملىك دىندار
پادىشاه مۇسۇلمان دۇنياسىغا هۇجۇم قىلغانمىش . ئەمەلىيەتتە
بولسا ، قارا خىتايلار ئامۇ دەرياسى بويىغا كېلىپ توختاپ قالغاندـ
دى . كېيىن دەريادىن ئۆتۈپ ، دەريانىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بەلخ
شەهىرىنى بويسۇندۇردى . بۇخارا ۋە خارەزمنى ئۆز ئىچىگە ئالـ
غان پۈتكۈل مۇسۇلمانلار تۈركىستانى قارا خىتايلارنىڭ ئالىي

هاكىمىيىتى ئاستىغا ئۆتتى . قارا خىتاي ئىمپىراتورلىرى ئۆزلىـ
رى بىسىۋالغان يەرلەردە «گۆرخان» ئۇنۋانىدا (مەيلى مۇسۇلماڭـ
لاردا بولسۇن ياكى موڭغۇللار ئىچىدە بولسۇن) ئاتالدى . مەزكۇر
ئۇنۋان يا بۇرۇن ياكى كېيىن تارىختا ئۇچرىمايدۇ ۋە بۇ ئۇنۋاننىڭ
كېلىپ چىقىشى بىر سىر بولۇپ تۇرماقتا . مۇسۇلمان ئاپتورلىـ
رى بۇ ئۇنۋاننى «شاھىنشاھ» دېگەن مەنىدە ئىزاھلايدۇ[1] .
«كۆر» (گۆر — تەرجىماندىن) ئاتالغۇسى ئېھتىمال ، قەدىمكى
تۈركچىدىكى «كۈر» ياكى «كۈل» دېگەن سۆز بولۇشى مۇمـ
كىن . بۇ سۆز ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا ، گەردىزى ۋە مەھمۇد
كاشغەرىينىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدۇ . گۆرخان ھاكىمىيىتى ئاسـ
تىدىكى يەرلەر ناھايىتى كەڭ بولۇپ ، خارەزىمدىن تاكى ئۇيغۇر
ئېلىگە قەدەر سوزۇلغان ئىدى . ئەمما جۇڭگودا ئۇلارنىڭ ئىگىلىـ
گەن يېرى يوق ئىدى . گەرچە ئەھۋال شۇنداق بولسىمۇ ، جۇڭگو
تارىخچىلىرى غەربىي لياۋنى خەنزۇ ئىمپىراتورلىرىنىڭ خانلىقى
قاتارىدا يازىدۇ . جۇڭگونىڭ قوللىنىۋاتقان ئادىتى بويىچە ئىمپىرا-
تورلارنىڭ ناملىرى «سۇلالە يىلناملىرى»غا كىرگۈزۈپ يېزىلاتـ
تى . ئەمما قارا خىتايلارغا كەلگەندە بولسا ، ئۇلارنىڭ يىلناملىـ
رى باشقا مۇھىمراق بىرەر ۋەقەگە توغرىلىنىپ يېزىلىپ ، ئۇلار-
نىڭ ئىمپىراتورلىرىنىڭ ئىسىملىرى كۆرسىتىلمەيدۇ . بۇنىڭ
نەتىجىسىدە چەت ئەللىكلەر جۈملىدىن ياۋروپالىقلار ئىمپىراتور-
لارنىڭ نامى ئورنىغا يېزىلغان ئۇلارنىڭ «ئىدارە قىلغان يىللىـ
رى»نى كۆپىنچە ئىمپىراتورىنىڭ ئىسمى دەپ چۈشىنىدۇ . جۇڭـ
گو تارىخىدا جۇڭگودىكى يەرلىرىدىن مەھرۇم بولغان يات ئۇرۇق-
نىڭ سۇلالىسىنى يەنىلا جۇڭگو ئىمپىراتورلىرىنىڭ خانلىقى قاتا-
ردا تىلغا ئېلىشنىڭ بىردىنبىر ئەمەلىي مىسالى دەل مانا مۇشۇ
قارا خىتايلاردۇر . 14 ـ ئەسىردە موڭغۇللار جۇڭگودىن قوغلىۋې-

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 ـ توم ، 528 ـ بەت ؛ يەنە Menges, Der Titel

تىلدى . بۇنىڭ بىلەن يۇەن سۇلالىسى ئۆزىنىڭ جۇڭگودىكى مەۋ-جۇتلۇقىدىن قېلىپ قالدى . چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ موڭغۇ-لىيىدە «ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىللىرى» ئۈستىدە گەپ ـ سۆز بولۇنمىدى . پەقەت لياۋ سۇلالىسىلا بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئىدى . بۇ خىل ئەھۋال قارا خىتايلارنىڭ جۇڭگو (بارتولد كىتابىدا 天下 دەپ ئالغان) مەدەنىيىتىنى قانچىلىك دەرىجىدە ئۆزلەشتۈرۈ-ۋالغانلىقىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ . قارىغاندا ، كە-شىلەر قارا خىتايلارنى باشقا ئۇرۇقتىن بولغان دەپ قارىمىسا كېرەك .

بىزگە مۇسۇلمان مەنبەلىرىگە يېزىلغان گۆرخانلارنىڭ ئىدا-رە قىلىش ئۇسۇللىرى توغرىسىدىكى ئازغىنا بىر قىسىم مەلۇمات-لار يېتىپ كەلدى . ئۇلارغا ئاساسەن قارا خىتايلارنىڭ غەربكە كەلگەندىن كېيىن قوللانغان تىلى خەنزۇ تىلى ، ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرىمۇ جۇڭگوچە ، دېگەن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويغىلى بولە-دۇ . مەسىلەن ، كۈيئوغۇل دېگەن سۆزنى خەنزۇچە «فۇما» (附马) سۆزى بىلەن ئىپادىلىگەن . يەنە «پەيزى» (牌子) دېگەن سۆزنى ۋەزىپە بەلگىسى ۋە ھۆججەتلەرنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئىش-لەتكەن . بۇ ئاتالغۇنى كېيىنرەك موڭغۇللارمۇ ئىشلەتكەن . قارا-خىتايلار سۇلالىسىنىڭ ئادەتتىكى كۆچمەنلەر دۆلىتىدىن پەرقى شۇ بولدىكى ، بۇ دۆلەتتە يەرلەر سوياۋرغاللىققا بېرىلمىدى . بە-رىنچى گۆرخان توغرۇلۇق توختالغاندا ، ئۇنىڭ ھەرقانداق ئادەمگە 100 نەپەردىن ئارتۇق ئەسكەر تۇتۇشقا رۇخسەت قىلمايدىغانلىقى ئېيتىلىدۇ ، ئەمما ئۆزلىرىگە بېقىنغان ئەللەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۆز ـ ئۆزىنى ئىدارە قىلىش پرىنسىپىنى كەڭ قوللانغان . قارا خىتايلار بالاساغۇندىلا قاراخانىيلارنىڭ بۇرۇنقى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرىنى بىكار قىلغان . چۈنكى ، بۇ يەر گۆرخاننىڭ قارارگا-ھى بولۇپ قالغاچقا ، بۇ يەرلەرنى گۆرخان ئۆزى بىۋاسىتە باشقۇر-غان . ئەمما بۇ شەھەردىكى ئاھالىنىڭ كۆپچىلىكى ئىسلام دىنىغا

ئېتىقاد قىلاتتى ، كېيىنمۇ شۇ پېتىچە قېلىۋەردى . بويسۇندۇرۇ-
ۋالغان باشقا يەرلەردىكى خانلار ، مەسىلەن ، قەشقەر ۋە ماۋەرائۇن-
نەھىردە قاراخانىيلار ۋاقتىدىكى خانلار ئۆز ئورنىدا قېلىۋەرگەن .
غەربتە خارەزىم ، شەرقتە ئۇيغۇر ئېلىدىمۇ شۇنداق بولدى . گۆر-
خانغا ئىتائەت قىلغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئۇنىڭغا ئولپان تۆلەش
بولدى . بۇنىڭدىن باشقا ، بەزى خانلارنىڭ يېنىدا گۆرخانلارنىڭ
ۋەكىللىرى تۇردى . ئىتائەتمەنلىكىنى ئىپادىلەشنىڭ بۇ شەكلى
بەزىدە تېخىمۇ ئاساناشتۇرۇلدى . گۆرخانغا ۋەكىللىك قىلغۇچى
كىشى ئۆزلىرىگە بېقىنغان ھۆكۈمرانلىنىڭ سارىيىغا يىلدا بىرەر
قېتىم ئولپان ئېلىشقىلا كېلىپ كېتەتتى . بۇنداق ئۇسۇل كېيىن
موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدىمۇ قوللىنىلدى . بېقىندى ھۆكۈمران تې-
گىشلىك ئولپاننى گۆرخانغا ئۆزى تاپشۇرۇپ بېرىش ھوقۇقىغىمۇ
ئىگە ئىدى . قارا خىتايلارنىڭ جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۇسۇلى بويىچە
ھەربىر ئائىلىگە سېلىق سېلىش سىستېمىسىمۇ بولغان . بىر
ئائىلىدىن بىر دىنار ، يەنى بىر ئالتۇن تەڭگە سېلىق ئېلىپ
تۇرغان . بىراق بۇ سىستېما مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ ئەنئەنىسىگە ،
كۆچمەنلەرنىڭ ئەنئەنىسىگە زىت كېلىپ قالغان . كېيىن موڭغۇل-
لار جۇڭگونىڭ ئۆزىدىمۇ ھەر بىر جانغا سېلىق سېلىش ئۇسۇلىنى
قوللىنىشقا ئىنتىلگەن ، ئەمما بۇ جۇڭگو ئەمەلدارلىرىنىڭ قاتتىق
قارشىلىقىغا ئۇچرىغان . لېكىن بىز قارا خىتايلارنىڭ يېڭى چارد-
لىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىز قالدۇرماي قالمىغانلىقىنى ، يەنى
19 ـ ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىدىمۇ ئۆي بېشىغا
سېلىق سېلىنغانلىقىنى كۆرىمىز . قوقان خانلىقى دەۋرىدە تاش-
كەنتتىكى ھەربىر ئائىلىدىن سېلىق ئېلىنغان . بۇ سېلىق بۇرۇن-
قى چاغدا تۇزۇلگەن بىر جەدۋەل بويىچە ئېلىنغان بولۇپ ، بۇ
چاغدىكى سېلىق ئېلىنغان ئائىلە سانى شۇ چاغدىكى ئائىلە سانى-
دىن ئاز بولغان . قوقان خانلىرى ۋاقتىدىمۇ 12 ـ ئەسىردىكى
گۆرخانلار ۋاقتىدىكىدەك بىر ئائىلىدىن بىر دىنار ، يەنى بىر

ئالتۇن تەڭگە سېلىق ئېلىنغان[1] . ئەپسۇسلىنىدىغان بىر ئىش شۇكى ، 12 — 19 ـ ئەسىرلەر ئارىلىقىدا خەلقتىن ئېلىنىدىغان سېلىقلار تۇزۇمى توغرىسىدا مەلۇماتلار بەك ئاز . بىزگە شۇنىسى بەك غۇۋاكى ، گۆرخان دۆلىتى — قاراختايلارنىڭ ئىدارە قىلىش تۇزۇمى بىلەن قوقان خانلىرىنىڭ تۇزۇملىرى ئوتتۇرىسىدا تارىخىي باغلىنىش بارمۇ ياكى يوقمۇ ، ياكى بۇلار تاسادىپەن توغرا كېلىپ قالغانمۇ ؟ دېگەن مەسىلىلەر ئېنىقسىز .

ئومۇمەن ئېيتقاندا ، ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى ، بولۇپمۇ تۇركىي خەلقلەر تارىخىغا يىراق شەرق مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان خەلقنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمرانلىق ئورناتقانلىق ئەمەلىيىتى قانداق تەسىر پەيدا قىلغاندۇ ؟ دېگەن مەسىلە ھازىرغىچە تالاش ـ تارتىش ئىچىدە تۇرماقتا . ماركۇارتنىڭ «پولوۋېتسلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا»[2] دېگەن ئەمگىكى باشقا نۇرغۇن مەسىلىلەر قاتارىدا مۇشۇ مەسىلىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويغانىدى . ماركۇارت بۇ ئەسىردە گۆرخانلار دۆلىتىگە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىدى . ماركۇارت 12 — 13 ـ ئەسىرلەر[3]نىڭ سەلتەنەتسىز تارىخىدا قارا خىتاي دۆلىتىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ھۆكۈمرانلىقى ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ ، دەيدۇ . يىراق ماركۇارت ئۆزىنىڭ بۇ پىكرىنى بىرەر پاكىت بىلەن ئىسپاتلاپ بەرمەيدۇ . قارىغاندا ئۇنىڭ بۇ ھۆكۈمى ئۇنىڭ ئىسلامىيەت ۋە تۇركىي خەلقلەرنى ئىنكار قىلىدىغان پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلىسە كېرەك .

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ كۈنلىرى كۆڭۈلدىكىدەك ئۆتمىدى . بۇ دۆلەتتە مۇسۇلمانلار ۋە كۆچمەنلەر دۆلىتىدىكىدەك ئۇرۇقچىلىق تۇزۇمى ۋە سۈيۇرغاللىق سىستېمىسىغا مۇناسىۋەتلىك

---

① ماللىنىتسكى : «بىرنەچچە بەت» ، 176 ـ بەت .
② ماركۇارت : «كۇمانلار» ، 25 ـ بەت .
③ ماركۇارت : «كۇمانلار» ، 209 ـ بەت .

جېدەل ـ ماجىرالار بولمىدى . لېكىن دۆلەتنىڭ رەھبەرلىك ھو-
قۇقى نەچچە قېتىم قولدىن ـ قولغا ئۆتۈپ ، ئاياللار ۋە ئۇلارنىڭ
ئاشنىلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى . شۇنداق ئايال ھۆكۈمراد-
لارنىڭ بىرسى ھەتتا ئۆزىنىڭ ئاشنىسىنىڭ قىلمىشى تۈپەيلى
خەلق ئىچىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈشكە سەۋەب بولدى . بۇ جىددىي
ۋەزىيەتنى پەسەيتىش ئۈچۈن بۇ ئايال ھۆكۈمران ھېلىقى ئاشنى-
سىنى كۆچىلىكىنىڭ ئالدىدا ئۆز قولى بىلەن ئۆلتۈرۈشكە مەجبۇر
بولدى . گۆرخانلارنىڭ بىرەرسىنىڭمۇ ئۆزلىرىنىڭ بۇ چوڭ دۆلە-
تىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشى ئۈچۈن بىرەر چارە
قوللانغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق . ئەگەردە گەپكە
كىرمەيدىغان ، تىنچ يۈرمەيدىغان ئەمەلدارلارنى قورالسىزلاندۇ-
رۇشقا ئۇرۇنۇشلار بولدى دېيىلىدىغان بولسا ، بۇ يەردە قاراخانىي-
لار قوشۇنلىرىدا خىزمەت ئۆتەۋاتقان قارلۇقلارنى تىلغا ئېلىش
مۇمكىن . قارا خىتايلار ئۇلارنى قورالسىزلاندۇرۇپ ، دېھقانچە-
لىققا سالماقچى بولغان ، ئەمما بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمىغان . قارا
خىتايلار ئارىدىن ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەي ، قارلۇق سەركەردىلىرى-
نىڭ قوزغىلاڭلىرىنى بېسىقتۇردى . ئومۇمەن ئالغاندا ، گۆرخانلار
دۆلىتىنىڭ ئىچكى ـ تاشقى جەھەتلەردە بىرەر مەزگىل تىنچ ئۆتكەن
ۋاقتى بولغانمۇ ـ يوق ، بۇنىسى نامەلۇم . خارەزىم گۆرخانلارغا
ئىتائەت قىلغان بولسىمۇ ، مەغلۇبىيەتتىن ئۆزىنى ئوڭلىۋالغان
سۇلتان سەنجەر خارەزىمگە ھۇجۇم قىلغاندا ، گۆرخانلار خارەزىمگە
ھېچقانداق يارداەم بەرمىدى . گۆرخانلارنىڭ تۇركىستاندا يۈز بەر-
گەن توپىلاڭلارغا ئارىلاشقانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات
يوق . قارا خىتايلارنىڭ ۋەكىللىرى تۇركىستاندا ئالىي مەدەنىيەت-
كە ۋەكىللىك قىلدى دېگۈدەك بىرەر ئالامەتنىمۇ تاپماق تەس .
يەنى ئىككىنچى تۇرلۇك ئېيتقاندا ، ئۇلارنىڭ تۇركىستاندا يۈقىرى
مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلغان دەپ ، بىرەر ۋەكىلىنى كۆرسىتىپ
بېرەلمەيمىز . بەلكى ئۇنىڭ ئەكسىچە ، ئەڭ ئاخىرقى گۆرخانغا

ۋەزىر بولغان ئادەم ، مەھمۇد باي دېگەن ئادەم بولۇپ ، ئۇ مۇسۇلـ
مان سودىگەر ئىدى . دېمەك ، ئۇ ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ۋەكىلى
ئىدى .

قارا خىتايلار ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن بۇ ئىمپې-
رىيە ئىگىلەپ تۇرغان تېررىتورىيە دائىرىسىدە بىرنەچچە خىل
مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلغۇچى ئاسىللارمۇ مەيدانغا كەلدى . ئە-
گەردە قارا خىتايلار دۆلىتى بۇلارغا مەدەنىيەت جەھەتتىن تەسىر
كۆرسەتتى دەيدىغان بولساق ، بۇ تەسىر پەقەت شۇ بىرنەچچە خىل
مەدەنىيەت ئاسىللىرىنى ئۆزئارا يېقىنلاشتۇرۇشقا ئورۇنۇشتىنلا
ئىبارەت بولدى . غەرب تەرەپتىكى مۇسۇلمانلار ياشايدىغان رايوۋ-
لارنىڭ ئالىي ھاكىمىيىتى قارا خىتايلار ھاكىمىيىتىگە ئىتائەت
قىلىدىغان بولغاچقا ، غەرب تەرەپكە غەيرىي ئىسلام مەدەنىيەت
ئاسىللىرىنىڭ تارقىلىشى مۇقەررەر ئىدى . يەتتەسۇ رايونى ۋە چۇ
دەرياسى ۋادىسىدا ساقلىنىپ قالغان سۇرىيە تىلى ۋە تۇركىي تىلدا
يېزىلغان خرىستىئان دىنى يادىكارلىقلىرى تا ھازىرغىچە تولۇق
چۈشەندۈرۈپ بېرىلمىدى . بۇ يادىكارلىقلارنىڭ ، شۇنداقلا ئىس-
سىقكۆل ھەمدە چۇ دەرياسى ۋادىسىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ
كۆپ قىسمى 14 ـ ئەسىرگە ، يەنى موڭغۇللار دەۋرىگە ئائىت-
تۇر . ئەمما چۇ دەرياسى ۋادىسىدىن بايقالغان بەزى يادىكارلىقلار
13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا ، يەنى قارا خىتايلار دۆلىتى دەۋرىگە
مەنسۇپتۇر . رۇس ئاكادېمىكى كوكوۋسوۋ يەتتەسۇ رايونىدىن تې-
پىلغان خرىستىئان دىنى يادىكارلىقلىرىنى تۇرپاندىن تېپىلغان
خرىستىئان دىنى يادىكارلىقلىرىغا سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ ، تۇرپاۋ-
دىن تېپىلغان خرىستىئان دىنى يادىكارلىقلىرى ، يەتتەسۇدىن
تېپىلغان خرىستىئان دىنى يادىكارلىقلىرىنىڭ سەۋىيىسىدىن يۇ-
قىرى تۇرىدۇ ، دەپ كۆرسەتتى . بۇنىڭدىن خرىستىئان دىنىنىڭ
تەسىرى غەربتىن شەرققە قاراپ تارقالغان بولماستىن ، بەلكى

بەزى جايلاردا شەرقتىن غەربكە تارقالغان[1] دېگەن پەرەزگە كېلىـ
مىز . ئۇيغۇر خرىستىئانلىرىدىن باشقا ، يەنە ئۇيغۇر بۇددىستلىـ
رىمۇ غەربتىكى رايونلارغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن . قارا خىـ
تايلار دەۋرىدە بۇنداق مەلۇماتلار ئۇچرىمىدى . ئەمما موڭغۇللار
ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى دەۋرلەردە ، 1253 ـ يىلى سەيـ
ياھ رۇبرۇك ، ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى قايالىقتا ئۇيغۇر
بۇددا راھىبلىرىنى ئۇچراتقان . بۇ ئۇيغۇر بۇددىستلىرى بۇ يەر-
لەرگە بەلكىم قارا خىتايلار دەۋرىدە كەلگەن بولۇشى مۇمكىن ،
ئەمما بۇ تەخمىننى ئىسپاتلاپ بەرگۈدەك پاكىت يوق .11 — 12 ـ
ئەسىرلەر خرىستىئان دىنىنىڭ تەشۋىقاتى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇـ
ۋاتقان چاغلار ئىدى . بىز نۇرغۇنلىغان موڭغۇللارنىڭ شۇ دەۋر-
لەردە خرىستىئان دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى توغرىسىدىكى ئۇچۇر-
لارغا ئىگىمىز . پەقەت خرىستىئان مەنبەلىرىدىلا ئەمەس ، بەلكى
ئىسلام مەنبەلىرىدىمۇ غەربىي موڭغۇلىيىدىكى نايمانلار خرىستى-
ئان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى ، دەپ كۆرسىتىلىدۇ ، شۇنداقلا شەر-
قىي موڭغۇلىيىدىكى كېرەيلەرمۇ خرىستىئان دىنىدا ئىدى ، دەپ
كۆرسىتىلىدۇ . تەتقىقاتچى ، پروفېسسور پېللىئوت جەنۇبىي موڭـ
غۇلىيىدە — جۇڭگو چېگرىسىغا يېقىن جايدا ياشىغۇچى ئوڭغۇتلا-
رمۇ خرىستىئان دىنىدا ، دەپ كۆرسىتىدۇ[2] . خرىستىئان دىنـ
نىڭ تەشۋىق ـ تەرغىباتىغا ئۇيغۇرلارمۇ قاتناشقان . چىڭگىزخان
نايمان يەرلىرىدە نايمان پادىشاھىنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ مۆھۈرچى
ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان بىر ئۇيغۇرنى كۆرگەن ۋە بۇ ئۇيغۇر
ئارقىلىق ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن تونۇشقان . يەتتە سۈدىكى خرىستـ
ئان مۇخلىسلىرىنىڭمۇ ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكىنى ئۇلارنىڭ قوللاڭـ
غان ساناق ساناش ئۇسۇلى ئارقىلىق بىلگىلى بولىدۇ ، يەنى

---

① كوكوۋسوف : «سۇرىيەچە ـ تۈركچە ئېپىگرافىكا» ، 778 ـ بەت ؛ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم ، 2 ـ قىسىم ، 265 — 298 ـ بەتلەر ؛ مالوف : «موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركىي تىلدىكى يادىكارلىقلار» ، 75 — 86 ـ بەتلەر .

② P. Pelliot, Chretiens, p629sq.

ئۇيغۇرلار «11» دېگەن سانىنى «بىر يىگىرمى» سۆزى بىلەن ئىپادىلەيدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ خىل ئۇسۇلىنى ئورخۇن يادىكارلىقلىرى ۋە ئۇيغۇرچە تېكىستلەردىنمۇ كۆرگىلى بولىدۇ[1] . ئۇيغۇر خىرىستىئانلىرىنىڭ مەركىزى ، تۇرپاننىڭ شەرقىدىكى بۇلايىق (هازىرقى بۇيلۇق — تەرجىماندىن) بولسا كېرەك . بۇ يەردىن سۇرىيە تىلى ، سوغدى تىلى ۋە تۇركچە يېزىقلاردا يېزىلغان خىرىستىئان دىنىغا دائىر تېكىستلەرنىڭ پارچىلىرى تېپىلدى[2] . شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، يەتتەسۇدىكى خىرىستىئان مۇخلىسلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلىي سوغدىلاردىن قوبۇل قىلغان ئېلىپبەسىنى قوللانماستىن سۇرىيىلىكلەرنىڭ ئېلىپبەسىنى قوللانغان ۋە ئۇنىڭغا بەزى يېڭى بەلگىلەرنى قوشقان .

دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرى ئەزەلدىنلا سودا ـ تىجارەت پائالىيىتى بىلەن باغلىنىپ كەلگەن . كېرەيلەرنىڭ خىرىستىئان دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى هەققىدىكى سۇرىيىدە تارقالغان خەۋەرلەردە ، كېرەي خانىنىڭ مەزكۇر دىن تەلىماتىنى خىرىستىئان سودىگەرلەردىن ئۆگەنگەنلىكىنى ئېنىق يازىدۇ[3] . شۇنىسى ئەجەبلىنەرلىككى ، موڭغۇلىيىدىكى ئىسلام دىنى تەشۋىقاتى هەققىدىكى ماتېرىياللار كەمچىل بولسىمۇ ، لېكىن مۇسۇلمان سودىگەرلەرنىڭ موڭغۇلىيىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىياتىدا ئوينىغان رولىنىڭ خىرىستىئان سودىگەرلەرنىڭ خىرىستىئان دىنى تەشۋىقاتىدا ئوينىغان رولىدىن خېلىلا گەۋدىلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈش مۇمكىن . موڭغۇللار تۇركىي خەلقلەردىن سودىگەر مەنسىدىكى «سارت» ئاتالغۇسىنى قوبۇل قىلدى . خۇددى سوغدى سۆزىدىن سوغداق سۆزى ياسالغانغا ئوخشاش ، كېيىن سارت سۆزىدىن سار-

---

① كوكوۋسوف : «سۇرىيىچە ـ تۇركچە ئېپىگرافىكا» ، 789 ـ بەت ، يەنە «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم ، 2 ـ قىسىم ، 383 ـ بەت .

② مۇللېر : «ئۇيغۇرىكا» ، 1 ـ توم ، 4 ـ بەت .

③ ئەبۇل فاراجنىڭ «سۇرىيە سالنامىسى» نامىلىق كىتابىدىن ئېلىنغان نەقىل ، ئوپپىرت : «ئاقساقال يوهان» ، 89 ـ بەت .

تاق سۆزى ياسالغان . موڭغۇللار سارتاق سۆزى بىلەن موڭغۇلىيە زېمىنىغا كېلىپ سودا ـ تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سودىگەرلەرنى ، يەنى ئىرانلىق مۇسۇلمانلارنى ئىپادىلىگەندى . خەلق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان بۇ ئاتالغۇغا موڭغۇللار يەنە «تاي[1]» قوشۇمچىسىنى قوشۇپ ، بۇنىڭ بىلەن شۇ خەلقنىڭ ئەرلىرىنى ئىپادىلىگەن . شۇنداق قىلىپ «سارتاقتاي» دېگەن ئاتالغۇ «سارتاق ، يەنى سارت خەلقنىڭ ئەرلىرى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن . ئىران ئىسلام مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلغۇچىلارنىڭ موڭغۇلىيىدىكى پائالىيىتىنى شۇ چاغلاردا خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان تۆۋەندىكى بىر رىۋايەتمۇ ئىپادىلەيدۇ . بۇ رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە ، سارتاقتاي ئىسمىدىكى ناھايىتى كۈچلۈك بىر قەھرىمان بولۇپ ، بۇ ئادەم چوڭ دەريا ۋە كۆللەرگە ماھىرلىق بىلەن چوڭ ، كۆركەم ، مۇستەھكەم ۋە ھەيران قالارلىق توغانلارنى ياسىغان ئىكەن[2] . ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، بۇنداق سۇ ئىنشائات تېخنىكىلىرىنى مۇسۇلمانلار موڭغۇللارغا ئۆگەتكەن بولسا كېرەك . موڭغۇللار سارتاقلار ياكى سارتاقتايلارنى مۇئەييەن بىر مىللەتنىڭ ۋەكىللىرى سۈپىتىدە ئەمەس ، مۇئەييەن مەدەنىيەت تىپىنىڭ ۋەكىللىرى سۈپىتىدە تونۇغان . مەسىلەن ، چىڭگىزخان ئۆزىگە ئىتائەت بىلدۈرگەن مۇسۇلمانلارنىڭ ھۆكۈمرانى قارلۇق ئارسلانخاننى سارتاق دەپ ئاتىغاندى[3] . ئارسلانخان يەتتەسۇنىڭ شىمالىدا ياشىغان بولۇپ ، قارلۇق ئىدى . پارس تىلىدا ئەمەس ، تۈركىي تىلدا سۆزلەيتتى . موڭغۇللار يەنە شۇ سارت ئاتالغۇسىدىن «سارتاغۇل» ياكى «سارتاۋۇل» ئاتالغۇلىرىنى ياسىدى . بۇ ئاتالغۇمۇ شۇ چىڭگىز زامانىسىدىكى تېكىستلەردە ئۇچرايدۇ . «سارتاغۇل» ئاتالغۇسىنى كېيىن رەشىدى «تاجىك[4]» دەپ تەرجىمە قىلدى . ئىبن

---

① «تارىخى رەشىدى» ، بېرىزىنا نەشرگە تەييارلىغان نۇسخا ، 1 ـ توم ، 65 ـ تېكىست .
② پوتانىن : «ئوچېرك» ، 2 ـ توم ، 170 ـ بەت ؛ 4 ـ توم ، 285 ـ بەت .
③ «تارىخى رەشىدى» ، بېرىزىنا نەشرى ، 1 ـ توم ، 171 ـ تېكىست .
④ «تارىخى رەشىدى» ، بلوشېت نەشرى ، 54 ـ ، 55 ـ بەتلەر .

مۇقەننا بولسا بۇ ئاتالغۇنى «مۇسۇلمانلار[1]» دەپ تەرجىمە قىلـ
دى .

سارتاقتاي توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ تارقىلىشى ۋە موڭـ
غۇلىيىدىكى ئىسلام دىنى تەشۋىقاتى ھەققىدىكى ماتېريىاللارنىڭ
كەم بولۇشى ، مۇسۇلمان سودىگەرلەرنىڭ شۇ چاغلاردا ئىسلام
دىنىنىڭ تارقىلىشى بىلەن ھېچقانچە مۇناسىۋىتى بولمىغانلىقىنى
كۆرسىتىپ بېرىدۇ . بۇ خۇددى ھازىر ياۋروپا سودىسىنىڭ تەرەق-
قىي قىلىشى خرىستىئان دىنىنىڭ تارقىلىشى بىلەن ھېچقانچە
مۇناسىۋىتى بولمىغانغا ئوخشاش . موڭغۇللار دەۋرىدە باي سودى-
گەرلەر مەدرىسە ۋە خانىقالار سالدى . لېكىن بۇ سودىگەرلەر
بىلەن ئىسلام دىنى ۋەكىللىرى ئوتتۇرىسىدا ئورتاق دىنى مۇناسى-
ۋەت يوق ئىدى . بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت كۆپ ھاللاردا
دۇشمەنلىك مۇناسىۋەت بولۇپ كەلگەن[2] .

مۇسۇلمانلار سودىسىنىڭ ھازىرقى ياۋروپا سودا ـ تىجارىتى
بىلەن بولغان ئەڭ چوڭ پەرقى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ، مۇسۇل-
مانلار سودا ـ تىجارىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ
سىياسىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن باغلانغان ئەمەس . خەلىپىلىك
يىمىرىلگەندىن كېيىن ، ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ سىياسىي چېگرى-
سى ئۇ ياكى بۇ سۇلالىنىڭ گۈللەنگەنلىكى ياكى ئاجىزلىقى بىلەن
بەلگىلىنىدىغان بولدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ چېگرىلار پات ـ پاتلا
ئۆزگىرىپ تۇردى . بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئاھالىلەر ئۆزلىرىنىڭ
مەدەنىي ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇشىنى مۇشۇ ئۆزگىرىشلەردىن مۇسـ
تەقىل ئورۇنلاشتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى . بىرقەدەر كۆچلۈك ۋە
مۇستەھكەم بولغان سامانىيلار خانلىقى دەۋرىدە يايلاقلاردا مۇسۇل-

---

① مېلىئورانسكى : «موڭغۇل تىلى توغرىسىدا ئەرەب تىلچىلىرى» ، 75 ـ بەت ؛ ئىبن مۇقەننانىڭ كىتابى ، رىفائەت نەشرى ، 194 ـ بەت .

② سەيپىددىن باھارىنىڭ ھەبەش ئامىدقا بىغىشلانغان شېئىرى (بارتولد : «تۇركىستان» ، 1 ـ قىسىم ، 102 ـ بەت . خاندەمىرنىڭ «موڭغۇل خانلىرىنىڭ تارىخى»دىكى ئەبۇ ياقۇپ سەككاكىغا ئائىت مەزمۇن ، تېھران نەشرى ، 3 ـ توم ، 28 ـ بەت) .

مانلار ئولتۇراقلاشقان يۇرتلار پەيدا بولدى . بۇ يۇرتلار سامانىيلا-
رنىڭ باشقۇرۇشىدا ئەمەس ، بەلكى تۇركىي خەلقلەردىن بولغان
ھۆكۈمرانلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى . بۇ يەردە ئۆزئارا مۇناسى-
ۋەت ئورناتقان سودا شىركەتلىرى مەيدانغا كەلدى . گەرچە ھازىر-
قى زامان تىپىدىكى چوڭ مەھكىمە ـ تەشكىلات بولمىغان بولسى-
مۇ ، ئەمما مەلۇم بىر يەردىن بىرىلگەن ھۆججەتكە ئاساسەن باشقا
ھۆكۈمران قارمىقىدىكى ئىككىنچى بىر شەھەردىن پۇل ئالغىلى
بولاتتى . يېقىندا تېپىلغان ۋە نەشر قىلىنغان 11 ـ ئەسىرنىڭ
تاريخچىسى ئەبۇشۇجانىڭ ئەسىرىدە ، سودىگەرلەر يېزىپ بەرگەن
ھۆججەتلەرگە ئاساسەن پۇل ئېلىش ، دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەت ئو-
رۇنلىرى يېزىپ بەرگەن ھۆججەتلەردىن پۇل ئېلىشتىن كۆپ
ئاسان ئىكەنلىكى ئېنىق قەيت قىلىنغان[1] . ئىران سودىگەرلىرى
ئارىسىدا كۆپ تارقالغان «چەك» (ček) سۆزى شۇ پارسچە
يېزىلغان شەكلىدە ئىشلىتىلدى . بۇ سۆز ئەرەبچە «سەك» دەپ
يېزىلىدۇ . كېيىن بۇ ئاتالغۇ غەربىي ياۋروپاغا تارقىلىپ ، سودا
ساھەسىدە كەڭ قوللىنىلدى .

ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇركىي خەلقلەر سودا ئىشلىرىغا ئەلۋەتتە
تەبىئىي ھالدا قاتناشقان . كېيىن موڭغۇللار سودىگەر دېگەن ئۇ-
قۇمنى ئىپادىلەش ئۈچۈن تۇركچە «ئورتاق» دېگەن سۆزنى
ئىشلەتكەن («ئورتاق» سۆزى ئەرەبچە «شېرىك» دېگەنلىك بو-
لىدۇ) . بۇ «ئورتاق» چىلىقنىڭ ياكى «شېرىك» چىلىكنىڭ ئىش-
تىراكچىسى ، دېگەنلىك بولىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىيگە ئەھۋاللارغا
قارىغاندا ، «ئورتاق» ئاتالغۇسىمۇ تونۇش بولسا كېرەك ، بىراق
ئۇ بۇ سۆزنى «يولداش» مەنىسىدىلا چۈشىنىپ ، «سودىگەر»
مەنىسىدە چۈشەنمىگەن[2] . قارىغاندا ، تۇركىي خەلقلەر ئىچىدە
سودا ـ تىجارەت ئىشلىرىدىكى شېرىكچىلىك پەقەت 11 ـ ئەسىر-

---

① ئەبۇشۇجا ، 1 ـ تۇم ، 138 ـ بەت ؛ 2 ـ تۇم ، 143 ـ بەت .
② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۇركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ تۇم ، 91 ـ بەت .

دىن كېيىنلا پەيدا بولغان بولسا كېرەك .

ئۇ چاغلاردا ئىسلام مەدەنىيىتى ناھايىتى ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغاچقا ، باشقا ھەرقانداق مەدەنىيەتنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن توقۇنۇشى ، ئاخىرقى ھېسابتا ، ئىسلامىيەتنىڭ تېخىمۇ كەڭ تارقىلىشى بىلەن ئاخىرلاشتى . قارا خىتايلار جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە قاتتىق ئۇچرىغانلىقتىن ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى موڭغۇللارغا ئوخشاش مۇسۇلمان بولۇپ كەتمىدى . ئەمما قارا خىتايلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغلاردا مۇسۇلمانلارنىڭ يات دىنىدىكىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇشى (گەرچە موڭغۇللار دەۋرىدىكىدەك ئۇنچە كەڭرى بولمىسىمۇ) ئىسلامنىڭ تارقىلىش داىرىسىنى كېڭەيتتى . قارا خىتايلار بۇ رايونلاردا پەيدا بولغاندا بالاساغۇن خانلىقىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا مەھمۇد كاشغەرىي دەۋرىدىكىگە ئوخشاشلا ئىسلام دىنى تارقالمىغانىدى . كىشىلەر بۇنىڭدىن تەخمىنەن بىر ئەسىرگە يەتمىگەن ۋاقىتتىن كېيىن يەنە موڭغۇللار يېڭى باش كۆتۈرۈپ چىققان ۋاقىتتا يەتتە سۇنىڭ شىمالىدا قارلۇق خانى ئارسلانخاننىڭ يەرلىرىنىڭ بولغانلىقى ، ئارسلانخاننىڭ مۇسۇلمان ئىكەنلىكى ھەققىدىكى خاتىرىلەرنى تاپقان . ئەمما ئۇنىڭ ئورنى ھازىرغىچە تەخمىنىي مۇلچەردىنلا ئىبارەت . رۇبرۇك ئىلى دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئالا كۆلگە بېرىشتا شۇ يەردىن (قايالىقتىن — تەرجىماندىن) ئۆتكەنىكەن . قارىغاندا ، ئۇنىڭ شۇ چاغدا ماڭغان يولى ھازىرقىغا قارىغاندا بالقاش كۆلىگە تېخىمۇ يېقىن بولغان بولسا كېرەك . چۈنكى رۇبرۇك يولدا كېتىۋېتىپ بالقاش كۆلىنى كۆرگەن . قايالىق شەھىرىلا ئەمەس ، قارلۇق خانلىقىمۇ قارا خىتايلار دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەنىدى ۋە قارلۇق خانى گۆرخانغا بېقىندى ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە ۋە قارا خىتايلارنىڭ ھۇجۇمى توغرىسىدا يېزىلغان بايانلاردىمۇ تىلغا ئېلىنمىغان يەنە بىر شەھەر — غۇلجا شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالغا جايلاشقان ئالمالىق شەھىرىنىڭ ھۆكۈمرانى موڭ-

غۇللار كېلىشتىن بۇرۇن گۆرخاننىڭ ۋاسسالى سۈپىتىدە ئەمەس ، بەلكى ئۇنىڭغا قارشى ئىسيانچى ، بۇلاڭچىلارنىڭ باشلىقى سۈپىتىدە (بۇ شايكىنىڭ باشلىقى قارلۇقلاردىن ياكى قاڭلىلاردىن چىققان بولسا كېرەك دەپ مۆلچەرلىنىدۇ) هاكىمىيەتنى قولغا ئالغان (بۇنداق زىددىيەتلىك كۆزقاراشلارنى بىز بىر ئەسەرنىڭ بىرنەچچە خىل كونا قولىيازمىلىرىدا كۆرىمىز ، جۈۋەينىنىڭ «تاريخي جاهانكۇشاي» ناملىق ئەسىرى بۇنىڭ بىر مىسالى[1] . بۇ قولىيازمىلار 12 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 13 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىكى ۋەقەلەرنى تەتقىق قىلىدىغان بىرىنچى قول مەنبە هېسابلىنىدۇ) . قانداقلا بولمىسۇن ، ئالمالىقنىڭ هۆكۈمرانى مۇسۇلمان ئىدى . شۇ نەرسە بىزنىڭ دىققىتىمىزنى تارتىدۇكى ، ئوتتۇرا ئاسىيادا يات دىندىكى قارا خىتايلارنىڭ هۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە قارا خىتاي گۆرخانلىرىنىڭ ۋەزىرلىرى مۇسۇلمانلاردىن بولغان . نەتىجىدە بۇرۇن مۇسۇلمانلار ئىگىدارچىلىق قىلمىغان يەرلەردە كېيىن يېڭىدىن مۇسۇلمان رايونلىرى مەيدانغا كەلدى[2] . ئىسلام دىنىنى شەرققە كېڭەيتىش خىيلا تەس بولدى . مەدەنىيەتلىك ئۇيغۇرلار ئىسلامنىڭ كېڭىيىشىگە توسقۇن بولۇپ تۇراتتى . مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ چېگرىسى موڭغۇل ئىمپېرىيىسى شەكىللەنگەن مەزگىلدە خۇددى مەهمۇد كاشغەرىي كۆرسەتىپ ئۆتكەندەك ، يەنىلا كۇچانىڭ شەرقىگە توغرا كەلدى . تۇرك مۇسۇلمانلىرىنىڭ بىر باهادىرى خىزىربەگ ئۇيغۇرلار ئۈستىدىن قىلغان غەلىبىسى بىلەن داڭق چىقارغان . ئۇ چاغلاردا ئۇيغۇرلار تىنچ خەلق ئىدى ، هەربىي جەهەتتە باتۇرانە قارشىلىق كۆرسىتەلمىگەندى . خىزىربەگ قەشقەر خانىغا كۆرسەتكەن يارىدىمى ئۈچۈن ، قەشقەر خانى تەرىپىدىن خان ئۇنۋانىغا ئىگە بولغان[3] .

---

① جۈۋەينى : «تاريخى جاهانكۇشاي» ، قازۋىن نەشرى ، 1 ـ توم ، 57 ـ بەت (3) .
② جۈۋەينىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى ، قازۋىن نەشرى ، 2 ـ توم ، 89 ـ بەت .
③ ئەۋفى ، بارتولد : «تۈركىستان» ، 1 ـ قىسىم ، 95 ـ بەت .

مەھمۇد كاشغەرىي زامانىسىدا ئىسلام دۇنياسىنىڭ شەرقتىكى چېگرىسى تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى چەرچەن ئىدى . 13- ئەسىردە ماركوپولو ۋاقتىدا لوپنور ئەتراپىدىكى ئاھالىلەرمۇ مۇسۇلمان بولغانىكەن .

تۇركىي خەلقلەر ئەينى ۋاقىتتا ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىدا زادى قانداق رول ئوينىغان بولغىيىتتى ، دېگەن مەسىلە مۇرەككەپ بىر مەسىلە . تۇركىي خەلقلەر ھېچقانداق بىر يەردە ئەرەب ـ پارس مەدەنىيىتىگە بويسۇنغان ئەمەس ئىدى . تۇركىي خەلقلەر ھېچقاچان ئۆزلىرىنىڭ تىلىنى يوقاتقان ئەمەس ئىدى . گەرچە شۇنداق بولسىمۇ ، ئەرەب ، پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى شۇقەدەر كۈچلۈك بولدىكى ، تۇركىي تىل ھېچ يەردە دۆلەت تىلى ۋە مەدەنىيەت تىلىغا ئايلىنالمىدى . ئەڭ غەربتە ، كىچىك ئاسىيادىكى تۇرك دۆلىتىدە ئەرەب تىلى 13 ـ ئەسىرگىچە يەنىلا دۆلەت تىلى بولۇپ كەلدى . بۇ مەلۇمات 14 ـ ئەسىردە پارس تىلىدا يېزىلغان ئاپتورى نامەلۇم بىر ئەسەردە بېرىلگەندۇر[1] . لېكىن مەن بۇ مەلۇماتتىن شۇبھىلىنىمەن . ماكس ۋان دېگەن كىشى ، پارسلارنىڭ داستانلىرىنىڭ سۇلتانلارغا قاتتىق تەسىر قىلغانلىقىنى كەيخىسراۋ ، كەيقۇبات دېگەن سۆزلەرنىڭ كۆپلەپ ئىشلىتىلگەنلىكىمۇ كۆرسىتىپ بەرمەمدۇ ، شۇ سۆزلەر بىلەن بىرگە يەنە تۇركچە ئىسىملارمۇ يولۇقىدۇ ، مانا بۇلار ، سۇلتانلار ئۆزلىرىنىڭ تۇركلەردىن كېلىپ چىققانلىقىنى ئۇنتۇپ قالمىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەرمەمدۇ ، دەيدۇ . بۇ بايانلارنى ئىراندىكى سالجۇقىيلار خانلىقى باشقۇرۇپ تۇرغان يەرلەرگىمۇ ۋە قاراخانىيلار خانلىقى باشقۇرۇپ تۇرغان تۇركىستانغىمۇ تەدبىقلىغىلى بولىدۇ . سالجۇق سۇلالىسىدا پارس تىلى تەدرىجىي ھالدا ھۆكۈمەت تىلى ۋە ئەدەبىي تىلغا ئايلاندى . تۇركىستاندا ، يەنى قاراخانىيلار

---

① «خاتىرە» ، 18 ـ توم ، 129 ـ بەت .

خانلىقىنىڭ يەرلىرىدە ئەرەب تىلى پارس تىلى تەرىپىدىن ھۆكۈمەت تىلى ۋە ئەدەبىي تىل ساھەسىدە قەدەممۇقەدەم سىقىپ چىقىرىلدى . شۇنىسى دىققەتكە ئەرزىيدۇكى ، 10 ـ ئەسىردە ، يەنى سامانىيلار خانلىقى دەۋرىدە ئەرەب تىلىدا «بۇخارا تارىخى» يېزىلدى . بۇ ئەسەر 12ـئەسىردە پارس تىلىغا تەرجىمە قىلىندى[1] . بۇ ئەسەرنىڭ پارس تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشى شۇ چاغدىكى ئادەملەرنىڭ ئەرەب تىلىدا يېزىلغان كىتابلارنى ئوقۇشقا ئانچە قىزىقىپ كەتمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . دىنىي ماۋارىپتا پارس تىلى ھەتتا ئەرەب تىلىنىمۇ سىقىپ چىقاردى . مۇدەررىسلەر پارس تىلىدا دەرس سۆزلەيدىغان بولدى[2] . بۇنداق ئەھۋال باشلاڭغۇچ دىنىي تەربىيە باسقۇچىدىمۇ مەۋجۇت ئىدى . «نىشاپۇر تارىخىنىڭ داۋامى»نىڭ ئاپتورى مەجىددىن ئابدۇل غاففارى (ھىجرىيە 451 ـ يىلى ، مىلادىيە 1059 — 1060 ـ يىللىرى تۇغۇلغان) توغرىسىدا يېزىلغان ئەسەرلەردىمۇ بۇ مۇئەللىپنىڭ بەش ياش ۋاقتىدىن تارتىپلا پارس تىلى ئارقىلىق دىنىي دەرسلىكلەرنى ئۆگەنگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ[3] . ئەھۋال گەرچە يۇقىرىقىدەك بولسىمۇ ، ئەمما قاراخانىيلار دۆلىتىدە 12 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يەنىلا ئەرەب تىلى ئىشلىتىلدى ، تېخى سوت ھۆكۈملىرىمۇ ئەرەب تىلىدا چىقىرىلدى . مەن ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىپ «شەرقشۇناسلىقنىڭ لوندون تارمىقى» دېگەن ژۇرنالدا ئېلان قىلدۇرغان سوت ھۆكۈممۇ ئەرەب تىلىدا يېزىلغانىدى . بۇ ئىش «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق دىداكتىك داستان يېزىلغان بۇغراخان دەۋرىگە ئائىتتۇر[4] . ئەمما شۇ چاغلاردا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى چاغلاردا يېزىلغان ھۆججەتلەر شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى ، قاراخانىيلار دۆلىتىدە ھەتتا تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ئاھالىسى

---

① «تارىخى نەرشەخى» ، شىپىر نەشرى ، 2 ـ بەت .
② D .گرىئۇس نەشرىگە تەييارلىغان «نەسەب شەجەرىسى لۇغىتى» ، 50 ـ بەت (B) .
③ كۆپرۈلۈ قوليازمىسى ، 1152 ـ بەت .
④ بارتولد ئەسەرلىرى ، 5 ـ توم ، 421 ـ بەت .

بەك ئاز بولغان سەمەرقەنت (ئۆزكەنت) تىمۇ دۆلەت ئورگانلىرىدا ئىشلىتىدىغان ئاتالغۇلاردا يولۇقىدىغان تۈركىي تىلمۇ تېخى سەقىپ چىقىرىلمىغان. مەسىلەن، تۈركىي تىلدا سۈپەت ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان «ئۇلۇغ» سۆزى ۋەزىر سۆزىنىڭ ئالدىغا ئىشلىتىلگەن. 12 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا سەمەرقەنت خانى قۇيدۇرغان تەڭگىلەرگە «سۇلتان ئەس سالاتىن — سلطان السلاطين» دەپ يېزىلغان. خانلار تۈركچە ئىسىملارنى، بولۇپمۇ تۈركچە ئۇنۋانلارنى سۇلالە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىغىچە قوللىنىپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تارىختا موڭغۇلىيىدە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئوغۇز ۋە ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ ئادەتلىرىمۇ ساقلىنىپ قالغانىدى. خان ئادىتى بويىچە تەختكە ئولتۇرغاندا ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئۇنۋانىنى يېڭى ئۇنۋانغا ئالماشتۇراتتى. بۇ يېڭى ئۇنۋان خانىنىڭ ئىسمى ئورنىدا ئىشلىتىلەتتى. تەخمىنەن ئوخشاش بىر ۋاقىتتا بىر يەردە قۇيۇلغان تەڭگىلەردىكى ھەر خىل ئۇنۋانلار بىر ئادەمگە قارىتىلغانمۇ ياكى بىرنەچچە ئادەمگە قارىتىلغانمۇ؟ دېگەنلەرنى ئېنىقلاش، تارىخچىلارغا قىيىنچىلىق تۇغدۇردى.

بىزگە مەلۇم بولغان ماتېرىياللاردا، سەمەرقەنتتە تۈركىي تىلنىڭ ئەدەبىي تىل بولغانلىقى ھەققىدە گەپ ـ سۆز يوق. ئوردىدا ۋە خانلارنىڭ يېنىدا پارس شائىرلىرى دائىم تۇراتتى ۋە ئۇلار خانلارنىڭ ھامىيلىقىدا ئىدى[1]. تۈركىي تىلدىكى مۇسۇلمان ئەدەبىياتى ئۈچۈن شۇ چاغلاردا قەشقەرىيىدىكى شارائىت بىرقەدەر ئوبدان ئىدى. ئەمما كېيىنچە بۇ يەرگىمۇ پارسلارنىڭ تەسىرى كۈچەيدى. 17 ـ ئەسىرگە كەلگەندە قەشقەرىيىدە پارس تىلىدا بىر تارىخىي ئەسەر يېزىلدى. ئەمما بۇ ئەسەردە گراماتىكىلىق خاتالىقلار بەك كۆپ ئىدى. مانا بۇ ھال ئاپتورنىڭ ئانا تىلىنىڭ

① خىزىرخان ۋە ئۇنىڭ ئوردىسىدىكى شائىرلار خۇسۇسىدا نىزامى ئەرۇزى سەمەرقەندىنىڭ «چاھار ماقالە» نامىلىق ئەسىرىدىكى شائىرلارغا مۇناسىۋەتلىك ماقالىگە قارالسۇن.

پارس تىلى ئەمەسلىكىنى ، ئۇ بۇ تىلدا يېزىشقا تولۇق پىشىپ كەتمىگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ[1] .

هىجرىيە 462 ـ يىلى ، مىلادىيە 1069 — 1070 ـ يىللىرى بالاساغۇندا تۇغۇلغان يۈسۈپ خاس هاجىپ قەشقەردە شۇ يەرنىڭ خانى ئۈچۈن تۈركىي تىلدىكى دىداكتىك داستان — «قۇتادغۇبىلىك»نى يېزىپ چىقتى . يۈسۈپ خاس هاجىپ شۇ ۋاقىتلاردا ئوردىدا هاجىپ ۋەزىپىسىدە خىزمەت قىلاتتى . ئۇ داستاننى تۈركىي تىلدا يېزىپ ، تۈركچە «قۇتادغۇبىلىك» دەپ نام بەردى . بۇنىڭ مەنىسى «بەخت كەلتۈرگۈچى بىلىم» دېمەكتۇر . «قۇت» سۆزى «بەخت» دېگەنلىك بولۇپ ، داستاندا كۆپ ئۇچرايدۇ . ئۇ سۆز يەنە پادىشاهنىڭ ئۇنۋانىنى ئىپادىلەپ هازىرقى «جانابىي ئالىيلىرى» مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلگەن . بۇ خىل ئەدەبىيات ، باشقىچە ئېيتقاندا ، پادىشاھ ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ۋەزىپىلىرى توغرىسىدىكى تەربىيىۋى ئەسەر قەدىمدىن تارتىپلا شەرققە ، جۈملىدىن ئىران دۇنياسىغىمۇ كەڭ تارقالغاندى . بۇ خىل ئەسەرلەردىكى ئەڭ قىممەتلىك نەرسە شۇكى ، بۇلاردا تارىختا ئۆتكەن هېكايە ـ رىۋايەتلەر بايان قىلىنىپ ، ئۇنىڭ بىلەن بەزى نەزەريىۋى مەسىلىلەر بېرىلىدۇ ياكى شۇنداق نەرسىلەر چۈشەندۈرۈلىدۇ . يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ ئەسىرىدە دەل مۇشۇنداق ئامىللار كەم . ئۇنىڭ ئەسىرىدە تارىختا ئۆتكەن بىرەر شەخىس تىلغا ئېلىنمايدۇ . ئۇ كىتابىدا تىلغا ئالغان پادىشاھ «ئىلىگ» ئەمەلىيەتتە بولمىغان ئاللىگورىيىلىك شەخسىتۇر . ئۇ ئادالەتكە ۋەكىللىك قىلغۇچى . ئۇنىڭ پەزىلەتلىرى ۋەزىرلەر ، ئۇلارنىڭ ئوغۇللىرى ۋە ئۇكىلىرىنىڭ ئىش ـ هەرىكەتلىرىدە ئىپادىلىنىدۇ . شۇنداق بولغاچقا ، «قۇتادغۇبىلىك» ئۆزىگە نەمۇنە قىلغان پارسچە ئەسەر-

---

① ۋەلىدوف ، شەرق قولىيازمىلىرى ، 313 ـ بەت .

لەردىن تۆۋەنرەك تۇرىدۇ[1] .

«كىرىش سۆز»دە ئەرەب ۋە تاجىكلارنىڭ كىتابلىرىنىڭ كۆپلۈكى ، تۇركىي تىلدىكى كىتابلارنىڭ يوقلۇقى سۆزلىنىدۇ . بۇ بايانلاردىن ئىسلام دىنى قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن بۇددا دىنى ، مانى دىنى ۋە خرىستىئان دىنى توغرىسىدا تۇركىي تىلدا يېزىلغان كىتابلارنىڭ ئۇنتۇلۇپ كېتىلگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ . بىز مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئەسىرىدىن كۆرگەن مۇسۇلمانچە تۇركىي تىلدىكى شېئىرىيەتتىن تېخى شۇ تىلدا يېزىلغان كىتابلارنىڭ مەيدانغا كەلمىگەنلىكىنى بىلىپ يېتىمىز . بۇ خىل ئەدەبىي ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن — نەشر قىلىنغان بولسا ئىدى ، قەشقەرنىڭ ئۆزىدە چىقىشى كېرەك ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ كۆرسىتىشىچە ، قەشقەر شەھىرىنىڭ ئاھالىلىرى شەھەردە تۇركىي شېۋىلەر ئىچىدە ئەڭ ساپ تىل دەپ قارالغان «تۇركچە قاغانىيە تىلى»دا سۆزلىشىدىكەن . قەشقەر ئەتراپىدىكى يېزا — كەنتلەردە قوللىنىدىغان تىل كەنچەك تىلى بولۇپ ، بۇ تىل ساپ تۇركچە ئەمەس ئىدى[2] .

«قۇتادغۇبىلىك» ژانىرى ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتە قەدىمكى تۇرك ئەدەبىياتى بىلەن قانچىلىك دەرىجىدە باغلىنىشلىق ئىكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ زامانداشلىرىغا قانچىلىك تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ئالدىمىزغا قويۇلغان بىر مەسىلە . «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ بىزگە ئۇچ خىل قولىيازمىسى يېتىپ كەلدى . بىرسى 1439 — يىلى ھىراتتا ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان ، قالغان ئىككىسى ئەرەب يېزىقىدا يېزىلغان . بۇلارنىڭ بىرسى مىسىردىن تېپىلغان ، يەنە بىرسى پەرغانىدىن تېپىلغان . بۇ يەردە بىر مەسىلە — مۇئەللىپ ئەسىرنى ئەسلىي قايسى يېزىقتا يازغاندۇ ؟ دېگەن

---

① مالوف : «قەدىمكى تۇرك يازما يادىكارلىقلىرى» ، 224 — ، 299 — 302 — بەتلەر ؛ تېكىست ۋە تەرجىمىسى ، 294 — بەت ؛ ىبىلىئوگرافىيە ، 302 — 304 — بەتلەر .

② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۇركىي تىلار دىۋانى» ، 1 — توم ، 31 — بەت .

مەسىلە ئوتتۇرىغا چىقماقتا[1] . داستانغا قويۇلغان نام ۋە «قۇت» سۆزىنىڭ «جانابىي ئالىيلىرى» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىشى قەشقەردە ئىسلامىيەتنىڭ ، جۇملىدىن پارسلارنىڭ تەسىرىنىڭ ئوردا هاياتى ئىچىدە تۇركلەرنىڭ ئەنئەنىسىنى سىقىپ چىقىرىشقا ئۇلگۇرەلمىگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن نامنى بىز كېيىن موڭغۇللار دەۋرىدىمۇ ئۇچرىتىمىز . «چىڭگىزخاننىڭ هېكمەتلىك سۆزلىرى» دېگەن توپلام «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن نام بىلەن چىقىرىلغان[2] . ئۇنىڭغا موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە ۋە ئىمپېرىيە پارچىلانغاندىن كېيىن تەشكىل قىلىنغان دۆلەتلەردە خۇددى «ياساق»قا ئوخشاش قانۇن دەستۇرى قاتارىدا مۇئامىلە قىلىنغان . 15 ـ ئەسىردە ياشىغان ئىبن ئەرەبشاهنىڭ يازغانلىرىدىن شۇنداق خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇكى ، موڭغۇللار ئۆزلىرى قوللىنىۋاتقان ئۇيغۇر يېزىقىنىمۇ «قۇتاد» دەپ ئاتىغانىكەن . ئىبن ئەرەبشاه بۇ ئاتالغۇنى چىڭگىزخان ئۆزى كېلىپ چىققان قەبىلىگە يېقىن دەپ قارىغان (ئىبن ئەرەبشاه خاتا هالدا «قتات» نى «قيات» ئورنىدا ئىشلەتكەن)[3] . «قۇتادغۇبىلىك» هېچبولمىغاندا ئۆزىنىڭ شۇ نامى بىلەن موڭغۇللارغا تەسىر كۆرسىتىپ «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى»نىڭ مەيدانغا كېلىشىگە سەۋەب بولدى دەيدىغان قاراشلارمۇ پەيدا بولغانىدى[4] . مەهمۇد كاشغەرىيىنىڭ ئەسىرى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن ، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ پۇقرالىرى ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر دەپ ئاتىمايدىغانلىقى مەلۇم بولدى . يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ كىتابىنىڭ تىلىمۇ ئۇيغۇرچە بولماي قالدى[5] . ئىسلامىيەتنىڭ روهى سىڭدۈرۈلگەن بۇغراخان-

---

① ئىككىنچىسى ئېهتىمالغا بەك يېقىن ، يۇقىرىقىلارغا قارالسۇن .
② «خاتىرىلەر» ، 13 ـ توپلام ، 15 ـ بەت .
③ ئىبن ئەرەبشاه : «فاكىهاتى خۇلەفائى» ، مىسىر نەشرىياتى ، 184 ـ بەت .
④ مېلىئورانسكىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» خۇسۇسىدىكى بايانلىرى . «خاتىرىلەر» ، 13 ـ توپلام ، 21 ـ بەت .
⑤ هازىرقى زاماندىكى تەتقىقاتچىلار «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ تىلىنى قارلۇق تىلى دەپ قارىماقتا ؛ شىرباكنىڭ «گراماتىكا ئوچىركى»نىڭ 26 ـ بېتىگە قارالسۇن .

نىڭ «قۇتادغۇبىلىك»ى (توغرىسى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇ-تادغۇبىلىك»ى — تەرجىماندىن) قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭمۇ بۇددا دىنى ۋە خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، كېيىن موڭغۇللارغا تەسىر كۆرسەتكەن ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈلۈشىمۇ مۇم-كىن بولمايدىغان ئىشتۇر.

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئېيتقانلىرىدىن ئۇنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىدىن خەۋىرىنىڭ بار ياكى يوقلۇقى ئېنىق كۆ-رۈلمەيدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» مەھمۇد كاشغەرىي ئەسىرىنى يېزىش-تىن ئىككى يىل بۇرۇن يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئاۋۋال بىرەر كىشى تىل ھەققىدە بىرەر ئەسەر يازمىغانىكەن. مەرھۇم مارتىن ھارتمان يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد كاشغەرىنى سېلىش-تۇرۇپ چىقىپ، بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق، بىرىنچىسى، يۇ-سۇپ خاس ھاجىپ ئوردا ئەھلى بىلەن يېقىن ئۆتكەن، مەھمۇد كاشغەرىي بولسا، خەلق شېئىرىيىتى ئەنئەنىلىرىگە يېقىن بول-غان[1] دەپ ئېيتقان. ئۇنىڭ بۇ پىكرىنى توغرا ۋە ئاقىلانە پىكىر دەپ قاراشقا بولامدۇ؟ بىز مەھمۇد كاشغەرىنىڭ مىسال ئالغان شېئىر - قوشاقلىرى ئىچىدىن ئوردا شېئىرىيىتىنىڭ نەمۇنىلە-رىنىمۇ كۆرىمىز. يەنە بىر تەرەپتىن يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز-نىڭ دىداكتىك مەقسەتلىرى ئۈچۈن خەلق ئەدەبىياتىدىكى ھېكە-مەتلىك سۆزلەردىن پايدىلانغانلىقىنىمۇ كۆرمەكتىمىز. خۇددى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ كىتابىدا كۆرسىتىلگەن خەلقنىڭ ئەقىل - پازاىستىنىڭ نەمۇنىلىرىگە ئوخشاش، «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ئاي-رىم يەرلىرىدە ئوخشاش سۆزلەر بىلەن ئوخشاش تەپەككۇرلەر ئىپادىلەنگەن. «قۇتادغۇبىلىك»نى ئوقۇغانلىكى كىشى مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز ئەسىرىدە كۆرسەتكەن «ئەردەم باشى تىل» دېگەن ماقالنى يادىغا ئالىدۇ. بۇ ماقالنىڭ مەنىسى: ھەرقانداق پاراسەت

---

① مارتىن ھارتمان: «ۋەزىن».

ۋە قەھرىمانلىق تىل بىلەن ئىپادىلىنىدۇ ، دېگەنلىك ئىدى[1] .

«قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ئۆز زامانىسىدا ناھايىتى داڭق چىققان كاتتا ئەسەر بولغانلىقىنى ، يايىق دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇش ئېغىزىدىن ئانچە يىراق بولمىغان يەردىكى سارايچىق شەھىرىدىن تېپىلغان ، لايدىن ياسالغان ساپال كوزىغا «قۇتادغۇبىلىك»تىن ئېلىنغان شېئىرلارنىڭ يېزىلغانلىقىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ[2] . بۇنىڭدىن باشقا ، تۈركىيىدىمۇ يەنە شۇ مەزمۇندا يېزىلغان «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» نامىدىكى ئەسەر تېپىلدى ۋە كېيىنرەك نەشر قىلىندى . ئاپتورى ئەھمەد بىننى مەھمۇد يۈكنەكى ئىدى . ئەسەر قەشقەر تىلىدا يېزىلىپ ئەمىر داد ئىسپەھسالار بەگكە تەقدىم قىلىنغان . بۇ ئەسەر ئەمەلىي تۈرمۇشتىكى بىرەر ۋەقە بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى بولمىغان نەسىھەت ۋە تەلىم ـ تەربىيىدىنلا ئىبارەت ئىدى[3] . بۇ ئەسەرنىڭ تېپىلىشى «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ تۈركىي تىل ئەدەبىياتىدىكى يېگانە بىر ئەسەر ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . تۈركىي تىل ئەدەبىياتىدىكى قەشقەر دەۋرى ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، بۇ ئەدەبىياتنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىغا چوڭ تەسىر كۆرسەتمىگەن بولسا كېرەك .

بۇ دەۋردە تۈركىي خەلقلەرنىڭ جۇڭگو مەدەنىيىتى بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋىتى پەقەت خانلارنىڭ ئۇنۋانلىرىدىلا ساقلىنىپ قالغان ئەمەس . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدىن جۇڭگوچە نامىلارنىڭ قوللىنىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . بۇنىڭدىن سەل كېيىن جۇڭگونىڭ تايانغۇ[4]دېگەن ئەمەل نامىنىڭ قاراختايلاردا ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم . بۇ سۆزنىڭ مەنىسى ئەرەبچە ھاجىپ ئاتالغۇسىنىڭ مەنىسىگە ئوخشاش ئىكەن . ئۇنىڭ ئۈستىگە

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 281 ـ بەتنىڭ ئاستى ؛ بروككېلماننىڭ تەرجىمىسى بويىچە : «مەرىپەتنىڭ ئاساسى تىل» .

② ساموىلوۋىچ : «ئۇلتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىل يادىكارلىقلىرى» ، 42 ـ بەت .

③ «ئەتەبەتۈل ھەقايىق»قا قاراڭ ، نەجىپ ئاسىم نەشرى ؛ مالوف : «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى» ، 316 — 322 ـ بەتلەر ؛ بۇ يەردە شۇ كىتابتىن ئۈزۈندىلەر بېرىلگەن .

④ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 ـ توم ، 281 ـ بەت .

تايانغۇ سۆزى تۈركچە «تايانماق» سۆزىدىن كېلىپ چىققانىكەن . بۇ «ئىشەنمەك» ، «ئۈمىد باغلىماق» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىكەن . بۇ نۇقتا يەنە ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدىكى «مەلىكە» مەنىسىدىكى «قۇنچۇي»[1] سۆزىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ . «خاتۇن» سۆزى شۇ چاغلاردا «قۇنچۇي» سۆزىگە قارىغاندا ئورنى يۇقىرىراق ئايالىلارنى كۆرسەتكەنىكەن .

مەھمۇد كاشغەرىي ماددىي مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنى ئىپادىلەشكە ئىشلەتكەن سۆزلەرمۇ كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىدۇ . «ئۇلاتۇ» كىچىككىنە پاكىز بىر پارچە يىپەك رەخت بولۇپ ، ھەركىم ئۇنى قوينىدا ساقلاپ ئۇنىڭ بىلەن بۇرنىنى سۈرتۈشكە ئىشلىتىدىكەن[2] . كۆچىلىككە مەلۇمكى ، قەدىمكى زامانلاردىمۇ ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىمۇ كىشىلەر بۇرۇن سۈرتىدىغان ياغلىق ئىشلەتمىگەن ، قەدىمكى يۇنانىدىمۇ ئىشلىتىلمىگەن ، مۇسۇلمان دۇنياسىدىمۇ ئىشلىتىلمىگەن . غەربىي ياۋروپادا بولسا ، 15 ـ ئەسىردىن كېيىن ئاندىن قولياغلىق ئىشلىتىشكە باشلىغان . دېمەك ياۋروپالىقلارنىڭ قولياغلىق ئىشلىتىشى ئۇلارنىڭ يىراق شەرق مەدەنىيىتى بىلەن تونۇشۇشى ئارقىسىدىلا باشلانغان . قولياغلىق جۇڭگودا ۋە ياپونىيىدە خېلى بۇرۇنلا ئىشلىتىلگەن . ئۇ جۇڭگونىڭ تەسىرىدە موڭغۇلىيىدىمۇ پەيدا بولغان . تۈركلەردە 11 ـ ئەسىردە قولياغلىقنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكىنى ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، كېيىن ئۇزۇلۇپ قالغان يىراق شەرق مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدىن بولغان دەپ قاراشقا بولىدىغان ئوخشايدۇ .

قەشقەردىن كېيىن ، مۇسۇلمان تۈرك ئەدەبىياتىنىڭ مەركىزى خارەزمنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سىر دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى رايونلىرى بولۇپ قالغان بولسا كېرەك ، بۇ جايلارنىڭ تۈرك

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 ـ توم ، 181 ـ بەت ، گابائىن : «قەدىمكى تۈرك تىلى گراماتىكىسى» ، 331 ـ بەت .
② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 122 ـ بەت .

مەدەنىيىتىدە تۇتقان ئورنى توغرىسىدا مەن كېيىنكى لېكسىيەمدە توختىلىمەن .

سەككىزىنچى لېكسىيە

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك ، خارەزىم جۇغراپىيىلىك جايلىشىش ئورنى جەھەتتە كۆچمەنلەر بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا مەدەنىيەتلىك رايونلاردىن كۆپ مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى . خارەزىمنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى خارەزىم ئاھالىسىنىڭ ئېتنوگرافىيىلىك تەركىبى ۋە تىلى ئۇچۇنمۇ ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتمەي قالمىدى . خارەزىملىكلەر قوشنىلىرى ئىرانلىقلاردىن كېلىپ چىققان كۆچمەنلەردىن تەشكىللەنگەن چاغلاردا كۆزگە چېلىققان بولسا كېرەك . چۈنكى خارەزىملىكلەرنى سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىن دون دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغىچە بولغان يايلاقلارنى ئىگىلەپ تۇرغان ئالانلارغا مەنسۇپ ئىدى ، دەپ بۇنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنۇشلارمۇ بولغانىدى[1] . يايلاقلار تۇركلەشكەندىن كېيىن ، خارەزىم باشقا جايلارغا قارىغاندا تۇركىي ئاممىلارنىڭ تەسىرىگە كۆپرەك ئۇچرىدى . ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى بىرقانچە يۈز يىلىدا خارەزىم ئاھالىلىرى باشقا ئىرانلىقلار ئۈچۈن چۈشىنىكسىز بولغان تۇركىي شېۋىدە سۆزلەشكەن . 11-ئەسىردە بۇ تىلدا سۆزلەشكەندىن باشقا ، يەنە مۇشۇ تىلدا يېزىقچىلىق ئىشلىرىمۇ بولغان[2] . ئەمما پارسچە لۇغەتلەردە «خارەزىملىكلەر» دېگەن سۆز چۈشەندۈرۈلگەندە ئۇلار تۇركىي خەلق ، دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ . 10 ـ ئەسىردە خارەزىملىكلەر بىلەن تۇركىي

---

① Herzefeld : «خۇراسان» 132 ـ بەت ؛ تولىستوق : «ئىز بويىلاپ» ، «قەدىمكى دېلتىلار» .

② «بەيھاقى تارىخى» ، مورلىي نەشرى ، 842 ـ بەت . «خارەزىم تىلى ۋە ئۇنىڭ يازما يادىكارلىقلىرى» خۇسۇسىدا بارتولد ئەسەرلىرىنىڭ 3 ـ توم 546 ـ بېتىگە قاراڭ .

خەلقلەرنىڭ تاشقى قىياپىتى ئوخشاش دەپ يازغانلارمۇ بولغانىدى[1] . 13 ـ ئەسىردە ، موڭغۇل ئىستىلاسى دەۋرىدە خارەزىم توغرىسىدا گەپ ـ سۆزلەر بولغاندا ، خارەزىم پۇتۇنلەي تۈركچە سۆزلەيدىغان ئەل ، دەپ قارالغانىدى[2] . دېمەك بۇ يەرلەردە تۈركىيلىشىش جەريانى 11 — 13 ـ ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ئىشقا ئاشقان . بۇ چاغلاردا خارەزىم سالجۇقىيلارنىڭ تۈركلەردىن كېلىپ چىققان ئائىپىلىرى تەرىپىدىن باشقۇرۇلۇپ تۇرغانىدى . ئەمما بۇ ئائىپىلار بولسا ئىرانچە «خارەزىم شاھى» دېگەن نامنى ساقلاپ كەلگەنىدى . 11 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بۇ يەردە خارەزىم شاھلىقىنىڭ ئاتىدىن بالىغا مىراس قالىدىغان خانلىقى مەيدانغا كەلدى . ئەمما بۇ سۇلالىگە ۋەكىللىك قىلغۇچىلارنىڭ ئىسىملىرىنىڭ ھەممىسى تۈركچە ئىسىملار ئىدى . مانا مۇشۇ دەۋردە خارەزىم ئۆزىنىڭ پۇتۇن تارىخىدا تۇنجى قېتىم ۋە ئاخىرقى قېتىم بۇيۇك بىر ئىمپېرىيىنىڭ مەركىزى بولۇپ قالدى . بۇ ئىمپېرىيە تەركىبىگە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىراننىڭ بىر قاتار رايونلىرى كىردى . شۇنىڭ بىلەن سالجۇق سۇلتانلىقىنىڭ ئائىپىلىرى (ۋالىيلىرى) بولغان خارەزىم شاھلىرى تەدرىجىي ھالدا پۈتكۈل مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىرىغا ئايلاندى . ئەمدىلىكتە ئۇلار «ئىسلام دۇنياسىنىڭ سۇلتانلىرى» سۈپىتىدە ئۆزلىرىنىڭ قولىغا ئۆتكەن بۇرۇنقى سالجۇق سۇلتانلىرىغا مەنسۇپ بولغان ھەممە ھوقۇقلارنى ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلدى . 12ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاببباسىيلار خەلىپىلىكىدە مەمۇرىي ھاكىمىيەتنىڭ ئەسلىگە كەلگەنلىك ئەمەلىيىتىنى نەزەردە تۇتۇشقىمۇ ئۇنىمىدى . ئاخىرقى خارەزىم شاھلىرى ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى خۇددى بۇرۇنقى سالجۇق سۇلتانلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىگە ئوخشاش باغداد-نىڭ ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلدى . خارەزىم ، ئەلۋەتتە پارس

---

① «ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىقى مەجمۇئەسى» ، 285 ـ بەت .
② «پلانو كارپىنى سایاھەت خاتىرىسى» ، رىشا تەرجىمىسى ، 147 ـ بەت .

مەدەنىيىتى تەسىرى ئاستىدا تۇراتتى . پارس تىلىدا يېزىقچىلىق قىلىدىغان ئالىم ۋە شائىرلار ئارىسىدا خارەزىملىكلەرمۇ بار ئىدى . خارەزىم شاھلىقى دەۋرىدە پارس تىلى دۆلەت تىلى ئورنىدا بولۇپ ، تۇرلۇك ھۆججەتلەر شۇ تىلدا پۈتۈلەتتى . ئەمما خارەزىمدە ۋە سوغدىياندا يەرلىك ئاھالىنىڭ دىئالېكتى پارس تىلى تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلغانمۇ - يوق ؟ بۇنىسى نامەلۇم . قارىغاندا ، خارەزىم تىلى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ ، كېيىن ئۆز ئورنىنى تۇركىي تىلغىلا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن بولسا كېرەك .

تۇركلىشىش جەريانىغا ئاۋۋال سىر دەرياسى بويىغا جايلاشتۇرۇلغان بىر قىسىم خارەزىملىكلەر ، ئېھتىمال ، يەنە بىر قىسىم سوغدىيانلىقلار يولۇققان بولسا كېرەك . 11 - ئەسىرگە كەلگەندە بۇ يەردە ئاھالىسى تۇركىي خەلقلەردىن بولغان شەھەرلەر قەد كۆتۈرگەندى . مەھمۇد كاشغەرىي[1] ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە سەۋران ۋە سوغناق شەھەرلىرىنى تىلغا ئېلىپ ، بۇ شەھەرلەر ئوغۇزلارنىڭ شەھەرلىرى ئىدى ، دەپ كۆرسىتىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي سەۋران شەھىرىنى سەبران دەپ ئاتىغان[2] . بىر چاغلاردا بۇ شەھەر ساماسىلار دۆلىتىنىڭ چېگرا شەھىرى بولغانىكەن . بۇ شەھەر ھازىرمۇ مەۋجۇت . سوغناق شەھىرى 12 - ئەسىردە مۇسۇلمان ئەمەس قىپچاقلارنىڭ يېرى ئىدى ، ھازىر بۇ شەھەرنىڭ خارابىسى سوغناق قورغان ، دەپ ئاتىلىدۇ[3] .

10 - ئەسىرنىڭ جۇغراپىيە ئالىملىرى سەبران شەھىرى بىلەن فاراب شەھىرىنىڭ ئارىلىقىغا شەۋغار شەھىرى جايلاشقان دەپ كۆرسىتىدۇ . شەۋغار شەھىرى سەبران شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ئىكەن . بۇ شەھەرلەرنىڭ ئارىلىقىدىكى مۇساپە ۋە ئۇنىڭ كۆرسىتىلگەن ئورنىغا قاراپ تەھلىل قىلغاندا ، بۇ شەھەرنى ھا-

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۇركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 364 - ؛ 392 - بەتلەر .
② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۇركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 364 - بەت .
③ ياكۇبوۋسكىنىڭ «سوغناق خارابىلىرى» دېگەن كىتابىغا ؛ تولىستوۋنىڭ «غۇز شەھەرلىرى» دېگەن كىتابلىرىغا قارالسۇن .

زىرقى تۇركىستان شەھىرىمىكىن دەپ قاراشقا بولىدىكەن . شەۋ-
غار دېگەن پارسچە ئاتالغۇ . بۇ شەھەر 10 ـ ئەسىردە بولغان -
بولمىغانلىقى ۋە خەلقىنىڭ ئىرانلىقلار ياكى تۇركىي خەلق ئىكەن-
لىكى مەلۇم ئەمەس . شەۋغار توغرىسىدىكى مەلۇمات ئىبن ھەۋ-
كەلنىڭ سامانىيلاردىن بولغان ناسىر بىن ئەھمەد (914ـ ، 943ـ
يىللار)نىڭ باشچىلىقىدىكى 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇن (بۇ
سان ئاشۇرۇۋېتىلگەن)نىڭ يۇرۇشى ھەققىدىكى بايانلىرىدا ئۇچ-
رايدۇ① . ئەگەر ھەقىقەتەن شۇنداق بولىدىغان بولسا ، ئۇنداقتا
شەۋغار شەھىرىدە ناھايىتى كۆچلۈك بىر ھۆكۈمران تۇرغان بولـ-
دۇ . بىراق ئىبن ھەۋكەل مەنبە قىلغان قولىيازما ئىستەھرىنىڭ
ئەسىرى بولۇپ ، بۇ ئەسەردە باشقىچىلا ئاتالغان بىر ئورۇن كۆر-
ستىلىدۇ② . شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ھەربىي يۇرۇشنىڭ قەيەرگە قارد-
تىلغانلىقى ئېنىقسىز بولۇپ تۇرماقتا . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ ۋەقە
توغرىسىدا يەنە باشقا مەلۇمات يوق . سىر دەرياسى بويىدىكى
شەۋغار شەھىرىدىن باشقا ، ئەۋلىيا ئاتا شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇ-
بىدا تۆت فەرسەخ (25 كىلومېتىر) يىراقلىقتا يەنە بىر شەۋغار
دېگەن شەھەر بولغان . شۇڭا ، بۇ ھەر ئىككى شەھەرگە سەمئانى-
نىڭ ئېيتقانلىرىنى تەتبىقلاشقا بولىدۇ . ئۇنىڭ يېزىشىچە ، بۇ
شەھەر تۇركىي خەلقلەرنىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان شەھەر ئىكەن
(ناحيتەمن ثمرالترك)③ . ياقۇتنىڭ : بۇ شەھەر تۇركىي خەلق-
لەرنىڭ شەھەرلىرىنىڭ بىرسى ، (من بلاد الترك)④ دېگەن سۆز-
لىرىنىمۇ مۇشۇ شەھەرگە مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا بولىدۇ .
سەمئانى 11 ـ ئەسىردىكى بىر ئاپتورنىڭ بايانلىرىغا ئاساسەن ،
12 ـ ئەسىردە بۇ شەھەر تۇركىي خەلقلەرنىڭ چېگرىسىغا جايلاش-
قان بىر شەھەر ئىكەن ، دېگەن مەلۇماتنى قالدۇرغان . ياقۇت

---

① «ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىقى مەجمۇئەسى» ، 340 ـ بەت .
② يۇقىرىقى ئەسەر ، 291 ـ بەت .
③ سەمئانى ، مارگىلىئوس نەشرى ، 328 ـ بەت .
④ ياقۇت : «مۇجەم» ، 3 ـ توم ، 245 ـ بەت .

13 ـ ئەسىردە 12 ـ ئەسىردىكى ئىمران ئىسىملىك بىر ئاپتور-نىڭ يازغانلىرىدىن پايدىلىنىپ يۇقىرىقىدەك ئېيتقانىكەن .

سەمئانىمۇ ، ياقۇتمۇ تۈركىستان شەھىرىنىڭ ئورنىدا 12 ـ ئەسىردە يەسسى شەھىرىنىڭ بولغانلىقىنى بىلمەيدىكەن . 12 ـ ئەسىردە مۇشۇ شەھەردە دۇنياغا كەلگەن ، ھېچبولمىغاندا مۇشۇ شەھەردە ياشاپ ، مۇشۇ شەھەردە ئالەمدىن ئۆتكەن «ئۇلۇغ زات» ئەھمەد يەسسەۋى ناھايىتى زور شۆھرەت تاپتى . بۇ ئادەم ھىجرىيە 562 ـ يىلى ، مىلادىيە 1166 — 1167 ـ يىللىرى ئالەمدىن ئۆتكەن . ئەھمەد بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، سايراملىق ئىكەن . بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان سايرام ، ئەلۋەتتە ، جۇڭگو تۈركىستانىدىكى (شىنجاڭدىكى — تەھرىردىن) سايرام ئەمەس . ئۇ چاغلاردا بۇ يەردە مۇشۇ نامدا بۇنداق شەھەر مەۋجۇت ئەمەس ئىدى (مەزكۇر شەھەر پەقەت 16 ـ ئەسىردىلا بىنا قىلىنغان . بۇ شەھەرنى قۇرغۇچىلار سايرام دېگەن يەرنىڭ غەرب تەرىپىدىن كەلگەن ئاھالىلەر ئىدى)[1] . بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان سايرام ھازىرقى چىمكەنت شەھىرىنىڭ شەرقىدە ئانچە يىراق بولمىغان جايدىكى سايرام شەھىرىدۇر[2] . چىمكەنت شەھىرى يەنە ئىسفىجاب دەپمۇ ئاتىلىدۇ ، ئاق شەھەر (مەدەنىيەتۇل بەيزە) دەپمۇ ئاتىلىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي مانا مۇشۇ سايرام شەھىرىنىمۇ تىلغا ئالىدۇ[3] .

ئەھمەدنى تۈركىي خەلقلەر «ئاتا يەسسەۋى» دېگەن لەقەم بىلەن ئاتىغان . قارىغاندا ئۇ ئىسلام دىنىنى تۈركىي خەلقلەر ئىچىگە تارقىتىشقا چوڭ رول ئوينىغان ۋە شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، مۇسۇلمانلارغا سوپىزمنىمۇ تارقاتقان بولسا كېرەك . ئۇنىڭ تۈركىي تىلدا يازغان شېئىرلىرى ئەنە شۇ روھتا بولۇپ ، خېلى كەڭ تارقالغان . ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شائىرلار ھازىرمۇ

---

① «خاتىرىلەر» ، 17 ـ توپلام ، 188 ـ بەت .
② بارتولد ئەسەرلىرى ، 3 ـ توم ، 563 — 564 ـ بەتلەر .
③ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 ـ توم ، 133 ـ بەت .

ئۇنىڭغا تەقلىد قىلىپ يازىدۇ . ئەپسۇسلىنىدىغان بىر ئىش شۇ-
كى ، ئۇنىڭ يازغان شېئىرلىرى شۇنچە كەڭ تارقالغانلىقىغا قارد-
ماي ، بىزگە ئەسلىي ھالىتىدە يېتىپ كەلمىدى . ئۇنى قولدىن
قولغا ئېلىپ كۆچۈرگۈچىلەر ئەسلىي نۇسخىسىنىڭ تىلىنى ۋە
ئەينى چاغدىكى روھىنى ئۆزگەرتىۋەتكەن ، كۆپلىگەن قوشۇمچىلار
قىلغان . شۇنداق قىلىپ ، ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ تەرجىمىھالىمۇ
بىزگە ئاساسەن دېگۈدەك كېيىنكى ئەپسانىۋى بايانلاردىنلا مەلۇم
بولغان . شۇ رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا ، ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ
ئەسلىي تۇركىي خەلقتىن كېلىپ چىققان ئارسلان بابا ئىسىملىك
بىر ئۇستازى بولغانىكەن . ئۇ يەنە ، باب ئارسلان دەپمۇ ئاتىلىدد-
كەن (كۆپچىلىككە مەلۇمكى ، تۇركىستان شەھىرىدە «باب» سۆ-
زى ئەرەبچە دەرۋازا مەنىسىدىكى ئاتالغۇ بولۇپ ، بۇ يەردە بۇ
ئاتالغۇ ئىسلامىيەتنى تارقاتقۇچى دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن) .
ئارسلاننىڭ مەنسۇر ئاتا ئىسىملىك ئوغلى ئۇ يەردە تۇنجى قېتىم
خەلىپە (ئۇستاز) ۋە ئەھمەدنىڭ ئىزباسارى بولغان . ئەھمەدنىڭ
ئۆزى ئۇچىنچى ئۇستاز بولۇپ ، ھەمەدان شەھىرىدىن تۇركىستانغا
كەلگەن . تۇركىستان ئۇ چاغلاردا پارسلارنىڭ سوپىزم تەرەپدارى
يۇسۇپ ھەمەدانىغا قارايدىكەن . ئۇ 1140 ـ يىلى مەرۋى شەھىرد-
دە ئالەمدىن ئۆتكەن . ئۇ بۇ شەھەردە ئۇزاق يىللار تۇرغان ۋە
بۇ شەھەردىكى سوپىزمچىلار تەرەپدارلىرىنىڭ باشلىقى بولغان .
يۇسۇپ ھەمەدانىينىڭ تەرجىمىھالىنى يازغۇچىنىڭ① بايانىغا قارد-
غاندا ، ئۇ تۇركىي تىلنى زادىلا بىلمەيدىكەن . بىراق ئۇنىڭ تۇر-
كىي تىلنى بىلمەسلىكى ، تۇركىي خەلقلەر ئىچىدىكى سوپىزمنىڭ
ئاساسچىسى بولغان ئادەمنى ئۆزىنىڭ ئوقۇغۇچىسى قىلىۋېلىشىغا
توسقۇن بولمىغانىكەن . يۇسۇپنىڭ ئىككىنچى ئۇستازى ، يەنى
ئەھمەدنىڭ بىۋاسىتە ئۇستازى ئەبۇ مۇھەممەد ھەسەن بىننى ھۇ-

---

① ئىبن ئەلى ھۇسەين : «تىرىكچىلىكنىڭ ئاساسى» .

سەيىن ئەل ئەنتاكى ئىسىملىك شەيخ ئىكەن . بۇ كىشى 1157-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن . سەمئانىغا شۇ چاغلاردا ئەھمەد توغرىلىق ھېچ نەرسە مەلۇم بولمىغان ، ھەتتا يەسسەۋىنىڭ نەسەبى سەمئانىنىڭ لۇغىتىگىمۇ كىرمىگەن (بۇ لۇغەت ئاساسەن دىنىي ئۆلىمالارغا ۋە مەخسۇس نەسەبكە بېغىشلانغان لۇغەت) ، ئەمما ، ئەل ئەنتاكى توغرىسىدا بەزى مەلۇماتلار بېرىلگەن[1] .

ئەھمەد يەسسەۋىنى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مۇقەددەس بىر ئادەمى سۈپىتىدە ئۇلۇغلاش ۋە ئۇنى ئىززەتلەش ، سىر دەرياسى بويىدىكى خەلقلەر ئارىسىدا ئومۇمىي ئادەتكە ئايلانغان . بۇ نۇقتىنى 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۇنىڭ قەبرىسىگە تۆمۈر تەرىپىدىن قۇرۇلغان كاتتا بىنا ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ[2] . ئەھمەدنىڭ شاگىرتلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى ، ئۇلار تۈركىي تىلدا يېزىقچىلىق قىلاتتى ۋە ئۆزلىرىگە تۈركچە «ئاتا» دەيدىغان تەخەللۇس قويغاندى . ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھاكىم ئاتا ياكى سۇلايمان باقىرغانى دەپ ئاتالغان بىرى بولۇپ ، ئۇنىڭ پائالىيىتى خارەزىم بىلەن مۇناسىۋەتلىك . ھاكىم ئاتا تۈركىي تىلدا نەسر شەكلىدە خۇددى ئەھمەد يەسسەۋىگە ئوخشاش پەند ـ نەسىھەت خاراكتېرىدىكى مىستىك مەزمۇندىكى كىتاب يېزىپ قالدۇرغاندى . ئەھمەد يەسسەۋى بولسا ، نەسر شەكلىدە ئەمەس ، بەلكى شېئىر شەكلىدە يېزىپ قالدۇرغاندى . ھاكىم ئاتىنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرى ھاكىم ئەھمەدنىڭ سۆزلىرىگە ئوخشاش خەلق ئاممىسىغا يېقىشلىق ، ئاممىباب قىلىپ يېزىلغاندى[3] .

خارەزمنىڭ تۈركلىشىش جەريانى مۇشۇ ئەسىردىكى كىشىلەردە زور قىزىقىش پەيدا قىلىدۇ . چۈنكى بۇ مەسىلە تۈركىستاندا

---

① بارتولد ، ZUR Islam ، 13 ـ توم ، 106 ـ بەت .

② «ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ قەبرىسى» خۇسۇسىدا «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىناكارلىقى» دېگەن كىتابلارغا قارالسۇن .

③ زالىمانىڭ «ھاكىم ئاتا توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر» ؛ بوروفكوفنىڭ «ئوچىركلار» دېگەن كىتابلىرىغا قارالسۇن .

دا تۇركىي ئامىللارنىڭ تەدرىجىي كۆتۈرۈلۈپ ، مەدەنىيەت سەۋە-
يىسىنىڭ تۆۋەنلىشىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . ياۋروپا شەرقشۇ-
ناسلىرىدىن نېمىسلارنىڭ شەرقشۇناس ئالىمى نېلدېكى باشقىلارغا
قارىغاندا ئېنىقراق قىلىپ تۇركىي ئامىللارنىڭ رولىنى مەدەنە-
يەتكە قارشى تەرزدە ئوتتۇرىغا قويدى . نۆلدېكېنىڭ پىكرىچە ،
سامانىيلار دۆلىتىنى تۇركلەرنىڭ ئىگىلىۋېلىشى «مۇشۇ دۆلەتلەر
تارىخىدىكى ئەڭ ئېچىنىشلىق ھالاكەتلەرنىڭ بىرسى بولغان» .
نېلدېكى 1924 ـ يىلى بۇ مەسىلىنى يەنە كۆتۈرۈپ چىقىپ «
Der Islam » ژۇرنىلىدا ماقالە ئېلان قىلىپ ئۆزىنىڭ قارىشىنى
يەنە بىر قېتىم تەكىتلىدى . ئومۇمەن ، ئۇنىڭ قارىشىچە ، تۇركىي
خەلقلەرنىڭ مەرىپەتلىك مۇسۇلمان دۇنياسىغا بېسىپ كىرىشى
بىلەن سامانىيلار ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمىرىلىشى «تارىخىتىكى ئەڭ
زور بەختسىزلىك بولغان»[1] . ئەمما بىز خارەزمىدە تۇركىي خەلق-
لەرنىڭ ھاكىمىيىتى ئورنىتىلىپلا قالماستىن ، بەلكى تۇركىي
تىل ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن يۇقىرى مەدەنىيەتكە ئىگە بىر دۆ-
لەتنىڭ مىسالىنى كۆرمەكتىمىز . ئۇنىڭ ئۇستىگە ، 13 ـ ئەسىر-
دىكى خارەزمنىڭ 10 ـ ۋە 11 ـ ئەسىردىكى خارەزمگە قارىغاندا
مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدە-
غان بىرەر ئەمەلىي پاكىتنى كۆرسىتىشمۇ تەس . موڭغۇل ئىستې-
لاسى ھارپىسىدا خارەزمدە تۇرغان ياقۇتنىڭ ، خارەزىم ھەققىدە
بىزگە بەرگەن مەلۇماتلىرى ، خارەزمدە شەھەر ھاياتىنىڭ خېلىلا
تەرەققىي قىلغانلىقىنى ۋە تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ كېڭەيگەنلىكىنى
ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ . بۇ خىل تەرەققىيات بولۇپمۇ خارەزمنىڭ
جەنۇبىدا كۆرۈنەرلىك بولغان . باشقا ماتېرىياللارغا قارىغاندا ، بىز
خارەزىم سودىگەرلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا
بېرىپ بۇرۇنقىدىنمۇ كەڭ دائىرىدە پائالىيەت قىلغانلىقىنى ، ئۇلا-

---

① Nöldeke , Bd . DI , XIV , 158 ـ بەت .

رنىڭ تەسىرىنىڭ تېخىمۇ يىراق ئەللەرگە يەتكەنلىكىنى كۆرد-
مىز . ئېيتايلۇق ، 1218 ـ يىلى مەھمۇد ئىسىملىك خارەزىملىك
بىر سودىگەر چىڭگىزخاننىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە خارەزىم شاھى
مۇھەممەدنىڭ قېشىغا كەلگەن . مەھمۇد ئىسىملىك بۇ ئەلچىنىڭ
مەھمۇد يالۋاچ بىلەن بىر ئادەم بولۇشى ئېھتىمالغا بەك يېقىن .
مەھمۇد يالۋاچ موڭغۇل دەۋرىدە بېيجىڭنىڭ نائىبى ئىدى . ئۇنىڭ
ئوغلى مەسئۇدبەگ بولسا ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىي رايونلىرد-
نى ئىدارە قىلىپ تۇرغانىدى . مەسئۇدنىڭ «بەگ» دېگەن ئۇنۋانى
ۋە ئۇنىڭ ئىككى ئوغلىنىڭ سەۋىنچ ۋە ساتىلمىش ، دېگەن ساپ
تۈركچە ئىسىملىرى كىشىلەرنى شۇنداق پەرەزگە كەلتۈرىدۇكى ،
مەسئۇدبەگ ۋە ئۇنىڭ ئاتىسى مەھمۇد تىل جەھەتتىن ئالغاندا
تۈركىي خەلقلەردىن ئىدى .

11 ـ ئەسىردە خارەزىمدە مەنۇى مەدەنىيەتنىڭ يۈكسەك
دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى بۇ يەردىكى مۇتەزىلىيلەر (مۇتە-
زىلىيلەر — ئايرىلىپ چىققۇچىلار — ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋر-
لىرىدىكى دىنىي ئېقىملارنىڭ بىرى ، 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىر-
ىدا ئەرەب خەلىپىلىكىدە پەيدا بولغان — تەرجىماندىن)نىڭ
راتسىئونالىستىك دىنىي مەزھىپىنىڭ بولغانلىقى ئىسپاتلايدۇ . بۇ
مەزھەپ 13 ـ ئەسىردە گۈللەپ ـ ياشنىغانىدى . بۇ يەرگە شۇنى
قوشۇمچە قىلىش لازىمكى ، خارەزىمدە بۇ مەزھەپنىڭ مۇنازىرىلە-
رى ناھايىتى رەتلىك ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ ، فاتاتىزمغا (قوپال
مۇنازىرىلىشىشكە) يول قويۇلمىغان . ئەگەردە بىرەر كىشى قوپال
سۆزلەر بىلەن ئۆز پىكرىنى ياقلىسا ، ئۇ دەرھال سۆز قىلىشتىن
توختىتىلغان① . مۇتەزىلىيلەر مەزھىپىنىڭ قانچىلىك چوڭقۇر
يىلتىز تارتقانلىقىنى بۇ مەزھەپنىڭ موڭغۇل ئىستېلاسىنى بېشىد-
دىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىنمۇ يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى

① Goldziher ، Tiologie der Aus ، 222 ـ بەت .

كۆرستىپ بېرىدۇ . 1221 ـ يىلى ، خارەزىم موڭغۇللارغا قاتتىق قارشىلىق كۆرستىش سەۋەبىدىن ، موڭغۇللارنىڭ دەھشەتلىك ۋەيرانچىلىقىغا ئۇچرىدى . دېھقانچىلىق شۇنىڭدىن كېيىن تامام ئەسلىيگە كېلەلمىدى ، تېرىلغۇ يەرلىرىنىڭ كۆلىمى 14-ئەسىرگە كەلگەندىمۇ موڭغۇللار كېلىشتىن بۇرۇنقىغا يەتمىدى . خارەزىم-نىڭ مەركىزى ئۈرگەنچ شەھىرى (ھازىر بۇ يەر كونا ئۈرگەنچ دەپ ئاتىلىدۇ) 1221 ـ يىلدىكى ۋەقەلەردىن بىرقانچە يىللار ئۆتكەندىن كېيىن يەنە شۇ ئورنىدا ئەسلىيگە كەلتۈرۈلدى . موڭ-غۇللار دەۋرىدە بۇ يەرلەرگە كەلگەن ساياھەتچىلەر ، مۇسۇلمانلار ۋە ياۋروپالىقلار بولۇپ ، ئۇلار بۇ شەھەرنى ئالدىنقى ئاسىيادىن ۋە ياۋروپادىن يىراق شەرققە بارىدىغان سودا يولى ئۈستىدىكى مۇھىم شەھەرلەرنىڭ بىرسى ، دەپ تەسۋىرلىگەنىدى . ئەرەب سا-ياھەتچىسى ئىبن بەتتۇتا 1333 ـ يىلى بۇ يەرگە كەلگەن بولۇپ ، ئۇ ، ئۈرگەنچ شەھىرىنى «تۈركىي خەلقلەرنىڭ شەھەرلىرى ئىچى-دە ئەڭ چوڭ ۋە ئەڭ چىرايلىق شەھەرلەرنىڭ بىرسى» دەپ تەسۋىرلىگەنىدى .

خارەزىم ۋە بۇ شەھەر بىلەن مەدەنىيەت ئالاقىسى بار سىر دەريا ئىستىلىقىدىن كېيىنمۇ ئىلىم پەن ۋە ئەدەبى-يات مەركىزى بولۇپ كەلگەنىدى . بروككېلمان «ئەرەب ئەدەبىيا-تى تارىخى»دا خارەزىم ۋە ئۇنىڭغا قوشنا رايونلاردا يېزىقچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان بىر قاتار ئاپتورلارنىڭ ئىسمىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ . ماڭا مەلۇم بولۇشى-چە ، كونىستانتىنوپولدىكى كۈتۈپخانىلار بۇ ھەقتىكى مەلۇماتلار-نى تولۇقلاشقا ئىمكان بېرىدۇ . ئەلۋەتتە ، بۇ كىتابلار ئىچىدە دىنىي كىتابلار كۆپرەك . دەل مۇشۇ يادىكارلىقلارنىڭ ئۆزىمۇ يالغۇز دىن تەتقىقاتچىلىرىنىلا ئەمەس ، بەلكى باشقا ساھەدىكىلەر-نىمۇ ئوخشاشلا ناھايىتى قىزىقتۇرىدۇ . بەزىلەرنىڭ ماڭا دېيىشى-

چە ، مۇشۇ كىتابلارنىڭ ئىچىدىكى بىرسى خارەزىم تىلىدا يېزىلغا-
نىكەن . شۇنىڭغا ئىشىنىمىزكى ، مانا مۇشۇ ماتېرىياللار يېقىن
كەلگۈسىدە ئاممىغا ئېلان قىلىنغۇسى① . بىز خارەزىمدە تۇغۇلغان ۋە
ياكى بۇ يەردە ياشىغان 12 ـ ئەسىر ئالىملىرى ئىچىدە دۇنياغا
مەشھۇر زەمەخشەرى ۋە شەھرىستانىدەك ئالىملارنى كۆرمەكتە-
مىز . شۇنىسى چۈشىنىشلىككى ، بۇ ئالىملاردىن شۇ چاغلاردا
يۇرت ئېچىنى ياكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي ۋەتەنپەرۋەرلىك
تۇيغۇسىنى ئىپادىلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلىش تەس گەپ ئىدى .
شۇنىسى دىققەتنى تارتىدۇكى ، مۇھەممەد ئىبن قەيس ئىسىملىك
بىر كىشى ، خارەزىمنىڭ ئەڭ ئاخىرقى شاھى جالالىددىنغا ئاتاپ
بىر كىتاب يازغان (جالالىددىن 1221 ـ يىلىنىڭ بېشىدا خارەزىم-
دىن ئايرىلغان ، شۇ يىلى 11 ـ ئايدا ھىندىستانغا قېچىپ بارغان ،
1223 ـ يىلى غەربىي پېرسىيىگە كېلىپ پائالىيەت ئېلىپ بار-
غان ، 1231 ـ يىلى موڭغۇللار بىلەن بولغان جەڭدە ئۆلگەن) .
تۈركىي تىلغا ئالاقىدار بۇ «چوڭ كىتاب» ، قارىغاندا ، ئەرەبچە
يېزىلغان بولسا كېرەك . مەلۇم بولۇشچە ، بۇ كىتاب مەھمۇد
كاشغەرىينىڭ كىتابىدىن كېيىن تۈركىي تىلغا ئالاقىدار يېزىلغان
تۇنجى كىتاب بولسا كېرەك . ئەپسۇسلىنارلىق بىر ئىش شۇكى ،
مۇھەممەد ئىبن قەيسنىڭ بۇ كىتابى بىزگە يېتىپ كەلمىدى ۋە
بۇنداق كىتابنىڭ بارلىقىنى موڭغۇللار دەۋرىدە يېزىقچىلىق بىلەن
شۇغۇللانغان جالالىددىن ئىبن مۇقەننا② دېگەن ئادەمنىڭ ئىككى
ئىزاھاتىدىنلا بىلدۇق .

تۈركىي خەلقلەر خارەزىمدە شۇ دەۋردە مەۋجۇت بولۇپ تۇر-
غان يۈكسەك مەدەنىيەتنى ئۆزلەشتۈرۈپ ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ
تۇرۇك ـ ئىسلام ئەدەبىياتىنى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرغانىدى .
موڭغۇل دەۋرىگىچە بولغان تۈرك ـ خارەزىم مەدەنىيىتىنىڭ ئەھ-

---

① «يارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 ـ توم ، 546 ـ بەتتىكى ئىزاھات ① كە قارالسۇن .
② كۆپرۈلۈ : «تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى» ، 155 — 161 ـ بەتلەر .

مىيىتىنى نەزەرگە ئالماي تۇرۇپ ، موڭغۇل دەۋرىدىكى ، ئومۇ-
مەن ، ئالتۇن ئوردا خانلىقى دەۋرىدىكى تۈركىي ئەدەبىياتنىڭ
تارىخىنى چۈشىنىش تەس گەپ ، بۇنىڭ ئەھمىيىتى ھازىر چوڭقۇر
ھېس قىلىنماقتا . ئەسلىي خارەزملىك بولغان ، شۇ چاغلاردا
ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ شائىرى بولغان بىر شائىرنىڭ ئەسىرى
1352 ـ يىلىغا مەنسۇپ بولۇپ ، بۇ ئەسەرنىڭ تىلى تۆمۇر دەۋرى-
دە «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان ئەدەبىي تىل بىلەن بىر تىل
ئىدى . بۇ ئەسەر بولسا مۇئەللىپنىڭ يۇرتى خارەزمدە ئەمەس ،
بەلكى سىر دەرياسى بويىدا يېزىلغاندى (مەزكۇر ئاپتورنىڭ
تەخەللۇسى خارەزمى ئىدى)[1] . كونىستانتىنوپولدا ئۇقۇشۇمچە ،
شائىر خارەزمىنىڭ بۇ ئەسىرى باشقا بىر ئەسەرگە تەقلىد قىلىن-
غان ئىكەن . نۆۋەتتە ، بۇ شېئىرىي ئەسەرنىڭ قولىيازمىسى ساقلى-
نىپ قالغان بولۇپ ، بۇ قولىيازما شائىر خارەزمىنىڭ ئەسىرىدەك
جانىبىك زامانىدا يېزىلغان بولماستىن ، جانىبىكنىڭ ئاكىسى
تىنىبىكخان (تينى بك خان)غا بېغىشلانغان . ئاپتور ئۇنى شاھزا-
دە ، دەپ ئاتىغان . بۇنىڭدىن بۇ ئەسەرنىڭ تىنىبىكنىڭ ئاتىسى
ئۆزبېكخان زامانىدا ، يەنى 1340 ـ يىلدىن بۇرۇن يېزىلغانلىقى
مەلۇم بولىدۇ[2] . ئايان بولۇشچە ، موڭغۇللار دەۋرىدە قىرىمدا
مۇسۇلمانلار بولمىغان بولسىمۇ ، ئۇ يەردە «يۇسۇپ ـ زۇلەيخا»
دېگەن داستان يېزىلغان . مەزكۇر داستان بىزگە جەنۇبىي تۈرك
ئەدەبىي تىلىغا قىلىنغان تەرجىمىسى بىلەن مەلۇم[3] . بۇ ئەسەر-
نىڭ تىلى موڭغۇل دەۋرىگە مەنسۇپ ۋە كېيىنچە ئوسمانلى تۈرك
تىلى ، دەپ ئاتالغان . مۇشۇنىڭغا ئوخشاش تەرجىمە ئەسەرلەر-
دىن يەنە باشقىلىرىمۇ بار . مەسىلەن ، مىسىردا 15 ـ ئەسىردە

---

① سامايلوۋېچ : «ئونتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللار» ، 17 ـ بەت .
② سامايلوۋېچ : «ئونتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللار تارىخى» ، 6 ـ بەت .
③ پ .فالېف : «كونا ئوسمان تىلىنىڭ تەرجىمىسى» ، 139 ـ بەت ؛ فالېف بۇنى گود تىلىدىكى قولىيازمىدىن تەرجىمە قىلغان ؛ يەنە سامايلوۋېچنىڭ «ئوچېركلار» 136 ـ 137 ـ بەتلىرى .

ئەبۇ نەسىر سەرەخسىنىڭ دىنىي مەزمۇندىكى بىر كىتابىمۇ تاتار تىلىدىن ، يەنى ئالتۇن ئوردا تىلىدىن جەنۇبىي تۇرك تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانىدى . سىر دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى بويىدا بارچەكەنت دېگەن شەھەر (بۇ شەھەر يەنە بارچىن ۋە ياكى بارچىنلىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ)دە 13 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئالىم ھېسامىددىن ھەمىدى ئەل ئاسىمى بارچىنلىق ، دېگەن بىر ئادەم ياشىغان بولۇپ ، ئۇ ئۇچ خىل تىلدا ئەسەر يازاتتى . بۇ كىشىنى پىششىق بىلىدىغان جامال قارشى : «ئۇنىڭ ئەرەب تىلىدا يازغان ئەسىرى تىلى گۈزەل ، پاساھەتلىك (فەسىھ) ، پارس تىلىدا يازغان ئەسىرى ناھايىتى دانا ، ئۆتكۈر (مەلىھ) ، تۈركىي تىلدا يازغان ئەسىرى بولسا ھەقىقىي (سەھىھ) ئىدى » دەپ كۆرسەتكەنىدى[1] . ئېنىقكى ، بۇ تۇنجى قېتىم ئەرەب ، پارس ، تۈرك تىللىرىنىڭ مۇسۇلمان دۇنياسىدىكى ئۇچ خىل ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە سېلىشتۇرۇلۇشى ھېسابلىنىدۇ . جامال قارشى ئەسلىي ئالمالىق شەھىرىدىن بولۇپ ، 1230 ـ يىلى تۇغۇلغان . كېيىنچە ئۇزاق ۋاقىت قەشقەردە ياشىغان . مىلادىيە 1273 — 1274 ـ يىللىرى ، ھىجرىيە 672 ـ يىلى بارچىكەنتكە كەلگەن ۋە شۇ يەردە ھېسامىددىن بىلەن تونۇشقان[2] . جامال قارشىنىڭ بايانلىرى ئالتۇن ئوردا خانلىقى ئەدەبىياتىنىڭ 13 ـ ئەسىردە تۈركىستانغا تەسىر قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . ئالتۇن ئوردا خانلىقى ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىنى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرى ۋە ياۋروپا ئالىملىرى تا كېيىنكى ۋاقىتلارغىچە بايقىيالمغانىدى . بابۇر 16 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىلا كلاسسىك شائىر مىرئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تىلى شۇ ۋاقىتلاردا پەرغانە ۋە ئەنجان شەھەرلىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ تىلى ئىدى ، دەپ قارىغانىدى . 1888 ـ يىلى رادلوف بابۇرنىڭ بۇ قارىشىغا قوشۇلماي ، مىرئەلىشىر نەۋائىينىڭ تىلى پەقەتلا

---

① بارتولد : «تۈركىستان» ، 1 ـ توم ، 151 ـ بەت .
② بارتولد : «مۇلھاقاتۇس سۇرراھ» ، 287 ـ بەت .

شەرق مەدەنىيىتىنىڭ غەربكە كۆرسەتكەن تەسىرى ئاستىدا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ (رادلوفنىڭ مۆلچەرىچە 1310 ـ يىللاردا يېزىلـ غان ، تىلى «ساپ ئۇيغۇر تىلى» دېيىلگەن «قىسسەسۇل ئەنبىيا» تىلىنىڭ) تەسىرىدىن شەكىللەنگەن تىل ئىدى ، دەپ كۆرسىتىشـ كە تىرىشتى (ئۇ چاغلاردا ئورخۇن يادىكارلىقلىرى تېخى مەلۇم بولمـ غانىدى) . بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ ئالتۇن ئوردىغىمۇ تارقالغانلىقىنى 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا مەنسۇپ توقتامىش ۋە قۇتلۇق تۆمۇر- خانلارنىڭ يارلىقلىرىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . رادلوف بۇ ئىشنى 14-ئەسىرگە مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىسا كېرەك . ئۇ ، مەزكۇر يارلىقلار «چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنى ئوبدان بىلىدىغان» ئادەم تەرد- پىدىن يېزىلغان بولسا كېرەك ، دەيدۇ① . ئۇ چاغلاردا چاغاتاي تىلى دەپ ئاتالغان تىل ئالتۇن ئوردا مەدەنىيىتىنىڭ تۇركىستانغا بولغان تەسىرىدىن مەيدانغا كەلگەن تىل ، دەپ قارىلىپ كەلگەن بولۇپ ، ئۇنىڭ ئەكسىنى مۆلچەرلەشكە بولمايتتى② .

موڭغۇل ئىستىلاسى بولمىغاندا ئىدى ، چاغاتاي ئەدەبىي تىلى دەپ ئاتىلىۋاتقان تىلنىڭ شەكىللىنىشىگىمۇ ئىمكانىيەت بولماس ئىدى . 13 ـ ئەسىردە موڭغۇللار ئىگىلىۋالغان يەرلەرنىڭ دۇنيا تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتقانلىقى مەلۇم . كۆچمەنلەر مەدەنىي ئەللەرگە پات ـ پاتلا ھۇجۇم قىلىپ ، قىسقىلا ۋاقىت ئىچىدە يىراق شەرق ، ئالدىنقى ئاسىيا ۋە شەرقىي ياۋروپانىڭ مەدەنىي ئەللىرىنى بويسۇندۇرۇۋالدى . بۇنداق ۋەقەلەرنىڭ بۇرۇن يۈز بەرگەنلىكىدىن بىزنىڭ خەۋىرىمىز يوق . موڭغۇللار بويسۇندۇرۇ- ۋالغان ئەللەرنىڭ ھەممىسىدىلا موڭغۇللار ھەققىدە نۇرغۇن نەر- سىلەر يېزىلدى . شۇڭلاشقا باشقا تارىخىي دەۋرلەرگە سېلىشتۇر-

---

① رادلوف : «توقتامىش خان يارلىقى» ، (1 ـ بېتىدىن ئاخىرقى بېتىگىچە قارالسۇن)

② 14 — ، 16 ـ ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىياتى بىلەن تونۇلغان تۈرك تىلى ، سوۋېت تۈركىي تىللار تەتقىقاتىدا : «قەدىمكى ئۇزبېك تىلى» نامى بىلەن ئاتالدى . بۇ تىل ھەققىدە شېرباكنىڭ : «قەدىمكى ئۇزبېك تىلىنىڭ گرامماتىكىسى» نامىلىق ئەمگىكىگە قارالسۇن .

غاندا ، مەنبەلەردە موڭغۇللارغا دائىر مەلۇماتلارنى كۆپ ئۇچرىتىمىز . ياۋروپا ئىلىم ساھەسى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى . ئوتتۇرا ئەسىردە موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە بېغىشلانغان ئەسەرلەر شەرقتە ئۆتكەن دۆلەتلەر تارىخىغا بېغىشلانغان ئەسەرلەرگە قارىغاندا كۆپ بولدى . شۇنداق بولسىمۇ ، بۇ ئىمپېرىيىنىڭ تەشكىللىنىشىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى تولۇق ئېنىقلىنىپ بولدى ، دەپ ئېيتقىلى بولمايدۇ . مەسىلەن ، بىزگە ھازىر تولىمۇ ئەھمىيەتلىك بولۇپ تۇرغان خارەزىم شاھى مۇھەممەد بىلەن چىڭگىزخاننىڭ توقۇنۇشى بۇ ئۇرۇشتا غالىپ كەلگەن چىڭگىزخاننىڭ ھەربىي پىلانلىرى نۇقتىسىدىنلا كۆزدىتىلدى . چىڭگىزخاننىڭ بۇ پىلانلىرى ئاباباسىيلار خەلىپىسى ناسىرنىڭ تەسىرى بىلەن تۇزۇلگەندى ، ھېچبولمىغاندا ، ناسىرنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشكەندى ، دېگەنلەرنى ئىسپاتلاشقا ئىنتىلگۈچىلەر كۆپ بولدى . ئىلمىي تەتقىقات ئەمگەكلىرىدە مۇشۇ كۆنگىچە خەلىپە چىڭگىزخاننى خارەزىم شاھقا قارشى تۇرۇشقا تەكلىپ قىلغاندى ، دەپ قارالدى . لېكىن بۇ ئۇرۇشقا دائىر ئىسلام مەنبەلىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك ، بۇ ئۇرۇشنىڭ كېلىپ چىقىشىغا خۇددىخارەزىم شاھى سەۋەبچى بولغاندەك يەكۈن چىقىدۇ . بۇ چىڭگىزخاننىڭ تۇزگەن جەڭگىۋار پىلانى ئەمەس ئىدى .

ئاخىرقى خارەزىم شاھلىرى ئۆزلىرىنى «ئىسلام سۇلتانلىرى» دەپ ئاتاشتى ۋە بۇ سۇلتانلارنىڭ ۋەزىپىسى مۇسۇلمانلار دۇنياسى دائىرىسىدىكى ئادالەت ۋە دىننى ھىمايە قىلىشلا ئەمەس ، يەنە شارائىت يار بەرگەندە مۇسۇلمانلارنى ئىسلام دىنىدا بولمىغانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئازات قىلىش ، دەپ ھېسابلايتتى . مۇھەممەد (خارەزىم شاھى — تەرجىماندىن) ھۆكۈمرانلىقى مەزگىلىدە قارا قىتان گۈرخانلىرىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى ۋە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى مۇسۇلمانلار ئولتۇراقلاشقان بىرمۇنچە جايلار-

دا قوزغىلاڭلارنىڭ كۆتۈرۈلۈشىدىن ئىبارەت بۇ خىل ۋەزىيەت ئىسلام سۇلتانلىرىنىڭ يۇقىرىقى ئارزۇلىرىغا ئۇيغۇن كەلدى . بىراق بىز قوزغىلاڭلارنىڭ كۆتۈرۈلۈش سەۋەبلىرى ۋە ئۇنىڭ جەريانلىرى توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇماتلارغا ئىگە ئەمەسمىز . مۇسۇلمانلار رايونلىرىدا گۆرخانغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن مۇسۇلمان هۆكۈمرانلارنىڭ بىرىنچىسى ، ئېھتىمال خوتەن هۆكۈمرانى بولسا كېرەك . مۇسۇلمان تۈركىي خەلقلەر جايلاشقان بۇ رايون پەقەت مۇشۇ سەۋەب بىلەنلا تىلغا ئېلىنماقتا . قولىمىزدا موڭغۇل ئىستېلاسىغا قەدەر خوتەنده قۇيۇلغان تەڭگىلەرمۇ يوق . تەخمىنەن شۇ چاغلاردا گۆرخانلار دۆلىتىنىڭ غەرب تەرىپىگە جايلاشقان بۇخارادا گۆرخان هۆكۈمرانلىقىغا هەمدە يەرلىك هۆكۈمرانلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى . ئۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى ، بۇخارا مۇستەقىل بولۇۋېلىپ ، سەمەرقەنتتە تۈرۈشلۇق تۈرك قاغانىغا بويسۇنمايدىغان بولۇپ قالغاندى . بۇ يەردىكى هاكىمىيەت «بۇرهان ئائىلىسى»نىڭ قولىغا ئۆتكەندى . بۇ ئائىلىدىن يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىقلىرى — سادىرلىرى مەيدانغا چىققاندى . سادىرلار قارا قىتانلارغا ئىتائەت قىلاتتى ۋە ئۇلار گۆرخانلار ئوردىسىغا بىۋاسىتە ئولپان تاپشۇرۇش هوقۇقىغا ئىگە ئىدى . ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا ، سادىرلارغا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتنىڭ ئەڭ يېنىك شەكلى قوللىنىلغاندى . بۇ قارا قىتاڭلار تارىخىدا شۇنداقلا كېيىنچە موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تارىخىدا قوللىنىلغان بېقىندىلىق شەكلىنىڭ ئەڭ يېنىك شەكلى ئىدى . سادىرلار هۆكۈمرانلىقى خەلق قوزغىلاڭلىرى تەرىپىدىن يوقىتىلدى . بۇ قوزغىلاڭ يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرگە قارىتىلغاندى . قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى قول هۇنەرۋەنلەر تەبىقىسىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ ، بۇ ئادەم چوڭ ئەمەلدارلارغا بەك قاتتىق قول ئىدى ، دەپ قارىلاتتى . بۇنىڭدىن بۇ قوزغىلاڭنىڭ خاراكتېرىنى ئېنىق بىلىۋالغىلى بولىدۇ . شۇنىسى ئەجەبكى ، سادىرلار ئۆز

هاكىمىيىتىنىڭ ئاساسىنىڭ دىنىي مۇتىۋەللىلەر ئىكەنلىكىگە قا-
رىماي ، بۇتپەرەسلەردىن بولغان قاراقىتانلار ئوردىسىدىن يارەەم
تەلەپ قىلدى . قاراقىتانلار ئۇلارنىڭ تەلەپلىرىنى قاندۇردى ،
ئەمما ھەربىي يارەەم ئورنىغا ئۇلارنىڭ قوللىرىغا ھۆججەت يېزىپ
بېرىش بىلەنلا چەكلەندى . دەرۋەقە ، بۇنداق ھۆججەتلەر گۆرخانلار
دۆلىتى زاۋاللىققا يۈزلەنگەچكە ، ھېچقانداق كۈچكە ئىگە ئەمەس
ئىدى① .

1207 ـ يىلى كۈزدە خارەزىم شاھى مۇھەممەد بۇخارادا يۈز
بەرگەن مۇشۇ ۋەقەلەردىن پايدىلىنىپ قاراقىتانلارغا قارشى بە-
رىنچى قېتىملىق ھۇجۇم باشلىدى . گۆرخان ھۆكۈمرانلىقىغا
قارشى كۆتۈرۈلگەن خەلق ھەرىكىتىنى مۇھەممەد قوللايدۇ ، دەپ
ئويلاش تامامەن ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىدى ، ئەمما بۇنداق ئىش بول-
مىدى . خەلق ھەرىكىتىنىڭ رەھبىرى ، قارىغاندا خارەزىم شاھە-
نىڭ قوشۇنلىرىغا قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئامالسىز قالغان بولسا
كېرەك . ئۇلار مۇھەممەد قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلە-
نىپ خارەزىمگە ئېلىپ بېرىلدى . شۇ ۋاقىتتا خارەزىم شاھى
گۆرخاننىڭ بېقىندىسى سەمەرقەنت خانى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈ-
ۋاتاتتى . قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ سەمەرقەنتتىكى ئىككى ھۆكۈم-
رانى ئىبراھىم ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئوسمان «سۇلتانلارنىڭ سۇلتا-
نى» دېگەن ئۇنۋانغا ئىگە ئىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، ئىبراھىمنىڭ
نامى قۇيۇلغان تەڭگىلەرگە ئاشۇ ئەرەبچە ئۇنۋاننىڭ ئالدىغا تۈركچە
«ئۇلۇغ» دېگەن سۆزنى قوشۇپ قويۇلغانىدى . بۇ ئىككى
خاننىڭ قۇيدۇرغان تەڭگىلىرىدە مەزكۇر سۇلالىنىڭ تۈركىي
خەلقلەردىن مەيدانغا كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان ھېچقانداق بەل-
گە يوق . ئەمما ئۇلارغا زامانداش بولغان ئەۋفىينىڭ ئەسىرىدىن ،
ئۇلارنىڭ تولۇق تۈركچە ئۇنۋانى يەنى ، ئىبراھىمنىڭ «قىلىچ

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 1 ـ توم ، 420 ـ بەت .

تاۋغاچخان» ، ئوسماننىڭ «قىلىچ ئارسلانخان خان» ئىكەنلىكىنى بىلدۇق . بىز بۇ ئىككى خاننىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ۋە ئۇلارغا تەۋە پۇقرالارنىڭ ئىچىدە تۈركلەرنىڭ قانچىلىك نىسبەتنى ئىگىلەيدىغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلارغىمۇ ئىگە ئەمەسمىز . شۇنىسى قىزىقارلىقكى ، زەرەپشان دەريا سىنىڭ ئاشقان سۈلىرى قۇيۇلىدىغان كۆل «قاراكۆل» دەپ ئاتىلىدىكەن . بۇنىڭدىن شۇنداق خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇكى ، بۇخارا رايونىدا قۇملۇققا ۋە خارەزمگە ئەڭ يېقىن بولغان يەرلەردە شۇ چاغلاردىلا تۈركىي ئاھالىلار خېلىلا بولغان .

خارەزىم شاھىنىڭ 1207 ـ يىلىدىكى ھەربىي يۈرۈشى ئانچە چوڭ نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى . قارىغاندا ، خارەزىم شاھ تەرىپىدىن ۋاقىتلىق بويسۇندۇرۇلغان يەرلەر قايتىدىن گۈرخان ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا كىرىپ قالغان بولسا كېرەك . پەقەت 1210 ـ يىلىلا خارەزىم شاھى مۇھەممەد ، تالاستىن ئانچە يىراق بولمىغان بىر يەردە قاراقىتانلارنىڭ قوشۇنلىرىنى تار ـ مار كەلتۈرگەن . بىراق بۇ غەلىبە ئۇزۇل ـ كېسىل بولمىغان . گۈرخانغا تەۋە مۇسۇلمان پۇقرالار خارەزىم شاھى ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشالمىغان ، خارەزىم شاھى بالاساغۇن ئاھالىسىنىڭ گۈرخانلارغا قارشى قوزغىلاڭلىرىغىمۇ يارداەم قىلالمىغان . شۇنداق بولسىمۇ خارەزىم شاھى ئۆز غەلىبىسى ئارقىلىق دۆلىتىگە يېڭىدىن شان ـ شاۋكەت ئاتا قىلالىغان ، ئۆزىنى «سۇلتان سەنجەر» دەپ ئاتىغان . بۇ ئىسىم قۇدرەتلىك سالجۇق سۇلتانىنىڭ ئىسمى ئىدى . ئۇنىڭدىن باشقا ، ئۇ يەنە ئۆزىگە ئىسكەندەر ناملىنى ، يەنى ئالېكساندىر ماكىدونسكىنىڭ ناملىنى قوللانغانىدى . بۇ ئارقىلىق مەھمۇد ئۆزىنىڭ ئىسلام سۇلتانى ئۈچۈن لايىق بولغان يايلاقلار بىلەنلا قانائەتلىنىپ قالماي ، بەلكى دۇنياۋى ئىستېلاچىلىققا ئىنتىلىدىغانلىقىنىمۇ ئوچۇق كۆرسىتىپ بەردى .

قاراقىتان دۆلىتىنىڭ تەقدىرىنى خارەزىم شاھىنىڭ ھەربىي

هەرىكەتلىرى ئەمەس ، بەلكى موڭغۇللارنىڭ ھەرىكىتى ، يەنى شۇ چاغدىكى نام بىلەن ئېيتقاندا تاتارلار (鞑靼 — تەرجىماندىن) لارنىڭ كېلىشى بەلگىلىدى . تارىخچى ئىبنۇل ئەسىرنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا ، چىڭگىزخان تەرىپىدىن موڭغۇلىيىدىن سىقىپ چىقىرىلغان «تاتارلار تۇنجى بولۇپ» كەلگەن . ئۇلاردىن كېيىن چىڭگىزخاننىڭ ئۆز قوشۇنلىرى كەلگەن .

تارىخچى راشىدىددىن موڭغۇل ئىستېلاسىغا قەدەر كەڭ تارقالغان تاتار نامىدىكى خەلقنى بوئېرنۇر كۆلى بويىدا ياشاپ كەلگەن تاتارلارنىڭ شان - شۆھرىتى بىلەن باغلاپ سۆزلەيدۇ . بىزگە مەلۇمكى ، «تاتار» دېگەن نام ، ئورخۇن ئابىدىلىرى دەۋردىدىن ، يەنى 8 - ئەسىردىن تارتىپلا كەڭ تارقالغان . بۇ نامنى بىز تۇمانىسكى ئېلان قىلغان 10 - ئەسىرگە مەنسۇپ قولياز-مىلاردىن ، 11 - ئەسىردىكى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدىن كۆرىمىز . ھەر ئېھتىماللىققا قارىغاندا ، ئەڭ دەسلەپ موڭغۇل تىلىدا سۆزلەشكەن خەلقلەر شۇ نامدا ئاتالغان بولسا كېرەك . راشىدىددىننىڭ كۆرسەتكەن مەلۇماتلىرىغا شۇنىڭدەك باشقا مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا ، موڭغۇل تىلى ۋە تۈركىي تىللار قوللىنىلىۋاتقان رايونلارنىڭ چېگرىسى ، تەخمىنەن ھازىرقى ئاشۇ تىللار ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان چېگرىلارغا توغرا كېلىدۇ ، دېگەن خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن . موڭغۇلىيىنىڭ غەربىنى ۋە ئورخۇن دەرياسىدىن ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغىچە بولغان يەرلەرنى ئىگىلەپ تۇرغان نايمانلارمۇ ، ھەتتا ئۇلارنىڭ شىمالدىكى قوشنىسى — يېنىسەي دەرياسىنىڭ باش ئېقىندا ياشايدىغان ئويراتلارمۇ موڭغۇل تىلىدا سۆزلەشكەن . كېيىنكى بۇ دەريانىڭ مەنبەلىرىنى ، سەككىز مۇرىن دەپ ئاتىغان . مانا مۇشۇ نامنىڭ ئۆزى موڭغۇل تىلى بىلەن تۈركىي تىللارنىڭ ئارىلىشىپ كەتكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ («مۇرىن» سۆزى بولسا ، موڭغۇلچە سۆز بولۇپ ، «دەريا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) . ئويراتلارنىڭ

شمالدا ، يېنىسەي دەرياسى ۋادىسىدا (بۇ دەريانى تۇركىي مىلـ
لەتلەر «كەم دەرياسى» دەپ ئاتىغان) قىرغىزلار ياشىغان . نايـ
مانلارنىڭ قوشنىلىرى ئېرتىش دەرياسى ۋادىسىدا ياشاپ كەلگەن
قاڭلى ۋە قىپچاقلاردۇر . بەلكىم قارلۇقلارمۇ مۇشۇ يەرلەردە
ياشىغان بولسا كېرەك . ئۇلارنىڭ مەركىزى قايالىق شەھىرى
بولۇپ ، بۇ شەھەر 12 ـ ئەسىردىن بالدۇرراق بىنا قىلىنغان ،
يەتتە سۇنىڭ شىمالىي تەرىپىدە ئىدى . موڭغۇل تائىپىلىرى جەـ
نۇبتا سەددىچىندىن باشلاپ شىمالدا بايقال كۆلىگىچە بولغان ئارد-
لىقتىكى كەڭ يايلاقلارنى ئىگىلەپ تۇرغان ۋە بۇ خەلقلەرنىڭ
مەدەنىيەت سەۋىيىسى بىر ـ بىرىنىڭكىدىن پەرقلىق ئىدى . جۇڭـ
گولۇقلار جۇڭگو بىلەن قوشنا ياشىغان خەلقلەرنى «ئاق تاتارلار»
دەپ ئاتىغان ؛ ئۇلارنىڭ شىمالدا ياشىغان خەلقلەرنى «قارا تاتار-
لار» دەپ ئاتىغان ؛ قارا تاتارلارنىڭ شىمالىي تەرىپىدە — ئورمان
ئىچىدە ياشىغۇچى خەلقلەرنى «ياۋا تاتارلار» دەپ ئاتىغان . موڭـ
غۇللار بۇلارنى «ئورمان ئىچىدە ياشىغۇچىلار» دەپ ئاتىغان .
بۇلار ئەڭ شىمال تەرەپتىكى خەلقلەردۇر . بۇ خەلق («ياۋا تاتارلا-
ر» — تەرجىماندىن) نىڭ قارا تاتارلاردىن پەرقى شۇكى ، بۇلار
كۆچمەن ھايات كەچۈرمىگەن ، ئورمانلىقتا ئۇۋچىلىق بىلەن تۇر-
مۇش كەچۈرگەن .

13 ـ ئەسىردىكى موڭغۇللارغا ئائىت مەلۇماتلار تۇركىي
خەلقلەرگە دائىر ئەڭ بۇرۇنقى مەلۇماتلارغا قارىغاندا كۆپرەكتۇر .
جۇڭگو مەنبەلىرىدىمۇ ۋە باشقا مەنبەلەردىمۇ كۆچمەن تۇركىي
خەلق بىلەن بىرگە ئۇۋچىلىق قىلىپ كۈن كەچۈرىدىغان تۇركلەر
ئۆزئارا قوشنا ياشىغانمۇ ـ يوق ؟ ئۇ چاغلاردا ئوتلاق ـ يايلاقلارد-
كى خەلقلەر بىلەن ئورمانلىقتا ياشىغۇچى خەلقلەر قانداق مۇناسـ-
ۋەتتە بولغان ؟ دېگەندەك مەسىلىلەر توغرىسىدا مەلۇماتلار يوق .
پەقەت گەردىزىلا قىرغىزلار ھەققىدە توختالغاندا ئۇلارنىڭ شەر-
قىي قوشنىلىرى ئۈستىدىمۇ توختىلىپ ئۆتىدۇ . راشىدىددىننىڭ

ئەسىرىدىن بىزگە شۇ مەلۇم بولدىكى ، شامانىزم دەسلەپتە كۆچ-مەنلەرنىڭ دىنى بولماستىن ، بەلكى ئوۋچى مىللەتلەرنىڭ دىنى بولغانىكەن . ئۇ چاغلاردا شىمال تەرەپلەردە قويۇق ئورمان ئىچىدە ياشايدىغان كىشىلەر ئەڭ ئۈستا شامانلار ، دەپ ھېسابلانغانىكەن . راشىددىدىن بىر بايانىدا ، كۆچمەن چارۋىچىلار ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلغۇچىلارنىڭ ھاياتىنى بىر قۇلچىلىق ، دەپ قارىغىنىغا ئوخشاش ، ئورمانلىقتا ياشىغۇچى شامانىزمنىڭ ئالاھىدە كۈچ - قۇۋۋىتىگە ئىگە ئوۋچى ئۇريانخايلار كۆچمەنلەرنىڭ تۇرمۇشى چىدىغىسىز قۇلچىلىق ، دەپ قارايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ[1] .

موڭغۇلىيە چىڭگىزخان تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلۈش ھارپىسىدا گەرچە ئورمانلىقتا ياشىغۇچى خەلقلەرنى موڭغۇللار قىسمەن بويسۇندۇرغان بولسىمۇ ، ئەمما كۆچمەنلەر ئىچىدە ئۆزئا-را ئىچكى توقۇنۇش - مالىمانچىلىقلار يۈز بېرىپ تۇرغان . ھازىر شۇ ئىسپاتلاندىكى ، بۇ ئىچكى توقۇنۇشلارنىڭ يىلتىزى يايلاقتىكى ئاقسۆڭەكلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان چىڭگىزخان[2] بىلەن ئۇنىڭ ياش ۋاقتىدىكى ئاغىنىسى جامۇقانىڭ بىرمۇنچە خەلقنى كەينىگە ئەگەشتۈرۈپ ھاكىمىيەت تالىشىشى بولغان . كېيىن جامۇقا قارا-قىتانلارنىڭ باشلىقىنىڭ ئۇنۋانى «گۈرخان» نامىنى ئۆزىگە قوبۇل قىلغان . جامۇقا چىڭگىزخانغا قارشى موڭغۇل تائىپىلىرى ئىچى-دىكى خانلارنىڭ ئارىسىدىنمۇ ئۆزىگە ئىتتىپاقچى جەلب قىلىپ ، چىڭگىزخانغا قارشى قويغان . بۇ كۈرەش قارشى چىققۇچىلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ يوقىتىلىشى ۋە بىر قىسمىنىڭ موڭغۇلىيىدىن قېچىپ كېتىشى بىلەن ئاخىرلاشتى .

چىڭگىزنىڭ جامۇقا بىلەن بولغان ئۇرۇشى ، موڭغۇللارنىڭ

---

① «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي جەمئىيىتى شەرقشۇناسلىق بۆلۈمى مەجمۇئەسى» ، 7 - توم ، 114 - بەت .

② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 - توم ، 615 — 628 - بەتلەر .

ئۆزلىرىنىڭ مەلۇماتچە ، 1204 ـ يىلى يۈز بەرگەن . 1205 ـ يىلى جامۇقانىڭ ئادەملىرى ئۇنى تۇتۇپ چىڭگىزخانغا تاپشۇرۇپ بەرگەن ۋە ئۇ ئۆلتۈرۈلگەن . شۇنىسى قىزىقارلىقكى ، تارىخچى جۇۋەينى چىڭگىزخاننىڭ يېنىدا ۋە ئۇنىڭ خىزمىتىدە قانداقتۇر بىر «گۆرخان» ئاتالغان باتۇر بولغان ، ئۇ كېيىن مۇسۇلمانلار تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىپ ، 1220 ـ يىلى بۇخارا ئۇرۇشىدا ئۆلـگەن ، دەپ مەلۇمات قالدۇرغان① . ئېھتىمال ، جامۇقا موڭغۇلـلارنىڭ رىۋايىتىنىڭ ئەكسىچە ، خارەزىم شاھىنىڭ زېمىنىغا قېـچىپ بېرىپ پاناھلانغان بولسا كېرەك . چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇلـيىدىكى رەقىبلىرىدىن سېلىنگا دەرياسى بويىدا ياشىغان مەركىتـلەر ۋە غەرب تەرەپكە كۆچكەن نايمانلار بار ئىدى . بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى 1209 ـ يىلى چىڭگىزخان تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنـغان . شۇ يىلى ئۇلار (مەركىتلەر بىلەن نايمانلار ـ تەرجىماندىن) بۆلۈنۈپ كەتكەن بولۇپ ، مەركىتلەر شىمالىي تەرەپتىكى يوللار بىلەن قىپچاقلار يەرلىرىگە كەلگەن ؛ نايمانلار بولسا ، قاراقىتاۋـلارنىڭ يەرلىرىگە كەلگەن . بۇ ۋەقەلەر يۈز بېرىشتىن ئىلگىرى ، مەركىتلەرمۇ ، نايمانلارمۇ خرىستىئان دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىـغانىدى . يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك ، نايمانلار ئۇيغۇر يېـزىقىنى قوبۇل قىلغانىدى . تۈركىي خەلقلەرنىڭ موڭغۇللارغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى باشقا نۇرغۇن پاكىتلار ، جۈملىدىن ، ئەسـلىي موڭغۇللاردىن كېلىپ چىققان خەلقلەرنىڭ تۈركچە نام ـ ئۇنۋانلارنى قوبۇل قىلىشىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . چىڭگىزخان موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدە تۈرغان چاغلاردا ، مۇسۇلمان سودىگەرـلەرنى ئۆز ئوردىسىدا قوبۇل قىلغان بولسىمۇ ، ئەمما ئىسلام دىنى تەشۋىقاتىنىڭ ئۇ يەرلەردە بولغانلىقىغا ئائىت مەلۇمات يوق . چىڭگىزخان زامانىدىلا مۇسۇلمان موڭغۇللار بولغانىدى ، دېگەن

① جۇۋەينى : «تارىخىي جاھانكۇشاي» ، قازۇن نەشرى ، 1 ـ توم ، 80 ـ بەت ؛ بۇ يەردىكى «گۆرخان» سۆزى ئىشەنچىسىز .

خەۋەرلەر بىرەر قېتىملا ئۇچراپ قالغان ئىش بولمىسا كېرەك . بىز مەركىتلەرنىڭ باشلىقىنىڭ دەل چىڭگىزخاننىڭ قېيىنئىنىسى جامال خوجا ئىكەنلىكىنى بىلمىز[1] .

چىڭگىزخان 1209 ـ يىلى مەركىتلەر ۋە نايمانلارغا قارشى ئۇرۇش قىلغان چاغدا ، چىڭگىزخانغا تۇنجى بولۇپ يېنىسەي دەريا-ياسى ۋادىسىدىكى قىرغىزلار بەيئەت قىلدى . كېيىنچە چىڭگىزگە قارشى چىققان بولسىمۇ ، 1218 ـ يىلى چىڭگىزنىڭ چوڭ ئوغلى جۇجى تەرىپىدىن باستۇرۇلدى . جۇجى قىشتا مۇز قاتقان يېنىسەي دەرياسىدىن ئۆتۈپ قىرغىزلارنى تىنچىتتى . ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا ، ئۇ چاغلاردا قىرغىزلار-نىڭ قاغانى يوق ئىدى . شۇ مەزگىللەردە قىرغىز خەلقى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن بولۇپ ، ھەر ئىككىلا تەرەپنىڭ ئۆز ئالدىغا باشلىقلىرى بولۇپ ، ئۇلارنىڭ بىرەرسىمۇ ئۆزىنى خان دەپ ئاتا-مىغانىدى . بۇنداق ھالەت داۋاملىشىۋەرگەنلىكتىن ، كېيىن قىر-غىزلار ئۆزلىرىنىڭ قاچانكى بىر چاغلاردا خانلىرىنىڭ بولغانلىق-لىرىنىمۇ ئېسىدىن چىقىرىپ قويغان . رادلوفنىڭ ئېيتىشىچە ، ئۇ ، قىرغىزلاردىن بىر رىۋايەت ئاڭلىغانىكەن . بۇ رىۋايەتچە : قىرغىزلار «ئۇلۇغ خان» يەنى چىڭگىزخانغا ئۇنىڭ ئوغلى جۇجە-نى ئۆزلىرىگە خان قىلىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلغان . جۇجى ئۇ چاغلاردا تېخى كىچىك بالا بولۇپ ، بىر توپ قۇلانلار (ياۋا ئېشەكلەر)نىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا قىرغىزلار ئۇنى قۇتقۇزۇپ قالغانىكەن . شۇنىڭ بىلەن ئاقساق قۇلان — جۇجىخان قىرغىز-لارنىڭ بىرىنچى ۋە ئەڭ ئاخىرقى خانى بولغانىكەن . بۇ بىر خىيالىي رىۋايەت بولسىمۇ ، ئەمما ئۇنىڭدا قىرغىزلارنىڭ چىڭ-گىزخانغا ۋە جۇجىغا بىر زامانلاردا ئىتائەت قىلغانلىقى ئەسكەرتى-لىدۇ . قۇلان ھەققىدىكى ھېكايە بەلكىم چىڭگىزخانغا ئوغلى

---

① «ئارخىئولوگىيە ئىلمىي جەمئىيىتى شەرقشۇناسلىق بۆلۈمى مەجمۇئەسى» 7 ـ توم ، 96 ـ بەت ، 15 ـ توم ، 197 ـ بەت .

جۇجىنىڭ ۋاپاتىنى ئۇقتۇرغاندا ، ئۇ ئېيتقان بىر قوشاقنىڭ ئەكس ساداسى بولسا كېرەك . چىڭگىزخان بۇ شېئىرنى تۈركىي تىلدا ئوقۇغان :

قلون الغان قولانداي ، قلونومدىن ايرلديم ،
ايرليشقان انقودى ، اير اولومدىن ايرلديم[1]

1209 ـ يىلى ، يەنى خارەزىم شاھىنىڭ قاراقىتانلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشىدىن بىر يىل ئاۋۋال ، تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە مەدەنىيەت جەھەتتە يۈكسەك ئورۇندا تۇرىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدىقۇتى چىڭگىزخانغا ئىتائەتمەنلىك بىلدۈردى . بۇنىڭدىن بۇرۇن ، ئىدىقۇت قارا قىتانلار گۈرخانى بىلەن بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە ئىدى . بۇ ئىش چىڭگىزخاننىڭ غەربكە قاچقان دۈشمەنلىرىنى قوغلاپ ئۆزىگە بېقىندۇرۇشىغا مۇناسىۋەتلىك ئىدى . مەركىتلەر ۋە نايمانلار ئىدىقۇت زېمىنىدىن ئۆتۈشنى ئارزۇ قىلاتتى . ئەمما ئىدىقۇتنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشىگە ئۇچرىدى ۋە ئىدىقۇت ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى . بۇ ۋەقە شۇ چاغقىچە بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىپ كەلگەن بۇ ئىككى خەلقنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشىگە سەۋەب بولدى . 1211 ـ يىلىغا كەلگەندە ، يەنى خارەزىم شاھى غەلىبە قىلىپ ، ئۆزىنى مەن مۇسۇلمانلارنى كۈپپارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئازاد قىلدىم ، دەپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن ، گۈرخانغا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە تۈرغان مۇسۇلمان قارلۇقلارنىڭ خانى ئارسلانخان ئۆزىنىڭ چىڭگىزخانغا بويسۇنغانلىقىنى ئېلان قىلدى .

بۇ ئەمەلىيەت خارەزىم شاھىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلار ئىچىدە ئابرۇيىنىڭ بەك چۈشۈپ كەتكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . ئومۇمەن ئالغاندا ، خارەزىم شاھىنىڭ شەخسىي سۈپەتلىـ

---

① بارتولد : «تۈركىستان» ، 1 ـ قىسىم ، 163 ـ بەت .

ری ئۇنىڭ ئۆزىگە ئۆزى قويۇۋالغان ھەيۋەتلىك ئۇنۋانلىرىغا ۋە ئۇنىڭ چوڭ دۆلىتىنىڭ تاشقى شۆھرىتىگە ماس كەلمەيتتى ، ئەكسىچە زىت ئىدى . خارەزىم شاھى بويسۇندۇرۇۋالغان ئەللەر-نىڭ ئاھالىلىرىنى ئۆز قوشۇنلىرىنىڭ زورلۇق - زۇمبۇلۇقلىرى-دىن ھىمايە قىلىپ قالالمىدى . ئۇ قوشۇنلىرىنى تىزگىنلەش ھالىدا ئەمەس ئىدى . بۇ ئەمەلىيەت 1212 - يىلى خارەزىم شاھى بىلەن سەمەرقەنت خانى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بۇزۇلۇپ ، سەمەرقەنت خانىنىڭ قايتىدىن قاراقىتانلارنىڭ ئىتائىتىگە ئۆتكەز-لىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . جۇۋەينىنىڭ مۇشۇ مۇناسىۋەتنىڭ بۇزۇلۇش ھارپىسىدا بولغان بىر سۆھبەت ھەققىدىكى بايانلىرى تولىمۇ قىزىقارلىق . ئۇ بايان قىلغان ھېكايىنىڭ تەپسىلاتى مۇز-داق : سەمەرقەنتنىڭ خانى خارەزىم شاھىنىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەندىن كېيىن ، خارەزىم شاھىنىڭ ئانىسى خاننى ئۆرگەنچ شەھىرىدە ئۇزۇنراق تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن تۇركىي خەلقلەرنىڭ بىر ئادىتى-نى كۆتۈرۈپ چىققان . بۇ ئادەت بويىچە ، كۈيئوغۇل بولغان ئادەم نىكاھلانغاندىن كېيىنكى بىرىنچى يىلنى قېيىنئانىسىنىڭ ئۆيىدە ئۆتكۈزۈشى لازىم ئىكەن . خان سەمەرقەنتكە قايتقاندىن كېيىن ، پايتەختىكى ئاھالىلەرنىڭ قوللىشى بىلەن ، ئۆزىنى «كۈيپىرلار-دىن ئازاد قىلغۇچى»غا ، يەنى خارەزىم شاھىغا قارشى قوزغالغان . خارەزىم شاھى بولسا نۇرغۇن قان تۆكۈش بەدىلىگە بۇ قوزغىلاڭنى باستۇرغان .

شۇنىڭدىن كېيىن ، خارەزىم شاھىنىڭ دۆلەت چېگرىسى سىر دەرياسىنى بويلاپ (سىر دەرياسىنىڭ ئوڭ تەرىپىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) پەرغانىدىن ئارال دېڭىزىغىچە بولغان يەرلەر — چېگىز خانغا ئۆتكەن قارلۇق يەرلىرىدىن باشقا يەرلەرنى ئۆز ئە-چىگە ئالىدىغان بولغان . بۇرۇن قارا قىتانلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن مۇسۇلمانلارنىڭ يەرلىرى نايمانلارنىڭ — كۈچلۈكنىڭ قولىغا ئۆتكەن . كۈچلۈك ، بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، خرىستىئان

مۇرتى بولۇپ ، قاراقىتانلارغا بېقىنغانىكەن . قاراقىتانلار بولسا ، بۇتپەرەسلەر ئىدى . قارىغاندا ئۇ (كۈچلۈك) كېيىن بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان بولسا كېرەك . كۈچلۈك 1211 ـ يىلى سەمەر-قەنت خانى خارەزىم شاھىغا ھۇجۇم قوزغاشتىن ئىلگىرى ، گۆر-خانلار دۆلىتىنى ئىگىلىۋالغان . خارەزىم شاھى كۈچلۈككە قارشى ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ ئەمما مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغان . ئىب-نۇل ئەسىر ۋە ياقۇتنىڭ بايانلىرىغا قارىغاندا ، خارەزىم شاھى بۇرۇن ئۆزى بويسۇندۇرۇۋالغان يەرلەرنىڭ بىر قىسمىنى ، كونىر-بېت ئېيتقاندا ، ئىسفىجاپ (سايرام) ، تاشكەنت ۋە پەرغانىنىڭ شىمالىي تەرىپىنى كۈچلۈككە «ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە» مەجبۇر بول-غان . ئۇ بۇ يەرلەرنى كۈچلۈككە «تاشلاپ بېرىش»كە مەجبۇر بولغان چاغدا ئۆزىچە ، مەن بۇ يەرلەرنى قۇرۇقداپ بولۇپ ، ئاھا-لىلەرنى ئۆزۈم بىلەن بىرگە ئېلىپ كەتتىم ، دېگەن سۆزلەرنى قىلغانىكەن . بۇلار بەلكىم خارەزىم شاھىنىڭ خىيالى بولسا كې-رەك . ئەمەلىيەتتە بولسا ، ئۇنىڭ ئۇنداق قىلغانلىقى گۇمانلىق . چۈنكى ئارىدىن ئون يىل ئۆتەر ـ ئۆتمەيلا ، يەنى موڭغۇللار تاجاۋۇز قىلغان چاغلاردا بۇ يەرلەرنىڭ ئەھۋالى خارەزىم شاھى ئېيتقانىدەك «قۇرۇقداپ قويغان» ئەھۋالدا ئەمەس ئىدى .

شۇنىسى ئەجەبلىنەرلىككى ، موڭغۇلىيىنىڭ تۇركىستان بە-لەن بولغان ئارىلىقىنىڭ يىراقلىقىغا قارىماي ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ، 1211 ـ يىلىدىن باشلاپ موڭغۇللار جۇڭگو بىلەن ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ ، چىڭگىزخاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى ئىچىدە-كى ئىناۋىتى بۇ چاغدا «ئىسلام سۇلتانى»نىڭ ئىناۋىتىدىن چوڭ ئىدى . شۇ مەزگىللەردە ئالمالىق شەھىرىدە يېڭى بىر مۇسۇلمان خانلىقى مەيدانغا كەلدى . بۇ خانلىق ، ئېھتىمال ، 1211 ـ يىلىدىكى ۋەقەلەر يۈز بېرىشتىن بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن بولسا كېرەك . بۇ خانلىقنىڭ ئاساسىنى سالغۇچى ، بۇرۇن ئات ئوغرىسى بولۇپ بۇلاڭچىلىق قىلىپ يۈرگەن ئادەم ئىكەن . ئۇنىڭ بۇ ئەھۋالى ،

14 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن سۇلالىنىڭ ئاساسچىسى بولۇپ قېلىشىغا توسقۇن بولالمىغان . بۇ ئادەم دەسـ لەپتىلا چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلغان . كېيىنچە كۆچلۈك ، بۇ خان ئوۋ ئوۋلاۋاتقاندا ئۇنى تۇتۇۋالغان ۋە ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن . ئەمما ئۆلگۈچىنىڭ ئايالى باشقا ئادەملىرى بىلەن بىرگە تاكى موڭغۇلـ يىدىن يارەمچى قوشۇن كەلگۈچە كۆچلۈكنىڭ قوشۇنلىرىغا قارـ شىلىق كۆرسىتىپ ، كۆچلۈكنى ئالمالىق شەھىرىگە كىرگۈزمەي ئالمالىق شەھىرىنى ئۇنۇملۇك قوغدىغان .

كۆچلۈك ، ئېھتىمال ، چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلغان قارلۇق خانى ئارسلانخانغا قارشى ھېچقانداق ھەرىكەت قوللانمىغان بولسا كېرەك . كۆچلۈك ئۆزىنىڭ پۇتۇن كۆچىنى قەشقەرىيىگە قاراتـ قان . ئۇ بۇ رايوننى ئىگىلىگەندىن كېيىن ، ئىسلام دىنىدىكىلەرگە قارىتا ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى بىرىنچى قېتىملىق ۋە ئەڭ ئاخىرقى قېتىملىق زىيانكەشلىك قىلغان . ئېيتىلىشىچە ، كۆچـ لۈك مۇسۇلمانلارغا قاراقىتانچە كىيىشنى بۇيرۇغان . مەسچىتـ لەردە ناماز ئوقۇشنى مەنئى قىلغان . خوتەندە بىر ئىمامنى ئېـ سىپ ئۆلتۈرگەن . ھەر بىر مۇسۇلمان ئائىلىسىگە بىردىن نايمان ئەسكىرىنى كۆزەتچىلىككە قويۇپ ، ھۆكۈمەتنىڭ مۇسۇلمانلارغا قارانقان بۇيرۇقلىرىنىڭ ئىجرا قىلىنغان ـ قىلىنمىغانلىقىنى نازارەت قىلىپ تۇرغان . مۇشۇنداق جىددىي ئەھۋالدىمۇ بۇ يەردىـ كى مۇسۇلمانلار «ئىسلام سۇلتانى»نىڭ (خارەزىم شاھىنىڭ — تەرجىماندىن) ھېچقانداق يارىدىمىگە ئىگە بولالمىغان . بۇ خىل ئەھۋال پەقەت 1218 ـ يىلى بۇ يەرلەرگە موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ كېلىشى بىلەن ئاخىرلاشقان .

خارەزىم شاھى بۇ چاغلاردا كۆپپارلارغا قارشى ئۇرۇشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتاتتى . ئۆزىنىڭ كۆچىنى كۆچى ئاجىزراق ، تەشـ كىلىي قۇرۇلمىسى نىسبەتەن بوشراق دەپ قارىغان سىر دەرياسىـ نىڭ شىمالىدىكى قىپچاقلارغا قاراتقاندى . ئىرغىزغا يېقىن بىر

يەردە خارەزىم شاھىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن جۇجى قوماندانلىقىدە-
كى موڭغۇللار تاسادىپەن ئۇچرىشىپ قېلىپ ، ئوتتۇرىدا توقۇنۇش
يۈز بەرگەن . موڭغۇللار ئەسلىدە غەربكە قېچىپ كەتكەن مەركىز-
لەرنىڭ كەينىدىن قوغلاپ بۇ جايلارغا كېلىپ قالغانىدى . خارەزىم
شاھى ئۆزىنىڭ بۇ مەغلۇبىيەتلىرىگە تەن بەرمەي ، پۈتۈن دۇنياغا ،
پۈتۈن دۇنيادىكى شان ـ شەرەپكە ئېرىشىمەن ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە
جۇڭگونى بويسۇندۇرىمەن ، دېگەن خىياللاردا بولۇپ يۈرەتتى . ئۇ
1215 ـ يىلى چىڭگىزخاننىڭ بېيجىڭنى ئىگىلىۋالغانلىق خەۋىرى-
نى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، بەك قايغۇرۇپ كەتكەن . ئۇ بۇ خەۋەر-
نىڭ راست ـ يالغانلىقىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ، ئومۇمەن چىڭگىز-
خاننىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئۇقۇپ كېلىش ئۈچۈن ئىلگىرى
چىڭگىزخاننى جۇڭگودا ئۇچراتقان باھائىدىن رازىنى چىڭگىزخان-
نىڭ قېشىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن . تارىخچى جۇزجانى بۇ ئەلچى-
لىك ھەققىدىكى خەۋەرلەرنى ئەلچىنىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلىغان-
كەن . شۇڭلاشقا ئەلچىلىك توغرىسىدىكى مەلۇماتلاردا ھېچ گۇمان
يوق دەپ قارىلىدىكەن . شۇنداق قىلىپ ، موڭغۇللارنىڭ بۇ ئىس-
تېلاچىسىغا ئەلچىلەر خەلىپە ناسىر تەرىپىدىن ئەمەس ، بەلكى
خارەزىم شاھىنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەنىكەن .

بۇ ۋەقەلەردىن كېيىن يەنە قانداق ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەنلە-
كى بىزگە مەلۇم : چىڭگىزخانغا يۇقىرىقى ئەلچىلەردىن باشقا ،
يەنە خارەزىم دۆلىتى نامىدىن بىر سودا ئەترىتى كەلگەن . بۇنىڭغا
جاۋابەن موڭغۇلىيىدىنمۇ خارەزىم شاھىغا ئەلچىلەر ۋە كارۋانلار
ئەۋەتىلگەن . خارەزىم شاھى بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكىنى كۈتۈۋالغان
ۋە بىر كېچىسى مەزكۇر ئەلچىلەر ئۆمىكى ئىچىدىكى مەھمۇدنى
ئايرىم قوبۇل قىلغان . كېيىن باشقا سودىگەرلەر ۋە كارۋاندىكى
بارلىق مۇسۇلمانلارنى چەترەك جايدىكى ئوترار شەھىرىدە قىرىپ
تاشلىغان . شۇنىسى ئالاھىدە خاراكتېرلىككى ، خارەزىم شاھى
ئەسلىي خارەزملىك بولغان مەھمۇدنىڭ تەبىئىي ھالدا سۇلتانىنىڭ

پۇقراسى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشىنى ھەمدە چىڭگىزخان دۆلىتىگە دائىر لازىملىق مەلۇماتلارنى تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلـ
غان . ھازىرقى ياۋروپالىقلارنىڭ نۇقتىئىنەزەرىدىن قارىغاندا ، بۇ تەلەپ تەبىئىي ۋە ئورۇنلۇقتەك كۆرۈنىدۇ . ئېيتايلۇق ، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى قانداقتۇر بىر ئىنگلىز تاسادىپەن ياۋايى خەلق ياكى يېرىم ياۋايى خەلق ئىلكىدە خىزمەتتە بولۇپ قالغان بولسا ، ئۇلار ھېچقانداق ئىككىلەنمەستىن ئاشۇنداق تەلەپنى قويغان بولاتتى . ئەمما ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇسۇلمان سودىگەرلىرى ئۆزلىرى كەلـ
گەن يەرلەردىكى ھۆكۈمەت بىلەن ئۆزلىرىنى مۇناسىۋەتلىك دەپ ھېسابلىمايتتى ، مۇسۇلمان دۆلەتلەرنىڭ ھەربىي پىلانلىرىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا يارەدەم قىلىش ۋەزىپىمىز بار ، دەپ چۈشەنمەيتـ
تى . شۇنىسى ئېھتىمالغا يېقىنكى ، دەل مۇشۇ ئەھۋال موڭغۇلـ
يىدىن كەلگەن مۇسۇلمان سودىگەرلەرنىڭ ئوترار شەھىرىدە ھالا-
كەتكە يولۇقۇشىنىڭ بىر سەۋەبى بولۇشى مۇمكىن . قانداقلا بولـ
مىسۇن ، ئوترارىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەردىن كېيىن ، موڭغۇللار-
نىڭ خارەزىم دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىشى مۇقەررەرلىشىپ قالغان . موڭغۇللارنى خەلىپە ناسىرنىڭ ياكى ئۇنىڭدىن باشقا بىرەر ئادەمـ-
نىڭ خارەزىم شاھىغا ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتۈشىگە ھېچقانداق ئېھتىياج يوق ئىدى . خەلىپە بىلەن خارەزىم شاھى دۈشمەنلىشىپ تۇرغان چاغدا بۇنداق ئىغۋانىڭ پەيدا بولۇشىمۇ مۇقەررەر ئىدى . دەل مۇشۇنداق ئىغۋالارنى خارەزىم شاھىنىڭ ئوغلى جالالىدىن تارقاتقان . بىراق ئۇنىڭ بۇنى ئىسپاتلىغۇدەك ھېچقانداق ئاساسى يوق ئىدى . ئوترارىدا يۈز بەرگەن ۋەقە چىڭگىزخاننىڭ ھۇجۇم قىلىشىنىڭ بىۋاستە سەۋەبىدۇر . مۇسۇلمان سودىگەرلەرنىڭ چىڭگىزخانغا تولۇق ھەمكارلاشقانلىقىمۇ ناھايىتى تەبىئىي بىر ئىش . بىز بۇ سودىگەرلەرنىڭ كېيىن چىڭگىزخان ئورناتقان تەر-
تىپلەردىن ناھايىتى چوڭ پايدا ئالغانلىقىنى كۆرمەكتىمىز .

توققۇزىنچى لېكسىيە

موڭغۇللارنىڭ تۈركىستانغا تاجاۋۇز قىلىش هارپىسىدىكى ۋەقەلەر هەققىدىكى مەلۇماتلاردا ئۆزئارا زىتلىقمۇ بار . خارەزىم شاهى قوشۇنلىرى بىلەن جۇجى قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇش ۋە موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ چېكىنىشى بىلەن ئاخىرلاشقان ۋەقەلەر ئوتتۇرا ۋەقەسىدىن كېيىن بولغانمۇ ياكى بۇرۇنمۇ ؟ دېگەندەك مەسىلىلەر خۇسۇسىدا مەنبەلەردە ۋە ئالىملارنىڭ پىكىرلىرىدە بىردەكلىك يوق . خارەزىم شاهى مۇهەممەدنىڭ دۆلىتىدە ئاساسەن پارس تىلىدا شېئىرىي ئۇسۇلدا يېزىلغان سىياسىي ۋەقەلەرگە ئائىت كۆپلىگەن ئەدەبىي ئەسەرلەر بار . ياقۇت كۆرسىتىپ ئۆتكەن خارەزىم شاهى مۇهەممەدكە بېغىشلانغان ماۋەرائۇننەهىر تەۋەسىدىكى ئۇلار تاشلاپ كەتكەن رايونلارنىڭ خانۇەيرانچىلىق ئەهۋاللىرى تەسۋىرلەنگەن ئەرەبچە شېئىرلارمۇ دەل شۇ خىل ئەسەرلەر جۈملىسىدىن[1] ؛ ئەۋفىي تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن مەجىددىن مۇهەممەد پەيزىنىڭ نىسا شەهىرى (بۇ شەهەر هازىرقى تۈركمەنىستاندىكى ئاشخابادنىڭ غەربىگە جايلاشقان)دە ئېپىك شەكىلدە يازغان داستانى «شاهنشاهنامە»مۇ هەم شۇنداق . بۇنىڭدا خارەزىم شاهى هۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردىكى ۋەقەلەرمۇ يېزىلغان[2] . ئەۋفىي يەنە شائىر ئۆمەر خۇرۇرىم ئاباددىنىڭ خارەزىم شاهىنى «ئىككىنچى ئىسكەندەر» (ئالېكساندىر ماكىدونىسكى) دەپ ماختاپ : ئەگەر چىن هۇجۇم قىلىدۇ ، دەپ ئويلىساڭ خاتا بولىدۇ ، مۇبادا هۇجۇم قىلىپ قالسا ،

---

① ياقۇت : «مۇجەم» ، 1 ـ توم ، 250 ـ بەت ؛ 3 ـ توم ، 2314 ـ بەت .
② ئەۋفىي : «لۇبابۇل ئەلباب» ، 2 ـ توم ، 345 ـ بەت .

ئەدىپىنى يەيدۇ . ئەگەردە تاتارلار پەرمانىڭغا ئەمەل قىلمىسا ، يورۇق كۈن ئۈلار ئۈچۈن قاراڭغۇ تۈنگە ئايلىنىدۇ[1] ، دەپ يازغان شېئىرلىرىنىڭ بارلىقىنىمۇ كۆرسىتىدۇ . بۇ يەردە گەپنىڭ چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى ئۈستىدە بولۇۋاتقانلىقى ياكى «ئەڭ دەسلەپكى تاتارلار» — كۈچلۈك ۋە نايمانلار ئۈستىدە بولۇۋاتقانلىقى ئېنىق ئەمەس .

ئىرغىز يېنىدا بولغان ئۇرۇش نەتىجىسىز بولغان . بۇ توقۇنۇشتا ئۇرۇش قوزغىغۇچى تەرەپ خارەزىم شاھى ئىدى . ئۇ تەرەپنىڭمۇ ، بۇ تەرەپنىڭمۇ قوشۇنلىرى بۇنداق ئۇرۇش بولۇپ قالىدۇ ، دەپ ئويلىمىغانىدى . خارەزىم شاھى بۇ يەردە قىپچاقلار بىلەن ئۇرۇشقان ؛ جۇجى بولسا ، مەركىتلەر بىلەن ئۇرۇشقان . جۇجى ھەتتا خارەزىم شاھىغا ئادەم ئەۋەتىپ : ئاتامدىن ماڭا سىزگە قارشى ئۇرۇش قىلىش ھەققىدە ھېچقانداق پەرمان يوق ، دەپ ئۇقتۇرۇپمۇ قويغان . ئەمما ئۇنىڭ خارەزىم شاھىدىن ئالغان جاۋابى : خارەزىم شاھى كۈپپارلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىنىڭ دۈشمىنى دەپ قارايدۇ ، دېگەندىن ئىبارەت بولغان . خارەزىم شاھى بىلەن موڭغۇللار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ، خارەزىم شاھىنىڭ مۇسۇلمان سودىگەرلەرنى ئۆلتۈرگەنلىك سەۋەبى بىلەن پارتلىغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە 1218 ـ يىلى موڭغۇللارنىڭ سەركەردىسى قەشقەرىيىدە مۇسۇلمانلارنىڭ ئىبادەت قىلىشلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن ۋە چىڭگىزخاننىڭ خىزمىتىدە بولغان مۇسۇلمان سودىگەرلەرنىڭ گېپىنى قىلمىغاندىمۇ ، قايالىق ۋە ئالمالىق شەھەرلىرىدىن كەلگەن موڭغۇل قوشۇنلىرى ئىچىدە مۇسۇلمان ئەترەتلىرىمۇ بار بولغان بولسىمۇ ، ئۇرۇش خارەزىم ئۈچۈن مۇداپىئەلىنىش تۈسىنى ئالغاندا ، بۇ ئۇرۇش مۇسۇلمان رايونلىرىنى كۈپپارلارنىڭ ھۇجۇمىدىن قوغداش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان غازات ئۇرۇشىغا ئايلانغان . قايالىق ، ئالمالىقتىن كەلگەن قوشۇنلار ئە-

---

① ئەۋفىي : «لۇبابۇل ئەلباب» ، 1 ـ توم ، 202 ـ بەت .

چىدە شۇ چاغلاردا تاجىكلاردىن باشقا تۇركىي خەلقلەر بولغان . موڭغۇللار ھەممە سودىگەرلەرنى تۇركچە «ئورتاق»[1] («شىبىرىك») دېگەن سۆز بىلەن ئىپادىلىگەن . مۇشۇنىڭغا قارىغاندا ، سودىگەرلەر كارۋانلارنى تولۇقلاش ئۈچۈن شىبىرىكچىلىك ئۈيۈشتۈرغان بولسا كېرەك .

خارەزىم شاھىنىڭ قوشۇنلىرى ھەرقايسى مىللەتلەردىن تەركىب تاپقانىدى . شۇنىسى گەۋدىلىككى ، جۇۋەينىنىڭ بايانلىرىغا قارىغاندا ، ماۋەرائۇننەھىرنىڭ مەركىزىي شەھىرى سەمەرقەنتتىن كەلگەن قوشۇنلارنىڭ ئىچىدىكى تۇركلەرنىڭ سانى (60 مىڭ) بىلەن تاجىكلارنىڭ سانى (50 مىڭ) باراۋەر دېگۈدەك بولغان . بۇ قوشۇنلارنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا ، ئېھتىمال ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مىللىي زىددىيەتلەرمۇ ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن بولسا كېرەك . بىر تارىخچى 13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك خارەزىم بىلەن ئىران ئۆلكىسى بولغان ماۋەرائۇننەھىر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ھەققىدە سۆز بولغاندا ، بۇلار ئوتتۇرىسىدا ، يەنى تۇركلەر بىلەن تاجىكلار ئوتتۇرىسىدا ھەقىقىي دوستلۇقنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ، دەپ ئەسكەرتكەن[2] . يەنە بىر گەۋدىلىك ئىش ، غەزنەدىكى تۇركىي خەلقلەر بىلەن ئىراننىڭ غور دېگەن تاغلىق رايونىدا ياشايدىغان خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشتۇر . تۇركىي خەلقلەرنىڭ باشلىقلىرى غورلارنىڭ باشلىقلىرى بىلەن سۆھبەت ئارقىلىق كېلىشەيلى ، دەپ ئېيتقاندا ، قارشى تەرەپنىڭ باشلىقلىرى : «بىز بولساق غۇرلۇقلار ، سىلەر بولساڭلار تۇرك ، بىز بىرگە تۇرالمايمىز» دەپ ئېيتقان[3] .

تۇركلەر باشقا خەلقلەرگە قارىغاندا ، موڭغۇللارغا يېقىنراق ئىدى . بۇنىڭدىن باشقا ، چىڭگىزخان قوشۇنلىرى ئىچىدە تۇركىي

---

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 ـ توم ، 618 ـ بەت ؛ يەنە «چىڭگىزخان» ، 893 ـ بەت .
② زاھىرىددىن مەرغاشى ، 253 ـ بەت .
③ جۇۋەينى : «تارىخىي جاھانكۇشاي» ، قازۇىن نەشرى ، 2 ـ توم ، 193 ـ بەت ؛ بارتولد : «تۇركىستان» ، 493 ـ بەت ؛ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 1 ـ توم ، 506 — 507 ـ بەتلەر .

خەلقلەردىن تەشكىللەنگەن بىرقانچە قوشۇن بار ئىدى . بۇنىڭدىن باشقا تۈركلەر بىلەن موڭغۇللارنىڭ ھەر ئىككىلىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا كۆچمەنلىرىگە خاس ئورتاق ئەنئەنىلىرى بار ئىدى . گەرچە شۇنداق بولسىمۇ ، موڭغۇللارنىڭ تۈركلەر بىلەن بىرلىشىپ ، ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ قازانغان ئۇتۇقلىرىنىڭ ئورتاقچىسى ، دەپ قارىغانلىقىنى كۆرمەيمىز . موڭغۇللارنىڭ بەزىدە تۈركلەر بىلەن سۆزلىشىشلىرى ، موڭغۇللارنىڭ بىر ھەربىي ھىيلىسى ئىدى . يالغان سۆزلەرگە ئىشەندۈرۈپ ئۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ دۈشمەنلىرىنى پارچىلايتتى ، ئاندىن كېيىن ، ئاۋۋال بىرىنچىسىنى ، ئاندىن ئىككىنچىسىنى يوقىتاتتى . بۇنداقلارنىڭ ئىچىدە بۇرۇن ئىتتىپاقچىمىز ۋە دوستىمىز دەپ قارالغانلارمۇ بار ئىدى . چىڭگىزخان خارەزىم شاھى مۇھەممەدنىڭ ، ئانىسى بىلەن زىت ھالەتتە تۇرغانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئانىسىغا دوستلۇقىنى ئىپادىلەپ ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىش ئارزۇسىنى بىلدۈرگەن . بۇنداق قىلىشتىن مەقسەت ، بۇ ئايالنىڭ قولىدا ناھايىتى كۆپ ساندىكى تۈركىي خەلقتىن تەشكىللەنگەن قوشۇن بار ئىدى . ئۇ بۇ قوشۇنلارنىڭ ئۇرۇشقا ئاتلىنىپ قالماسلىقى ئۈچۈن ئالدىن شۇنداق قىلغانىدى . موڭغۇللار سەمەرقەنتنى قورشىغان چاغدا قورشاۋدا قالغان قوشۇنلار ئىچىدىكى تۈركىي خەلقلەردىن تەشكىللەنگەن قوشۇننى ئۆز ئەسكەرلىرى قاتارىدا خىزمەتكە ئېلىشنى ماقۇل كۆرگەن . بۇ قوشۇننىڭ قوماندانى خارەزىم شاھىنىڭ ئانىسىنىڭ ئىنىسى ئىكەن . موڭغۇللار بۇ شەھەرنى ئالغاندىن كېيىن ، تۈرك نامىدىكى 30 مىڭ ئادەمنى ، چوڭ ـ كىچىك 20چە قوماندانىنى بىر تۈزلەڭلىككە ئاپىرىپ پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىغان . بۇ خىل ئەھۋال داغىستاندىمۇ يۈز بەرگەن . موڭغۇللار داغىستاندا ئۇرۇش قىلىۋاتقان چاغلاردا ئۇلارغا ئالانلار بىلەن قىپچاقلار بىرلىكتە قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقانىكەن . موڭغۇللار قىپچاقلارغا : «سىلەر تۈركلەر بىز بىلەن بىر ئۇرۇقتىن ، ئالانلار

سىلەر بىلەن بىر خەلق ئەمەس ، شۇڭا ئۇلارغا يارەمم قىلىشقا ھېچ زۆرۈرىيەت يوق» دەپ ئېيتقان . قىپچاقلار موڭغۇللارنىڭ ئۆزلىرىگە بەرگەن سوۋغا ـ سالاملىرىنى كۆرۈپ ئالانلاردىن ئايرىلىپ كەتكەن . موڭغۇللار ئالانلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلغاندىن كېيىن ، دەرھال قىپچاقلارغا تېگىش قىلىپ ، ئۇلارنىڭ قولىدىن بۇرۇن ئۆزلىرى بەرگەن سوۋغا ـ سالاملىرىدىن ئىككى ھەسسىدىن ئارتۇق نەرسىنى قايتۇرۇۋالغان . موڭغۇللار روسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى پولوۋېتسىلار (يەنى قىپچاقلار)غا ھۇجۇم قىلغاندا ، رۇسلار پولوۋېتسىلار بىلەن بۇرۇندىنلا دۇشمەنلىشىپ كەلگەن بولسىمۇ ، يەنىلا پولوۋېتسىلارغا يارەمم كۆرسەتكەن . موڭغۇللار رۇس كىنەزلىرىگە : «بىز سىلەرنىڭ يەرلىرىڭلەرگە ھۇجۇم قىلمايمىز ، ‹قالاق يىلقىچى › ، ‹ئەشەددىي پولوۋېتسىلار › بىلەن ئۇرۇش قىلىمىز ، سىلەرنىڭ ئۇلارغا يارەمم قىلىشىڭلارنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق ، ئۇلار سىلەر رۇسلارغىمۇ كۆپ زىيانكەشلىك قىلغانىدىغۇ» ، دەپ ئېيتقان (قوش تىرناق ئىچىدىكى سۆزلەر ئەسلىي رۇس يىلنامىلىرىدىن ئېلىنغان — بارتولد) . موڭغۇللار ئالدىنقى ئاسىياغا ھۇجۇم قىلغان چاغلاردىمۇ ئۇ يەردىكى بەزى رايونلار بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ ، كېيىن ئۇلارنى ھۇجۇم بىلەن يوقاتقان . مەسىلەن ، ئىسلامچىلار ۋە باغداد خەلىپىلىرىنى شۇنداق قىلغان . سۇلتان جالالىدىن تەخمىنەن 1216 ـ يىلى ئىسفاھاندىن ئەزەربەيجاندا ھەربىكەت قىلىپ تۇرغان ئۆزىنىڭ ۋەزىرىگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ، سۇرىيىدىن كېلىدىغان كارۋانلارنى قاتتىق تەكشۈرۈشنى تاپىلىغان ھەمدە ماڭا كەلگەن مەلۇماتقا قارىغاندا ، تاتارلارنىڭ (موڭغۇللارنىڭ) باغداد ئارقىلىق ئەۋەتكەن بىر ئەلچىسى سۇرىيىدىن كېلىدىغان مۇسۇلمان كارۋانلار ئىچىگە يوشۇرۇنغان ھالدا قايتماقچىكەن ، دەپ ئېيتقان . ئەسلىدە بەزى رايونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ياكى خەلىپە ئوردىسىدىكى بەزى كىشىلەر سۇلتان جالالىدىننىڭ تاتارلار بىلەن مۇناسىۋىتى بار دەپ ، گەپ

تارقاتقاچقا ، ئۇ بۇلارنى ئەيىبلەش ئۈچۈن ماتېريال ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن بۇ بۇيرۇقلارنى چۈشۈرگەن . ۋەزىر ، كارۋانلارنى تەكـ شۈرۈپ ئۇلاردىن ئۆزى ئىزلىمەكچى بولغان ھېچقانداق ماتېريال تاپالمىغان ، ھەتتا بەزى كارۋاندىكىلەرنى قىرىپ تاشلىغان ، ئەمما يەنىلا ئېھتىياجلىق ماتېريال تاپالماي ، جالالىدىننى قىيىن ئەھـ ۋالدا قويغان . شۇنداق بولسىمۇ موڭغۇللارنىڭ بەزى كىشىلەر بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەرلەر يەنىلا تارقىلىۋەرگەن① . ئېھتىمال ، بۇ تارقالغان گەپ ـ سۆزلەر ئەمەـ لىيەتكە ئۇيغۇن بولۇشى مۇمكىن .

خارەزىم شاھى مۇھەممەد 1220 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى كاسپىي دېڭىزىدىكى ئاراللارنىڭ بىرسىدە ئۆلگەنلىكى مەلۇم . ئۇ موڭغۇلـ لار بىلەن بولغان كۈرەشتە ئۆزىنى شۇنچىلىك ئاز كۆرسەتتىكى ، ھەتتا موڭغۇللارغا ئۇنىڭ نامىمۇ بەلگىسىز قالدى . خارەزىم شاھى ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇرۇش مەزگىلىدىكى ۋە ئۇرۇشتىن بۇرۇنقى بار ـ لىق ھەرىكەتلىرى ، جۈملىدىن ئوترار شەھىرىدە موڭغۇلىيىدىن كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىمۇ موڭغۇل مەنبەلىرىدە مۇھەممەدشاھنىڭ ئوغلى ۋە ۋارىسى جالالىدىننىڭ نامىغا يېزىلغا ـ نىدى . 1221 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا جالالىدىن ھىندىس ـ تانغا قېچىپ كەتتى . بۇ ، ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى كۆرسـ تىپ بېرەتتى . گەرچە ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا موڭغۇللارغا قارشى قوزغىلاڭلار ، تاغلىق رايونلاردىكى بەزى قەلئەلەردە ئۇـ رۇشلار بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە ، چوڭ ئۇرۇشلار ئاخىرلاشقان بولدى . 1223 ـ يىلى چىڭگىزخان تۇركىستاندىن ئايرىلدى . 1224 ـ يىلى يازنى ئېرتىش دەرياسى بويىدا ئۆتكۈز ـ دى . جالالىدىن چىڭگىزخان ھايات چېغىدىلا (چىڭگىزخان 1227ـيىلى ئۆلگەن) ئىرانغا قايتىپ كەلگەندى . ئاردىدىن بىر ـ قانچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن ، 1228 ـ يىلى موڭغۇللار ئىسفاھان ـ

① نەسەۋى : «تارىخىي جالالىددىن» ، 1 ـ توم ، 158 ـ بەت .

دىن ئانچە يىراق بولمىغان بىر جايدا جالالىدىننى مەغلۇپ قىلـ
دى . بىراق بۇ ئۇرۇشتا موڭغۇللار شۇنچىلىك زور چىقىم تارتتىـ
كى ، ئۇلار ئىراندىن پۈتۈنلەي چېكىنىپ چىقتى . جالالىدىننىڭ
قوشۇنلىرى موڭغۇللارنى تاكى ئامۇ دەرياسى بويىغىچە سۈر ـتو ـ
قاي قىلىپ زەربە بەردى . ئەمما خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھىردىكى
موڭغۇل ھاكىمىيەتلىرىنى يوقىتىشقا ھېچ ھەرىكەت قىلمىدى .

موڭغۇللارنىڭ ئىستېلاچىلىقىغا ئائىت نۇرغۇن مەلۇماتلارغا
ئاساسلانغاندا ، ئۇلارنىڭ ئىستېلاچىلىقى يەرلىك ئاھالىلەرنى قاتـ
تىق قىرغىن قىلىش بىلەن خاراكتېرلەنگەن . ياۋروپا ئالىملىـ
رى ، ئادەتتە ، كۆچمەنلەرنىڭ مەدەنىي ئەللەر ئاھالىلىرىگە زىيانـ
كەشلىك قىلغانلىقى ئۈستىدىلا توختىلىدۇ . ئەمەلىيەتتە بولسا
كۆچمەنلەرنىڭ سىياسىي بىرلىكى بۇ يەردىمۇ ۋە باشقا يەرلەردىمۇ
پەقەت ئۇزاققا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلار ئارقىلىقلا قولغا كەلـ
گەن . بۇ ئۇرۇشلار بەزىدە بىرەر خەلقنى پۈتۈنلەي قىرىپ يوقـ
تىش بىلەن ئاياغلاشقان . چىڭگىزخاننىڭ قوشۇنلىرى يايلاق
خەلقلىرىگە كۆپرەك زىيانكەشلىك قىلغانمۇ ياكى مەدەنىي ئەللەر
ئاھالىلىرى (ئولتۇراقلاشقان خەلقلەر) گىمۇ ؟ بۇلارنى ئاجراتماق
تەس . موڭغۇللارنىڭ ئىستېلاسى پەقەت كۆچمەنلەرگىلا پايدا ئېـ
لىپ كەلدى ، ئولتۇراقلاشقان خەلقلەرگە زىيان ئېلىپ كەلدى ،
دېگەن پىكىرلەرنى ئىسپاتلاشمۇ تەس گەپ . موڭغۇللارنىڭ تاجـ
ۋۇزى خۇددى سالجۇقىيلار ئالدىنقى ئاسىيانى بويسۇندۇرۇۋالغاندا
ئۇ يەرلەرگە پۈتۈن ئاھالىنى كۆچۈرۈپ كەلگىنىگە ئوخشاش ئىش
ئەمەس ئىدى ، بەلكى موڭغۇللارنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى موڭغۇلـ
يىدە قالىۋەرگەندى . چىڭگىزخانغا ۋارىسلىق قىلغان ئوغلىمۇ
موڭغۇلىيىگە قايتىپ كېلىپ ، چىڭگىزخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن
كېيىن 30 يىل يەنىلا شۇ يەرنى مەركەز قىلىپ ، باشقا جايلارغا
ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان . ئاشۇ چاغلاردا موڭغۇللاردا ئاتىسى
ھايات چېغىدىلا ئۆزىنىڭ مال ـ مۈلكىنى بالىلىرىغا چوڭدىن كىچىكـ

گه قاراپ تەرتىپ بويىچە بۆلۈپ قالدۇرىدىغان ، ئاساسلىق مۇلۇ-
كىنى كىچىك ئوغلىغا قالدۇرىدىغان ئەنئەنە ـ قائىدە بولغانىكەن .
چىڭگىزخان مۇشۇ پرىنسىپنى دۆلەت قانۇنىغا كۆتۈرۈپ ، مەملە-
كەتتىدە مۇشۇ قانۇننى ئىجرا قىلغان . چىڭگىزخان مۇشۇ قانۇنغا
ئاساسەن ، موڭغۇلىيىدىكى ئۆز يۇرتىنى[1] كىچىك ئوغلى تولىيغا
تاپشۇرۇپ بەرگەندى . موڭغۇللارنىڭ 129 مىڭ كىشىلىك مۇد-
تىزىم قوشۇنى بار ئىدى . بۇ ئەسكەرلەر ئىچىدە 101 مىڭى
تولىيغا قارايتتى . بۇ سان موڭغۇلىيىنىڭ ئۆزىدە قالغان ئەسكەر-
لەرنىڭ سانىغا نىسبەتەن چەت ئەللەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ
سانىنىڭ بەك ئاز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

موڭغۇلىيىنىڭ غەربىدىكى ئىستېلا قىلىنغان نۇرغۇن يەرلەر
چىڭگىزخاننىڭ ئۈچ ئوغلىغا بۆلۈپ بېرىلگەندى . ئوغۇللىرىنىڭ
ھەر بىرىگە مۇنتىزىم 4000 جەڭچى بۆلۈپ بېرىلگەن (قالغان 16
مىڭ جەڭچى خان جەمەتىنىڭ باشقا ئەزالىرىغا بۆلۈپ بېرىلگەن) . ھەر
بىر ئوغلىغا بۆلۈپ بېرىلگەن يەرلەرنىڭ چېگرىلىرى تەخمىنەنلا
كۆرسىتىلگەندى . كىچىك ئوغلىغا قائىدە بويىچە ئاتىسىنىڭ
يۇرتى تەگدى . چوڭ ئوغلى جوجىغا ئۆز يۇرتىدىن ئەڭ يىراقتىكى
بويسۇندۇرۇۋېلىنغان زېمىنلار تېگىشلىك بولدى . نەتىجىدە چىڭ-
گىزخان قوشۇنلىرىنىڭ غەربكە قىلغان يۇرۇشلىرىنىڭ ئۈتۈقلۇق
بولۇشى بىلەن جوجىنىڭ زېمىنى بارغانسېرى غەربكە كېڭەيدى .
چىڭگىزخان موڭغۇلىيىدىكى ئۆز يەرلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان
چاغلاردا جوجىغا سىلىنگا دەرياسىنىڭ غەربىدىكى يەرلەرلا بۆلۈپ
بېرىلگەندى . شۇ چاغلاردا ، غەرب تەرەپتە «موڭغۇل ئاتلىرىنىڭ
تۇياقلىرى يەتكەن يەرلەرنىڭ ھەممىسى جوجىغا قارايدۇ» دەپ

---

① «يۇرت» ئاتالغۇسى «زېمىن» ، «ياىلىق» مەنىسىدىكى سۆزدۇر . بۇگۈنكى تۈركىيە تۈركچىسىدە «ۋەتەن» مەنىسىنى بېرىدۇ . پەقەت رۇسچە تېكىستلەردىلا بۇ سۆز «كۆچمەنلەرنىڭ كىگىز ئۆيى» ، «چېدىرى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ — مالوف : «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكار-لىقلىرى» ، 390 ـ بەت ؛ «قەدىمكى تۈركىي تىللار لۇغىتى»دىكى «يۇرت» ماددىسىغا قارالسۇن ، ئۇ يەردىمۇ «يۇرت» ، «ۋەتەن» مەنىسىدە بېرىلگەن ؛ يەنە ۋىلادىمىرتسوفنىڭ «موڭغۇللارنىڭ ئىجتى-مائىي تۈزۈمى» ، 57 — 58 ـ بەتلەرگە قارالسۇن .

مۇلچەرلەنگەندى . چىڭگىزخان ھايات چېغىدىلا جۇجىغا تېگىش-
لىك يەرلەر تەركىبىگە ئېرتىشتىن باشلاپ غەرب تەرەپتە پۇتۇن
قىپچاق دالاسى ، جۇملىدىن مەركىتلەرنىڭ قالدۇقلىرى يوقىتىل-
غان يەرلەر ، شۇنداقلا ۋولگا بۇلغارلىرىنىڭ دۆلەت چېگرىلىرىغە-
چە بولغان يەرلەر كىرگەن . چىڭگىز ۋاپاتىدىن كېيىن ، جۇجى
ئەۋلادلىرىنىڭ يەرلىرى تەركىبىگە ۋولگا بۇلغارلىرىنىڭ دۆلە-
تى ، رۇس كىنەزلىكلىرىنىڭ ھەممىسى كىردى (موڭغۇللارنىڭ
پولشا ، ۋېنگرىيە ۋە غەربىي ياۋروپانىڭ باشقا يەرلىرىگە قىلغان
ھۇجۇملىرى تولۇق غەلىبە قىلغان بولسىمۇ ، ئەمما ئۇلار ئۇ
يەرلەردە مۇستەھكەم تۇرالمىدى) .

جۇجى ئەۋلادلىرى كافكازنىڭ جەنۇبىدىكى يەرلەرمۇ ، كاس-
پىي دېڭىزنىڭ غەربىدىكى يەرلەرمۇ بىزنىڭ دەپ ئوتتۇرىغا چىق-
تى . بۇ دەۋا جۇجى ئەۋلادلىرى بىلەن پېرىيىسىدە موڭغۇللار
تەرىپىدىن 1250 ـ يىللاردا قۇرۇلغان ئىمپېرىيەئوتتۇرىسىدا پات ـ
پات يۈز بېرىپ تۇرغان ئۇرۇشلارنىڭ سەۋەبى بولدى . قاراقىتانلار
ۋە خارەزىم شاھىغا قارشى يۇرۇشلەردە ، يەنى ئېرتىش دەرياسى
بويلىرىدىن غەربتە ئامۇ دەرياسى ۋە ئۇنىڭ نېرىسىدىكى يەرلەرگە-
چە ئېلىپ بېرىلغان ھەربىي يۇرۇشلەردە ، ئېرتىش دەرياسىنىڭ
تۆۋەنكى ئېقىنى ۋە خارەزىمدىكى شەھەرلەردىن باشقا يەرلەر خۇ-
سۇسىدا سۆز بولۇنمايدۇ . بۇنداق بولۇشتىكى سەۋەب شۇكى ،
1221 ـ يىلى جۇجى ئۇرگەنچ شەھىرىنى ۋەيران بولۇپ كېتىش-
تىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن نۇرغۇن كۈچ چىقارغانىدى . ئەمما
ئەمەلىيەت ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىدەك بولمىدى . ۋولگا دەرياسى ۋادد-
سى بىلەن ئامۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنى ئوتتۇرىسىدا بۇرۇن
قويۇق مەدەنىي مۇناسىۋەت بولغان بولسىمۇ ، ئەمما بۇ ئىككى
رايون بۇرۇنمۇ ۋە كېيىنمۇ (بۇ يەرلەرنى رۇسلار ئىگىلىۋالغانغە-
چە) بىر دۆلەت تەركىبىگە كىرمىگەندى . بىراق بۇ ئىككى رايون
جۇجىغا تەۋە يەرلەرگە قوشۇلدى . بۇ ئەمەلىي پاكىت كىشىنى

ناھايىتى قىزىقتۇرىدۇ . 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاۋۋالقى يېرىمىدا خارەزىم سىر دەريا‌سى ۋادىسى رايونلىرىغا قارىغاندا ۋولگا دەريا‌سى ۋادىسى رايونلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە ئىدى . ئۆزبەكخان زامانىسىدا مۇشۇ خان نامى چۈشۈرۈلگەن تەڭگىلەر ۋولگا دەريا‌سى ۋادىسىدىكى شەھەرلەردىمۇ ، خارەزىمدىمۇ قۇيۇلدى . سوغناق شەھىرىدە بولسا ، گەرچە بۇ يەرنىڭ ھۆكۈمرانى جۇجى ئەۋلادلىرىدىن بولسىمۇ ، باشقا خانلار نامىدا تەڭگىلەر قۇيۇلدى . جۇجى ۋە ئۇنىڭ جەمەتى يەرلىرى تەركىبىگە دەسلەپتە قاراقىتانلار ئىمپېرىيىسىنىڭ شىمالىي تەرەپتىكى يەرلىرى — يەتتەسۇنىڭ بىر قىسمى ۋە ئېرتىشتىن ئالاكۆلگىچە ھەمدە ئۇنىڭ نېرىسىدىكى ئىلى دەريا‌سى ۋە سىر — دەريا‌سى بويىغىچە بولغان يەرلەر كىرگەنىدى . 1246 ـ يىلى ، پلانو كارپىنى ساياھەت قىلغان چاغلاردا مۇشۇ رايوننىڭ شەرقىي قىسمىدا ، ئېھتىمال ، ئېرتىش دەريا‌سىدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا جۇجىنىڭ ئوردا ئىسىملىك چوڭ ئوغلى ياشىغان . ئىلى دەريا‌سى بىلەن سىر دەريا‌سى ئارىلىقىدىكى يەرلەر بەلكىم جۇجىنىڭ كىچىك ئوغلى شىبانىغا قارىغان بولسا كېرەك . مۇسۇلمانلارنىڭ رىۋايەتلىرى بويىچە بۇ ئىسىم كېيىن شەيبان دەپ ئاتىلىپ كەتكەن . شۇنىڭ بىلەن 16 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا شىبانىنىڭ ئەۋلادى — تۈركىستاندا ئۆزبېك دۆلىتىنى قۇرغۇچى شەخس ئۆزىگە «شەيبانى» دېگەن تەخەللۇسنى قوللانغان . بۇ لەقەم بىر ئەرەب قەبىلىسىنىڭ نامى شۇنداقلا ھەنەفىي مەزھىپىدىكى بىر مەشھۇر ئالىمنىڭ لەقىمى ئىدى . ئۇ ئەبۇ ھەنىف ۋە ئەبۇ يۇسۇپلەرنىڭ شاگىرتى ئىدى . قارىغاندا ، مۇسۇلمان دۇنياسىدا مەشھۇر بولغان بۇ ئىسىم ، شىبان دېگەن ئىسىمنىڭ شەيبان دېگەن ئىسىمغا ئۆزگىرىشىگە ۋە شەيبانى دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولغان بولسا كېرەك[1] .

---

[1] شەيبانى توغرىسىدا «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم ، 2 ـ قىسىم ، 545 — 548 ـ بەتلەرگەقارالسۇن .

ئەبۇلغازى كەلتۇرگەن رىۋايەتلەرگە قارىغاندا ، شىبان قىبـ
رىندىشى باتۇ[1] دىن ئۇنىڭغا تەۋە يەرلەر بىلەن ئوردىغا تەۋە يەرلەر
ئوتتۇرىسىدىكى زېمىنلارنى ئالغان بولسا كېرەك . ئىككىنچى تۇر-
لۇك ئېيتقاندا ، باتۇ ئۇكىسى شىبانغا ئىرغىز ، ئورا ، ئىلىك
دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرى ، ئومۇمەن يايىق دەرياسى ۋە ئۇرال تاغلىـ
رى بويلىرىدا يازنى ئۆتكۈزسۇن دەپ ، قىشنى سىر ، چۇ ۋە
سارىسۇ دەريالىرى ۋادىسىدىكى قاراقۇم (ئاراقۇم ؟)دا ئۆتكۈزسۇن
دەپ بەرگەن بولسا كېرەك . ئوبۇلغازى 17-ئەسىرنىڭ ئاپتورلىـ
رىدىن بولۇپ ، ئۇ يازغانلىرىدا ئالغان مەلۇماتلىرىنىڭ مەنبەلىرىـ
نى كۆرسەتمەيدۇ . ئەمما ، كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى ، ئۇنىڭ مەلۇـ
ماتلىرى ئوردا ، باتۇ ، شىبانلارنىڭ زامانداشلىرىنىڭ ۋە شۇنىڭـ
دەك پلانو كارپىنىنىڭ مەلۇماتلىرىغا ئاساسەن ماس كېلىدۇ .
شىبانىنىڭ ئەۋلادلىرى باشقا يەرلەردىمۇ پائالىيەت ئېلىپ بارغان .
راشىدىددىننىڭ بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا ، شىبانىنىڭ نەۋرىسى تې-
رەك دەرياسى[2] ۋادىسىنى مۇداپىئە قىلغۇچىلارنىڭ باشلىقلىق ۋە-
زىپىسىنى ئۆتىگەن . شىبانىنىڭ يەرلىرى 15 ـ ئەسىرگىچە يەنىلا
ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ قولىدا تۇرغان . ئۇلارنىڭ شەجەرىسىنى
ئەبۇلغازى بىلەن 15 ـ ئەسىردىكى نامسىز بىر تارىخچى ئۆزىنىڭ
«مۇئازۇل ئەنساپ» ناملىق كىتابىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن . ئۇلار-
نىڭ مەلۇماتلىرىدا كۆپ پەرق يوق . جۇجىغا تەۋە ھەرقايسى جايلا-
ردا ، بولۇپمۇ ، شىبانىنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرىغا مەنسۇپ يەرلەردە
كۆچمەن ھايات ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى . گەرچە شۇنداق
بولسىمۇ ، بۇ يەرلەردە ھاكىمىيەت 200 يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت
بىرخان جەمەتى ئەۋلادىنىڭ قولىدا بولۇپ كەلدى . شىبان ئەۋلاد-
لىرى شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ھەممىدىن ئاز ئۇچرىدى .
شۇڭلاشقا ئۇلار كۆچمەنلەر ئەنئەنىسىگە باشقىلارغا نىسبەتەن بەك-

---

① «پارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 ـ توم ، 496 — 508 ـ بەتلەر ؛ باتۇخان ، 709 ـ بەت .
② راشىدىددىننىڭ ئەسىرى ، بلوشىت نەشرى ، 117 ـ بەت .

رەك سادىق بولۇپ ، بۇ ئەنئەنىلەرنى جەڭگىۋار روھى بىلەن قوغدىدى ، شۇڭا ، ئۇلار چىڭگىزخان خانلىقىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى ھەممىلا يەرلەردە چۈشكۈنلۈككە ئۇچراۋاتقان چاغلاردىمۇ ئىستېلا-چىلارغا خاس قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقتى . بۇ پاكىتلار يەنە مۇشۇ-نىڭغا ئوخشاش ئەمەلىي ئەھۋاللار بىلەن قوشۇلۇپ رادلوفنىڭ قاراشلىرىغا زىت رېئاللىقنى نامايان قىلىدۇ . ئۇنىڭ پىكرىچە ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسى باشقا كۆچمەن ئىمپېرىيىلەرگە قارىغاندا ئۇزاق ھۆكۈم سۈردى . بۇنىڭ سەۋەبى ، ئۇلار پارچىلانغاندا تۈر-كۈم ـ تۈركۈم كۆچمەنلەر توپىغا بۆلۈنۈپ كەتمىدى . چۈنكى بۇ ئىمپېرىيە تەركىبىگە ئەسلىي ئولتۇراق تۈرمۇش كەچۈرۈپ كەل-گەن جۇڭگو ، ئوتتۇرا ئاسىيا ، پېرسىيە قاتارلىق خېلىلا نۇرغۇن دۆلەتلەر كىرگەن بولۇپ ، مەزكۇر ئىمپېرىيە پارچىلانغاندىن كې-يىنمۇ ، بۇ دۆلەتلەر يەنىلا چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ قولىدا قېلىۋەرگەنىدى ، دەيدۇ[1] . ئەمەلىيەتتە ، چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى-نىڭ ھۆكۈمرانلىقى موڭغۇللار ئىستېلاسىغا قەدەر بولغان دۆلەت-لەرنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ، مەسىلەن ، قىپچاق دالىلىرى ، ۋولگا ۋا-دىلىرى ، قىرىم قاتارلىق يەرلەردىكى ئەنئەنىلەرگە ھەممىدىن ئاز يۈلەنگەنىدى . دەل مۇشۇ يەرلەردە چىڭگىز ئەۋلادلىرىنىڭ ھۆ-كۈمرانلىقى ئۇزاقراق داۋاملاشتى . ئولتۇراق مەدەنىيەت ۋەكىللە-رىنىڭ دۆلەتنى مەمۇرىي جەھەتتىن باشقۇرۇشتا كۆرسەتكەن مە-سىلىھەتلەرگە قارىغاندا ، چىڭگىزخاننىڭ دانىشمەنلىكى بىلەن مەيدانغا كەلگەن ھەربىي تۈزۈمىنىڭ مۇستەھكەم بولۇشىدا خېلىلا ئەھمىيەتلىك بولغان بولسا كېرەك .

ئۇلار (ئولتۇراق مەدەنىيەتنىڭ ۋەكىللىرى — تەھرىردىن) ئەلۋەتتە خانلارغا كۆرسەتكەن تەسىرنى ۋە بۇ تەسىرنىڭ نەتىجىلە-رىنى مۇبالىغە قىلىپ كۆرسىتىش تەرەپدارلىرى ئىدى . بۇ ، جۇڭگوغا نىسبەتەن ئېيتقاندا تېخىمۇ شۇنداق ئىدى . چۈنكى ئۇلار

---

① «قۇتادغۇ بىلىك» ، «كىرىش سۆز» ، رادلوف ، 56 ـ بەت .

باشقىلارنىڭ مەدەنىيىتىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ ، پەقەت جۇڭگو مەدەنىيىتىنى ئۆزلەشتۈرگەندىلا ئاندىن تەرەققىيات بولىدۇ ، دەپ قارايدۇ . بۇ نۇقتا قاراقىتانلاردىن بولغان ، جۇڭگو مەدەنىيىتى مۇھىتىدا تەربىيىلەنگەن يوللىغ چۈساي خۇسۇسىدىكى بايانلاردا تولۇق ئەكس ئېتىدۇ . جۇڭگو مەنبەلىرىگە قاراپ شۇنداق خۇلاسە چىقىرىش مۇمكىنكى ، يېلۇي چۈسەي موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەقىقىي ئاساسچىسىدۇر . يېلۇي چۈسەي ھەققىدە جۇڭگونىڭكىدىن باشقا ھېچقانداق مەلۇمات بولمىغان ئەھۋال ئاستىداجۇڭگولۇقلارنىڭ كۆزقارىشى بلوشېت تەرىپىدىن قوبۇل قىلىندى . بۇ ئادەم راشىددىدىننىڭ ئەسىرىنى نەشر قىلدۇرغان يېڭى زاماندىكى ياۋروپا نەشرىياتچىسىدۇر . بلوشېتنىڭ تەسەۋۋۇرچە ، پەقەت يېلۇي چۈسەيلا موڭغۇل خانلىرىغا مەدەنىي ئەللەرنىڭ ئاھالىلىرىنى ۋەيران قىلىش ، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش بىلەنلا ئىش تۈگىمەيدۇ ، دەپ چۈشەندۈرگەنكەن . بلوشېتنىڭ گەپلىرىگە قارىغاندا ، يېلۇي چۈسەينىڭ ۋە ئومۇمەن جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە پەقەت جۇجى دۆلىتىلا ئۇچرىمىغان . شۇڭلاشقا ئۇ دۆلەت ۋارۋارلىقنىڭ «چىدىغۇسىز» ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان[1] .

ئەمەلىيەتتە ، جۇجىغا تېگىشلىكيەرلەرنىڭ غەربىي قىسمىدا — جىنىڭ ئىككىنچىئوغلى باشقۇرۇپ تۇرغان يەرلەردە موڭغۇللار يۇقىرى مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە ئىدى . باتۇ ئاتىسىنىڭ ھەممە يەرلىرىنى باشقۇرۇپ تۇرغان ئالىي ھۆكۈمران دەپ ھېسابلىناتتى . موڭغۇللار دەسلەپكى چاغلاردا رۇس كىنەزلىرىدىن ئولپان ئېلىش ۋە ئۇلارنىڭ يەرلىرىگە ئۆزلىرىنىڭ ئادەملىرىنى ئەۋەتىش بىلەنلا قانائەتلەنگەنىدى . كېيىن ئۇلار ۋولگا بۇلغارلىرىنىڭ دۆلەتلىرىنى يوقىتىپ ، شۇ يەرلەرگە كۆچۈپ كېلىپ ماكانلاشقان . 1223 ـ يىلى موڭغۇللار روسىيىدىن قايتىپ ، چىڭگىزخاننىڭ قېشىغا كېتىۋاتقىنىدا بۇلغارلار تەرىپىدىن قورشۇۋلىنىدى . ناھا-

---

① بلوشېت : Introduction ، 217 ـ بەت (مونكىيىۋنىڭ «جۇڭگو مەنبەلىرى» دېگەن كىتابىدىكى «يوللىغ چۈساي ۋە ئۇنىڭ پائالىيەتلىرى» دېگەن بابقا قارالسۇن) .

يىتى زور چىقىم تارتىپ بۇ قورشاۋدىن چىقىپ يولىغا راۋان بولدى . بىراق بۇ ئىش ئۇچۇن موڭغۇللار 1236 ـ يىلى ئۇلاردىن ئۆچىنى ئالدى ، موڭغۇللار بۇلغارنىڭ دۆلىتىنى تولۇق بويسۇندۇرۇۋالدى ۋە پايتەختىنى ۋەيران قىلىپ تاشلىدى . ئەمما بۇ ۋەيران قىلىنغان شەھەرلەر ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . ئۇ يەرلەردىكى قۇرۇلۇشلار ، تاش پۇتۇكلەر تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ تۇرماقتا . بۇلارنىڭ ھەممىسى موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىگە ئائىتتۇر . جۇجى جەمەتى قارىمىقىدىكى يەرلەردە بۇلغار ناملىق بۇلغارلارنىڭ پايتەخت شەھىرى بار ئىدى . بۇ شۇ چاغلاردىكى بىردىنبىر شەھەر ئىدى . بۇ شەھەردە موڭغۇل خانلىرى نامىغا تەڭگىلەر قۇيۇلغانىدى . بۇ يەردىكى مەڭگۈتاش تېكىستلىرىدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى ، 14 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىمۇ بۇ يەردىكى بۇلغارلار موڭغۇللار بۇ يەرلەرگە كېلىشتىن بۇرۇن ئىشلەتكەن تىلىنى ساقلاپ قالغان . بۇ تىلنىڭ قالدۇقى ھازىرقى چۇۋاش تىلىدۇر . ئەمما بۇ يەرنىڭ ئاھالىسى تەدرىجىي ھالدا تۈركىي تىللارنىڭ بىرسى بولغان قىپچاق تىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ۋە ئۇ تىل قەدەممۇقەدەم دۆلەت تىلىغا ئايلانغان . بۇ ئەھۋال خۇددى موڭغۇللار بېسىۋالغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەھۋالغا ئوخشاپ كېتىدۇ . 14 ـ ئەسىردە ۋولگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدا قۇرۇلغان قازان شەھىرىگە ئوخشاش شەھەرلەر ، قارىغاندا قۇرۇلغان چاغدىن تارتىپلا تۈركىي خەلقلەرنىڭ شەھەرلىرى بولغان بولسا كېرەك . ۋولگا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى يېڭى شەھەرلەر بولسا ، باتۇخان زامانىدا قۇرۇلغان شەھەرلەر ئىدى . ماناخ رۇبرۇك 1253 ـ يىلى موڭغۇلىيىگە كېتىۋاتقىنىدا يېڭى بىر شەھەرنى كۆرگەن . ئۇ بۇ شەھەردە تاتارلار ، ئورۇسلار ۋە مۇسۇلمانلار بىلەن ئارىلاش ھالدا باتۇنىڭ ئوردىسىغا كىرگەن ـ چىققان ئەلچىلەرنى قارشى ئېلىپ ئوردىغا ئەكىرىۋاتقان ۋە ئۇزۇتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن . بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان شەھەر ،

ساراتوف شەھىرىنىڭ يېنىدىكى كېيىن مەشھۇر بولغان ئۆكەك شەھىرى ئىدى . رۇبرۇك 1254 ـ يىلى موڭغۇلىيىدىن قايتىپ كېلىۋاتقاندا بۇ يەرنى ئەسكە ئېلىپ «بۇ يېڭى شەھەر باتۇخان تەرىپىدىن ئېتىل (ۋولگا) دەرياسى بويىغا قۇرۇلغان ساراي شەھىرى ئىدى . ساراي ۋە باتۇنىڭ بۇ يەردىكى ئوردىسى دەريانىڭ شەرقىي ساھىلىدە» دەپ بايان قىلغان . رۇبرۇك بۇ شەھەرگە كىرىپ ئۆتكەنىكەن . لېكىن ئۇنىڭ خاتىرىسىدە بۇ شەھەر ۋە باتۇنىڭ ئوردىسى تەپسىلىي بايان قىلىنمايدۇ . بۇ يەرگە يېقىن بىر جايدا ، ۋولگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئەگمىسىدە موڭغۇللار ئىستېلاسىدىن بۇرۇنلا قانداقتۇر بىر سۇممېركەنت (Summer kent) دېگەن شەھەر بولغانىكەن . ئېيتىلىشىچە ، موڭغۇللار بۇ شەھەرنى ئېلىش ئۈچۈن سەككىز يىل قورشىغانىكەن .

سۇممېركەنت دېگەن بۇ شەھەر باشقا ھېچ مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنمايدۇ . بىر قىسىم كىشىلەر بۇ شەھەرنى 12 ـ ئەسىردە ئۆتكەن ئەبۇ ھەمىد گارناتى[1]نىڭ ئوغۇزلارنىڭ قولىدىكى ساقسىن (Saqsyn) شەھىرى ھەققىدىكى بايانلىرىغا سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ ، بۇ شۇ شەھەرمىكىن ، دەپ قاراشتى . لېكىن بۇ شەھەرنى قايسى تائىپە بىنا قىلغان ؟ ئورنى قەيەر ؟ دېگەندەك مەسىلىلەر تالاش ـ تارتىشتا قالدى . كىشىلەر بۇ شەھەرنى تولىراق يايىق دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇش ئېغىزىدا ياكى ۋولگا بويىدا دەپ ، شۇ يەرلەردىن ئىزدەيدۇ (ئەگەر مۇشۇنداق بولىدىغان بولسا ، 12 ـ ئەسىردىكى ساقسىن شەھىرى مەھمۇد كاشغەرىي ئەسكەرتىپ ئۆتكەن سۇۋار شەھىرى بىلەن بىر شەھەر بولماي قالىدۇ)[2] . شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، موڭغۇللار ساقسىن شەھىرىدە ئۇزاققا سوزۇلغان قاتتىق قارشىلىقلارغا ئۇچرىدى ، دېگەن مەلۇمات يوق .

---

① زاكىرىيە ، قازۋىن نەشرى ، 2 ـ توم ، 402 ـ بەت .
② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 365 ـ بەت ؛ ماركۋارتنىڭ «ۋېنگرىيە يىللىق ژۇرنىلى» (1924 ـ يىللىق ، 275 ـ بەت)دا ئېلان قىلغان ماقالىسى .

ساراي — ئەسلىي پارسچە سۆز بولۇپ ، تۈركلەر تەرىپىدىن ناھايىتى بۇرۇنلا قوبۇل قىلىنغان ۋە قۇتادغۇبىلىكتىمۇ ئۇچرايدۇ . موڭغۇللار دەۋرىدە ساراي دەپ ئاددىتتە خان ئوردىلىرى ئېيتىلاتتى . كېيىن بۇ نام شۇ ئوردىلارنى چۆرىدەپ بىنا قىلىنغان شەھەرگىمۇ ئۆتتى . ئامۇ دەرياسى بويىدىكى تىرمىزنىڭ يۇقىرىسىغا جايلاشقان «ساراي كەنت»مۇ ، ۋولگا بويىدىكى «ساراي» شەھىرىمۇ ، قىرىمدىكى «باغچا ساراي» دېگەنلەرمۇ ئەنە شۇنداق كېلىپ چىققان . ۋولگا بويىدىكى ساراي شەھىرى ھەققىدە ئىلمىي ئەمگەكلەردە نۇرغۇن تالاش ـ تارتىشلار بولدى . بەزى يادىكارلىقلاردا پۈتۈلگەن «يېڭى ساراي» ۋە «ساراي» توغرىسىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسەن ساراي نامىدا ئىككى شەھەر بولغانمۇ قانداق ؟ دەيدىغان مۇنازىرىلەر بولدى . رۇبرۇكنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، باتۇ تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان دەسلەپكى ساراي ھازىرقى سېلىترىن دەپ ئاتىلىدىغان كەنتنىڭ يېنىدىكى خارابىنىڭ ئورنىدا بولۇشى مۇمكىن . باتۇنىڭ قېرىندىشى بەركەنىڭ نامى بىلەن باغلانغان ساراي بولسا ، سارىۋا دېگەن يەرگە جايلاشقان[1] . بۇ يەردە ساقلىنىپ قالغان خارابىلەر ۋە بۇ يەردىن چىققان مەدەنىي يادىكارلىقلارغا قارىغاندا ، بۇ شەھەرنىڭ ناھايىتى مۇھىم بىر شەھەر بولغانلىقى مەلۇم . نۆۋەتتە ، باتۇ سېلىترىنىنىڭ يېنىغا سالدۇرغان ساراي شەھىرى بىلەن بەركە سالدۇرغان ساراي شەھىرىنى ئىككىسى بىر شەھەر ئىدى دەپ ، ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنۇشلار بولۇۋاتىدۇ[2] . سارىۋا ئورنىغا سېلىنغان يېڭى سارايىنى بولسا ، ئۆزبېكخان ۋاقتىدا بىنا قىلىنغان ، جانىبەك دەۋرىدە گۈللەپ تەرەققىي قىلغانىدى ، دېگۈچىلەر بار . مەنبەلەردە بولسا ، بەركە سارىيى دەپ ئاتالغان شەھەر ئۆزبېكخان ۋاقتىدىكى شەھەرنىڭ نەق ئۆزىدۇر ، دەپ كۆرسىتىلىدۇ ، ھازىر بىزنىڭ قولىمىزدا ھىجرىيە

---

① ھازىر بۇ شەھەر لېنىنىڭ دەپ ئاتىلىدۇ .
② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 ـ توم ، 483 — 484 ـ بەتلەر .

710 ـ يىلى ، مىلادىيە 1310 — 1311 ـ يىللىرى يەنى ، ئۆزبېكخان ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان چاغلاردا يېڭى ساراي شەھىرىدە قۇيۇلغان تەڭگىلەر تۇرماقتا . بۇنىڭدىن باشقا ، مېنىڭ بىلىشىمچە ، كونىستانتىنوپول شەھىرىدە ھىجرىيە 705 ـ يىلى ، مىلادىيە 1305 — 1306 ـ يىللىرى يېڭى ساراي شەھىرىدە دىنىي مەزمۇندا يېزىلغان بىر پارچە ئەسەر ساقلانماقتىكەن . «يېڭى» (ئەرەبچە «الجديد») دېگەن بۇ سۈپەت سۆزى جەنۇبىي روسىيىدە قۇيۇلغان تەڭگىلەردە ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ . بۇنداق نۇرغۇن ساندىكى يېڭى شەھەرلەرنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى مۆلچەرلەش تەس . مۇشۇنداق ئەھۋالدا ، ئوخشاش بىر نامدىكى «يېڭى شەھەر» ، «كونا شەھەر» بىر شەھەرمۇ ياكى ئىككىسى ئىككى شەھەرمۇ ؟ دېگەن مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش تولىمۇ تەس . شۇنىسى ئېھتىمالغا بەك يېقىنكى ، بىر شەھەرنىڭ كېڭىيىشى بىلەن بارلىققا كەلگەن يېڭى شەھەر رايونى «يېڭى شەھەر» دەپ ئاتىلىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن .

جۇجىنىڭ شەرق تەرەپتىكى زېمىنلىرىغا نىسبەتەن غەربىي تەرەپتە باتۇخان ۋە بەرىكەخانىنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرى زامانىسىدا شەھەر ھاياتى تەرەققىي قىلغانىدى . بىز ھازىر تەڭگىلەرگە چۈشۈرۈلگەن بىر قىسىم شەھەر نامىلىرىنى بىلىمىز . شۇنىسى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇكى ، ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ قۇيغان تەڭگىلىرىنىڭ شەكلى ھەر خىل بولغان . ئەمما ، تەڭگىنىڭ قىممىتى ھەممىلا يەردە بىر خىل بولغان . بۇنىڭدىن موڭغۇللار دەۋرىدىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى بۇلۇنۇش دەۋرلىرىگە قارىغاندا ، موڭغۇللار دەۋرىدە بىرلىك ئوخشاشلىقى گەۋدىلىك بولغان . موڭغۇللار تەشكىل قىلغان بارلىق دۆلەتلەردە تەدرىجىي ھالدا كۈمۈش تەڭگە ئىشلىتىش سىستېمىسى يولغا قويۇلغان (جۇڭگو بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ) . بۇ كۈمۈش تەڭگىلەر ئىچىدىكى چوڭراقى دىنار ، قىممىتى كىچىكرەكى دەرھەم دەپ ئاتالغان . بىر دىنار ئالتە

دەرھەمگە تەڭ ئىدى . بۇ بىرلىك كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ ، پېرسىيىدىمۇ قوبۇل قىلىنغان . بۇنىڭ ئۆزى جۇجى ئەۋلادلىرى دۆلەتلىرىنىڭ ، بولۇپمۇ خارەزىم دۆلىتىنىڭ تاشقى سودىسىدا زور ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر . بۇ دەۋردە تەڭگىلەرنىڭ سىرتقى شەكلى ، ئۇنىڭغا چۈشۈرۈلگەن خەتلەرنىڭ كۆرۈنۈشى ، تەڭگىلەرنىڭ چېـ تىگە چىقىرىلغان نەقىشلىرى قاتارلىق جەھەتلەردە ھەربىر شەـ ھەرنىڭ ئۆز ئالدىغا ئەنئەنىلىرى بار ئىدى . بۇ مۇناسىۋەت بىلەن يەنە بەزى شەھەرلەرنىڭ مەدەنىي ھاياتى ئارقىلىق جۇجى ئەۋلادلـ رى دۆلەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئەھۋالىنى مۆلچەرلەش مەسىلىسى ئوتتۇرىغا چىقتى . كېيىنكى چاغلاردا ساراي شەھىرى ۋە باشقا شەھەرلەردىن تېپىلغان تەڭگىلەرگە ئاساسەن ئالتۇن ئوردا مەدەـ نىيىتى مۇلاھىزە قىلىندى . ئالتۇن ئوردا خانلىقى باتۇخان قۇرـ غان دۆلەتنىڭ نامى بولۇپ ، رۇس يىلنامىلىرىدا ئەنە شۇنداق ئاتىلىدۇ . مېنىڭ بىلىشىمچە ، شەرق مەنبەلىرىدە بۇ نام ئۇچرىـ مايدۇ . تاتار خەلقىنىڭ مەدەنىيىتى توغرىسىدىمۇ تالاش ـ تارتىشـ لار بولۇۋاتىدۇ . ئىسلام دىنى ۋە تۈركىي تىللارنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاخىرلاشقان مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈستىدە ، قارىغاـ دا ، خېلى ئۇزاقلارغىچە تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىشقا تېگىشلىك ئوخشايدۇ . ئۇ شەھەر ياكى بۇ شەھەر ئاھالىسىنىڭ قايسى مىللەتـ كە تەۋەلىكى ، مەيدانغا كەلتۈرگەن بۇ مەدەنىيەتلەرنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتىنىڭ قانداق بولغانلىقى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئىنچىكە تەتقىق قىلىش لازىمدەك قىلىدۇ .

ئالتۇن ئوردا خانلىقىدا موڭغۇل تىلى ئاساسىي ئورۇندا تۇرمىغان ، بەلكى تۈركىي تىل ئاساسىي ئورۇنغا چىققاندى . بولۇپمۇ ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ موڭغۇلىيە بىلەن مۇناسىۋىتى ئۈزۈلگەندىن كېيىن تۈركىي تىلنىڭ ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلـ گەن . باتۇخان ۋە بەرىكەخانلار ھايات چاغلىرىدا پۈتۈن ئىمپېرىيىـ گە مۇناسىۋەتلىك بەزى ئىشلارنى ھەل قىلىش ئۈچۈن موڭغۇلىيىـ

گه بېرىش ئىشلىرى بولغاندى . رۇبرۇك 1253 ـ يىلىغا ئائىت بايانلىرىدا پۈتۈن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى باتۇخان تەسىرىدىكى يەرلەر ۋە موڭغۇلىيىدە تۇرىدىغان مۆڭكەخان تەسىرىدىكى يەرلەر دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ . مۇشۇ خىل بۆلۈشتە چېگرا تالاس ۋە چۇ دەريالىرىنى ئاساس قىلغانىكەن . مۇسۇلمان ئاپتورلارمۇ ماۋەرائۇننەھىردىكى شەھەرلەرنىڭ باتۇخاننىڭ ئىلكىدە بولۇپ ، كېيىن بەرىكەخاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ . 1260 ـ يىلىغا كەلگەندىلا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئالغۇ (ئەسلىي موڭغۇلچە تەلەپپۇزى بويىچە بولغاندا «Alhun» يەنى «ئالخۇن» بولۇشى كېرەك — تەھرىردىن) ھاكىمىيىتى مەيدانغا كەلدى . ئالغۇ چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاينىڭ بالىسى بولۇپ ، بۇنىڭ ھاكىمىيىتى بۇرۇن ئالتۇن ئوردا خانلىقى تەركىبىگە كىرگەن بەزى يەرلەرنىمۇ ئۆزىگە قارىتىۋالغاندى . ئالغۇ يەنە خارەزمنىمۇ بويسۇندۇرۇۋالغان ۋە بەرىكەگە تەۋە ئوتىرار شەھىرىنىمۇ تارتىۋالغاندى . ئەمما ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي ، بۇ جايلارنىڭ ھەممىسى ئالتۇن ئوردا خانلىقىغا ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ كۈچى شەرققە كېڭەيەلمىگەندى . بەرىكە ھاكىمىيەت ئۈستىدىكى چاغلار (1257— 1266 ـ يىللار)دا ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ خانى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدىكى 2 ـ نومۇرلۇق شەخستىن مۇستەقىل ھۆكۈمرانغا ئايلانغاندى[1] . گەرچە موڭغۇلىيىدىكى كېيىنكى خان مۆڭكۇ تۆمۇر (1266 — 1280 ـ يىللار) ئۆز نامىدا تەڭگە قۇيدۇرغان بولسىمۇ ، ئالتۇن ئوردا خانلىقىغا شەكلەن ھالدا جۇجى جەمەتىدىن بولغان ھەممە خانلار ، ھەتتا شىبانخان ئەۋلادلىرىمۇ بويسۇندى . بەزى تارىخچىلار ئالتۇن ئوردىنى «كۆك ئوردا» دەپ ئاتايدۇ ۋە بۇ يەردە موڭغۇلچە ئەمەس ، بەلكى «كۆك» ، «ئاق» دېگەن تۈركىي سۆزلەرنى قوللىنىدۇ . لېكىن بەزى مەنبەلەردە

① بارتولد : «بەرىكە» ، 503 — 507 ـ بەتلەر .

تىلغا ئېلىنىدىغان «كۆك ئوردا» ئاتالغۇسى ، ئورداخان ئەۋلادلىرىنىڭ يەرلىرىگە قارىتىلغان . 15 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا ئۆتكەن نامسىز بىر تارىخچى[1] ئاق ئوردا (شەرق تەرەپتىكى ئوردا) ، كۆك ئوردا (غەرب تەرەپتىكى ئوردا) دەپ بۆلۈش ، پەقەت توختاخان دەۋرى (1290 — 1312 ـ يىللار) دە پەيدا بولغان ، دەپ مۇقىملاشتۇرىدۇ (بۇ خانىنىڭ موڭغۇلچە ئېنىق ئىسمى پېرسىيىدىكى موڭغۇل خانىنىڭ فرانسىيە كارولىغا 1305-يىلى يازغان خېتىگە قارىغاندا توقتاغا ئىكەن) . بۇنداق بۆلۈش ، مەزكۇر خان ئىسيان كۆتۈرگەن شاھزادە نوغاي بىلەن ئۇرۇشقاندىن كېيىن بولغان (ئىسيانچى شاھزادە نوغاي 1300 ـ يىلى جەڭدە ئۆلگەن) . مۇشۇ مەنبەگە ئاساسلانغاندا ، ئاق ئوردا خانلىرى نوغاينىڭ ئەۋلادلىرى بولۇپ چىقىدۇ . بىراق بۇ ، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس . بۇ ئەھۋال پېرسىيىدىكى تارىخچىلار (نامسىز تارىخچى شۇ يەردە ئۆتكەن) نىڭ جۇجى ئەۋلادلىرىنىڭ تارىخىنى خاتا تەسەۋۋۇر قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . ئەبۇلغازى ، شىبانىنىڭ يەرلىرىنى ئاق ئوردا ، دەپ ئاتايدۇ . ئورداخان ۋە شىبانخانىنىڭ يەرلىرىنى نەزەرگە ئالماساق ، ئۇ چاغدا ئالتۇن ئوردا خانلىقى باشقا چېگىز ئەۋلادلىرىغا قارىغاندا دەسلەپتىلا ئىتتىپاقلاشقان بىر پۈتۈن دۆلەت بولغان بولىدۇ . ئايرىم جايلاردا ئۆز ئالدىغا ئوردا قۇرۇپ ، مۇئەييەن ھەربىي قوشۇنغا ئىگە بولغان شاھزادىلەرمۇ بولغان . ئەمما ئۇلار خانغا ئىتائەت قىلغان . مىسىر ئاپتورلىرىنىڭ بىرسى قىرىمدىكى سۇداق (Sudaq) شەھىرىنىڭ سودا ـ تىجارىتى ھەققىدە توختىلىپ ، بۇ يەردىكى سوداگەرلەر كىرگەن پايدىنى تۆت نەپەر تاتار پادىشاھى بۆلۈشۈۋالىدىكەن ، دەپ يازغان[2] . لېكىن دونايى دەريا ئىسىدىن خارەزىم ۋە سىر دەريا ئىسىنىڭ تۆۋەنكى

---

① بۇ نامسىز تارىخچى ، ئېھتىمال براۋن نەشرگە تەييارلىغان «دۆلەتشاھ» ناملىق ئەسەرنىڭ 371 ـ بېتىدە تىلغا ئېلىنغان مۇئىننىدىن ئاتانزى بولۇشى مۇمكىن .

② خرىستىئان دىنىدىكى ئاپىستور مۇفاددال (مۇقەدىنانىنىڭ ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرغۇچى) ، (بروككېلمان ، Bdl,GAL ، 348 ـ بەت) .

ئېقىنىغىچە بولغان كەڭ يەرلەردە موڭغۇللار كېلىشتىن بۇرۇن قۇرۇلغان قۇدرەتلىك سۇلالىلەر ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بەر-مەيدۇ[1] .

موڭغۇللار ئالتۇن ئوردىغا ئۇيغۇر يېزىقىنى ئېلىپ كەلدى ۋە بۇ يېزىقنى ئۇلار بويسۇندۇرۇۋالغان ھەممىلا يەرلەرگە تارقاتـ-تى . بۇ يېزىقنىڭ قىپچاق ئەللىرىدە تارقالغان ـ تارقالمىغان-لىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق . ئالتۇن ئوردا خانلىرىنىڭ 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇيغۇر يېزىقىدا چۈشۈرگەن يارلىق-لىرى بىزگە قەدەر يېتىپ كەلدى . توقتامىش خاننىڭ[2] كېيىنكى قۇيدۇرغان تەڭگىلىرىمۇ شۇ دەۋرگە مەنسۇپتۇر . بۇ تەڭگىلەرگە شۇ خاننىڭ ئىسمىمۇ ئۇيغۇرچە يېزىقلار بىلەن يېزىلغان . ئۇيغۇر-چە ھەرپلەرنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكىنى ساراي شەھىرىدە قۇيۇلغان بەزى تەڭگىلەردىنمۇ كۆرىمىز . بۇ تەڭگىلەرگە چۈشۈرۈلگەن خان-لارنىڭ ناملىرى موڭغۇللار تەرىپىدىن ۋە بەزى تۈركىي خەلقلەر تەرىپىدىن تەلەپپۇز قىلىنغاندا ، ئېھتىمال ، ئەرەب يېزىقى بىلەن يېزىلغان شۇ ناملارغا قارىغاندا ، پەرقلىقرەك تەلەپپۇز قىلىنغان بولسا كېرەك . مەسىلەن ، جانىبەكخان (1341 — 1357 ـ يىللار) ئۇيغۇرچە ھەرپ بىلەن «چانىبك» دەپ يېزىلغان . ئەبۇل-غازىنىڭ سۆزلىرىگە قارىغاندا ، موڭغۇل تىلى 15 ـ ئەسىردىلا پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئىشلىتىلىشتىن توختاپ قالمىغان . ئەمما بۇ-نىڭغا ئىسپات يوق . ئالتۇن ئوردىدا موڭغۇلچە سۆزلەر ئويۇلغان تەڭگىلەرنىڭ بولغانلىقى مەلۇم ئەمەس . بىزگە «قۇتلۇق بول-سۇن» دېگەن تۈركچە سۆزلەر يېزىلغان تەڭگىلەر يولۇقىدۇ ، بۇ تەڭگىلەر نىسبەتەن كېيىنرەك قۇيۇلغان بولسا كېرەك . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، تەڭگىدە شەخسنىڭ نامى كۆرسىتىلمىگەن . ئىبن بەتـ-تۇتا ئۆزىبىكخاننىڭ ئوردىسىغا كەلگەندە ، ئۇ يەردە پەقەت تۈركچە

---

① گرىكوف ۋە ياكۇبوۋسكىلارنىڭ «ئالتۇن ئوردا خانلىقى» دېگەن كىتابىغا قارالسۇن .
② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 ـ توم ، 564 — 567 ـ بەتلەر .

سۆزلەرنىلا ئاڭلىغان . مەسىلەن ، ئۇلۇخاتۇن (چوڭ خاتۇن) ، كۈچۈك خاتۇن (كىچىك خاتۇن) قاتارلىقلار . خان ئۆزىنىڭ دە-نىي ئۇستازىنى ئاتا ، دەپ ئاتايدىكەن . تۈركىي تىل مۇسۇلمانلار ئىبادەت قىلغاندىمۇ ئىشلىتىلگەن . ئازاق شەھىرىدە ، خاتىپ ، ئىبن بەتتۇتانىڭ ئالدىدا ۋەز ئېيتقاندا ئەرەبچە ۋەز ئېيتقان ۋە سۇلتانغا — ئۆزبېكخانغا ھەمدە ئازاق ئەمىرىگە (بۇ ئادەم ئەسلىي خارەزمىلىك ئىكەن) ۋە شۇ سورۇندىكى ھەممەيلەنگە دۇئا قىل-غان ، ئاندىن بۇ ۋەز ـ دۇئالىرىنى تۈركچىگە تەرجىمە قىلغان . بۇ ئىشلار مەسچىتتە ئەمەس ، چوڭ بىر زىياپەت سورۇندا بولغا-نىكەن . قۇرئان كەرىمنى قىرائەت قىلىپ بولغاندىن كېيىن كە-شىلەر ئاۋۋال ئەرەبچە ، كېيىن پارسچە ۋە تۈركچە ناخشا ئېيت-قان . ئىبن بەتتۇتا قوشۇمچە قىلىپ كىشىلەر ئۇ ناخشىنى ئەرەبچە «قەۋل» (qawl) ، پارسچە ۋە تۈركچە «ئەلمۇلەمما» (al—mulamma) دەپ ئاتايدۇ ، دەيدۇ . ئەرەبچە «قەۋل» دېگەن سۆز-نىڭ مەنىسى : ھەر خىل رەڭدىكى ، ئارىلاش ، ئالىيېشىل ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن . كېيىنچىرەك ، سۆز سۆزلىگەندە ئەرەبچە ، پارسچە ، تۈركچە سۆزلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ سۆزلەيدىغان كىشى-لەرنىڭ سۆزىنى ئەلمۇلەمما ، دەپ ئاتايدىغان بولۇپ قالغان .

ئىسلام دىنىنىڭ خارەزىم ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆرسەتكەن تەسىرى ۋولگا بۇلغارلىرىغا كۆرسەتكەن تەسىريدىن كۈچلۈكرەك بولغان بولسا كېرەك . يەرلىك تۈركىي خەلقلەر — قىپچاقلار موڭغۇللار كېلىشتىن بۇرۇنلا رۇسلار ۋە غەربىي ياۋروپادىن ئىبا-رەت ئىككى تەرەپتىن خرىستىئان دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان . بۇ خىل تەسىر موڭغۇللار دەۋرىدىمۇ داۋام قىلغان . بۇنى 13 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تۈزۈلگەن كۇمان (قىپچاق) تىلى لۇغە-تىدىن كۆرگىلى بولىدۇ . مەزكۇر لۇغەتتە ئىنجىلنىڭ ۋە كاتو-لىك دىنى مۇناجاتلىرىنىڭ تۈركىي تىلدىكى تەرجىمىلىرى

① گابائىن : «قۇمانچە مەنبەلەر» .

بېرىلگەن[1] . بۇ تەرجىمىلەر شۇنداق سۈپەتلىك تەرجىمە قىلىنغان-
كى ، بۇنىڭدىن دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ تۈركىي تىلنى پىششىق
بىلىدىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . ئىبن بەتتۇتا قىرىمدا ۋە كرىچ
بىلەن كاففا ئارىلىقىدا قىپچاقلارنى كۆرگەن . قىرىمدا باشقا مىل-
لەتلەردىن بولغان يەرلىك خرىستىئانلارمۇ بولغانىكەن . 1382 -
يىلىنىڭ بېشىدا مىسىرغا كېيىن سۇلتان بولغان بارقۇق
(Barquq) نىڭ ئاتىسى ئەسلىي قىرىملىق ئاناس دېگەن كىشى
ۋاپات بولغان . ئېيتىلىشىچە ، بۇ ئادەم بۇرۇن خرىستىئان دىنىي
مۇرىتى ئىكەن ، كېيىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانىكەن . ئۇ
مىسىردا تۇرۇپمۇ ئەرەبچىنى ياخشى سۆزلىيەلمەيدىكەن . تۇركچە-
نىمۇ ياخشى سۆزلىيەلمەيدىكەن ، پەقەت چېركەس تائىپىسىنىڭ
سۆزىنىلا ياخشى سۆزلىيەلەيدىكەن[1] .

شۇ چاغلاردا ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغان-
لىقى سەۋەبلىك ، خرىستىئان دىنىنىڭ تەسىرىگە قىپچاقلاردىنمۇ
كۆچلۈك ۋە ئۇزاق ئۆچرىغان بىر قىسىم تائىپىلەرمۇ ئىسلام
دىنىنى قوبۇل قىلدى . ئالانلارنى (ياكى ئاسلارنى) رۇبرۇك
خرىستىئان تائىپىلىرى دەپ كۆرسىتىدۇ . ئىبن بەتتۇتا بولسا ،
ساراي شەھىرىدە مۇسۇلمان بولغان ئاسلارنى كۆرگەنىكەن .
خرىستىئانلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشىغا ھېچقانداق زو-
راۋانلىق ۋاستىسى قوللىنىلغان ئەمەس . خرىستىئانلارنىڭ دە-
نىي باشلىقلىرى مۇسۇلمانلارنىڭكىگە ئوخشاشلا ئالۋان - سىلىق-
لاردىن ئازات قىلغانىكەن . 1261 - يىلى ، مۇسۇلمان بەرىكەخان
ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىلدە پراۋوسلاۋ دىنىنىڭ ئۆلە-
مالىرىغا ساراي شەھىرىدە تېگىشلىك تەۋەلىك يەرلەر كۆرسىتىپ
بېرىلگەن .

بەرىكەخاننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى توغرىسىدا

---

[1] كۆپرۈلۈنىڭ قولىيازمىسى ، ھىجرىيە 783 - يىلى (زاخاۋىنىڭ «تارىخى ئەل ئىسلام» نىڭ داۋامىغا قاراڭ) ؛ بروككېلمان ، «ئەرەبچە مەنبەلەر» ، 1 - توم ، 47 - بەت .

هەر خىل مەلۇماتلار بار . ئەبۇلغازىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا ، بەرىكە خان بولغاندىن كېيىن ، بۇخارادىن كەلگەن كارۋانلار ئىـ چىدىكى ئىككى سودىگەرنىڭ دەۋىتى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان . يەنە بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، بەرىكە خانلىق تەختىگە ئولتۇرۇشتىن ئاۋۋالىلا خوجەند ياكى بۇخارادىكى مۇسۇلمان شەيخـ لەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىكەن (مەشھۇر سەيپىددىن باھارىرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان دېگۇچىلەرمۇ بار ؛ بۇ ئادەم 1261 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) . راشىدىددىن بايان قىلغان ئوغۇزخان توغرىـ سىدىكى ، ئوغۇزخان كىچىك چېغىدىلا ، تېخى ئىسلام دىنىغاكىرـ مىگەن ئانىسىنىڭ سۈتىنى ئېمىشكە ئۇنىمىغان ، دېگەن رىۋايەت ، بەرىكەخان توغرىسىدىكى رىۋايەتتۇر ، دېگۇچىلەرمۇ بولغان . رۇبـ رۇكنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، بەرىكەخان 1253 ـ يىلى باتۇـ خان ھايات چېغىدىلا ئىسلام دىنىغا كىرگەنىكەن . ئۇنىڭ ئوردىـ سىدا چوشقا گۆشى قاتارلىق ئىسلام دىنىدا ھارام دېيىلگەن گۆش ـ لەر ئىشلىتىلمىگەنىكەن . مەلۇمكى ، ھازىرقى كۇندە ئىسلام دىـ نىدىكى بۇ تەلەپ تېخىمۇ قاتتىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلماقتا ھەتتا بۇ تەلەپلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش تەسرەك يەرلەردىمۇ بۇنىڭغا ئەمەل قىلىنماقتا . مەسىلەن ، جۇڭگودا مۇتلەق كۆپ قىسىم ئاھالىلەر ئىسلام دىنىدا چەكلەنگەن گۆشنى ئىستېمال قىلىدۇ . مۇشۇنداق شارائىتتىمۇ مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇنىڭدىن ساقلىنىشى تەلەپ قىلـ نىدۇ . بەرىكەنىڭ ئوردىسى شۇ چاغلاردا دەربەند بىلەن ۋولگا دەرياسى ئارىلىقىدا بولغانىكەن . رۇبرۇكنىڭ سۆزىگە قارىغاندا ، بۇ يەردىن پېرسىيىگە ۋە تۈركىيىگە بارىدىغان يول ئۆتىدىكەن . باتۇنىڭ ئوردىسىغا كەلگۈچە ، ۋەكىللەر يول ئۈستىدە بەرىكەگىمۇ سالام ـ ئېھتىرام قىلىپ ئۆتكەچ ، ئېلىپ كەلگەن سوۋغا ـ سالاملىرىنىڭ بىر قىسمىنى ئۇنىڭغا قالدۇرۇپ ئۆتىدىكەن . رۇبـ رۇكنىڭ قوشۇمچە قىلىشچە ، باتۇ سوۋغا ـ سالاملارنىڭ تېگىشـ لىك جايغا تولۇق تاپشۇرۇلۇشى ئۈچۈن بەرىكەنى ۋولگا دەرياسـ

ىنىڭ سول قىرغىقىغا بېرىپ ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلغانىكەن . بەرىكەخان پېرسىيىدىكى موڭغۇللار بىلەن بولغان زىددىيەت - توقۇنۇشلار تۈپەيلىدىن مىسىر سۇلتانلىرى بىلەن مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتكەن . ئۇ يەردىن كەلگەن ئەلچىلەرنى بىر نەچچە قېتىم قوبۇل قىلغان . بۇ كەلگەن ئەلچىلەر بەرىكەخان ئوردىسىدىكى ئەھۋاللار ۋە بەرىكەخاننىڭ يۇرۇش - تۇرۇشى ، خۇلقى قاتارلىقلار توغرىسىدا بىرمۇنچە قىممەتلىك ماتېرىياللارنى يېزىپ قالدۇر- غان . بەرىكەخان ئۆزى مۇسۇلمان بولغاندىن باشقا ، ئۇنىڭ ئايالل- ىرىمۇ ، ئومۇمەن ، خان جەمەتىنىڭ ھەممىسىلا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلار ئىكەن . ئوردىدىكى ئەمىرلەرمۇ مۇسۇلمان ئى- كەن . بۇ يەردە ئىمام - مەزىنلەر بار ئىكەن . خان جەمەتىگە دىنىي تەلىم - تەربىيە بېرىدىغان ئۆلىمالار بار ئىكەن . خان جەمەتىنىڭ بالىلىرىنى ئوقۇتىدىغان مەكتەپلەر بار ئىكەن . قۇر- ئان ئوقۇتۇلىدىكەن . ئەينى ۋاقىتتا ، ئىسلام دىنىغا يات ئۆرپ - ئادەتلەرگىمۇ قاتتىق رىئايە قىلىنغان . بولۇپمۇ موڭغۇلىيىدە تې- خىمۇ شۇنداق بولغان . ئىسلام ئۆرپ - ئادەتلىرىگە قارىمۇقارشى ئۆرپ - ئادەتلەرگىمۇ قاتتىق رىئايە قىلىنغان . مەسىلەن ، مە- سىردىن كەلگەن ئەلچىلەرنى ئاگاھلاندۇرۇپ : ئېرىقتىكى ئېقى- ۋاتقان سۇدا كىيىم - كېچەك يۇماڭلار ، يۇيۇشقا توغرا كەلسە ، «كىشىلەر كۆرمىگەندە ، يوشۇرۇن ھالدا» يۇيۇشقا بولىدۇ ، دەپ ئېيتقان① . بەرىكەخان ئالتۇن ئوردىدىن كېلىپ مىسىرغا بارىدى- غان زاماناشلىرىدىن ئۇلارنىڭ مىسىرغا بارغاندا تېخىمۇ تىرىش- چانلىق بىلەن ئىسلام مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىشىنى كۈچلۈك تەلەپ قىلغانىكەن . كىشىلەرگە مەلۇمكى ، بەرىكەخان ئۆزىنىڭ قىزىنى سۇلتان بايبارس (1260 — 1277 - يىللار)قا ياتلىق قىلغان .

① موڭغۇللاردا ، ئېقىن سۇدا كىيىم - كېچەك يۇيسا تەڭرىنىڭ غەزىپى كېلىدۇ ، چاقماق چاقىدۇ ، دەيدىغان ئەنئەنىۋى ئادەت بار . بۇ ئادەت چىڭگىزخان دەۋرىدە قانۇن دەرىجىسىگە كۆتۈرۈل- گەن . لېكىن ئېقىن سۇنىڭ پاكىزلىقىنى ساقلاش نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ، بۇ ئادەتنى ئىسلام ئۆرپ - ئادەتلىرىگە قارىمۇقارشى دېيىش خاتا — تەھرىردىن .

ئۇنىڭدىن بايبارسنىڭ بىرىنچى ۋارىسى سەئىدخان مۇھەممەد تۇ-
غۇلغان . ئۇ يەنە ناسىرىددىن بەرىكەخان دەپمۇ ئاتىلىدۇ . ئەھۋال-
لارغا قارىغاندا ، ئۇنىڭ مۇسۇلمانچە ئىسمىدىن باشقا ، يەنە موڭ-
غۇلچە ئىسمىمۇ بولغان بولسا كېرەك . مىسىر تارىخچىسى قۇتۇبى
ئۇنى ھىجرىيە 658 ـ يىلى ، يەنى مىلادىيە 1260 ـ يىلى
تۇغۇلغان دەپ ھېسابلايدۇ (قۇتۇبىنىڭ «ئۇيۇنۇتتەۋارىخ» دېگەن
كىتابىنىڭ قولىيازمىسى كونىستانتىنوپولدا ساقلانماقتا[1] . ئەمما
بۇ كۆرسىتىلگەن ۋاقىت توغرا بولۇشى ناتايىن . چۈنكى بەرىكە-
خان بىلەن مىسىر ھۆكۈمىتىنىڭ مۇناسىۋىتى پەقەت 1262 ـ
يىلىلا باشلانغاندى . ياش سۇلتان 1279 ـ يىلى ئۆزىنىڭ ئانىسى
يەنى بەرىكەخاننىڭ قىزى بىلەن دەمەشىق شەھىرىگە كەلگەن .
ئۇزاق ئۆتمەيلا سۇرىيىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن . سۇلتان ئاند-
سىنى ئەلچى قىلىپ قوزغىلاڭچىلارغا نەسىھەت قىلىش ئۈچۈن
ئەۋەتكەن . بۇ ئايال ئۇ يەرگە بارغاندا ئەمەلدارلار ئۇنىڭ ئالدىغا
چىقىپ تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ ، ئېگىلىپ يەرلەرنى سۆيگەن ، ئەل-
چى ئايال كەلگەن ھارۋىنىڭ ئالدىغا پاياندازلار سېلىپ قارشى
ئالغان . بۇلار شۇ ۋاقىتلاردىكى ئۆرپ ـ ئادەتلەر ئىكەن . بۇ
سۆھبەت ، خانىشنىڭ ئەتراپىدىكىلەرنىڭ سەۋەنلىكى تۈپەيلى ، ئۇ-
ڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان . سۇلتان ئارقىدىن ئانىسىنى قاراق نامە-
دىكى قەلئەگە ئەۋەتكەن . كېيىن سۇلتاننىڭ ئۆزىمۇ شۇ يەرگە
سۈرگۈن قىلىنغان . قۇتبىنىڭ بايانلىرىغا قارىغاندا ، سۇلتان
قولى ئوچۇق ، رەھىمدىل ئادەم بولۇپ ، ھېچقاچاندا قاتتىق قول-
لۇق قىلمىغانىكەن . ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ خاراكتېرىنى قاراق قەلئەسە-
دىمۇ ئىپادىلىگەنىكەن . بىراق ئۇنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرى قېيىنئاتە-
سى قالاۋۇننىڭ گۇمانىنى قوزغاپ قويغان . شۇ چاغدا ھاكىمىيەت
مۇشۇ ئادەمنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولۇپ ، 1280 ـ يىلى 3 ـ ئايدا
سۇلتان ئالەمدىن ئۆتكەن . كىشىلەرنىڭ قارىشىچە ، شۇ چاغلاردا

---

① كۆپرۈلۈ ، 1121 ـ بەت ؛ بروككېلمان : «ئەرەبچە مەنبەلەر» ، 2 ـ توم ، 48 ـ بەت .

مەزكۇر سۇلتان قالاۋۇننىڭ بۇيرۇقى بىلەن زەھەر بېرىلىپ ئۆلـ
تۈرۈلگەن بولۇپ ، ئۇلگۇچىنىڭ ئايالى — قالاۋۇنـ نىڭ قىزى
رازىيە خاتۇن ئېرىنىڭ دەردىدە ، ئۇلگۇچە يىغلاپ ئۆتكەن (رازىيە
خاتۇن 1288 ـ يىلىغىچە ياشىغان) . 1281 ـ يىلى ، سۇلتاننىڭ
ئانىسى ئوغلىنىڭ جەستىنى دەمەشققە يۆتكەپ كېلىپ ئاتىسى
بايبارسنىڭ قەبرىسىنىڭ يېنىغا قويغان .

بەرىكەنىڭ ئوردىسىغا كەلگەن مىسىر ئەلچىلىرى ئېنىق قـ
لىپ : بۇ خاننىڭ ئوغلى يوق ، پەقەت قىزىلا بار ئىدى ، دەپ
مەلۇمات بېرىدۇ . قۇتبى بولسا : 1280 ـ يىلى قاھىرەدە ، سۇلـ
تاننىڭ ئانا تەرەپتىن بولغان تاغىسى ئەمىر بەدرىددىن مۇھەممەد
ئالەمدىن ئۆتتى ، ئۇ بەرىكەخاننىڭ ئوغلى ئىدى ، دەپ يازىدۇ ۋە :
بۇ كىشى ئەرەب تىلىدا شېئىر يازاتتى ، يازغان شېئىرلىرى
ئىككى توم بولۇپ نەشر قىلىنغانىدى ، يەنە بىرمۇنچە دىنىي ئە-
سەرلەر يازغان ، قۇرئاننىڭ تەپسىرىنىمۇ يازغانىدى ، بۇ ئادەم
توساتتىن قاھىرەدە ۋاپات بولغان ، ۋاپات بولغاندا تېخى 50 ياشقـ
مۇ توشمىغانىدى ، دەپ يازىدۇ (ئۇ بىر كۆۋرۈكتىن يىقىلىپ
كېتىپ ئۆلگەن) .

بەرىكەخان ۋاپاتىدىن كېيىن ، ئالتۇن ئوردا خانلىقى مۇسۇلـ
مان ئەمەس خانلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن . ئالتۇن ئوردا خانلىقىدا
ئىسلام دىنى پەقەت ئۆزبېكخان زامانىسىدىلا (1312 ـ يىلى ياكى
1313 ـ يىلىدىن 1340 ـ يىللار ئارىلىقىدا) مۇستەھكەم ئورۇنغا
ئىگە بولغان . ئىبن بەتتۇتانىڭ يېزىشچە ، ئۆزبېكخانغا سەئىدلەر-
دىن كېلىپ چىققان ئابدۇلھەمىد دېگەن ئۆلىما دىنىي تەلىم بېرىـ
دىغان ئۇستاز بولغان . بۇنىڭدىن باشقا يەنە ، ئۆزبېكخان تۈركىسـ
تانلىق شەيخ سەئىد ئاتانىڭ دەۋىتى بىلەن ئىسلام دىنىغا كىرگەن ،
دېگەن گەپلەرمۇ بار (بۇ كىشىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىسمى ئەھمەد ئىـ
كەن) . بۇ شەيخ ئىسلام دىننى قوبۇل قىلغان ئۆزبېكخانغا ،
سۇلتان مۇھەممەد ئۆزبېكخان ، دەپ ئات قويغانىكەن . شەيخ سە-

ئىد ئاتا تاشكەنت شەھىرىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنغان زەڭگى ئاتانىڭ شاگىرتى ئىكەن . بۇ ۋەقە ھىجرىيە 720 ـ يىلى توخۇ يىلىدا (مىلادىيە 1321 ـ يىلى) يۈز بەرگەنىكەن① . يەنە بىر رىۋايەتتە دېيىلىشىچە ، بۇ ئەۋلىيا كېيىن ئۆزبېكخان قارىمىقىدىكى ئادەملەرنى ماۋەرائۇننەھىرگە ئېلىپ كەتكەن . بۇ يەرگە يۆتكەپ كېتىلگەن خەلق كېيىن ئۆزبېك ، دەپ ئاتىلىپ كەتكەن . بۇ شەيخكە ئەگەشمەي تۇركىستاندا قالغان خەلقلەرمۇ بار ئىكەن . بۇ قېپقالغانلار «قالماق» دەپ ئاتىلىپ كەتكەن (بۇ سۆز «قالماق» پېئىلىدىن كېلىپ چىققانىكەن) . بۇ رىۋايەت ئەلۋەتتە بىر خىيالىي توقۇلما ، ئەمما ئۆزبېك دېگەن مىللەت نامىنى ئۆزبېكخان ئىسمىدىن كېلىپ چىققان ، دېگەن گەپنى باشقا مەنبەلەردىنمۇ ، جۈملىدىن ئەبۇلغازىنىڭ يازغانلىرىدىنمۇ كۆرگىلى بولىدۇ . بۇ سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيىسى (كېلىپ چىقىشى)نى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش مىساللار ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشنى ، قارىغاندا ، قوبۇل قىلىشقا بولىدىغان ئوخشايدۇ . بۇ خىل چۈشەندۈرۈشنى نۇرغۇن ئالىملار ، شۇ جۈملىدىن رادلوفمۇ قوبۇل قىلغان . «ئۆزبېك» ئۆزىگە ئۆزى بەگ ، ئۆزىگە ئۆزى خوجا ، دەپ مۇھاكىمە قىلىنغانىكەن . 15 ـ ئەسىرنىڭ تارىخچىلىرى دۆلەتنى كۆپىنچە «ئۇلۇس» دەپ ئاتاشقان . جۇجىنىڭ ئەۋلادلىرىنى «ئۆزبېك خان ئۇلۇسى »دەپ ئاتىغان . ئوتتۇرا ئاسىيادا كېيىنچە كىشىلەر «ئۆزبېك» ئاتالغۇسىنى مىللەت نامى سۈپىتىدە چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلىنىڭ نامى — «چاغاتاي» ئاتالغۇسىغا قارشى قويىدۇ . بۇ تۇركىستاندىكى يەرلىك كۆچمەن خانلارنىڭ ھەربىي كۈچىگە قارىتىلغان سۆز ئىدى .

ئوتتۇرا ئاسىيا شەيخلىرى ، ئالتۇن ئوردا خانلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنمۇ ئۇلارغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىپ تۇردى . 1360 ـ يىلى ساراي شەھىرىگە بىر مەزگىل

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 1 ـ توم ، 106 ـ بەت .

ئەزىزخان دېگەن كىشى ھۆكۈمران بولۇپ تۇردى (شۇ ۋاقىتلاردا قۇيۇلغان تەڭگىلەرگە بۇ ئادەم ئەزىز شەيخ دەپ يېزىلغان) . مەزكۇر خان ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇشقا بېرىلىپ كەتكەنىدى . ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرى سەئىدئاتا ، ئىككىنچى تۇرلۇك ئېيتقاندا ، سەئىد مەھمۇد يەسسەۋىنىڭ تەنقىدى ۋە كىنايىلىرىگە ئۇچرىغانـ دى . مەھمۇد يەسسەۋى بولسا ، ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ ئەۋلادى ئىدى . ئەزىزخان سەئىدنىڭ نەسىھەتلىرىگە قۇلاق سېلىپ ، بۇـ رۇنقى قىلغان ئىشلىرىغا توۋا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن ھەمدە قىزىنى ئۇنىڭ نىكاھىغا بەرگەنىدى . ئەمما ئارىدىن ئۇچ يىل ئۆتكەنـ دىن كېيىن ،ئۇ يەنىلا بۇرۇنقىدەك كەيپ ـ ساپالىق تۇرمۇشنى باشلىغان ۋە ئاخىرى ئۆلتۈرۈلگەن① . 15 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، ئۆزبېكخان ئۇلۇسىنىڭ ھەربىي تەشكىلىگە تەۋە بارچە ئاھالە ، بىر خەلق دەپ قارالغان . ئالتۇن ئوردا خانلىقى پارچىلىنىپ ، ئۇنىڭ بەزى يەرلىرى مۇستەقىللىقىدىن مەھرۇم بولغاندىن كېيىن «ئۆزبېك» سۆزى بىر خەلق ۋە دۆلەت نامى سۈپىتىدە جەنۇبىي روسىيىدە ئىشلىتىلىشتىن پۈتۈنلەي قالدى . بۇ نام پەقەت تۈركىستانغا ئۆتۈپ قالغان قەبىلىلەردىلا ساقلىنىپ قالدى . ئەمما رۇسلار ، ئالتۇن ئوردا ئاھالىسىنى دۆلەت تىلى موڭغۇل تىلى بولغان چاغلاردىمۇ ۋە پۈتۈن خانلىق دائىرىسىدە تۈركىيلىشىش ئەمەلگە ئاشقاندىن كېيىنمۇ يەنىلا تاتارلار دەپ ئاتاۋەردى . رۇسلار تاتار ئاتالغۇسىنى ئۆزلىرى 15 — 16 ـ ئەسىرلەردە مۇناسىۋەت قىلىپ كەلگەن بارلىق خانلىقلارنىڭ ئاھاـ لىلىرىگە قوللاندى . رۇسلار مۇناسىۋەت قىلىپ كەلگەن بۇ خانـ لىقلار ئىچىگە قىرىم خانلىقى ، قازان خانلىقى ، ئاستىراخان خانلىقى ۋە سىبىر خانلىقلىرى كىرىدۇ . بۇ خانلىقلار ئىچىدە ھەممىدىن ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان خانلىق ، ئېنىقكى ، قىرىم خانلىقىدۇر . شۇڭا بۇ يەردە «تاتار» ئاتالغۇسى باشقا يەرـ

① «شەجەرەئىي تۈرك» ، 139 ـ بەت ، ⑩ ئىزاھقا قارالسۇن .

لەرگە قارىغاندا ھەممىدىن مەھكەم ئورناشتى . قىرىملىقلارنى رۇسلاردىن باشقا ، ئوسمان تۈركلىرىمۇ تاتار ، دەپ ئاتىغان . ئوسمانلى تۈركلىرى 1475 ـ يىلى قىرىم خانلىقىنى ئۆزلىرىگە بويسۇندۇرۇۋالغاندى . كۆپچىلىككە مەلۇمكى ، قىرىملىقلار ئۆزـ لىرىنى «تاتار» دەپ ئاتاشتىن ۋاز كېچىپ ، ئۆزلىرىنى «تۈركـ لەر» دەپ ئاتاۋاتىدۇ . ۋولگا دەرياسى ۋادىسىدىكى يەرلىك زىيا- لىيلار ئۇزاققا سوزۇلغان مۇنازىرىلەر نەتىجىسىدە ، «تاتار» ئاتالـ غۇسىنى ئۆز خەلقلىرىنىڭ نامى سۈپىتىدە قوبۇل قىلدى ۋە مۇشۇنداق قاراش بويىچە «تاتار جۇمھۇرىيىتى» مەيدانغا كەلدى . رۇسلار بىر چاغلاردا «تاتار» ئاتالغۇسىنى ناھايىتى كەڭ مەنىدە چۈشىنىپ كەلگەنىدى . رادلوفمۇ بىر چاغلاردا ئۆزىبىكلەرنى ۋە ئومۇمەن تۈركىي تىللاردا سۆزلەشكۈچى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەرنى تاتار ، دەپ ئاتاپ كەلگەنىدى . ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئىسىمغا مۇئەييەن ئېنىق بىر مەنە بېرىشكە ئىنتىلىشلەر بولدى . لېكىن ھازىرقى ۋاقىتتا تاتار تائىپىسىنىڭ ئېتنوگرافىيىلىك ۋە تىل جەھەتتىكى پەرقلىرىنى باشقا تۈركىي خەلقلەر بىلەن سېلىش- تۇرغان ھالدا تولۇق بېكىتكىلى بولارمۇ ، بۇنىسى نامەلۇم .

15 ـ ، بولۇپمۇ 16 ـ ئەسىرلەردە تاتارلاردىن باشقا ، يەنە ئېتنوگرافىيە جەھەتتىلا ئەمەس ، بەلكى سىياسىي جەھەتتىنمۇ بىر بىرلىك بولۇپ شەكىللەنگەن ھەم ئۆزلىرىنىڭ خانلىرى بول- غان «نوغاي» دېگەن خەلق ـ تائىپە تىلغا ئېلىنىدۇ . نوغايلارنىڭ مەركىزى شۇ چاغلاردا يايىق دەرياسىنىڭ ئېغىزىغا سېلىنغان سارايچىق (سارايچىق كىچىك ساراي دېگەن مەنىدە) شەھىرى ئىدى . بۇ يەرگە ئالتۇن ئوردا خانلىرىنىڭ جەسەتلىرى قويۇلغان . ئەبۇلغازىدىن باشلاپ ، تارىخچىلار ساراي شەھىرىنى سارايچىق شەھىرى بىلەن ھەمىشە ئالماشتۇرۇپ قويغان . رۇس تارىخى ئىلمىدىمۇ بەزىدە سارايچىق بىلەن يېڭى ساراي ئىككىسى بىر يەر ، دېگەن قاراشلارمۇ بولدى . نوغايلارنىڭ بۇ يەردىكى سىياسىي تە-

سىرىگە 16 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا يايىق كازاكلىرى (تارىختىكى رۇس دېھقانلىرى)نىڭ قوشۇنلىرىنىڭ مەيدانغا كېـ-
لىشى بىلەن خاتىمە بېرىلدى. بۇ كازاك قوشۇنلىرى دەسلەپكى مەزگىللەردە موسكۋادىكى رۇس پادىشاھلىرىغا بويسۇنماي، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىرلىك بولۇپ تۇراتتى. كېيىن، 17 ـ ئەـ-
سىردىن كېيىن موسكۋا پادىشاھلىرىغا بويسۇندىغان بولدى. شۇـ-
نىسى ئەجەبلىنەرلىككى، «نوغاي» ئاتالغۇسىنى شۇ چاغلاردا پەـ-
قەت رۇسلارلا قوللانغاندى. شەرق ئەللىرىنىڭ تارىخىي مەنبەلەـ-
ردە، جۈملىدىن، ئەبۇلغازى نوغايلارنى «ماڭغىتلار» دەپ ئاتايـ-
دۇ. ماڭغىت سۆزى ئەسلىدە تۈركىيلەشكەن بىر موڭغۇل تائىپەـ-
سىنىڭ نامى ئىكەن. ئەمما ھازىر، «نوغاي» ئاتالغۇسى روسىيەـ-
دىكىگە قارىغاندا ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭرەك مەنىدە قوللىنىلىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋولگا تاتارلىرىمۇ نوغاي دەپ ئاتىلىدۇ. ھازىر جەنۇبىي روسىيىدە قىرىم ۋە شىمالىي كافكازدىكى مۇئەييەن بىر تائىپە ـ خەلق «نوغاي» دەپ ئاتىلىدۇ. موڭغۇللار دەۋرىدە شەكىللەنگەن نوغاي تائىپىسىنىڭ تىلى موڭغۇللار كەلگۈچە بولـ-
غان ئارىلىقتىكى قىپچاق تىللىرىدىن ۋە ئۇنىڭغا يېقىن بولغان قۇمىق، قاراچاي ۋە بالقارلارنىڭ تىلىدىن پەرقلىنىدىكەن.

13 — 14 ـ ئەسىرلەردە شەكىللەنگەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا تۈركىيلەشكەن موڭغۇللارنىڭ مىللىي ۋە سىياسىي تۈرمۇشى توغرىسىدىكى مەسىلىلەر ھازىر تېخى تولۇق ئېنىقلىنىپ بولۇنمىدى. بۇ مەسىلىلەر ئۈستىدە بىز كېيىنكى لېكسىيىمىزدە توختىلىپ ئۆتىمىز[1].

---

① سامويلوۋىچ، «خاتىرىلەر»، 21 ـ توم، 155 ـ بەت.

ئوننچى لېكسىيە

ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ خانلىرى زېمىنىنىڭ موڭغۇلىيە-دىن يىراق بولۇشى تۈپەيلىدىن ، دەسلەپكى مەزگىللەردىن باشلاپلا مەلۇم دەرىجىدە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل هۆكۈمدارلىق دەۋر سۈر-گەن ، لېكىن بۇنىڭ ئەكسىچە موڭغۇللار بويسۇندۇرۇۋالغان تۇر-كىستان ۋە ئومۇمەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىي تەشكىللەر ئانچە مۇستەھكەم ئەمەس ئىدى . چىڭگىزخان موڭغۇلىيىنىڭ غەربىدىكى بويسۇندۇرۇۋالغان زېمىنلىرىنى ئۆزىنىڭ ئۇچ ئوغلىغا بۆلۈپ بەرمەكچى بولغان ، بۇنىڭدا هېچ گۇمان يوق . بۇ ئۇچ شاهزادە چىڭگىزخان ئۆزى هايات چاغدىلا بۇ يەرلەردە ئۆز هوقۇ-قىنى يۈرگۈزۈپ كەلگەنىدى . ئەمما بۇ شاهزادىلەرنىڭ يەرلىر-نىڭ چېگرىلىرى پەقەتلا ئېنىق ئەمەس ئىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، ئۇلارنىڭ هوقۇقلىرىنىڭ دائىرىسىنىڭ پۈتۈن ئىمپېرىيىنىڭ باش-لىقىنىڭ هوقۇقىغا قارىغاندا قانچىلىك ئىكەنلىكىمۇ نائېنىق ئى-دى . بىر ياخشى يېرى ، ئىمپېرىيە زېمىنىنىڭ شۇنچە كەڭ بولۇ-شىغا قارىماي ، ئۇچ شاهزادىنىڭ ئوردىسىنىڭ جايلاشقان ئورۇن-لىرى بىر - بىرىنىڭكىدىن ئانچە يىراق ئەمەس ئىدى . جۇجىنىڭ ئوردىسى ئىرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىندا ئىدى . ئەڭ بۇرۇنقى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا ، ئۇنىڭ جەستىمۇ شۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانىكەن . ئەمما كېيىن ، ئۇنىڭ جەستى سارسۇ دې-گەن يەردە ئىدى ، دەپ كۆرسەتكۈچىلەرمۇ بولدى . بۇ يەر شىبانغا تەۋە يەر ئىدى[1] . ئەگەر مۇشۇنداق بولىدىغان بولسا ، موڭغۇللار-

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 1 - توم ، 459 - بەت .

نىڭ ئادىتى بويىچە دادىسىنىڭ ئوردىسى كىچىك بالىسىغا قالىدۇ ، دېگەن ئادەتكە مۇۋاپىق كەلگەن بولاتتى . جۇجى ئالەمدىن ئۆتكەن-دىن كېيىن ، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئوردا ئېرتىش دەرياسى بويىدا ياشىدى . كېيىن ئىمپېراتور بولغان ئۇچىنچى شاھزادە ئوگداي ئوردىسى ئالار كۆلىگە قۇيۇلىدىغان ئېمىل دەرياسى بويىغا جايلاشقانىدى . راشىدىددىننىڭ مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا ، ئوگداي ئېرتىش دەرياسىدىن ئىككى كۈنلۈك يىراقلىقتىكى بىر تاغ چوققىسىغا دەپنە قىلىنغانىكەن . ئېرتىش دەرياسىنىڭ بىر تارمىقى مۇشۇ تاغدىن باشلىناتتى② . جۇڭگونىڭ تەركى دۇنيا ئەۋلىياسى چاڭچۇن (چيۇچۇجى — تەرجىماندىن) 1221 ـ يىلى ئالتايدىن ئۆتىدىغان يولدا كېتىۋاتقاندا ، بۇ يەردىن ئوگداينىڭ بۇيرۇقى بويىچە موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ ئۆتۈۋاتقانلىقىنى كۆرگەنلىكىنى يازغان③ . ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرىدىن ، ئوگداي ئاتىسى ھايات چاغلاردىلا مۇشۇ يەرلەرنىڭ ھۆكۈمرانى ئىكەن ، دېگەن خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن . بىز ئالاقىدار مەنبەلەردىن ئوگدايغا تەۋە يەرلەرنىڭ ئېنىق چېگرىسىنى ئۇچرىتالمايمىز . پەقەت جۇۋەينىلا ئوگداينىڭ «ئوردىسى» ئۇنىڭ ئاتىسى ھايات چاغدا «ئېمىل ۋە قوبۇق دائىرىسىدە بولغان» دەپ كۆرسىتىدۇ④ . مەلۇمكى ، بۇ ئىككى دەريا ئاساسەن بىر يەردىن باشلىنىپ بىرسى غەربكە ، يەنە بىرسى شەرققە قاراپ ئاقىدۇ . جۇۋەينى يەنە شاھزادە چاغاتاينىڭ يەرلىرى ۋە ئوردىسى ھەققىدە ناھايىتى ئېنىق مەلۇمات بېرىدۇ . چاغاتاينىڭ ئوردىسى «ئالمالىققا قوشنا بولغان قۇياس دېگەن يەرگە جايلاشقان» . چاغاتاينىڭ يەرلىرى «ئۇيغۇرلارنىڭ چېگرىسى-

---

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 ـ توم ، 627 ـ بەت .
② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 1 ـ توم ، 1 ـ قىسىم ، 122 ـ بەت ؛ يەنە بارتولد ، «تۈركىستان» 1 ـ قىسىم ، 293 ـ بەت .
③ بېرىتشنېيدىر : «ئوتتۇرا ئەسىر تەتقىقاتى» ، 1 ـ توم ، 62 ـ بەت .
④ جۇۋەينى ، قازۋىن نەشرى ، 1 ـ توم ، 31 ـ بەت .

دىن باشلىنىپ سەمەرقەنت ۋە بۇخارالارغىچە سوزۇلىدۇ»[1] چاڭ-چۈننىڭ سۆزلىرىگە قارىغاندا، چاغاتاي بىرىنچى بولۇپ سايرام كۆلى بويىدىن تەلكە ئارقىلىق ئۆتىدىغان يولنى ئاچقان. 1222-يىلى، ئۇرۇش ۋاقتىدا بۇزۇلۇپ كەتكەن ئامۇ دەريا-سىنىڭ كۆۋرۈكنى ياسانقان. بىز باشقا ماتېرىياللار ئارقىلىقمۇ قۇياسنىڭ ۋە چىڭگىزنىڭ ئوردىسىنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىنى ئېنىقلىيالايمىز. شۇ ماتېرىياللار بويىچە قۇياس ۋە چاغاتايىنىڭ ئوردىسى غۇلجا ۋىلايىتىگە جايلاشقان بولۇپ، ئىلى دەريا-سىنىڭ جەنۇبىدىكى رەك ئىكەن. مەھمۇد كاشغەرىيمۇ قۇياس شەھىرىنى تىلغا ئېلىپ، بۇ يەر «بارسغاندىن نېرىراق جايلاشقان» دەپ كۆرسىتىدۇ[2]. ئۇ يەنە ئەسىرىنىڭ باشقا بىر يېرىدە قاياس، ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا، قۇياس توخسى ۋە چىگىللەر ياشايدىغان رايونلار، دەيدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، مۇشۇ يەردە سابلىغ قۇياس، ئۇرۇك قۇياس ۋە قارا قۇياس[3] دەپ ئاتىلىدىغان ئۇچ قەلئە بولغانىكەن. چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ يېقىن ئەۋلادلىرىنىڭ ئوردىسىنى جۇۋەينىمۇ تىلغا ئېلىپ، ئۇنى تۈركچە «ئۇلۇغ ئۆي»، يەنى «چوڭ ئۆي» دەپ ئاتايدۇ[4]. موڭغۇل خانلىرىنىڭ ئوردىلىرىنى تۈركچە ئاتالغۇلار بىلەن ئاتاش ناھايىتى بۇرۇنقى دەۋرلەردىلا ئىلىم دۇنيا-سىدا چوڭ قىزىقىش پەيدا قىلغانىدى. چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاد-لىرىنىڭ دەپنە قىلىنغان جايلىرى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق.

چىڭگىزخاننىڭ ئۇچ ئوغلىنىڭ ئوردىلىرىنىڭ ئېرىتىش دەر-ياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى بىلەن ئىلى دەريا-سىنىڭ جەنۇبىدىكى

---

① جۇۋەينىنىڭ ئەسىرى، قازۋىن نەشرى، 1 - توم، 31 - بەت. بۇ يەردە «قۇياس» دېگەننىڭ ئورنىغا каппас دەپ يېزىلىپتۇ.

② مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 330 - بەت.

③ يۇقىرىقى ئەسەر، 3 - توم، 129 - بەت.

④ جۇۋەينىنىڭ ئەسىرى، قازۋىن نەشرى، 2 - توم؛ «بارتولد ئەسەرلىرى» 2 - توم، 2 - قىسىم 539 - بەت؛ ئەھۋاللارغا قارىغاندا، بۇ، قولىيازمىدىكى سۆزلەرگە قاراپ ئوقۇلغان بولسا كېرەك.

يەرلەرگىچە بولغان نىسبەتەن كىچىكرەك دائىرىگە جايلاشقاچقا ، كىشىلەر بۇ ئۇچ ئوردىنى شۇ ئۇچ دۆلەتنىڭ پايتەختى ئەمەس ، دەپ قارايدىكەن . بولۇپمۇ چاغاتاي بىلەن ئوگداي زېمىنىنىڭ موڭغۇلىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى ئېنىق ئەمەس . چىڭگىزخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئوگداي خانلىققا سايلاندى ۋە موڭغۇلىيىگە كەتتى . ئۇ ئۇ يەرگە بېرىپ ، قاراقۇرۇم شەھىرىنى ۋە بىرقانچە ئوردىلارنى سالدۇردى . بۇ ئوردا ـ سارايلارنىڭ بەزىلىرى شەھەر ئىچىدە ، بەزىلىرى شەھەر ئەتراپىدا ئىدى . قاردىغاندا ئۇ ئۇ يەردىكى ۋارىسخور تولىينىڭ ھوقۇقلىرىغىمۇ پىسەنت قىلمىغان ھالدا بارلىق ھوقۇقلىرىنى تولۇق يۈرگۈزگەن بولسا كېرەك . ئەسلىدە سەمەرقەنتتىن بۇخاراغىچە بولغان يەرلەر چاغاتايتا تەئەللۇق بولسىمۇ ، مەھمۇد يالۋاچ خوجەند شەھىرىدە تۇرۇپ ماۋەرائۇننەھىرگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى . ئۇنى بۇ ۋەزىپىگە چاغاتاي ئەمەس ، بەلكى ئوگداي بەلگىلىگەندى . بۇخارادا موڭغۇللارغا قارشى دېھقانلار قوزغىلىڭى ، ئومۇمەن خەلق قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلگەن چاغلاردا ، يەنى 1238 — 1239 ـ يىللاردىمۇ ئەھۋال مانا شۇنداق ئىدى . ئارىدىن ئۇزاق ۋاقىت ئۆتمەيلا چاغاتاي ئۇكىسى بىلەن مەسلىھەت قىلىشمايلا مەھمۇد يالۋاچنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا ئادەم بەلگىلىدى . مەھمۇد بۇ ئىش توغرىلىق ئوگدايغا ئەرز تۈتۈپ ، ئۆزىنىڭ نارازىلىقىنى ئىپادىلىدى . چاغاتاي ئۇكىسىغا خەت يېزىپ ، بۇ ئىشتا مەسلىھەت سورىمىغانلىقىدىن ئەپۇ سورىدى . ئوگداي چاغاتايىنىڭ ئىشلىرىنىمۇ ئورۇنلۇق دەپ قاراپ ، ئۇنىڭ قىلغانلىرىنى تەستىقلىدى ۋە چاغاتايغا ماۋەرائۇننەھىرنى تارتۇق (بۇ يەردە موڭغۇلچە «ئىنجۇ» ئاتالغۇسى ئىشلىتىلگەن) قىلدى① . مۇشۇ ئەھۋاللارغا قاراپ ،

① راشىدىددىننىڭ ئەسىرى ، بلوشىت نەشرى ، 196 ـ بەت ؛ «ئىنجۇ» ئاتالغۇسى يۇقىرى دەرىجىلىك بىر ئەمەلدارنىڭ ئىختىيارىغا بېرىلگەن يەردىن كىرىدىغان كىرىم بولۇپ ، بۇ كىرىمنى موڭغۇل شاھزادىلىرى ئۆز ئوردىسىنىڭ ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ چىقىملىرىغا ئىشلىتىدۇ .

ماۋەرائۇننەھىر چاغاتاي تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ھۆكۈمرانلارنىڭ باشقۇرۇشىدا ، دەپ قاراشقا بولاتتى . ئەمما راشىدىددىننىڭ بايان-لىرىغا ئاساسلانغاندا ئوگداي ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان چاغ-لاردا ، قاراقوچۇ ، بەشبالىق ، خوتەن ، قەشقەر ، ئالمالىق ، قايا-لىق ، سەمەرقەنت ، بۇخارا ، جەيھۇن دەرياسى قىرغاقلىرىغىچە بولغان يەرلەرگە ئوگداي ئادەم بەلگىلىگەن . بۇ يەرلەرنى مەھمۇد يالۋاچنىڭ ئوغلى مەسئۇدنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرغان . (مەھمۇد يالۋاچ بىيجىڭنى باشقۇرىدىغان باش ئەمەلدارلىققا تەينىلەنگەن . ئۇ مۇشۇ ئەمەلنى ئىشلەپ ، 1254 ـ يىلى ئۆلگەن)[1] . پارس تارىخچىسى جۇزجانى دۆلەتتىكى بۇ خىل تەرتىپ ـ تۈزۈملەرنى چۈشەنمىگەنلىكتىن خاتا ھالدا مەسئۇد بەگ چاغاتاينىڭ ۋەزىرى بولدى ، دەپ يازغانىدى . بىزگە مەسئۇدنىڭ بەشبالىقتىن تارتىپ سەمەرقەنت ۋە بۇخارالارغىچە بولغان مۇشۇ كەڭ رايونلارنىڭ نائىبى سۈپىتىدە ھوقۇق يۈرگۈزگەنلىكى مەلۇمدۇر . ئۇ بۇخاراغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنىدى . ئۇ يەردە ئۇ چوڭ بىر مەدرىسە بىنا قىلىپ ئۇنىڭغا «مەسئۇدىيە» دەپ ئات قويغان . 1273 ـ يىلى بۇ مەدرىسە پېرسىيىدىكى موڭغۇللار تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغان . ئەمما كېيىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن . 1289ـيىلى ، بۇ مەدرىسىنىڭ ھويلىسىغا مۇشۇ مەدرىسىنى ياسىغان ئۇستىكار-نىڭ جەستى دەپنە قىلىنغان . بۇنىڭدىن باشقا قەشقەردە «مەسئۇ-دىيە» نامىدا يەنە بىر چوڭ مەدرىسە قۇرۇلغان . بۇ يەرگە 14ـئە-سىرنىڭ باشلىرىدا مەسئۇد بەگنىڭ ئۇچىنچى ئوغلى كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشقان . ئاپىرىن ئېيتىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى ، خارەزىملىك بۇ مۇسۇلمان سودىگەر ئۆزى ھايات چېغىدىلا ئوتتۇرا ئاسىيادا يۈز بېرىپ تۇرغان مۇشۇنداق سىياسىي ئۆزگىرىش ئاس-تىدىمۇ ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئۆزلىرىنىڭ بالىلىرىغا قالدۇ-

---

[1] بارتولد : «تۈركىستان» ، 1 ـ قىسىم ، 139 ـ بەت (جامال قارشىنىڭ مەلۇماتىدىن ئېلىنىدى) .

رۇپ كەتكەن .

موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە يۈز بېرىپ تۇرغان ئۇرۇش ، جېدەل ـ ماجىرالارنىڭ سەۋەبلىرىنىڭ بىرسى ، تەخت ۋارىسى خۇسۇسىدا ئېنىق قانۇننىڭ بولماسلىقى ئىدى . ھەر بىر خان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئىزىنى كىمنىڭ باسىدىغانلىقى مەسىلىسى ناھايىتى ئۇزاق ۋاقىت مۇھاكىمە قىلىناتتى . بەلگىلەنگەن ۋارىسلىق قىلغۇچىنى خان جەمەتلىرىنىڭ ھەممىسى ماقۇل كۆرۈشى ۋە ئۇلارنىڭ ئالدىدا تەختكە چىقىشى لازىم ئىدى . بۇنىڭ ئۈچۈن مەخسۇس قۇرۇلتاي چاقىرىلاتتى① . ئەلۋەتتە بۇرۇن ئۆتكەن خانىنىڭ بۇ ھەقتىكى پىكىرلىرى ئېتىبارغا ئېلىناتتى ، ئەمما ئۇ خانىنىڭ پىكىرلىرىنى شاھزادىلەر شەرتسىز قوبۇل قىلىش كېرەك ، دېگەن مەنىدە چۈشەنمەيتتى . خان ۋاپات بولۇپ ، يېڭى خان بەلگىلىنىدىغان قۇرۇلتاي ئېچىلغىچە ئارىدا بىر نەچچە يىل ۋاقىت ئۆتۈپ كېتەتتى . بۇ ئارىلىقتا ، تەخت ئۆلگەن قاغاننىڭ تۇل قالغان خاتۇنىنىڭ ئىلكىدە بولاتتى . ئەمما بۇ خاتۇننىڭ ھاكىمىيىتىنى ھەممىلا شاھزادە ئېتىراپ قىلىۋەرمەيتتى . بەزى شاھزادىلەر ئۆزلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن يەرلەردە ئىمپېرىيىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانىنىڭ ھوقۇقلىرىغا پىسەنت قىلماي ، ئۆزلىرىنىڭ ھوقۇقىنى خالىغانچە ئىشلىتەتتى .

ئوگداي ۋاپات بولۇپ (1241 ـ يىلى) ، تەختكە ئۇنىڭ ئوغلى گۇيۇك چىققان (1246 ـ يىلى)غىچە ئارىلىقتا تەختنىڭ بوش قېلىشى دەل يۇقىرىقىدەك ئەھۋالنىڭ مىسالىدۇر (ئۆلگۈچى قاغان ۋارىسلىققا باشقا بىرسىنى كۆرسەتكەنىدى ، ئەمما بۇنىڭغا ئوخشاش بولمىغان پىكىرلەر بولغان) . مۇشۇ مەزگىللەردە ئۆز يەرلىرىدە خاتىرجەم ياشاپ تۇرغان مەسئۇد بەگ باتۇخان ھۇزۇرىغا كەلگەن . ئەسلىدە ئۇ گۇيۇك خان سايلانغىچە ئارىلىقتا ھۆكۈمران

① 1926 ـ يىلى باكۇدا ئېچىلغان تۈركولوگىيەقۇرۇلتىيىدىن كېيىن ، «قۇرۇلتاي» ئاتالغۇسى ھەممىلا تۈركىي تىللاردا قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇغا ئايلاندى .

سۇپىتىدە كېلىشىمۇ مۇمكىن ئىدى . شۇنداقتىمۇ ئۇ 1246 ـ يىلى گۈيۈك خانلىققا سايلىنىدىغان قۇرۇلتايغا قاتناشتى . گۈيۈك مەسئۇدنى «ماۋەرائۇننەھىر ، تۇركىستان ۋە باشقا يەرلەرنىڭ نا-ئىپى قىلىپ بەلگىلىدى» .

گۈيۈك 1248 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى . ھاكىمىيەت چىڭ-گىزخاننىڭ ئوغلى تولىي ئەۋلادلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى . 1251 ـ يىلى تولىينىڭ ئوغلى مۆڭكو ئىمپېرىيىنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانى بولۇپ سايلاندى . مۆڭكو تەختكە چىققاندىن باشلاپلا چاغاتاي ۋە ئوگداي ئۇرۇقلىرىدىن بولغان شاھزادىلەرنىڭ مۆڭكوگە بولغان ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن سۈيىقەستلىرى باشلاندى . سۈيىقەستكە ئارد-لاشتى دېيىلگەن شاھزادىلەرنىڭ بىر قىسمى ئۆلتۈرۈلدى ، بىر قىسمى يۇرتىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى . چاغاتاي ۋە ئوگداي ئۇلۇس-لىرى تولۇق تارمار قىلىندى . بۇ ئۇلۇسلار پەقەت نامىدىلا ساقلا-نىپ قالدى . گۈيۈكنىڭ ئايالى ئېمىلدىكى ئۆز ئوردىسىدا قېلىپ ۋەردى . چاغاتاينىڭ نەۋرىسى قارا ھۇلاگۇنىڭ تۇل قالغان ئايالى ئېرگىنە قاتۇن[1] چاغاتاي ئوردىسىنىڭ خوجايىنى بولۇپ تۇردى . بىراق پۈتۈن ئەمەلىي ھوقۇق تولىي ۋە جۇجى جەمەتىگە ئۆتۈپ كەتتى . 1253 ـ يىلى مۆڭكوخان رۇبرۇكقا تۆۋەندىكى سۆزلەرنى ئېيتقان : «قۇياش ئۆزىنىڭ نۇرىنى ھەممىلا يەرلەرگە ئوخشاش چېچىپ تۇرغىنىغا ئوخشاش ، مېنىڭ ۋە باتۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ھەممىلا يەرلەرگە يېتىدۇ»[2] . رۇبرۇكنىڭ مەلۇماتىچە ، مۆڭكو بىلەن باتۇخاننىڭ باشقۇرۇپ تۇرغان يەرلىرىنىڭ چېگرىسى تالاس دەرياسى ۋادىلىرى بولغانىكەن . بۇنىڭغا قارىغاندا ، جۇجى ئۇلۇسى مۆڭكو خاننىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئۆتكەن بولىدۇ .

مەسئۇد بەگنىڭ بۇ ماجىرا يىللىرى ۋە سۈيىقەست يىللىرى-

---

① ئورقىنا دەپمۇ يېزىلىدىكەن .

② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 ـ توم ، 498 ـ بەت ، روكىيل تەرجىمە قىلغان رۇبرۇك-نىڭ ئەسىرى ، مىشىل رايت نەشرى ، 304 ـ بەت ؛ بۇ يەردە 1254 ـ يىلى كۆرۈشكەن ، دەپ يېزىلغان .

دىكى پائالىيەتلىرى ھەققىدە مەلۇمات يوق . پەقەت ئۇنىڭ ھاياتى مۆڭكۈ خانغا يېقىنلىق كۆرسىتىپ تۇرغاچقا خەۋپ ئىچىدە تۇرىدى ، دېگەن گەپ ـ سۆزلەر بار . ئىشلار بىر قەدەر تەرتىپكە سېلىنغاندىن كېيىن ، مەسئۇد بەگكە تەۋە يەرلەرنىڭ دائىرىسى يەنە بىرمۇنچە كېڭەيگەن ، يەنى مەسئۇد بەگكە ماۋەرائۇننەھىر ، تۇركىستان ، ئوترار ، ئۇيغۇرلارغا تەۋە يەرلەر ، خوتەن ، قەشقەر ، جەند ، خارەزىم ۋە پەرغانىلەر قاراشلىق بولغان . مۆڭكۈ خانىنىڭ ئۈكىسى ھۇلاگۇ 1253 ـ يىلى موڭغۇلىيىدىن قوشۇن باشلاپ چىقىپ باغدادنى بويسۇندۇرۇپ ، ئاببباسىيلار سۇلالىسىنى يوقاتقان ۋە ئالدىنقى ئاسىيادا يېڭى موڭغۇل دۆلىتىنى قۇرغان . ھۇلاگۇ ـ نىڭ قوشۇنلىرى خۇددى بۇرۇنقى چىڭگىزخانىنىڭ قوشۇنلىرىغا ئوخشاش ، ناھايىتى ئاستا سۇرئەتتە ئىلگىرىلەپ ، پەقەت 1256 ـ يىلىنىڭ بېشىدىلا ئاندىن ئامۇ دەريا سىنى كېسىپ ئۆتكەن . 1254 ـ يىلى ئېرگىنە قاتۇن ھۇلاگۇنى ئالمالىقتىكى «ئۇلۇغ ئۆي»دە قارشى ئالغان . 1255 ـ يىلى ئەتراپىدا ھۇلاگۇ قوشۇنلىرى سەمەر ـ قەنت ئەتراپىدا 40 كۈن تۇرغان ۋە بۇ يەردە ھۇلاگۇ مەسئۇد بەگنىڭ قارشى ئېلىشى ھەمدە زىياپىتىگە داخىل بولغان[1] .

1259 ـ يىلى مۆڭكۈخان ئالەمدىن ئۆتتى . ئۇنىڭدىن كېـ يىنكى ئەھۋالدا يەنە ئۆزگىرىشلەر بولدى . مۆڭكۈنىڭ ئۈكىلىرى قۇبلاي بىلەن ئاريغ بۇقا ئوتتۇرىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش يۈز بەردى . قۇبلاي جۇڭگودا ئۆزىنى ئۇلۇغ خان ، دەپ ئېلان قىلدى . ئاريغ بۇقا موڭغۇلىيىدە ئۆزىنى ئۇلۇغ خان ، دەپ ئېلان قىلدى . مۇشۇ جېدەل پەيدا بولۇش بىلەنلا جۇڭگودىن موڭغۇلىيىگە ئەۋەتىـ لىپ تۇرغان ئاشلىق ۋە باشقا بۇيۇملار توختىتىلدى . موڭغۇلىيە بولسا بۇ خىل بۇيۇملارغا بەك ئېھتىياجلىق ئىدى . بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن ئاريغ بۇقا چاغاتاي شاھزادىسى ئالغۇنى ئاشلىق ۋە باشقا

---

① جۇۋەينىنىڭ ئەسىرى ، قازۋىن نەشرى ، 3 ـ توم ، 98 ـ بەت ؛ بۇ بايانلار جۇۋەينىنىڭ يازغانلىرىغا ئاساسلانغان .

بۇيۇملارنى ، جۇملىدىن قورال ـ ياراغلارنى ئەكىلىش ئۈچۈن تۈركىستانغا ئەۋەتتى . ئارىق بۇقا ناھايىتى تېزلىكتە بۇرۇنقى چاغاتاي ئۇلۇسىنى ئۆزىگە قارىتىۋالدى ھەتتا خارەزمنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى . خارەزم بولسا ، بۇرۇن جوجى ئۇلۇسىنىڭ تەركىبىدىكى يەر ئىدى . بۇ يەردە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى ، ئالغۇ بۇ يەرلەرنى ئارىق بۇقىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ئېلىۋاتىمەن ، دېگەنلەرنى خىيالىغا كەلتۈرۈپمۇ قويماستىن ، ئۆز ھاكىمىيىتىمىنى تىكلىدىم ، دەپ ئويلايتتى . بۇ ئەھۋاللارنى كۆرگەن ئېرگىنە قاتۇن ئارىق بۇقانىڭ يېنىغا بېرىپ ئالغۇ ئۈستىدىن شىكايەت قىلغان . قارىغاندا ، ئارىق بۇقىنىڭ قېشىغا مەسئۇد بەگمۇ كەلگەن بولسا كېرەك . بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ئارىق بۇقا ئالغۇغا قارشى ئۇرۇشقا ئاتلاندى . دەسلەپ غەلىبە قىلغان بولسىمۇ ، كېيىن مەغلۇپ بولدى . ئارىق بۇقا تۈركىستاندىن قايتىپ كېتىۋېتىپ ئېرگىنە بىلەن مەسئۇد بەگنى ئالغۇنىڭ يېنىغا ئەۋەتتى . ئالغۇ ئېرگىنەگە ئۆيلەندى ۋە مەسئۇد بەگنى سەمەرقەنت بىلەن بۇخارانىڭ نائىبى قىلىپ تەيىنلىدى . ئالغۇ قارىغاندا 1266 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن بولسا كېرەك . ئەمما ئۇ ۋاپات بولغىچە ، بۇرۇن بەرىكەخانغا تېگىشلىك بولغان ئوترارنىمۇ مەسئۇدبەگ يىغىپ بەرگەن نۇرغۇن پۇل ۋە مال ـ مۇلۇكلەردىن پايدىلىنىپ بويسۇندۇرۇۋېلىشقا ئۇلگۇرگەندى .

ئالغۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ، ئېرگىنە قاتۇننىڭ بىرىنچى نىكاھىدىن بولغان ئوغلى مۇسۇلمان مۇبارەكشاھ ، ئانگرىن دەريا-سى بويىدا بۇرۇنقى چاغاتاي تەۋەسىدىكى يەرلەرنىڭ خانى — چاغاتايخان دەپ ئاتالدى . بۇ چاغدا قۇبلاي موڭغۇلىيىدە غەلىبە قىلغان ۋە چاغاتاينىڭ يەنە بىر نەۋرىسى بوراق[1]نى مۇبارەكشاھ-نىڭ ئورنىغا ئەۋەتكەندى . بۇراق ئۆز نۆۋىتىدە ئوگداينىڭ نەۋرە-

① بۇ ئىسىم باراخ دەپمۇ يېزىلىدۇ .

سى قايدۇغا بويسۇنۇشى لازىم ئىدى . قايدۇ بولسا ، بۇرۇن ئارىغ بۇقانىڭ قوشۇنىدا ۋەزىپە ئۆتىگەن ، كېيىن ئۇ كەتكەندىن كېيىن ، ئالغۇغا ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىغا قارشى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئۇرۇش قىلغانىدى . قايدۇ 1269 ـ يىلى تالاس دەرياسى بويىدا قۇرۇلتاي چاقىردى . قۇرۇلتايدا تېرىقچىلىق قىلىنىدىغان يەرلەرنى چارۋىچىلاردىن ساقلاشمۇ بەلگىلەندى . شاھزادىلەر تاغلاردا ياشاشقا ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئىلكىدىكى چارۋا ماللارنى ئېتىزلىقلارغا قويۇۋەتمەسلىككە ۋەدىلەر بەرگەن . يېزا ئىگىلىك رايونلىرىنى يەنىلا شۇ مەسئۇد بەگكە تاپشۇردى . ئۇ (مەسئۇد بەگ) ۋە ئۇنىڭ ئىككى چوڭ ئوغلى قايدۇدىن ۋەزىپە تاپشۇرۇۋالدى . ئۇچىنچى ئوغلى قايدۇنىڭ ۋارىسى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى چاپاردىن ۋەزىپە تاپشۇرۇۋالدى . 1303 ـ يىلى ئېمىل ئەتراپىدىكى بىر جايدا چاپارنىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققانلىقى جاكارلاندى .

كېيىنكى مەلۇماتلاردىن ئايان بولىدۇكى ، گەرچە قايدۇنىڭ دەپنە قىلىنغان ئورنى چۇ دەرياسى بىلەن ئىلى دەرياسى ئارىلىقىدىكى تاغلار بولغان بولسىمۇ ، ئەمما قايدۇ ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى تۇرغان يەرلەر ئەسلىدىلا ئوگدايغا قاراشلىق يەرلەر بولغان[1] . گەرچە ئالىي ھاكىمىيەت ئوگداي ئەۋلادلىرىغا مەنسۇپ بولغان بولسىمۇ ، ئەمما تەختكە چاغاتاي خان ئەۋلادلىرىمۇ ئولتۇرغاندىدى . تەختتە ھەممىدىن كۆپ ئولتۇرغىنى بۇراقنىڭ ئوغلى دۇۋا (1282 — 1306) بولدى . دۇۋا قايدۇدىن ئۆزۈنراق ياشىدى . ئوگداي ئۇلۇسى بىلەن چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ چېگرىسىنىڭ بېكىتىلگەن ـ بېكىتىلمىگەنلىكى نامەلۇم .

چىڭگىزخاننىڭ ئونتۇرا ئاسىيادىكى تۆت ئوغلىغا قاراشلىق يەرلەرنىڭ چېگرا دائىرىسى مەسىلىسى ، ئېنىق بولمىغان مەسىلىدۇر . قارىغاندا ، شىمال تەرەپتە ، 13 ـ ئەسىرنىڭ بىرىنچى

---

① جامال قارشى : «مۇلھاقاتۇس سۇررىاخ» ، بارتولىد : «تۈركىستان» ، 1 ـ قىسىم ، 138 ـ بەت .

يېرىمىدىن بۇرۇن جۇجىغا قاراشلىق يەرلەر تولىي ئۇلۇسىنىڭ تەۋەلىكىگە قېتىلغان بولسا كېرەك . جۇملىدىن قىرغىزلارنىڭ يەرلىرى كىرگەن بولسا كېرەك . بۇ ھەقتە قۇبلاي تارىخىدا ئېنىق سۆزلىنىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، بىز ئەبۇلغازىنىڭ موڭغۇللارنىڭ يېنىسەي دەرياسىنىڭ ئالاقچىن ئېلىگە قۇيۇلۇش ئېغىزىغا قىلغان ھۇجۇمى توغرىسىدىكى قىزىقارلىق مەلۇماتلىرىغىمۇ ئىگىمىز . بۇ مەلۇماتلارنى باشقا مەنبەلەردىن ئۇچراتقىلى بولمايدۇ . بۇ ھەربىي يۇرۇش تولىينىڭ تۈل قالغان ئايالى خانىش سۇرخۇكتانىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن بولغانىكەن . دېمەك بۇ يۇرۇش تولىيخان ۋاپاتى (1230 ـ يىلى ، يەنى يىلان يىلى ۋاپات بولغان) بىلەن خانىش سۇرخۇكتانىنىڭ ۋاپاتى (1252 ـ يىلى 2 ـ ئاي)نىڭ ئارىلىقىدا يۈز بەرگەن . غەربىي شىمال تەرەپتە قۇبلايغا تېگىشلىك يەرلەر ، قارىغاندا ئېرتىش دەرياسىغا قەدەر سوزۇلغان بولسا كېرەك . قۇبلاينىڭ يەرلىرى بىلەن قايدۇنىڭ يەرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا قايالىق شەھىرىنىڭ يېنىدىن ئۆتكەن[1] ، دېگەن مەلۇماتلار بار . بىراق بۇ مەلۇمات بىلەن ، چاپار ئېمىل شەھىرىنىڭ يېنىدىكى بىر يەردە تەختكە چىققانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتنى بىر ـ بىرىگە باغلاش تەس .

ماركوپولو ھازىرقى جۇڭگو تۇركىستانىنى تەسۋىرلىگەن چاغدا ، خوتەن ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى يەرلەرنى قۇبلايغا تەۋە يەرلەر قاتارىغا كىرگۈزىدۇ[2] . ئۇ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ : قەشقەردىن مۇشۇ يەرگىچە ۋە ئۇنىڭدىن يىراق يەرلەر قايدۇ دۆلىتىگە مەنسۇپ ئىدى ، دەپ بايان قىلىدۇ (قايدۇ دۆلىتى ، دېگەننى ماركوپولو «ئۇلۇغ تۈرك ئېلى» دەپ ئاتىغان) . يەكەننى ئېنىق قىلىپ : ئۇ يەر ئۇلۇغ خاننىڭ جىيەنىگە قارايدىكەن ، دەپ يازغان (بۇ يەردە

---

① دوسسون : «موڭغۇل تارىخى» ، 2 ـ توم ، 516 ـ بەت .
② ماركوپولو ، پوتىئې نەشرىياتى ، 1 ـ توم ، 143 ـ بەت ، يۇلا نەشرىياتى ، 1 ـ قىسىم ، 196 ـ بەت .

ماركوپولو قايدۇنى خاننىڭ جىيەنى دەپ خاتا يازغان) .راشىدىد-
دىننىڭ بۇ ھەقتە يازغانلىرى كىشىنى تېخىمۇ قىزىقتۇرىدۇ . ئۇ
قۇبلاي بىلەن قايدۇ ئوتتۇرىسىدا سوقۇش يۈز بەرگەن چاغدا
ئۇيغۇرلارغا تېگىشلىك يەرلەر بىتەرەپ تۇرغانىدى ، دەيدۇ . ئۇيۇ-
غۇرلار ھەر ئىككى تەرەپ بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتتە بولۇشقا
تىرىشىپ كەلگەن[1] . قارىغاندا ، ئۇ يەرلەردە يەنىلا ئىدىقۇت خان-
لىقى ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان بولسا كېرەك . ئىدىقۇت بارچۇق
1209-يىلى چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلغاندىن كېيىن ، 1218-يىلى
كۈچلۈككە قارشى جەڭگە قاتناشتى . كېيىن خارەزىم شاھى مۇ-
ھەممەدنىڭ دۆلىتىگە قارشى قىلغان ئۇرۇشقا قاتناشتى . چىڭگىز-
خاننىڭ تاڭغۇتلارغا قىلغان ئاخىرقى قېتىملىق ھۇجۇمىغىمۇ قاتۇ-
ناشتى . بارچۇق ئوگداي ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان چاغلاردا ئا-
لەمدىن ئۆتتى . بارچۇقنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئۇچ ئوغلى
ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلدى . بىرىنچى ئوغلى
ئوگداينىڭ تۇل ئايالى تۆرەگىنە زامانى (1241ـ1246-يىللار)
دا ئالەمدىن ئۆتتى . ئىككىنچى ئوغلى مۆڭكۈ يۈرت سوراپ تۇر-
غان يىللارنىڭ باشلىرىدا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى . ئۇنىڭغا قو-
يۇلغان گۇناھ ، بەشبالىقتىكى چوڭ بىر مەسچىتتە جۇمە نامىزىغا
قاتناشۋاتقان مۇسۇلمانلارنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان ، دېگەندىن ئىبا-
رەت بولغان[2] . ھۆكۈمنى ئۇنىڭ ئۇكىسى ئىجرا قىلىپ ، كاللە-
سىنى چاپقان . كېيىن ئۇ ئىدىقۇتلۇققا تەينىلەنگەن . ئىدىقۇت
خانلىقى توغرىسىدا شۇنىڭدىن كېيىن مەلۇماتلار يوق[3] .

ئۇلۇغ خان (قۇبلايخان — تەرجىماندىن) ئۆزىنىڭ دۆلەت
چېگرىسىنى قايدۇ دۆلىتى ھېسابىغا بىرمۇنچە كېڭەيتكەن بولسا ،
ئوتتۇرا ئاسىيا موڭغۇللىرى قايدۇ ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان

---

① راشىدىددىننىڭ ئەسىرى ، بلوشېت نەشرى ، 502 ـ بەت .
② جوۋەينىنىڭ ئەسىرى ، قازۋىن نەشرى ، 1 ـ توم ، 34 ـ بەت .
③ ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ كېيىنكى ئەھۋالى توغرىسىدا ماليافكىننىڭ : «ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقى» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن .

چاغلاردا ئۆزىنىڭ زېمىن دائىرىسى — چېگرىسىنى جەنۇب ۋە غەرب تەرەپتە ھۇلاگۇ ئەۋلادلىرى ۋە جوجى ئەۋلادلىرىنىڭ يەرلەرىنى قوشۇۋېلىش ئارقىلىق كېڭەيتتى . قايدۇ دۆلىتىنىڭ تەركىبىگە بەدەخشاندىن باشلاپ مۇرغاپ دەريا سىنىڭ چېتىگىچە بولغان ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمى كىردى . بۇ يەردە قايدۇنىڭ 24 ئوغلىنىڭ بىرسى بولغان ساربان قوشۇن تۈتۈپ تۇردى . گەرچە بىز 13 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئوردا ئەۋلادلىرىنىڭ تۇرغان يەرلىرىنى ئوبدان بىلمىسەكمۇ ، لېكىن جوجى ئۇلۇسى ، قارىغاندا ، سىر دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ئۆزلىرىنىڭ يەرلىرىنى تەدرىجىي ھالدا قولىدىن چىقىرىپ قويغان بولسا كېرەك . راشىدىددىننىڭ بايانلىرىغا قارىغاندا ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ بىر تارمىقى ، ئوردانىڭ ئەۋلادى قۇيچىنىڭ ئوردىسىغا قاراپ كېتىۋېتىپ جەند ۋە ئۆزكەنتلەردىن ئۆتكەن . بۇ مەلۇماتتىن قۇيچىنىڭ ئوردىسىنىڭ جايلاشقان ئورنى غەرب تەرەپتە ياكى غەربىي شىمال تەرەپتە ئىكەن ، دېگەن خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇ[1] . ماركوپولو بولسا ، قۇيچىنىڭ ئېلىنى يىراق شىمال تەرەپتە ، دەپ كۆرسىتىدۇ . ئۇنىڭ سۆزىچە : ئۇ يەرلەردە ھېچقانداق زىرائەت ئۇنىمەيدىكەن ، بەزى جايلاردا ئاتىنىڭ ئورنىغا ئىتنى ئىشلىتىدىكەن ، «ئادەملىرى يىرتقۇچ ھايۋانلاردەك ياشايدىكەن»[2] . قايدۇ ھايات چېغىدىلا قۇيچى ئالەمدىن ئۆتكەن . شۇنىڭ بىلەن ھاكىمىيەت ئۇنىڭ ئوغلى بايانىنىڭ قولىغا ئۆتكەن . ئوردانىڭ ئەۋرىسى كۆيلۈك قايدۇنىڭ يارىدىمى بىلەن بايانغا قارشى كۆرەش قىلغان . بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەش راشىدىددىن ئەسىرنى يېزىۋاتقان چاغلاردىمۇ داۋاملىشىپ تۇرغان . ئەبۇل پىدادىن تارتىپ مىسىر ۋە سۇرىيىلەردە ئەسەر يازغان ئەرەب تارىخچىلىرى :قۇيچى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى غەزنە ۋە بامياندا

---

① راشىدىددىننىڭ ئەسىرى ، بلوشېت نەشرى ، 443 ـ بەت .
② ماركوپولو ، يۇلا نەشرى ، 2 ـ قىسىم 478 ـ بەت .

لارنى باشقۇرۇپ تۇرغاندى ، دەپ يازىدۇ . ئەھۋالدىن تولۇق خەۋەردار پارس ئاپتورلىرى بولسا يۇقىرىقى مەلۇماتلارنى تەستىقلىمايدۇ . شۇنداقتىمۇ بۇ مەلۇمات ياۋروپادا نەشر قىلىنغان كىتابلارغا ، جۈملىدىن لەنپۇل دېگەن ئادەمنىڭ «مۇسۇلمان سۇلالىلىرى» دېگەن كىتابىغىمۇ كىرگۈزۈلگەن[1] (بۇ كىتابنىڭ رۇسچە تەرجىمىسىدە بۇ خاتالىقلار تۈزىتىلدى) . ئەرەب ئاپتورلىرى ، قارىغاندا ، قۇيچىنىڭ ئىسمىنى ئوردانىڭ ئوغلى قۇلىنىڭ ئىسمى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قويغان بولسا كېرەك . قۇلى ھۇلاگۇ پېرسىيىگە ھۇجۇم قىلغاندا شۇ ھۇجۇمغا قاتناشقاندى . كېيىنچە قۇلى پېرسىيىدە ئۆلتۈرۈلدى . ئۇنىڭ قوشۇنلىرى ھۇلاگۇ بىلەن بەركە ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولغاندا شەرققە يۈرۈش قىلىپ غەزنە ۋە بامىيانلارنى ئىشغال قىلدى ھەمدە شۇ يەردە تۇرۇپ چاغاتاي شاھزادىلىرىگە بېقىندى .

14 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا موڭغۇللار كېلىشتىن بۇرۇنلا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك خەلقلەر قۇرغان بىرمۇنچە سۇلالىلەر ساقلىنىپ قالغاندى . بىز بۇ ھەقتىكى مەلۇماتلارنى 14 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان جامال قارشىنىڭ يازغانلىرىدىن كۆرىمىز ، يەنە بەزى مەلۇماتلارنى بولسا ، پادىشاھلارنىڭ قەبرە تاشلىرىدىن كۆرىمىز . بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەرەب تىلىدا يېزىلغان . بۇ ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەممىسى موڭغۇللار دەۋرىدىگىچە پېرسىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىدىكى ۋالىيلار قوللانغاندەك ئەرەبچە «مالىك» ئۇنۋانىنى قوللانغاندى . بەزى چاغلاردا بۇ ئاتالغۇغا ئۇنىڭدىنمۇ سۈرلۈك بولغان «سۇلتان» ، «خان» دېگەن ئۇنۋانلارمۇ قوشۇلغان . جامال قارشىنىڭ بايانلىرىنىڭ بىرسىدە پەرغانىنىڭ ھۆكۈمرانى ئىلچى ئۆزكەنتدىكى نوپۇزلۇق بۇرھانىدىن قىلىچنىڭ سۆزىگە ئاساسەن ما-

---

① لەنپۇل : «ئىسلام خانلىقلىرى» ، 88 ـ بەت ؛ 4 ـ ئىزاھات .

لىك شاھ ئۇنۇۋاننى قوللانغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ[1] . ئۇنىڭ ئوغلى ۋە ۋارىسى ساتىلمىشنىڭ قەبرىسى ئۆزكەنت شەھىرىدە ساقلانماقـ تا . ئۇ ھىجرىيە 665 ـ يىلى ، مىلادىيە 1266 — 1267 ـ يىللىرى ئالەمدىن ئۆتكەن[2] . ئۇلارنىڭ ئىسىم ۋە ئۇنۇۋانلىرىدىن ئۇلارنىڭ تۈركىي خەلقلەردىن كېلىپ چىققانلىقى ئېنىق . بەزى ئىسىملار ۋە ئۇنۇۋانلار كىشىگە ناھايىتى قەدىم زامانلارنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرگۈزىدۇ . مەسىلەن ، 1262 ـ يىلى ئەۋلىيا ئاتا شەھىرىدە ئالەمدىن ئۆتكەن يەرلىك ھۆكۈمرانىنىڭ ئۇنۇۋانى ، بالىغ بۇلگە ئۇلۇغ بىلگە ئىقبال خان[3]بولغانىكەن . قەبرە پۈتۈكلىرى ئالىملار تەرىپىدىن ئەرەبچە يېزىلغان . جامال قارشى ئۆزىنىڭ جەند شەھىرىدە تۈرك ئەۋلىياسى كامالىددىن خارەزمى سوغناقىغا ئەرەبچە ، تۈركچە بىر قەبرە يادنامىسى يېزىپ بەرگەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ . بۇ ئادەم ، تۈركمەنلەر ئارىسىدا شەيخ بابا نامى بىلەن مەشھۇر ئىكەن . ئۇ 1273 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا ، 85 يېشىدا ، جەند شەھىرىدە ئالەمدىن ئۆتكەنىكەن[4] . جامال قارشى خوجەندتىن ئانچە يىراق بولمىغان يەردىكى ، يەنى سىر دەرياسى بويىدىكى بىر قەبرە تېشىغا ئەرەبچە يېزىلغان بىر شېئىرنى پارسـ چىغا تەرجىمە قىلىپ خاتىرىلىگەن[5] . بۇنىڭدىن باشقا ، خوتەن سۇلتانى مۇنمىش تېگىن شەرىپىگە يېزىلغان پارسچە شېئىرنىمۇ نەقىل كەلتۈرىدۇ (بۇ شېئىرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس) . بۇ شېئىردا تۆۋەندىكىدەك گەپلەر بار : «تۈركلەر مۇذـ مىش تېگىن بەك قېرىپ كەتتى ، دەپ ئېيتقۇدەك ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرسۇن شاھ» . بۇ شېئىرنىڭ ئاخىرقى جۈملىسى تۈركچە تۆۋەندـ

---

① بارتولد : «تۈركىستان» ، 149 ـ بەت .
② ئۇنىڭ قەبرە تېشىغا ئويۇلغان خەتلەرنى ئوقۇڭ («قەبرە تاشلىرىدىكى يادىكارلىقلار» دېگەن كىتابقا قاراڭ) .
③ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 4 ـ توم ، 307 ـ بەت .
④ بارتولد : «تۈركىستان» ، 1 ـ قىسىم ، 151 ـ بەت .
⑤ بارتولد : «تۈركىستان» ، 147 ـ بەت .

دىكىچە يېزىلغان : «يغلاق قرى بولميش منميش تكن»[1] .

13 ـ ئەسىردە بېقىندى سۇلالىلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقىنى ئوتراردا قۇيۇلغان تەڭگىلەرمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . ئادەتتە بۇنداق تەڭگىلەرگە شۇ يەرلىك ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەمەل نامىلىرى يېزىلىدۇ ، ئۇلارنىڭ شەخسىي نامىلىرى يېزىلمايدۇ . بۇ جايلاردىن قايدۇ ، دۇۋا ۋە باشقىلار نامىدا قۇيۇلغان تەڭگىلەر ھازىرغىچە تېپىلغىنى يوق . ئەمما ئالتۇن ئوردا خانلىقىدا بولسا ، تەڭگىلەرگە ئۇ يەردىكى خانلارنىڭ نامى ئويۇلغان . مەسىلەن ، خان مەنگۇ تۆمۇر ئۆز نامىدا تەڭگىلەر قۇيدۇرغان . (ئالتۇن ئوردىدا) خان بىۋاسىتە باشقۇرۇپ تۇرغان يەرلەرنىڭ چېگرىسى بولمىغان . بۇنداق چېگرىلارنىڭ بولغانلىقى توغرىسىدىمۇ ھېچقانداق گەپ ـ سۆز ئۇچرىمايدۇ ياكى بۇرۇنقى سۇلالىلەر قالدۇرۇپ كەتكەن تېررىتورىيىلەر ھەققىدىمۇ مەلۇمات يوق . چاغاتاي ئوردىسىغا ھەممىدىن يېقىن شەھەر ئالمالىق شەھىرى (ئالمالىق شەھىرى بىلەن چاغاتاي ئوردىسىنى پەقەت ئىلى دەرياسىلا ئايرىپ تۇراتتى) چېگىزگە بەيئەت قىلغان يەرلىك سۇلالىگە تەۋە ئىدى . يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا ، قارلۇق ئارسلانخان خانلىقى نېمە ئۈچۈندۇر قايالىق شەھىرىدىن ناھايىتى تېزلا ئايرىلىپ قالغانىدى . ئارسلانخانىڭ ئوغلى مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ، مۆڭكۈخاندىن قايالىق شەھىرىنى ئەمەس ، بەلكى ئۆزكەنت شەھىرىنى تاپشۇرۇۋالدى . بۇ شەھەر پەرغانىنىڭ مەركىزى ئىدى[2] . ئۇنىڭ ئەۋلادى (ئارسلاخانىڭ نەۋرىسى) بۇ شەھەرنى ساقلاپ قالالىدىمۇ ـ قانداق ؟ بۇنىسى نامەلۇم . يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن ئىلچى مالىك شاھ قارلۇق خانى ئارسلانخانىڭ ئەۋلادىمۇ ـ قانداق ؟ بۇ مەسىلىمۇ ئېنىق ئەمەس .

---

① يۇقىرىقى كىتاب ، شۇ بەت .
② جۇۋەينىنىڭ ئەسىرى ، قازۋىن نەشرى ، 1 ـ قىسىم ، 58 ـ بەت .

رۇبرۇك 1253 ـ يىلى ، بىزگە ئايان بولغىنىدەك ، قايالىق شەھىرىگە بېرىپ ، ئۇ يەردە 12 كۈن تۇرغان . رۇبرۇكنىڭ يېزىشىچە : «قايالىق چوڭ شەھەر ئىكەن . قايناق بازارلىرى بار ئىكەن »[1] . شۇنىسى قىزىقارلىقكى ، بۇ مۇسۇلمان شەھىرىدە ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپ ئۇچ بۇددا ئىبادەتخانىسى بار ئىكەن . ئەگەردە بىز يەنە قانداقتۇر بىر يەردە تۇرلۇك مەدەنىيەت ئامىللىرى بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بىرەر شەھەرنىڭ قالدۇقلىرىنى تاپقان بولساق ، بۇ تېخىمۇ قىزىق بولغان بولاتتى . ئەمما ھازىرچە قايالىق شەھىرىنىڭ خارابىسىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىمۇ ئايان بولمىدى . رۇبرۇك قايالىق شەھىرىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى ئانچە يىراق بولمىغان بىر جايدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ ، ئۇ يەردە پەقەت خرىستىئانلارنىڭ نېستورىئان مەزھىپىدىكىلەرنىڭ بارلىقىنى ، ئۇلارنىڭ ئۇ يەردە چېركاۋلىرىنىڭ بولغانلىقىنى كۆرگەن[2] . ئەمما ھازىرغىچە يەتتە سۇ رايونىنىڭ شىمالىدا خرىستىئان يادىكارلىقلىرى تېپىلمىدى .

رۇبرۇك ئىلى دەريا سىستېمىسىنىڭ شىمالى ، قايالىقنىڭ جەنۇبىدىكى رايوندا بىر چىرايلىق شەھەرنى كۆرگەن ، ئۇ بۇ شەھەرنىڭ ئاھالىسى تامام مۇسۇلمان ئىكەن ، ئەمما تۈركىي تىلدا سۆزلەشمەي ، پارس تىلىدا سۆزلىشىدىكەن[3] ، دەيدۇ . قارىغاندا ، بۇ خەلق ماۋەرائۇننەھىرنىڭ جەنۇبىدىن يېڭىدىن كۆچۈپ كەلگەن خەلق بولسا كېرەك . ئومۇمەن رۇبرۇكنىڭ بايانىغا قارىغاندا ، ئىلى دەريا سىستېمىسىنىڭ شىمالىدىكى تۈزلەڭلىكلەردىكى شەھەرلەرنىڭ تۈرمۇشى ئۇ چاغلاردا خارابلاشقان بولسا كېرەك . بۇرۇن ئۇ يەرلەردە نۇرغۇن شەھەرلەر بولغان بولسىمۇ ، ئەمما تاتارلار بۇ يەرلەردىكى يايلاق-

---

① رۇبرۇكنىڭ ساياھەت خاتىرىسى ، مىشىل رايىت نەشرى ، 281 ـ بەت ؛ رۇبرۇكنىڭ ساياھەت خاتىرىسى ، بىزلى نەشرى ، 178 ـ بەت . روكخىل تەرجىمىسى ، 140 ـ بەت .

② رۇبرۇكنىڭ ساياھەت خاتىرىسى ، مىشىل رايىت نەشرى ، 293 ـ بەت ؛ روكخىل تەرجىمىسى ، 159 ـ بەت .

③ رۇبرۇكنىڭ ساياھەت خاتىرىسى ، مىشىل رايىت نەشرى ، 281 ـ بەت ، روكخىل تەرجىمىسى ، 139 ـ بەت .

لارنىڭ كاتتىلىقىدىن ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن بۇ شەھەر-لەرنىڭ كۆپچىلىكىنى ۋەيران قىلىپ تاشلىغانلىقى ئېھتىمال ، بۇنىڭ ئارقىسىدىنلا بۇ يەرلەرنىڭ نۇرغۇن قىسمىنى تۈركمەنلەر ئىگىلىۋالغان . بۇ يەردىكى قىيىن بولۇپ تۇرغان بىر مەسىلە شۇكى ، رۇبرۇكنىڭ بۇ سۆزلىرىنى شۇ يەرلەرنى ئىگىلەپ تۇر-غان خەلقلەر تۈركىي خەلقلەر ئىدى ، دەپ چۈشىنىشكە بولامدۇ ؟ چۈنكى شۇ چاغلاردا تۈركمەن سۆزى ھەممە تۈركىي خەلقلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان سۆز ئىدى ، ياكى بۇ سۆزنى ئىگىلىك ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئارقىدا قالغان ، بولۇپمۇ تۈركىي خەلقلەرنى ئىپادىلەيدىغان ئەرەبچە «تراكم» سۆزىنىڭ كۆپلۈك شەكلى دەپ چۈشىنىش لازىممۇ ؟ دېگەندىن ئىبارەت . مەسىلەن ، ھازىر كاف-كازدا بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچە كۆپلۈك شەكلى شۇ مەنىدە كېلىۋاتىما-دۇ . جامال قارشىنىڭ بارچىكەنت ۋە جەند شەھەرلىرىنىڭ يېنى-دىكى «تىراكىملەر» توغرىسىدىكى سۆزلىرى شۇنى كۆرسى-تىۋاتىمدۇ[1] . چۈنكى بۇ يەرلەردە شۇ چاغلاردا تۈركمەنلەرنىڭ بولۇشى ناتايىن . رۇبرۇكنىڭ : مەدەنىيەت چۈشكۈنلەشكەنىدى ، دېگەن سۆزلىرىنى جۇڭگولۇق چاڭدېنىڭ ئېيتقان سۆزلىرىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ[2] .

چاڭدې : بۇرۇن قاراقىتانلار تۈرغان يەرلەردە نۇرغۇن ئاھالە ياشايدىكەن ، بۇ يەردە ئېتىزلارنى سۇغۇرىدىغان نۇرغۇن ئېرىق ـ ئۆس-تەڭلەر بار ئىكەن ، ئەينى چاغلاردا ۋەيران قىلىنغان يەرلەرنىمۇ ئۇچراتقىلى بولىدىكەن ، دەپ يازغان[3] .

شەھەرلەرنىڭ خانۋەيران بولۇشىنى ، موڭغۇل خانلىرىنىڭ سىياسىتى بىلەن باغلاشقا ياكى تۈركىي تائىپىلەرنىڭ بۇ يەرلەردە

---

① بارتولد : «تۈركىستان» ، 1 ـ قىسىم ، 151 ـ بەت .

② موڭغۇل ئىمپىراتورى 1259 ـ يىلى جۇڭگولۇق چاڭدېنى ئۇزىنىڭ ئۇكىسى ھۇلاگۇنىڭ قېشىغا — غەربىي ئاسىيانى ئۆزىنىڭ سايالىدا خاتىرىسىنى بېرىتىشنىيىدىر تەرجىمە قىلىپ ، ئىزاھلار بەرگەن . بېرىتىشنىيىدىر : Researchs ، vol ، 1 ـ توم ، 109 — 156 ـ بەتلەر .

③ بېرىتىشنىيىدىر ، يۇقىرقى كىتاب ، 1 ـ توم ، 129 ـ بەت .

ئۇستۇنلۇكتە تۇرغانلىقى تۇپەيلىدىن بولغان ، دەپ قاراشقا ھېچ-قانداق ئاساس يوق . يۇقىرىدا بىز ، جۇملىدىن قايدۇخاننىڭمۇ دېھقانچىلىق رايونلىرىنى كۆچمەنلەردىن ساقلاشقا قوللانغان چارە-لىرىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق . بۇلاردىن باشقا ، قايدۇ ۋە دۇۋا پەرغانىدە يېڭى ئەنجان شەھىرىنى بىنا قىلدى[1] . بۇ شەھەرنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى ياخشى بولدى ، بۇ يېڭى شەھەر تۈركىي خەلقلەر زور كۆپچىلىك ئاھالىنى تەشكىل قىلغان شەھەرگە ئايلاندى . بابۇرنىڭ بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا ، 16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇ شەھەر-نىڭ قەيىرىدە بولمىسۇن ، تۈركىي تىلدا سۆزلەشمەيدىغان ئادەم بولمىغانىكەن . موڭغۇللار دەۋرىدىكى شەھەرلەرنىڭ ئەكسىچە ، بۇ يېڭى شەھەردە خانلار ئۈچۈن سالدۇرغان ئوردا ـ سارايلار ، ئومۇ-مەن ، خانلارنىڭ تۇرۇشى ئۈچۈن بەلگىلەپ بېرىلگەن يەرلەر بول-مىغان . قارىغاندا ، خانلار بۇ شەھەرنى پەقەت پۇقرالارنىڭ مەنپە-ئەتىنى كۆزدە تۇتۇپلا بىنا قىلدۇرغان ئوخشايدۇ .

موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە ناھايىتى بالدۇرلا باشلىنىپ كەت-كەن ئىچكى جېدەل ـ ماجىرالار سودا ـ تىجارەت ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار شەھەر تۇرمۇشى ساھەلىرىگە ناھايىتى يامان تەسىر كۆر-سەتكەن . موڭغۇل خانلىرىغا تەسىر كۆرسەتكەن ھەر خىل مەدەنى-يەت ئامىللىرىمۇ جېدەل ـ ماجىرا پەيدا قىلىدىغان سەۋەبلەردىن بولغان . بىر خان ئائىلىسىدە خانىنىڭ بەزى بالىلىرى خرىستىئان-لار تەربىيىسىنى ئالغان بولسا ، بەزى بالىلىرى مۇسۇلمانلار تەر-بىيىسىنى ئالغان . موڭغۇللار تەرىپىدىن بېقىندۇرۇلغان تۈرلۈك مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلغۇچىلار خان ئوردىسىدا بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى سۆزلەردە بولۇپ كەلگەن . قانداقتۇر بىرەر يەردە ھاكىمىيەت تالىشۋاتقان ئادەملەرمۇ بۇنداق قارشىلىشىشلارغا قاتـ-نىشىپ تۇرغان . رۇس تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى تەتقىقاتچىلار

---

[1] بۇ شەھەرنىڭ قۇرۇلۇشى توغرىسىدا ھەمدۇللا قازۋىنىنىڭ ئەسىرىگە قارالسا ، ئىستىراد-جا نەشرى ، 1 ـ توم ، 246 ـ بەت .

شۇنى ئىسپاتلاپ كۆرسەتتىكى ، ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىكى رۇس كىنەزلىرى ۋە چوڭ ئەمەلدارلىرى بىلەن بىرىگە قارشى گەپ ـ سۆزلەر تارقىتىپ ، باشقا كىنەزلەر ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ھەتتا ئاخىرىدا ئۆزلىرىنىڭ يوقىتىلىشىغا سەۋەبچى بولغان . تاتارلار تەرىپىدىن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىش ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىشنىڭ ئۆزى ، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغۇچىلارنىڭ دۇشمەنلىرىنىڭ قولىدىكى قورالى بولغان . بۇ خۇلاسىنى موڭغۇللار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان باشقا ئەللەرگىمۇ تەدبىقلىغىلى بولىدۇ . چىڭگىزخاننىڭ بىرىنچى ئورۇنباسارى ئوگداي ، شاھزادىلەر ۋە ئەمەلدارلار ئوتتۇرىسىدىكى تالاش ـ تارتىشلاردىن ئۆزىنى بىتەرەپ تۇتۇپ ، ئادىل ھۆكۈم چىقىرىپ ، پۇتۇن ئىمپىرىيە دائىرىسىدە تىنچلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرەلىدى ۋە ئۇنى داۋاملاشتۇرالىدى . ئوگداي ئالەمدىن ئۆتۈشى بىلەنلا يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئەھۋالغا خاتىمە بېرىلىپ ، ئوردا ئىچىدە ئۆزئارا قىرغىن قىلىش باشلىنىپ كەتتى . ئارىدىن ئون يىل ئۆتكەندىن كېيىن بولسا ، خان جەمەتى ئەزالىرى ئىچىدە كەڭ دائىرىدە ئۆزئارا قىرغىنچىلىق يۈز بەردى (قىسمەن ئۆلتۈرۈشلەر بۇرۇنمۇ بولۇپ تۇرغانىدى) . ئارىدىن يەنە ئون يىل ئۆتكەندىن كېيىن ، بەزى موڭغۇل دۆلەتلىرى ئىچىدە ئىچكى ئۇرۇشلار باشلىنىپ كەتتى . ئاندىن كېيىن ، موڭغۇل دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدا سودا ـ تىجارەت قىلىپ تۇرغان ھېچقانداق گۇناھ ـ ئەيبى يوق سودا ـ تىجارەتچىلەرنى ئۆلتۈرۈشلەرمۇ باشلاندى . مەسىلەن ، ھۇلاگۇ 1262 ـ يىلى تىرەك رايونىدىكى بەرىكە قوشۇنلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن ، ئۆزى بۇرۇن دۇشمەنلىشىپ تۇرغان دۆلەتلەردىن كەلگەن سودا ـ تىجارەتچىلەرنىڭ ھەممىسىگە زىيانكەشلىك قىلىشقا بۇيرۇق قىلدى . بەرىكە بۇنىڭغا جاۋابەن ھۇلاگۇنىڭ دۆلىتىدىن كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇدى .

ئىچكى قىرغىنچىلىق ، ماجىرالار بولۇپ تۇرغان مەزگىللەر-
دە ۋاقىتلىق ۋە شەخسىي مەنپەئەتلەر دائىم دېگۈدەك ئومۇمىي
دۆلەت مەنپەئىتىدىن ئۈستۈن قويۇپ كېلىندى . تارىخچىلارنىڭ
بايانلىرىغا قارىغاندا ، 1260 ـ يىلى ئالغۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا
ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئورنىتىشقا ئىنتىلگەن ھەربىكەتلىرى ئەنە شۇنـ
داق بولغان . 1273 ـ يىلى ، پېرسىيىدىكى موڭغۇللار بۇخارانى
غەرەزلىك ۋەيران قىلدى . بۇنداق قىلىشتىكى سەۋەب ، ئەگەر
دۇشمەنلەر تۈركىستاندىن پېرسىيىگە ھۇجۇم قىلسا ، بۇخارا
ئۇلارنىڭ مۇھىم بازىسىغا ئايلىنىپ قالاتتى . بۇخارا موڭغۇللار-
نىڭ 1220 ـ يىلىدىكى ئىستېلاسىدىن كېيىن ناھايىتى تېزلا
ئەسلىگە كېلىپلا قالماي ، موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەس-
لەپكى مەزگىللەردە بۇخارا تارىخىدا ئەسلا كۆرۈلۈپ باقمىغان
دەرىجىدە گۈللەنگەندى . جۇۋەينى بۇخارا توغرىسىدا توختالغاندا :
«پۈتۈن مۇسۇلمان دۇنياسىدا بۇنىڭدەك تەرەققىي قىلغان مەدەنىي
شەھەر يوق» دەپ تەسۋىرلىگەندى[1] . ماركوپولو : «پۈتۈن پېر-
سىيە بويىچە ، يەنى پارس تىلىدا سۆزلىشىدىغان بارلىق ئەللەردە-
كى شەھەرلەرگە قارىغاندا بۇخارا شەھىرى ھەممىدىن تەرەققىي
قىلغان شەھەر» دەپ ئېيتقان (ماركوپولونىڭ ئاتىسى ۋە تاغىسى
بۇخارا شەھىرىدە 1262 — 1265 ـ يىللاردا ئۇچ يىل تۇرغان
ئىكەن)[2] . 1238 — 1239 ـ يىللىرى موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقىغا
قارشى كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭدىمۇ بۇ شەھەر ۋەيرانچىلىقتىن ساقـ
لىنىپ قالغانىكەن . مۇشۇ چاغلاردا ئوگداي خان قېشىدا تۇرۇۋاتـ
قان مەھمۇد يالۋاچ ئۇ يەردە جېدەل چىقارغان بىر نەچچە جىنايەتـ
چىنى دەپ مۇنداق كاتتا شەھەرنى ۋەيران قىلىش ، موڭغۇل
دۆلىتىنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ ، دەپ ئوگداي خانغا

---

① جۇۋەينىنىڭ ئەسىرى ، قازۇىن نەشرى ، 84 ـ بەت .
② پۈتىئى نەشرى ، ماركوپولو ، 1 ـ توم ، 9 ـ بەت .

نەسىھەت قىلغانىكەن[1] . بەزى خان ۋە شاھزادىلەر بۇ جېدەل-ما-جىرالار بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە باشقىچىرەك ئىش تۇتقان . ئۇلار بۇ شەھەردىن ۋە باشقا ئەللەردىن ئۇزاققىچە بۇ دۆلەت ئۈچۈن كېلىدىغان مەنپەئەتنى كۆزلىمەستىن ، جېدەل-ماجىرالارنى ياخشى پۇرسەت دەپ بىلىپ ، بۇ يەردىكى مال ـ مۇلۇك ۋە بايلىقلارنى ئۆزىنىڭ چۆنتەكلىرىگە سېلىشقا ئۇرۇنغان . 1260-يىلى بۇخارا شەھىرى بىر نەچچە قېتىم ئېغىر سېلىق ۋە تالان ـ تاراجقا دۇچ كەلگەن . 1273 ـ يىلىدىن كېيىنمۇ بۇ شەھەرگە بۇلاڭچىلارنىڭ كۆزى چۈشكەن ۋە بۇ يەردىن بىرمۇنچە بايلىقلارغا ئېرىشكەن . ئالغۇنىڭ ئىككى جېدەلچى شاھزادىسىنى بۇلاڭچىلىقلاردىن قېپقالغان مال ـ مۇلۇكلەرمۇ قانائەتلەندۈرگەن . شۇنىڭدىن كېيىنكى يەتتە يىل داۋامىدا بۇخارا (1275 — 1282 ـ يىللار) كاتتا بىر شەھەر سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇشتىن قېپقالغان . پەقەت دۇۋا تەختكە چىققاندىن كېيىنلا بۇ شەھەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە بىر قاتار چارىلەر قوللىنىلغان .

مەنبەلەردە بۇخارا ھەققىدە كۆرسىتىلگەن بۇ ئەھۋاللار ، قا-رىغاندا ، باشقا بىرمۇنچە يەرلەردىمۇ يۈز بەرگەنلىكى ئېھتىمال ، ئەمما ئۇ يەرلەردىكى ئەھۋاللار توغرىسىدا بىزنىڭ مەلۇماتىمىز بەك ئاز . كىشىلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شەھەرلەر توغرىسىدا نۇرغۇنلىغان قىزىقارلىق ماتېرىياللارنى جامال قارشى (14 ـ ئەسىرنىڭ بېشى)نىڭ 10 ـ ئەسىردىكى ئەرەبچە لۇغەتكە «تولۇق-لىما» («مۇلھاقاتۇس سۇررىاخ») قىلغان ئەسىرىدىن كۆرۈش ئارزۇسىدا بولغانىدى . 16 ـ ئەسىرنىڭ ئاپتورى مۇھەممەد ھەي-دەر جامال قارشىنى ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان شەھىرى بالاساغۇننى كۆپرەك مۇبالىغە قىلىدۇ ، دەپ ئەيىبلەيدۇ . ئۇ (جامال قارشى) چوڭ ـ چوڭ شەھەرلەردە ئۆتكەن مەشھۇر پائالىيەتچىلەرنى مد-

---

[1] جۇۋەينىنىڭ ئەسىرى ، قازۋىن نەشرى ، 1 ـ توم ، 90 ـ بەت .

سال ئېلىپ كۆرسەتكەنده ، سەمەرقەنت شەھىرىدىن كۆرسەتكەن ئادەملەرنىڭ سانى ئونغىمۇ يەتمەيدىكەن . بالاساغۇندىكى مەشھۇر زاتلار ، دەپ كۆرسەتكەنده ئۇلارنىڭ سانى شۇنچە كۆپكى ، مۇئەيـ يەن بىر ژاقىت ئىچىده بىر شەھەرده شۇنچىۋالا نۇرغۇن پاۋالىيەت چىلەرمۇ بولغانمىدۇ ؟ دەيدىغان گۇمان پەيدا قىلىدۇ[1] . ھازىرچە بۇ «تولۇقلىما» دىكى مەشھۇر ئادەملەرنىڭ بىرەرسىنىڭمۇ قولياز ـ ملىرى تېپىلمىدى . ئەمما شۇ چاغدىكى مەشھۇر ئادەملەر توغرد ـ سىدىكى مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنغان[2] مەلۇماتلار ، بالاساغۇن شە ـ ھىرىنىڭ شۇ چاغلاردىكى مەنىۋى ھاياتىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېر ـ دۇ دېيىلدى . بىراق ئەھۋال ئۇنداق بولماي چىقتى . بالاساغۇنلۇق (ئىسمى نامەلۇم) بىر شەيخ تەرىپىدىن يېزىلغان شەمىسىددىن ئايۇپ بالاساغۇنى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى رۇكنىددىن ئەھمەد بالاساغۇ ـ نى[3] دېگەن ئىسىملار تىلغا ئېلىنغان بىر قولىيازما تېپىلدى . لې ـ كىن بۇ قولىيازمىدا بالا ساغۇن شەھىرى توغرىسىدا بىر ئېغىزمۇ گەپ يوق ، پەقەت 1259 ـ يىلى ، ئالمالىقتىكى[4] ئۆلگەن ژالىيـ لارنىڭ بىرسى دەپنە قىلىنغان قۇزبالىق شەھىرى تىلغا ئېلىنـ ـ دۇ . بۇنىڭغا قاراپ ، بۇ شەھەرنى بالاساغۇن شەھىرىنىڭ نەق ئۆزى دەپ پەرەز قىلىشقا بولاتتى . چۈنكى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، بالاساغۇن قۇزغوردا دەپمۇ ئاتالغان (بۇ شەھەرنىڭ ئىسمى 13 ـ ئەسىردىكى جۇڭگو مەنبەلىرىده خەنزۇچە ترانسكرىپسىيىسى بىلەنمۇ بېرىلگەن) . بۇنىڭدىن باشقا قۇز ئۇ ـ لۇش شەھىرىمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ[5] . ئەگەر ھېلىقى قولىيازمىنىڭ ئاپتورى شەيخ ئۆزىنىڭ تەخەللۇسىنى بالاساغۇن دەپ ئاتاپ تۇرۇپ مەزكۇر شەھەرنىڭ ئىككىنچى بىر نامىنى قوللانغان بولسا ، بۇ

---

① مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ كىتابى ، 364 ـ بەت .
② پىتروۋسكى : «بۇرانا شەھىرى» ، 353 ـ بەت .
③ بارتولد : «تۇركىستان» ، 1 ـ قىسىم ، 141 ـ بەت .
④ بارتولد : «تۇركىستان» ، 1 ـ قىسىم ، 140 ـ بەت .
⑤ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۇركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 60 ـ ، 112 ـ بەتلەر .

بەك ئەجەب تۆيۈلغان بولاتتى . جامال قارشىنىڭ يازغانلىرىدا يۇقىرىقىلاردىن باشقا ، يەنە بىر جۇغراپىيىلىك نام يولۇقىدۇ . بۇ نام ئېل ئالارغۇ[1] بولۇپ ، باشقا مەنبەلەردە كۆرۈلمەيدۇ . بۇ بىر يەرنىڭ نامى بولۇپ ، بۇ يەرگە چاغاتاينىڭ ئوردىسى جايلاشقان . چاغاتاينىڭ مۇسۇلمانلاردىن بولغان ۋەزىرى قۇتبىددىن ھەبەش ئامىد ئېل ئالارغۇنى ئۆزىنىڭ تەخەللۇسى قىلىپ ئېل ئالارغۇۋى دەپ ئالغانىكەن . مەزكۇر ۋەزىر ئالغۇ يۇرت سوراپ تۇرغان چاغ-لاردا ، يەنى 1260 ـ يىلى ئالمالىق رايونىدىكى بىر شەھەردە ئالەمدىن ئۆتكەن ۋە شۇ شەھەرگە دەپنە قىلىنغان ، يەنى ئۆزى بىنا قىلدۇرغان بىر خانىقا ئىچىگە كۆمۈلگەن .

جامال قارشى ئايرىم شەھەرلەر ئۈستىدە توختىلىپ ، بۇ شەھەرلەرنىڭ بەزىلىرىنى تەپسىلىيرەك ، بەزى شەھەرلەرنى قىس-قىراق تونۇشتۇرغان . ئۇ تونۇشتۇرغان شەھەرلەردىن ئالمالىق ، قەشقەر ، خوتەن ، خوجەند ، پەرغانىدىكى شەھەرلەردىن شاش ، يەنى تاشكەنت ، بارچىكەنت ۋە جەند قاتارلىقلار بار . جامال قارشى بۇ شەھەرلەرنىڭ ھەر بىرسىنى ئايرىم ـ ئايرىم تەسۋىرلەپ ، بۇ شەھەرلەردىن چىققان ئالىملار ۋە باشقا مەشھۇر شەخسلەر ئۈستىدە توختىلىدۇ . ئاپتورنىڭ ئۆزى ئالمالىق شەھىرىدە تۇغۇلغان (ئۇ-نىڭ ئاتىسى بالاساغۇنلۇق ئىكەن) . ئۇ كېيىن قەشقەرگە كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشقان ۋە نۇرغۇن شەھەرلەرنى ئارىلاپ كۆرگەنـ-كەن[2] . ئۇ شۇ چاغلاردا بىر قەدەر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان قەش-قەرنىڭ چۈشكۈنلەشكەن ئەھۋالىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ . جەند شەھىرىنىمۇ : «بۇرۇن بۇ شەھەر بەك چوڭ شەھەر ئىدى» ، گەرچە ھازىرمۇ بۇ يەردە سودا ـ تىجارەت ناھايىتى جانلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن جەند شەھىرىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى

---

① بارتولد : «تۈركىستان» ، 1 ـ قىسىم ، 140 ـ بەت .
② جامال قارشى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى بارتولدنىڭ «مۇلھاقاتۇس سۇررىاخ» ماقالىسـ-دىن كۆرۈڭ ، 286 ـ بەت .

بۇرۇنقىغا يەتمەيدۇ ، دېگەنلەرنى پۇرىتىپ ئۆتىدۇ . پەقەت قەشقەر ھەققىدىكى بايانىدىلا بۇ شەھەر «جۇت»نىڭ ھۇجۇمىغا دۇچ كەلگەن دەپ يازىدۇ . بۇ تېرمىن بۇ يەردە بىرىنچى قېتىم ئۇچرىماقتا[1] . كېيىن بۇ تېرمىن جۇڭگو تۈركىستانىدا يەنىلا شۇ مەنىدە ، يەنى شۇ چاغلاردا غەربىي تۈركىستاندا قوللانغان قازاق (قاچاق) مەنىسىدە ئۇچرايدۇ . بۇ ئاتالغۇ كۆچمەن خەلقلەردىكى ئەسلىي ئۆزىنىڭ ئۇرۇق ـ قەبىلىلىرىدىن بۆلۈنۈپ چىققان ۋە كېيىن بۇلاڭچىلىق بىلەن مەشغۇل بولغانلارنى ئىپادىلىگەن . شۇنداقلا كېيىن «قاچاق» دەپ ئاتىلىپ كەتكەن كىشىلەرنى ئىپادىلىگەن . كېيىن ھەم ئۇ ياقتا ھەم بۇ ياقتا ، ئوخشاش مەنىدە قوللىنىپ كېتىلدى . «جۇت» ھۇجۇمى قەشقەرگە قىش پەسلىدە يۇرگۈزۈلگەنىكەن ، بىراق يىلى ئېنىق كۆرسىتىلمەيدۇ . بۇ ھۇجۇمدا نۇرغۇن كىشى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان . قۇرامىغا يەتمىگەن بالىلاردىنلا 4000نى ئەسىر ئالغان ۋە ئېلىپ كەتكەن . مەدەنىيەت ۋە تارىخىي جەھەتلەردىن قارىغاندا تۆۋەندىكى مەلۇمات بەك قىزىقارلىق : قەشقەر رايونىدا دېھقانچىلىقتا ئۆكۈز ـ كالىلار ئىشلىتىلمەي كۆكتاتچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان يېنىك جابدۇقلارلا ئىشلىتىلگەن (ئەسلىي تېكىستتە پالتا دەپلا يېزىلغان)[2] . ھازىر قەشقەردە ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، ئېتىز ئەمگەكلىرىدە ئات ـ ئۇلاغ ئىشلىتىشتە قىينىچىلىق بولمىسا كېرەك .

13 ـ ئەسىردە تۈركىستاندا گەرچە سۇرئىتى ئاستا بولسىمۇ ئىسلاملىشىش ۋە تۈركلىشىش داۋام قىلىۋەردى . چىڭگىزخان دەۋرىدە قاراقىتانلار دەۋرىدىكىنىڭ ئەكسىچە ئىشلار يۈز بەرگەندى . بۇ رايوننى موڭغۇللار بېسىۋالغاندىن كېيىن ، ئامان قالغان قىتانلار مۇسۇلمانچە كىيىم كىيىپ يۇرۇدىغان بولدى[3] . ئەمدى

---

① بارتولد : «تۈركىستان» ، 1 ـ قىسىم ، 146 ـ بەت .
② بارتولد : «تۈركىستان» ، 1 ـ قىسىم ، 144 ـ بەت .
③ Bretschneider, Researches, vol. 1. p. 29.

لىكتە مۇسۇلمانلارنىڭ ئەھۋالى قاراقىتانلار ۋاقىتىدىكىدىن ۋە موڭغۇللارغا قارشى بەزى شەھەرلەردە كۆتۈرۈلگەن قاتتىق قارشىلىقلار تۈپەيلى يۈز بەرگەن ئەھۋاللارغا شۇنداقلا بۇرۇنقى خارەزىم شاھى مۇھەممەد دەۋرىدىكىگە قارىغاندا ، ياخشىراق بولغان . 1221-يىلى سەمەرقەنتتىكى ئاقسۆڭكەلەر تۈرلۈك خەلق ۋەكىللىرىدىن بولدى . بۇ يەرگە قويۇلغان باشلىق قاراقىتاندىن بولۇپ ، جۇڭگو مەدەنىيىتى تەرىبىيىسىنى ئالغان ئادەم ئىدى . مۇسۇلمانلار بولسا ، ئۆزلىرىنىڭ باغلىرى ۋە ئېتىزلىقلىرىدا قاراقىتانلار ۋە باشقا مىللەت ۋەكىللىرى بىلەن ئىشلىگەن . بىر نەچچە يىلدىن كېيىن ئوگداي زامانىسىغا كەلگەندە سەمەرقەنت ۋە بۇخارانىڭ ۋالىيلىقىغا خەنزۇچە ئات قويۇۋالغان ياكى خەنزۇچە ئۇنۋان قويۇۋالغان بىر ئادەم (چۈن ساڭ تەيغۇ) بەلگىلەنگەن . بۇ ئادەمنىڭ نامى 1268 ـ يىلىمۇ ئۇچرايدۇ[1] . قارىغاندا ، بۇ ئەھۋاللار بۇخارا شەھىرىدە بىرىنچى قېتىم ۋە ئاخىرقى قېتىم مىستىن قۇيۇلغان تەڭگىلەرگە خەنزۇچە يېزىق يېزىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغاندەك قىلىدۇ . گەرچە شەرقتىن مۇسۇلمان شەھەرلىرىگە ئادەملەر كەلگەنلىكى ھەققىدە قىسمەن گەپ ـ سۆزلەر بولغان بولسىمۇ ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا مۇسۇلمان ئەللىرىدە مۇسۇلمان بولمىغان ھاكىملارنى كۆرگىلى بولمىدى . چاڭدېنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا ، ئالمالىق شەھىرىدە مۇسۇلمانلار بىلەن خەنزۇلارمۇ بولغانىكەن . كېيىن خەنزۇلارنىڭ بەزى ئادەتلىرىمۇ قوشنىلىرىغا سىڭگەنىكەن[2] .

كۇچلۇك زامانىدا كۇچلۇك بۇ يەرلەردىكى مۇسۇلمانلارغا قاتتىق زىيانكەشلىك قىلغان بولسىمۇ ، موڭغۇل دۆلىتىدە مۇسۇلمانلارغا زىيانكەشلىك قىلىش ھەرىكەتلىرى قايتا يۈز بەرمىدى . چاغاتاي موڭغۇللارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىرىنىڭ قىزغىن قوغدىغۇ-

---

① بارتولد : «سەمەرقەنتنىڭ دەرھىمى» ، 3 ـ بەت ، 4 ـ توم ، 345 ـ بەت .
② بېرىتنىشنېيدىر : Researches ، VOL ، I ، P127 .

چىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن بەزىدە مۇسۇلمانلارنىڭ ئىسلام ئۆرپ-ئادەتلىرىگە قاتتىق رىئايە قىلغانلىقلىرىنى سۈرۈشتە قىلـ-غان چاغلىرىمۇ بولغانىكەن . چاغاتاي 1240 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى . بۇ مۇناسىۋەت بىلەن جۇۋەينى شۇ زاماندىكى بىر شائىر-نىڭ پارسچە يېزىلغان شېئىرىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ . بۇ شېئىر تۆۋەندىكى سۆزلەر بىلەن ئاخىرلاشقان : ئادەملەر قورققىنىدىن ئۇنىڭ ئالدىدا سۇغىمۇ كىرەلمەيتتى ، ئەمما شۇ ئادەمنىڭ ئۆزى ئۆلۈم دېگىزىغا چۆكۈپ كەتتى[1] . چاغاتاينىڭ مەجىدىددىن دەپ ئاتالغان ئاتاساغۇن (تېۋىپ)ى بار ئىدى . ئۇنىڭ يېنىدا يەنە تەسىرى كۈچلۈك قۇتىددىن ھەبەش ھامىد دېگەن باي سودىگەر بار ئىدى . جامال قارشى بۇ سودىگەرنى ، كىرمانلىق دەپ يازىدۇ . راشىدىددىن بولسا[2] ، بۇ سودىگەر «ئوترارلىق ئىدى» دەپ يازىـ-دۇ . ھەبەش ھامىدنىڭ تەسىرى شۇنچىلىك بولغانكى ، ئۇ چاغاتاي-نىڭ ھەربىر ئوغلىنىڭ يېنىغا ئۆزىنىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرسىنى قويالىغانىدى . ھەبەش ھامىد مۇسۇلمان بولسىمۇ ، يۇقىرىدا زىكـ-رى قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، خانىقا ياساتقان بولسىمۇ ، ئەمما مۇسۇلمان ئۆلىمالىرى ھەبەش ھامىدنى ئانچە ياخشى كۆرمەيتتى . ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ئۆلىمالار بىلەن ئانچە ئەپ ئەمەس ئىدى . مۇسۇلـ-مانلار ئۇنى ئۆز زامانىسىنىڭ مەشھۇر ئالىملىرىدىن بىرى خارە-زىملىك يۈسۈپ سەككاكىنىڭ ئۆلۈمىگە سەۋەبچى بولغان ، دەپ قارايتتى . مەزكۇر ئالىم ئەرەب تىلىدا يېزىلغان ، مۇسۇلمان دۇنياسىدا كەڭ تارقالغان مەشھۇر فىلولوگىيىلىك قامۇس «ئىـ-لىملەر ئاچقۇچى» («مۇفتاھۇلئۇلۇم») ۋە ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۆزىنىڭ شاگىرتلىرىنىڭ بىرسى بولغان (ئۇ غەربىي تۈركلەردىن بولسا كېرەك) مۇھەممەد ساچاقلىزادەگە يازغان «مەكتۇپ»نىڭ

---

① جۇۋەينىنىڭ ئەسىرى ، قازۋىن نەشرى ، 1 ـ كىتاب ، 228 ـ بەت ؛ مەزكۇر شېئىرنىڭ ئاپتورى سەددىد ئاۋار ؛ بۇ شېئىر «بارتولد ئەسەرلىرى» 2 ـ تۇم ، 2 ـ قىسىم ، 589ـ بېتىدە بېرىلگەن .

② راشىدىددىننىڭ ئەسىرى ، بلوشىت نەشرى ، 197 ـ بەت .

ئاپتوربدۇر[1] .

شۇ دەۋردىكى مۇسۇلمان ئالىملارنىڭ ئىلمىي پائالىيەتلىرى خۇسۇسىدا بىزنىڭ بىلىدىغانلىرىمىز ناھايىتى ئاز . بىزلەرگە ھەتتا ئىسلام دىنىنى دەسلەپ قوبۇل قىلغان چاغاتاي خانلىرى مۇبارەكشاھ ۋە بۇراقنىڭ ئۇستازلىرىنىڭ كىم ئىكەنلىكىمۇ نامەلۇم . جامال قارشى مۇبارەكشاھنىڭ ئاپىسى ئېرگىنە قاتۇنىنىمۇ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان مۇسۇلمان ئايال ئىدى ، دەپ يازىدۇ . قايدۇ بولسا ئىسلام دىنىغا كىرمىگەنىدى . ئۇ قازا قىلغاندا موڭغۇللارنىڭ ئادەتى بويىچە چۇ دەرياسى بىلەن ئىلى دەرياسى ئارىلىقىدىكى ئېگىز بىر تاغقا دەپنە قىلىنغانىدى . ئىسلام دىنىدىكى بۇراق خانمۇ چاغاتاينىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە بىر موڭغۇل سۇپىتىدە شۇ تاغقا دەپنە قىلىنغانىدى . قايدۇ ئىسلام دىنى ۋە مۇسۇلمانلارغا نىسبەتەنمۇ دۇشمەنلىك پوزىتسىيىدە بولمىغان . جامال قارشى قايدۇنى ئادىل ، كۆڭلى ـ كۆكسى كەڭ ، رەھىمدىل ، مۇسۇلمانلارغا ياخشى مۇئامىلە قىلىدىغان خان ئىدى ، دەپ تەسۋىرلەيدۇ[2] . جامال قارشى قايدۇخاننى ئىككى قېتىم كۆرگەنىكەن . بىرىنچى قېتىم ئۇ ئەمدىلا تەختكە ئولتۇرغان مەزگىللەردە ؛ ئىككىنچى قېتىم ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە كۆرگەنىكەن . قايدۇ جامال قارشىغا «رەھىمدىللىك شەرەپنامىسى»نى تەقدىم قىلغان . ئەمما ئۇنىڭ قايسى تىلدا يېزىلغانلىقى نامەلۇم . تۇركىستاندىكى شۇ چاغدىكى مۇسۇلمان ئالىملارنىڭ ئىمپېرىيە تەۋەسىدىكى باشقا مەدەنىيەت ئاممىلىرى بىلەن قانچىلىك دەرىجىدە تونۇشقانلىقىنى بىلىش بىزنىڭ ھەۋەس قىلىدىغان ئىشلىرىمىزنىڭ بىرسى ئىدى . بۇ جەھەتتە ، تۇركىستانلىق (ئۇ كېيىن پېرسىيىگە كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشقان ۋە غازانخان

---

① بروككېلمان : «ئەرەب مەدەنىيەتلىرى» ، 1 ـ تۇم ، 296 ـ بەت ؛ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 1 ـ تۇم ، 542 ـ 544 ـ بەتلەر .
② بارتولد : «تۇركىستان» ، 1 ـ تۇم ، 138 ـ بەت .

يۇرت سوراپ تۇرغان مەزگىللەردە ، يەنى 1295 — 1304 ـ يىللاردا ئالەمدىن ئۆتكەن) ھەيبەتۇللا توغرىسىدىكى مەلۇمات ئالا- ھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ . راشىدىددىننىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا ، ھەيبەتۇللا تۇركىي ۋە سۇرىيە تىللىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن . سۆزلىگەندە خۇددى «شەيخلەردەك سۆزلەيتتى» . غازانخان ئۇنى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئالىملار قاتارىغا قويۇپ ، دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قاتنىشىدىغان ، ئەمما دۆلەت خەزىنىسىگە كىرەلمەيدىغان ئەمەلدارلار قاتارىدىن ئورۇن بەرگەن . غازانخان بۇ خۇسۇستا تولۇقلىما قىلىپ مۇنداق دېگەن : «ئۇ ۋە ئۇنىڭغا ئوخشايدىغانلار ئەڭ مۇقەددەس ، سىرلىق نەرسىلەردىن خەۋەر- سىز ، مەن بۇنىڭغا ئەجەبلەنمەيمەن ، ئەمما ئۇلارنىڭ بىلگەنلىرى مېنى تامامەن قانائەتلەندۈرىدۇ ، شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئۇلارنى بەك قەدىرلەيمەن»[1] . يۇقىرىقى سۆزلەردىن قارىغاندا ، ھەيبەتۇللا دە- نىي ئىلىمدىن باشقا ئىلىملەرنىڭمۇ ئالىمى بولغان . ئەمما ئەپ- سۇسلىنىدىغىنىمىز شۇكى ، ئۇنىڭ ئەمگەكلىرىنىڭ ھېچبىرى بىزگە يېتىپ كەلمىگەن .

ئۇ چاغلاردا تۇركىي تىلنىڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى راشىدىددىننىڭ چىڭگىزخاننىڭ ئائىلىسى توغرىسىدىكى بايانلىرى- دا موڭغۇلچە ئاتالغۇلار بىلەن تۇركچە ئاتالغۇلارنىڭ تەڭ ئىشلە- تىلگەنلىك ئەھۋالىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ . موڭغۇلچە «نويۇن» ئاتالغۇسى (بۇ ئاتالغۇ تۇركچە «بەگ» دېگەن مەنىدە) تۇركىستاندا تۆمۇر (تۆمۇرلەڭ ـ تەرجىماندىن) دەۋرىگىچە ئىشلىتىلگەن بو- لۇپ ، بۇ ئاتالغۇ ھەربىي ئاقسۆڭەكلەرنى كۆرسىتىشكە ئىشلىتىل- گەن . چىڭگىزخان ھايات چېغىدا ئۇنىڭ ئوغلى تولىي «باش نويۇن» دەپ ئاتىلىپ ، ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرغان . ئۇنىڭ ئۇنۋانى موڭغۇلچە «ئاكا نويۇن» («چوڭ نويۇن») دەپ ئىپادە-

---

① بارتولد : «ئىسلام دۇنياسى» ، 82 ـ بەت ؛ يۇقىرىقى نەقىل شۇ كىتابنىڭ 83 ـ بېتىدە .

لەنگەن . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، يەنە موڭغۇلچە سۆپەت ئورنىغا تۈركچە يەنە شۇ مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەت قېتىلىپ «ئۇلۇغ نويۇن» دەپ ئاتالغان . ئەمما بىز مۇسۇلمانلارنىڭ تۈركىي تىلنى دۆلەت تىلى دەپ قارىغانلىقىنى كۆرەلمەيمىز . 1246 ـ يىلى پلانو كارپىنى موڭغۇلىيىدىن قايتقىنىدا كىشىلەر ئۇنىڭغا پاپاغا تاپشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن بىر مەكتۇپ بەرگەنىكەن . ئۇنىڭ دېيىشىچە بۇ مەكتۇپ «ساراسىنچە» يېزىلغانىكەن[1] . پروفېسسور پېللىئوت ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ۋاتىكاندىكى ئارخىپلار ئىچىدە بۇ مەكتۇپنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىۋاتقانلىقىنى ، ئۇنىڭ دەل شۇ مەكتۇپنىڭ ئۆزى ئىكەنلىكىنى بېكىتكەن . مەكتۇپ پارس تىلىدا يېزىلغانىكەن[2] . بۇ مەكتۇپ ئىملا قائىدىلىرىگە شۇنچىلىك رىئايە قىلىنماي يېزىلغانكى ، ئۇنى كۆرۈپلا يازغۇچىنىڭ ئانا تىلى ، پارس تىلى ئەمەس ئىكەن ، دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولاتتى (مەكتۇپ ھىجرىيە 614 ـ يىلى جامادىيەل ئاخىر يەنى مىلادىيە 1246ـيىلى 11ـئاينىڭ ئاخىرىغا توغرا كېلىدىكەن) . مەكتۇپنىڭ بېشى تۈركچە سۆزلەر بىلەن باشلىنىدۇ ، كىشىنى ئەجەبلەندۈرۈدىغىنى شۇكى ، مەكتۇپتا گۈيۈكخاننىڭ ئىسمى يېزىلمىغان . خەت «ئۇلۇغ ئۇلۇس ۋە پۈتكۈل ئالەمنىڭ خانى» (الوغ الوس نينك تالوى نينك خان يرليغيمز) نامىدىن يوللانغان . خەتتە تۈركچە سۆز ـ ئىبارىلەر ئۇچرايدۇ . مۇشۇ ئەھۋاللارغا قاراپ بۇ مەكتۇپنى يازغۇچىلارنىڭ تۈركلەردىن بولغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سودىگەرلىرى ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ . ئۇلار مەكتۇپنى ئۆز ئەللىرىدە قوللىنىۋاتقان پارس ئەدەبىي تىلىدا يېزىشقا تىرىشقانلىقى چىقىپ تۇرىدۇ .

ئوتتۇرا ئاسىيا موڭغۇللىرى سىياسىي جېدەل ـ ماجىرالار

---

① پلانوكارپىنى ، د.ئاۋىزكا تەشرى ، 594 — 745 ـ بەتلەر ؛ پلانوكارپىنى ، رىشا تەرجىمىسى ، 47 ـ بەت ؛ بۇ خەتنىڭ پارس تىلىدىكى ئەسلىي نۇسخىسىغا گۈيۈكنىڭ تامغىسى بېسىلغان بولۇپ ، ۋاتىكان ئارخىپىدىن تېپىلدى .

② پېللىئوت : les Mongolset la papaute ، 3 — 30 ـ بەتلەر .

ۋە شۇنىڭ سەۋەبىدىن سودا ـ تىجارەتلەرنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشى سەۋەبىدىن باشقا موڭغۇل دۆلەتلىرىگە قارىغاندا كۆپرەك زىيان تارتتى . ئۇ موڭغۇل دۆلەتلىرى (ئالتۇن ئوردا خانلىقىمۇ ھەم شۇنداق) سىرت بىلەن مۇناسىۋەت قىلىش ئۈچۈن دېڭىزغا چىقىدىغان يوللارنى ئاچتى . مانا مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ھەممە موڭغۇل دۆلەتلىرى قايتىدىن بىر پۈتۈن دۆلەت قۇرۇپ چىقىش چوڭ پىلاننى ئوتتۇرىغا چىقاردى . ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇرىچە ، ھەممە موڭغۇل دۆلەتلىرى بىر فېدېراتسىيە شەكلىدە تەشكىللىنىپ سودا ـ تىجارەت مەقسىتىدە مۇشۇ فېدېراتسىيەگە قاتناشقان موڭغۇل دۆلەتلىرى ئارا سودا ـ تىجارەت ئۈچۈن ئەركىن بېرىپ ـ كېلىشلەر يولغا قويۇلسا ، ئورۇنسىز باج ـ سېلىقلار ئېلىنمىسا ، دېگەنلەر بولغان . مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە ، مۇشۇ تەشەببۇسنى چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان خان دۇۋا ئوتتۇرىغا چىقارغان ۋە بۇ ئوي ـ پىكرىنى چاپارغا ئېيتىپ ، ئۇنىمۇ كۆندۈرگەن . كېيىن مۇشۇ مەقسەتتە ھەممە موڭغۇل دۆلەتلىرىگە ئەلچىلەر ئەۋەتكەن . ئەلچىلەر بارغانلا دۆلەتلەر بۇ تەشەببۇسقا ئۆزلىرىنىڭ ماقۇللۇقىنى بىلدۈرۈشكەن . ئوتتۇرا ئاسىياغا ئەۋەتىلگەن بۇ ئەلچىلەر ھەممىدىن ئاۋۋال جۇڭگوغا كېلىپ ، قۇبلاينىڭ نەۋرىسى ۋە ۋارىسى تۆمۈر بىلەن ئۇچراشقان (قۇبلاي 1294 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) . 1304 ـ يىلى ، چاپار ۋە دۇۋانىڭ ئەلچىلىرى تۆمۈرنىڭ ئۇلارغا قوشۇپ بەرگەن ئەلچىلىرى بىلەن بىرگە پېرسىيىدىكى مىراغا شەھىرىگە كەلگەن ۋە بۇ شەھەردە يېڭىدىنلا تەختكە ئولتۇرغان ئولجايتۇ بىلەن كۆرۈشكەن[1] . 1305 ـ يىلى ، ئولجايتۇ موڭغۇل تىلىدا فرانسىيە كارولى فىلىپ Ⅳ كە مەكتۇپ يېزىپ ، يۇقىرىقى ئەلچىلەر بىلەن سۆزلىشىپ بىر پىكىرگە كەلگەنلىكىنى ئۇقتۇرغان . مەزكۇر

---

① دوسسون : «موڭغۇل تارىخى» ، 4 ـ توم ، 483 ـ بەت .

مەكتۇپ بىزگە يېتىپ كەلگەن مۇشۇ توختامغا مۇناسىۋەتلىك بىردىنبىر ھۆججەتتۇر . مەزكۇر مەكتۇپتا بۇرۇن ئۆزئارا يۇز بەرگەن ئۇرۇشلارنىڭ شۇ خانلارنىڭ ئۆز ئىرادىسى — شەخسىي نىيەتلىرىنىڭ يامانلىقىدىن ئەمەس ، بەلكى زالىم ، غەرىزى يامان ئادەملەر («قاراجۇ»لار)نىڭ بۆھتانلىرى بىلەن بولغانلىقى بايان قىلىنغان . مەكتۇپتا يەنە : ئەمدى تىنچلىق تامامەن ئەسلىگە كەلـ دى ، خان جەمەتىنىڭ چوڭ ـ كىچىك ھەممىلا ئەزالىرى بىرلىكـ كە كەلدى ، ئۆزئارا بېرىش ـ كېلىش يوللىرى تولۇق ئېچىلدى ، دەپ يېزىلغان . ئەگەردە كىمدەكىم مەزكۇر توختامنى بىرىنچى بولۇپ بۇزسا ، ئۇنىڭغا باشقىلارنىڭ ھەممىسى قارشى چىقىدۇ ، دەپ تەكىتلەنگەن . مەكتۇپتا يەنە : «فەرەڭ سۇلتانلىرى» ، يەنى ياۋروپانى سوراپ تۇرغان ھۆكۇمرانلارمۇ خۇددى مۇشۇنىڭغا ئوخـ شاش توختام تۈزۈپ ، كىمدەكىم ئۇنىڭغا قارشى چىقسا ، ھەممە بىرلىكتە ئۇنىڭغا قارشى چىقسا بولماسمىدى ، دېگەن ساددا ـ بالىلارچە پىكىرلەرمۇ ئېيتىلغان . بۇ چاغلاردا ياۋروپادا فىلىپ IV رىم پاپاسى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى ، ئىنگلىزلار شوتلاندىيىنى بېـ سىۋېلىش ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى . ئەنگلىيە كارولى ئېدۋارد I (1272 — 1307)مۇ خۇددى يۇقىرىقىدەك مەزمۇندىكى خەت تاپشۇرۇۋالغان . 1307 ـ يىلى ئۇنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغان يېڭى كارول ئېدۋارد II مەزكۇر مەكتۇپقا جاۋاب يېزىپ : تەڭرىـنىڭ ياردەمى بىلەن ھەرقايسى يەرلەردە پەيدا بولغان تالاش ـ تارتىشلار ئورنىغا ، ئۆزئارا كېلىشىش ۋە تىنچلىق ئورنار ، دېگەن ئۈمىدىنى بىلدۇرگەن .

تىنچلىقنى بۇزغان ھەرقانداق بۇزغۇنچىغا بىرلىكتە قارشى كۈرەش قىلايلى ، دېگەن چىرايلىق سۆز ـ ئىبارىلەر موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدىمۇ ، باشقا يەرلەردىمۇ خۇددى بۇرۇن ۋە كېيىن دائىم بولۇپ كەلگەنگە ئوخشاشلا قۇرۇق ھەرپلەردىنلا ئىبارەت بولۇپ قالدى . بىز كېيىنكى لېكسىيىمىزدە 14 ـ ئەسىرنىڭ

ئالدىنقى يېرىمدا تۈركىستاندا تېخىمۇ شىددەتلىك ئىچكى ئۇ-
رۇشلارنىڭ بولغانلىقىنى ۋە مەدەنىيەتنىڭ زور دەرىجىدە چېكىن-
گەنلىكىنى كۆرۈپ ئۆتىمىز .

ئون بىرىنچى لېكسىيە

موڭغۇل دۆلەتلىرىنىڭ ئۆزئارا تىنچلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەنلىكى ۋە بۇ تىنچلىقنىڭ بۇزۇلغانلىقى توغرۇلۇق بىز ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۆزىدىن تېپىلغان بىرەرمۇ مەنبەگە ئىگە ئەمەسمىز . بۇ ئەپسۇسلىنارلىق بىر ئىش ئەلۋەتتە . جامال قارشىنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرى 1303 ـ يىلى باھارغىچە بولغان ئارىلىقتىكى مەلۇماتلار بولۇپ ، ئۇ بۇنداق توختاملاردىن خەۋەرسىز . جامال قارشى ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرىنى قۇبلايىنىڭ تەۋرىسى تۆمۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئىگىلىۋېلىشىغا بولغان ئۇرۇنۇشلىرىنى چېكىندۈرۈشكە «بىزنىڭ خانلىرىمىز »نىڭ كۈچى يېتەرلىك ، دەپ ئىشىنىدىغانلىقىنى بايان قىلىپ ئۆتكەن . جامال قارشى يەنە دۇۋانى چاپار دۆلىتىنى ساقلايدىغان «مۇستەھكەم تۈۋرۈكتۈر» (الركن الوثيق) دەپ تەرىپلەيدۇ . قارىغاندا ، بۇ سۆزلەر 1305 — 1306 ـ يىللار ئارىلىقىدا مۇشۇ خانلار ئوتتۇرىسىدا تېخى ئۇرۇشلار باشلانمىغان چاغلاردا ئېيتىلغان بولسا كېرەك .

بۇ ئۇرۇش ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەقەلەرنى ، ئومۇمەن ، 14 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە مۇسۇلمان ئوتتۇرا ئاسىياسىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى بىز پەقەت پېرسىيىدە يېزىلغان ماتېرىياللاردىنلا كۆرەلەيمىز . مۇشۇ مەلۇماتلارغا قارىغاندا[1] ، توقۇنۇش سەمەرقەنت بىلەن خوجەند ئوتتۇرىسىدا ، ئوگداي جەمەتى بىلەن چاغاتاي جەمەتى شاھزادىلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن . دۇۋا چاپارغا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ بۇ ئۇرۇش «ياشلارنىڭ يەڭگىلتەكلىك

---

① بارتولد : «يەتتە سۇ تارىخى ئوچېركلىرى» رۇسچە ، 60 ـ بەت ؛ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم (1) ، 72 — 73 ـ بەتلەر .

قىلىشى بىلەن» يۇز بەرگەن ئىكەن دەپ چۈشەندۈرۈپ ، بارلىق ھەربىي ھەربىكەتلەرنى توختىتىشنى ۋە بۇ توقۇنۇشلارنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرىنى تەكشۈرۈپ چىقىش ئۈچۈن ئۈچىنچى بىر تەرەپ (بىتەرەپ شەخسلەر)دىن تەشكىل قىلىنغان سوت (تەكشۈرۈش ھەيئىتى) قۇرۇشقا تەكلىپ بەرگەن . چاپار بۇنىڭغا قوشۇلغان . ئەمما ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي چاغاتاي شاھزادىلىرى بۇ كېلىشىمنى بۇزغان . دۇۋا شەخسەن ئۆزى ئۇرۇشقا قاتناشمىغان بولسىمۇ ، مۆلچەرلەرچە ، ھۇجۇمغا ئۆتكۈچىلەرگە باش لىڭشىتىپ قويغاندەك قىلىدۇ . بۇلاڭچىلىق ماۋەرائۇننەھىردىن باشقا ، تالاستىمۇ يۇز بەرگەن . شۇ چاغلاردا تۆمۇرنىڭ ئەسكەرلىرى ئېرتىش دەرياسى بويىدىكى ۋە ئالتايدىكى چاپارنىڭ چېگرا ساقلاۋاتقان قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلغان . مەزكۇر ئەسكەرلەرنى دۇۋانىڭ تەكلىپ قىلىپ ئەكەلدۈرگەنلىكى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بار . جەڭدە چاپارنىڭ يېنىدىكىلىرى ئۇنى تاشلاپ پىتىراپ كەتكەن . چاپارنىڭ ئۆزى پەقەت 300 ئاتلىق ئەسكىرى بىلەن دۇۋانىڭ يېنىغا كېلىپ ئۇنىڭغا تەسلىم بولغان . شۇنداق قىلىپ ، ئوتتۇرا ئاسىيادا چاغاتاي جەمەتىنىڭ ئۇستۇنلۇكى تىكلەنگەن . مەزكۇر توقۇنۇش دۇۋانىڭ ئوغلى كىبەك (دۇۋا 1306 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) قۇرۇلتاي چاقىرغۇچە داۋام قىلغان . ئوگداي خان جەمەتىدىكى شاھزادىلەرنىڭ بەزىلىرى كېتىپ قالغان ، بىر قىسمى ئۆزلىرىنىڭ يەرلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان . قايدۇنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ئىچىدە شاھ ئىسىملىك بىر ئوغلىلا ئۆزىنىڭ ئالاھىدە 1000 كىشىلىك قوشۇنى بىلەن ئۆزىنىڭ ئوردىسىنى ساقلاپ قالغان .

پارس تارىخچىسى ۋەسساف ماۋەرائۇننەھىر ۋە تۈركىستاندا دېھقانچىلىق ۋە سودا ـ تىجارەتنىڭ بەك خارابلىشىپ كەتكەنلىكى پەقەت مۇشۇ ئىچكى ئۇرۇشلارنىڭ يۇز بەرگەنلىكى سەۋەبىدىن بولغان دەپ قارايدۇ . ماۋەرائۇننەھىردە مەدەنىي ئەنئەنىلەر ئۇزۇن-

دىنلا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بولۇپ ، بۇ يەرلەردە شەھەرلەرنىڭ ۋە دېھقانچىلىق كەنتلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭلا يوقىلىپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس . ئەرەب ئاپتورى ئۆمەر (1301 — 1348) شىمال تەرەپ-تىكى يەرلەرنىڭ تەدرىجىي ئەسلىگە كېلىۋاتقانلىقىنى تۆۋەندىكىچە يازىدۇ : «ھازىر تۈركىستاندا بىر قەدەر ئوبدان ساقلىنىپ قالغان ئۆي خارابىلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ . يىراقتىن قارىساڭ ، ئوبدان بىنا قىلىنغان يېزا ـ كەنتلەرنى كۆرىسەن . ئۇ كەنتلەرنىڭ ئەترا-پى يېشىلزارلىق ، ئەمما بىر ئادەم يولۇقارمۇ ، دەپ يېقىن كېلىپ قارىساڭ ، بۇ ئۆيلەرنىڭ قۇرۇق تۇرغانلىقىنى كۆرىسەن . بۇ يەر-دىكى ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسى كۆچمەنلەر بولۇپ ، يەر تېرىش بىلەن مەشغۇل بولمايدىكەن»[1] .

1309 ـ يىلىدىكى تىنچلىق قۇرۇلتىيى تۈركىستاندىكى بالايىئاپەتنى تۈگىتەلمىدى . كىبەكنىڭ چوڭ ئاكىسى ئىسەن بۇ-قاخان دەپ ئېلان قىلىندى (ئىسەن بۇقا دېگەن ئىسىمنىڭ ئالدىن-قى قىسمى موڭغۇلچە) . ئىسەن بۇقا ۋاقتىدا تۈركىستانغا جۇڭ-گودىن كەلگەن موڭغۇل قوشۇنلىرى ھۇجۇم قىلدى . قوبۇق دەر-ياسى ۋە يۇقىرى ئېرتىشنىڭ بىر تارمىقىغچە بولغان يەرلەر ئۇلۇغ خانغا تېگىشلىك يەرلەرنىڭ چېگرىسى ئىدى . مانا مۇشۇ يەرلەردىن چاغاتاي ئەۋلادلىرى قارمىقىدىكى يەرلەرگە ھۇجۇم قىلغان قوشۇنلار ئىسەن بۇقانىڭ قىشلايدىغان يەرلىرى (ئىسىق-كۆلنىڭ يېنىدا) ۋە يازدا يايلايدىغان يەرلىرى (تالاس دەرياسى بويىدا)نى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى[2] . 15 ـ ئەسىردىكى نامسىز بىر تارىخچىنىڭ يازغانلىرىدىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىش مۇم-كىنكى ، بۇ بۇلاڭ ـ تالاڭنى دۇشمەن قوشۇنلار قىلغانلىقىنىڭ سىر-تىدا ، يەنە چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىمۇ ئېلىپ بار-

---

① ئۆمەرنىڭ ئەسىرى ، كۇاترېمېر تەرجىمىسى ، 257 ـ بەت .
② راشىدىددىن ، «جامىئۇتتەۋارىخ» ؛ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم (1) ، 72 ـ بەت ، ئىزاھ ⑤⑥ ؛ ھاپىزى ئەبرۇنىڭ راشىدىددىننىڭ تارىخىغا قوشۇمچىسى .

غان . بۇ بايانغا قارىغاندا ، ئىسەن بۇقا ۋە كىبەك ئۆزىنىڭ قوشۇنـ
لىرى بىلەن قاراقوچۇ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن دۇشمەنـ
لەرگە قارشى تۇرغان . ئىسەن بۇقا قەشقەردىن قوشۇن تارتىپ
چىققان ، كىبەك ئالمالىقتىن قوشۇن تارتىپ چىققان . ئىسەن بۇقا
دۇشمەنگە قارشى ئاتلانغاندا ، ئەگەردە مەغلۇپ بولۇپ قالساق ئۆز
ئېلىگە تەۋە بايلىقلار قارشى تەرەپنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىدۇ ،
دەپ ئويلاپ ئۆز ئېلىگە تەۋە بايلىقلارنى بۇلاپ ماڭغان . ئەگەردە
غالىب كەلسەك ، بۇ يەردىكى مەدەنىيەتنى تېزلا ئەسلىگە كەلـتۇـ
رۇۋالالايمىز ، دېگەن كويدا بولغان . كىبەك بولسا ، ئۇنىڭ ئەكـ
سىچە ، قوشۇنلىرى ماڭغان يەرلەرنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقىغا كۆڭۈل
بۆلگەن . بۇنىڭدىكى مەقسەت ، ئۇ ئەگەردە غەلىبە قىلىپ قالسا ،
قارشى تەرەپتىكى ئاھالىلەر بۇ خەۋەرلەرنى ئاڭلاپ كىبەكنىڭ
ئادىل ئىكەنلىكىنى بىلىپ ئۆز تەرىپىگە ئۆتىدۇ ، ئەگەردە مەغلۇپ
بولۇپ قالسا ، ئۇ ياخشىلىق قىلغان بۇ ئادەملەر ئۇنىڭغا يارداەم
قىلىپ ، چېكىنگەندە ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ ، دەپ ئويلـ
غان . ئۇرۇشتا ئىسەن بۇقا دۇشمەنلەر تەرىپىدىن تارمار قىلىنـ
غان . بۇنىڭ نەتىجىسىدە كىبەكمۇ چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان .
ئىسەن بۇقا چېكىنگەندە قوشۇنلىرى زور قىينىچىلىقلارغا دۇچ
كەلگەن . ئوزۇقلىرى تۈگەپ ، مىنگەن ئاتلىرىنى سويۇپ يېيىشـ
كەن . كىبەك بولسا ، چېكىنگەندە ھەممىلا يەردە ئاھالىلەرنىڭ
يار ـ يۆلەك بولۇشىغا ئېرىشىپ ، ئوزۇق ـ تۈلۈك ۋە باشقا
كېرەكلىك نەرسىلەرگە ئىگە بولغان .

قارىغاندا كىبەك (1318 — 1326 ـ يىللار) ئىسەن بۇقا-
نىڭ ۋارىسى بولۇپ قالغان . ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىلـ
لەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى موڭغۇل خانلىرىنىڭ تەدرىجىي ئىسلام
مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغانلىقى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە . كىبەك
ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن پېشۋالىرىنى دوراپ ، شەخسەن ئۆزى
ئىسلام دىنىنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ قالدى . لېكىن ئۇ ماۋەرائۇننە-

هىرگە كۆچۈپ كېلىپ ، ئۇ يەرنىڭ ئەڭ جەنۇبىغا — قاشقا دەرياسى بويىدىكى نەخشىپ شەھىرىدىن 15 چاقىرىم يىراقلىقتىكى بىر يەرگە ئۆزى ئۆچۈن مەخسۇس ساراي سالدۇرغان . موڭغۇلىيىنىڭ ئۆزىدە «خان ساريىى» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئورنىغا «قارشى» ئاتالغۇسى ئىشلىتىلگەن . شۇ چاغدىكى ئاپتورلار بۇ سۆز ئەسلىي موڭغۇلچە سۆز دەپ قارىغان . ئەمما بۇ سۆز «قۇتاد-غۇبىلىك»تە ئۇچرايدۇ . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يازغانلىرىدىمۇ يو-لۇقىدۇ . بىراق مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئاتالغۇنى شەرق تەرەپتىكى تۈركىي خەلقلەرگە ئىشلەتكەنمۇ ياكى غەرب تەرەپتىكى تۈركىي خەلقلەرگە ئىشلەتكەنمۇ ، بۇ ئەھۋالنى ئېنىق كۆرسەتمەيدۇ[1] . قارىغاندا ، بۇ ئاتالغۇنىڭ تۈركىي خەلقلەر جۇڭگو تۈركىستانىنىڭ ئەسلىي يەرلىك ئاھالىسىدىن قوبۇل قىلغان بولسا كېرەك . ناخ-شىپ شەھىرىنىڭ نامى مۇشۇ نام بىلەن «قارشى» دەپ ئاتىلىپ كەتكەن . بۇ نام ھازىرمۇ ساقلىنىپ قالغان . ئەمما بۇ شەھەرنىڭ ھازىرقى ئورنى موڭغۇللار دەۋرىدىن بۇرۇنقى ناخشىپ شەھىرى-نىڭ ئورنىغا توغرا كەلمەيدۇ[2] . شۇنداق قىلىپ ، تۈركىستاندىمۇ خان ئوردىسىنىڭ نامىنىڭ شەھەر نامىغا ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى كۆرمەكتىمىز . بۇ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە يولۇقۇپ تۇرىدىغان ئادەتتىكى بىر ئىش ئىدى .

كىبەكنىڭ بىر يېڭىلىقى شۇكى ، ئۇ خان نامىدا تەڭگە يەنى چوڭ دىنار ۋە دەرھەملەرنى قۇيدۇرغان . بىر دىنار ئالتە دەرھەمگە تەڭ دەپ بېكىتىلگەن . بۇ پۇللار خۇددى پېرسىيىدىكىگە ئوخشاش كۈمۈشتىن قۇيۇلغان بولۇپ ، ماۋەرائۇننەھىرنىڭ بۇخارا ، سە-مەرقەنت ، ئوترار ، تىرمىز قاتارلىق چوڭ ـ چوڭ شەھەرلىرىدە قۇيۇلغانىدى . كىبەك نامىدا قۇيدۇرۇلغان بۇ تەڭگىلەر كېيىنرەك

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 354 ـ ، 215 ـ ، 376 ـ بەتلەر .

② بارتولد : «تۈركىستان» ، 1 ـ قىسىم ، 190 ـ بەت .

«كىبەك» دەپ ئاتىلىپ كەتكەن . بەزىلەر خاتا ھالدا رۇسچە «كوپېك»قا يېقىنلاشتۇرىدۇ . بۇرۇن ئالتۇن ئوردا خانلىقىدا قۇيۇلغان تەڭگىلەردەك ، ئادەم ئىسمى يېزىلمىغان ئۇيغۇر يېزىقىدا تۈركچە «قۇتلۇق بولسۇن» دېگەن سۆز يېزىلغان تەڭگىلەرمۇ يولۇقىدۇ . بىزگە ئايان بولۇشچە ، چاغاتاي خانلىرىنىڭ قۇيدۇرغان تەڭگىلىرىدە موڭغۇلچە سۆزلەر يېزىلمىغانكەن . ئۇنداق ئەمەس دېيىشكە ئىسپاتمۇ يوق . ھەيران قالارلىق بىر ئىش شۇكى ، كېيىنچىرەك تۆمۈر دەۋرىدە قۇيۇلغان بەزى تەڭگىلەردە ئەرەبچە يېزىقتا يېزىلغان موڭغۇلچە «ئۆكەمەنۇ» (اوكى منو) سۆزى ئۇچرايدۇ . بۇ «مېنىڭ سۆزۈم» دېگەنلىك بولىدىكەن[1] .

موڭغۇللارنىڭ ماۋەرائۇننەھىرگە كۆچۈپ كېلىشى ۋە ئۇ يەرلەردە سارايلارنى سالدۇرۇشى ئۇلارنىڭ كۆچمەن ھاياتتىن ۋاز كەچكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بەرمەيتتى . قاشقا دەرياسىنىڭ غەربىدىكى ئوتلاقلار ، بولۇپمۇ بۇ يەرنىڭ ياز پەسلى موڭغۇللارنى ئۆزىگە جەلپ قىلغانىدى . چىڭگىزخاننىڭ ئۆزىمۇ 1220 ـ يىلنىڭ ياز پەسلىنى بۇ يەردە ئۆتكۈزگەنىدى . شۇڭا بۇ يەرگە كېلىپ يازنى ئۆتكۈزۈش شۇنىڭدىن تارتىپ ئادەت بولۇپ قالغانىدى . كىبەكمۇ ۋە ئۇنىڭغا قارىغاندا ئىسلام مەدەنىيىتىنى كۆپرەك ئۆزلەشتۈرگەن ئۇنىڭ يېقىن ۋارىسى — ئۆز ئوكىسى تارماشىرىن (1226 — 1234)مۇ بۇ يەردىن ۋاز كېچەلمىگەنكەن . ئىبن بەتتۇتانىڭ يېزىشىچە ، تارماشىرىن قىش پەسلىنىمۇ مۇشۇ يەردە ئۆتكۈزگەن ۋە ئۆزىنى شۇ يەرددىكى كىگىز ئۆيىدە قوبۇل قىلغانكەن .

شۇ چاغلاردىكى چاغاتاي خانلىرىنىڭ موڭغۇل تىلىنى بىلىدىغانلىقىغا ئائىت ھېچقانداق مەلۇمات يوق . ئىبن بەتتۇتانىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا ، كىبەك تامامەن تۈركىي تىلدا سۆزلەيدىكەن . تارما شىرىن ئىبن بەتتۇتا بىلەن تۈركىي تىلدا ئەھۋاللاشقان

---

① تىزەن گاۋزىن ، ЗВОРАО ، 7 ـ توم ، 366 ـ بەت .

ئىكەن . تارما شىرىنىڭ دىنىي ئۇستازى ھېسامىدىن ئەلياتى بولسا ، پارس تىلىدا سۆزلەيدىغان ئادەم ئىكەن . خان (تارماشىرىن) ھەر كۈنى بامداد نامىزىدىن كېيىن ، تۈركىي تىلدا زىكرى ئېيتىدىكەن . ئىبن بەتتۇتا نەقىل كەلتۈرگەن بەزى تۈركىي ئاتالغۇلار موڭغۇل تىلىغا ئۇيغۇر تىلىدىن كىرگەن ۋە ھەممىلا موڭغۇل دۆلەتلىرىدە ئىشلىتىلگەنىكەن . مەسىلەن : «ئالتامغا» ئاتالغۇسى پېرسىيىدە ئالدىنقى «ئال» سۆزى قىسقارتىلىپ «تامغا» دەپلا ئىشلىتىلىدىكەن . تامغا ساقلىغۇچى ئادەم بارلىق كاتىبات ئىشلىرىنى باشقۇرغان . ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، تامغا ساقلىغۇچى ئادەم ئەرەب تىلىنى پىششىق بىلسە كېرەك . چۈنكى ئۇ ئىبن بەتتۇتاغا تەرجىمانلىق قىلغان . شۇنىسى قىزىقكى ، ئىبن بەتتۇتا تۈركچە «توي» سۆزىنى «قۇرۇلتاي» سۆزى ئورنىدا ئىشلەتكەن . ئىبن بەتتۇتانىڭ بايانلىرىغا قارىغاندا ، «توي» سۆزى ھەر يىلى ئېچىلىدىغان چوڭ مەجلىسكە ئېيتىلىدىكەن . بۇ مەجلىسكە چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرى ، ئەمىرلەر ، نامدار ئايالار ۋە قوشۇن باشلىقلىرى قاتنىشىدىكەن . ئۇ چاغلاردا توي چاقىرىلمىغان بولسا كېرەك . تارماشىرىنگە قارشى چىققان قوزغىلاڭچىلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇنىڭغا قارشى چىققانلىق سەۋەبىنى سۈرۈشتۈرگۈچىلەرگە : ئۇزۇنغىچە توي چاقىرىلماي مەسىلىلەر ھەل بولمىدى ، دەپ باھانە كۆرسەتكەنىكەن .

تارماشىرىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى ، ئۆمەرنىڭ بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا ، ماۋەرائۇننەھىر بىلەن باشقا مۇسۇلمان رايونلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودا ـ تىجارەت مۇناسىۋەتلىرىنىڭ جانلىنىشىغا سەۋەب بولغان① . دەل مۇشۇ ئىشنىڭ ئۆزى يەنە ماۋەرائۇننەھىر بىلەن چاغاتاي خانلىقى يەرلىرىنىڭ شەرقىدىكى رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئۆزئارا يىراقلىشىـ

① ئۆمەرنىڭ ئەسىرى ، كۇاترېمېر تەرجىمىسى ، 238 ـ بەت .

شىغىنمۇ سەۋەب بولغان . ئىبن بەتتۇتانىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، خان يىلدا بىر قېتىم دۆلىتىنىڭ شەرق تەرەپتىكى يەرلىرىنى تا جۇڭگونىڭ چېگرىلىرىغا قەدەر ئايلىنىپ قايتىدىكەن . بۇ يەردە ئالمالىق شەھىرى بولۇپ ، بۇ يەر سودا ـ تىجارەت مەركىزى دەپ ھېسابلىناتتىكەن . تارماشىرىن خۇراسان بىلەن چېگرىلاشقان يەر-لەرگە بىر يىلى بىر كەتكىنچە تۆت يىل تۇرۇپ قالغان . گەرچە تارماشىرىن ئىسلام دىنىغا چوڭقۇر ئېتىقاد قىلغان بولسىمۇ ، ئەمما ئۇنىڭ بۇ ئېتىقادى ئۇنىڭ مۇسۇلمان ئەللىرىگە ھۇجۇم قىلىش مەيلىنى قايتۇرالمىغان . 1326 ـ يىلى ، ئۇ تەختكە چىققان يىلىنىڭ بېشىدىلا خۇراسانغا ھۇجۇم قىلغان ، ئەمما ئو-ڭۇشلۇق بولمىغان . شۇنىڭدىن كېيىن پېرسىيىدىكى موڭغۇللار غەزنە شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ ، شەھەرنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلـ-غان . 1329 ـ يىلى ، شۇ چاغدىكى مۇسۇلمان ئېلى ھىندىستانغا ھۇجۇم قىلىپ ، تا دىھلىغىچە يېتىپ بارغان . ئەمما ، ئىبن بەتتۇ-تانىڭ بايانىغا ئاساسلانغاندا ، ئۇ ئىچكى ئىشلارنى باشقۇرۇشتا ، موڭغۇللارنىڭ ئادەت قانۇنى — ياساققا قارشى تۇرغانىكەن[1] . تارماشىرىننىڭ ياساقنى بۇزغانلىقىنى يايلاق ئەنئەنىلىرىنى پىشـ-شىق بىلىدىغان 15 ـ ئەسىردىكى ئىسمى نامەلۇم بىر ئاپتورمۇ تىلغا ئالىدۇ .

بۇ ئىشلارنىڭ نەتىجىسىدە تۇركىستاندا جېدەل ـ ماجىرالار باشلىنىپ كەتكەن ۋە بۇ جېدەللەر 1346 — 1347 ـ يىللارغىچە داۋاملاشقان . نەتىجىدە خاننىڭ بۇ يەرلەردىكى ھۆكۈمرانلىقى ئا-خىرلىشىپ ، ماۋەرائۇننەھىر شەرق تەرەپتىكى يەرلەردىن ئايرى-لىپ چىققان . بۇ يەرلەردە بولغان ھەربىي ھەرىكەتلەرنىڭ جەريانى قانداق ئېلىپ بېرىلغانلىقى ۋە ئۇنىڭ شەھەر ھاياتىنىڭ كېيىنكى خاراىلىشىشىغا قانداق تەسىر كۆرسەتكەنلىكلىرىنى ئېنىقلاپ چد-

① «بارتولد ئەسەرلىرى» 1 ـ توم ، 89 ـ بەت .

قىش مۇمكىن ئەمەس . بىز گەرچە ئىبن بەتتۇتانىڭ يازغانلىرىدىن ھەربىي ھەربىكەتلەرنىڭ بولغانلىقىنى بىلسەكمۇ ، بىراق بۇ ھەربىي توقۇنۇشلارنىڭ بولغان يىل ، ۋاقىتلىرى ۋە باشقا بەزى ئەھۋاللار باشقا تارىخچىلارنىڭ يازغانلىرى بىلەن بىر ـ بىرىگە تامامەن قارىمۇقارشى . شۇنىڭدا گۇمان يوقكى ، تارماشىرىن تەختتىن چۈشۈرۈلۈپ ، ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىنكى بىر نەچچە يىللار ئىچىدە خان ئوردىسى شەرق تەرەپتىكى يەرلەرگە كۆچۈرۈلگەن ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى ئازايغان . ماۋەرائۇننەھىر-دە ئۆز نامىغا تەڭگە قۇيدۇرغان چەڭشى مەزگىللىرىدە (1338 ـ يىلغىچە) كاتولىك دىنى مىسسىئونېرلىرى ئالمالىق شەھىرى-نىڭ يېنىغا ناھايىتى چىرايلىق چېركاۋ سالغان . ئىسمى نامەلۇم بىر مۇسۇلمان ئاپتورنىڭ يېزىشىچە ، چەڭشى «ئىشلار توغرىسىدا باخشىلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ تۇرغان ئىكەن» (ئۇ ئادەم بۇددا ئۆلىمالىرىنى باخشى دەپ ئاتىغان) . لېكىن مۇسۇلمانچىلىققا قارشى بۇ ھەربىكەتلەر ئانچە ئۇزۇنغا سوزۇلمىغان ۋە ئانچە ئوڭۇش-لۇق بولمىغان . 1340 ـ يىلى ماۋەرائۇننەھىردە چىڭگىزخان ئەۋلادىدىن دەپ قارالغان ، كېلىپ چىقىشى تۇركىي خەلقلەردىن بولغان بىر شەيخ تەختىكە چىققان . بۇ شەيخ كېيىن بۇ يەرگە سۇلتان بولغان . ئۇنىڭدىن ئاۋۋال ، ئۇ بۇخارادىكى باھاۋىدىن نەقشىبەندى (1318 — 1389 ـ يىللار) دېگەن مەشھۇر ئەۋلىياغا ئۇستاز بولغان . بۇ ئەۋلىيانىڭ تەرجىمىھالىدا مۇنداق ئىبارىلەر بار : ئۇ چۈشىدە ھاكىم ئاتا دېگەن بىر ئەۋلىيانى كۆرگەن . ئۇ بۇ چۈشىنى باشقىلارغا ئېيتقاندا ، ئۇنى ئاڭلىغۇچىلارنىڭ بىرسى ئۇنىڭغا : كېيىن سىزنىڭ ئۇستازىڭىز تۇركىي خەلقلەردىن بول-غان بىر دەرۋىش بولىدۇ ، دەپ تەبىر ئېيتىپ بەرگەنىكەن . بۇ چۈش كۆرگۈچى باھاۋىدىن ئىدى . باھاۋىدىن ئەسلىي تاجىك ئى-دى . باھاۋىدىن كېيىن خەلىل ئىسىملىك بىر تۇرك سوپىنى ئۇچراتقان . بۇ سوپى ئۇنىڭغا قاتتىق تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ئۇنى ،

ماڭا تەبىردە ئېيتىلغان ئادەم مۇشۇكەندە ، دېگەن تۈيغۇغا كەلتۈر-
گەن . باھاۋىدىن خەلىل تەختكە چىققۇچە ۋە تەختكە چىققاندىن
كېيىنمۇ ئۇنىڭ يېنىدا قېلىۋەرگەن . خەلىل ۋاپات بولغاندىن
كېيىن ، باھاۋىدىن ، يەر يۈزىدىكى نازۇ نېمەتلەرنى كىچىككىنە
بىر ئەرزىمەس نەرسە ئىكەنغۇ ، دەپ چۈشىنىپ ، دەرۋىشلىك
يولىنى تۇتقان .

تارىخ كىتابلىرىدىن بىز چاغاتاي سۇلتانلىرى ئىچىدە خەلىل
ئىسىملىك كىشىنى ئۇچرىتالمايمىز . ئەمما ، ئىبن بەتتۇتا مالد-
مانچىلىق مەزگىللىرىدىكى چاغاتاي شاھزادىلىرىنىڭ بىرسى ، يا-
ساۋۇرنىڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى خەلىل ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ .
خەلىل تارماشىرىننىڭ بىرىنچى ۋارىسى بۇلان (بۇزان) ئۈستد-
دىن غەلىبە قىلغانىكەن (چەڭشى ۋە تارىخچىلار تىلغا ئالغان باشقا
خانلار ، ئىبن بەتتۇتانىڭ يازغانلىرىدا ئۇچرىمايدۇ) ۋە ئالمالىق ،
قاراقۇرۇم شۇنداقلا بەشبالىق شەھەرلىرىنمۇ بويسۇندۇرۇۋالغان
ئىكەن . كېيىن جۇڭگو ئىمپېراتورلىرى بىلەن توختام تۈزۈ-
شۈپ ، ئۆز يۇرتى بۇخارا ۋە سەمەرقەنتلەرگە قايتىپ كەلگەن
ئىكەن . ئۇنىڭ ئاساسلىق يارەمچىسى تىرمىز شەھىرىنىڭ ھۆ-
كۈمرانى خۇداۋەندەزادە ئۇنۋانىدىكى ئەل مۇلۇك دېگەن ئادەم ئد-
كەن . كېيىنچە خەلىل تۈركىي خەلقلەردىن كېلىپ چىققان ئا-
دەملەرنىڭ چېقىشتۇرۇشى بىلەن ئەل مۇلۇكنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم
قىلغان . بۇ ئىش كېيىن ئۆزىنىڭ تەختىنى ئايرىلىپ قېلىشىغا
سەۋەب بولغان . كېيىن ئۇ ھىرات ھۆكۈمرانى ھۈسەيىن تەرىپد-
دىن ئەسىر ئېلىنغان ۋە ئىبن بەتتۇتا ھىندىستاندىن كەتكۈچە ،
يەنى 1347 ـ يىلىغىچە ئەسىرلىكتە تۇرغان . خەلىل خۇسۇسىدد-
كى بۇ بايانلار گەرچە قويۇق رىۋايەت تۈسىگە ئىگە بولسىمۇ ،
ئەمما ، ئۇنىڭ ھەقىقىي ئۆتكەن ئادەم ئىكەنلىكىنى بۇخارادا ھىج-
رىيە 742 — 743 ـ يىللىرى ، مىلادىيە 1342 — 1343 ـ
يىللىرى قۇيۇلغان «سۇلتان خەلىلۇللاھ» دېگەن ئىسىم چۈشۈ-

رۇلگەن تەڭگىلەر ئىسپاتلايدۇ . تارىخچىلارغا ياساۋۇرنىڭ ئوغۇلـ
لىرىدىن قازان ئىسىملىك بىرسىنىڭلا سۇلتان بولغانلىقى مەلۇم
ئىدى (ئۇنىڭ نامىغا قۇيۇلغان تەڭگىلەرمۇ بار) . قازانمۇ كىبەك
ۋە تارماشىرىنلەرگە ئوخشاش ، قاشقا دەرياسى بويىدا ياشىغان ۋە
قارشى شەھىرىدىن ئىككى مەنزىل يىراقلىققا زەنجىر ساراي نامىدا
ئوردا سالدۇرغانىدى . ئۇ 1346 — 1347 ـ يىللىرى كۆچمەنلەر
باشچىلىقىدا كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭلارغا قارشى كۈرەشتە ئۆلدى .
قازان ۋە خەلىللاھ دېگەن ئىككى ئىسىم ئەمەلىيەتتە بىر خانىنىڭ
ئىككى ئىسىمىمۇ ياكى ئەمەسمۇ ، بۇ ھازىرچە ئىسپاتلانمىدى .

پارس مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلىشىچە ، قازان ۋاپات بولغاندىن
كېيىن ، ماۋەرائۇننەھىردىكى ھاكىمىيەت تۈركىي خەلقلەردىن
بولغان ئەمىرلەرنىڭ قولىغا ئۆتكەن . ئەمەل نامى بولغان دەل شۇ
«ئەمىر » ئاتالغۇسى بىلەن تۈركچە تەڭداش مەنىدىكى «بەگ »
ئاتالغۇسىمۇ قوللىنىلغان . بەزىدە موڭغۇلچە «نويۇن » ئاتالغۇسـ
مۇ قوللىنىلغان . ئەنە شۇنداق ئەمىرلەرنىڭ بىرسى قازاغاندۇر .
ئۇنىڭ قىشلايدىغان يېرى ئامۇ دەرياسى بويىدىكى سالى ساراي
دېگەن يەر ئىكەن (تېرمىز شەھىرىنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىكى ھا-
زىرقى ساراي كەنتى) . قارىغاندا بۇ كەنت چاغاتاي خانلىرى
دەۋرىدىمۇ شۇنداق مۇھىم ئورۇن بولغان بولسا كېرەك . 15 ـ
ئەسىرنىڭ بېشىدا ئۆتكەن نامسىز بىر ئاپتورنىڭ يازغانلىرىغا
قارىغاندا ، قازان خانىمۇ مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان ئىكەن . مۇشۇ
نامىلارغا قاراپ مۇلچەرلىگەندە ئۆز ۋاقتىدا بۇ يەردە خان ئوردىسـ
مۇ بولغان . ئامۇ دەرياسى قىرغاقلىرى قەدىمدىن بۇيانلا كۆچمەنـ
لەرنىڭ قىش پەسلىنى ئۆتكۈزىدىغان يېرى ئىدى . 1220 —
1221 ـ يىللىرى چىڭگىزخانمۇ قىشنى مۇشۇ يەردە ئۆتكۈزگەن .
قازاغان ياز كۈنلىرىنى مۆڭكۈ شەھىرىنىڭ ياكى بەلجۇۋان شەھىـ
رىنىڭ يېنىدىكى بىر تاغلىق يەردە ئۆتكۈزگەن . قازاغان ۋە
ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئاۋۋال چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن ، كېيىن ئوگداي

ئەۋلادلىرىدىن بولغان خانلارنىمۇ تەختكە چىقارغان . بۇ خانلار نامىغا ماۋەرائۇننەھىر (تىرمىز ، ئوترار ، ئىسفىجاب ، يەنى ھازىرقى چىمكەنت ۋە سايراملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)دە تەڭگىلەر قۇيۇلدى . ماۋەرائۇننەھىردىكى ئەمىرلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئافغانىستاننىڭ شىمالىغا قەدەر يۇرگۈزۈلدى . ئەمما بۇنى تەڭگىلەر بىلەن ئىسپاتلاش تەس . بۇرۇنقى چاغاتاي خانلىرىنىڭ شەرقىدىكى رايونلار سىياسىي جەھەتتە ماۋەرائۇننەھىردىن تامامەن ئايرىلىپ كەتتى . ئۇ يەرلەرنىڭ ئۆز خانلىرى ۋە ئۇلۇغ ئەمىرلىرى بولدى . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھەتتا خانلىق تەختىگە چىقتى . ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كېيىنكى تارىخىدا شۇنداق بىر ۋەزىيەت شەكىللەندىكى ، ماۋەرائۇننەھىرنىڭ ئەمرى پۈتكۈل ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىدا تۇتتى . شۇنداق ئەمىرلەر ئىچىدىن تۆمۇر (تۆمۇرلەڭ)گە ئوخشاش ئالاھىدە شەخسلەرمۇ مەيدانغا كېلىپ ، چوڭ بىر دۆلەتنى قۇرۇپ چىقتى . ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى بۇ دۆلەتكە نىسبەتەن كىچىكرەك دائىرىدە ۋارىسلىق قىلدى ھەم ھاكىمىيىتىگە بۇرۇنقىدەك خانلارنى قالقان قىلىپ قويۇش ئادىتىدىن تەدرىجىي ۋاز كەچتى . يەنە بىر تەرەپتىن ، شەرقتە خانلارنىڭ سۇلالىرى تىكلەندى . ئۇلار ئەمىرلەرنى ھەرقانداق ھاكىمىيەتتىن تەدرىجىي مەھرۇم قىلدى . شۇنداق خانلارنىڭ بىرىنچىسى تۇغلۇق تۆمۇر بولدى . تۇغلۇق تۆمۇر ھىجرىيە 730 ـ يىلى ، مىلادىيە 1329 — 1330 ـ يىللىرى تۇغۇلغان . 18 يېشىدىلا خان ئاتالغان ، يەنى ھىجرىيە 748 ـ يىلى ، مىلادىيە 1347 — 1348 ـ يىللىرى خان بولغان . قازاخىستانىڭ تەختتىن چۈشۈرۈلۈشى بىلەن تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ تەختكە چىققان يىللىرىنىڭ بىر ـ بىرىگە ماس كېلىپ قېلىشى كىشىنى بۇ ئوتتۇرىدا سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتى بارمۇ ـ قانداق ؟ دېگەن تۈيغۇغا كەلتۈرىدۇ . ئەمما مەنبەلەردە بۇنىڭ قانداقتۇر بىرەر سەۋەبىنىڭ بولغانلىقى توغرۇلۇق ھېچقانداق ماتېريال يوق . ئومۇمەن ، بۇرۇنقى چاغاتاي دۆلىتىنىڭ چەك ـ چېگىدىن پارچىلاڭ-

غان ۋاقتىمۇ ئېنىق كۆرسىتىلمەيدۇ . ئالمالىقنىڭ ماۋەرائۇننەھىردىن سىياسىي جەھەتتە قايسى ۋاقىتتا ئايرىلىپ كەتكەنلىكى توغرىسىدىمۇ ئېنىق مەلۇمات يوق . 1341 ـ يىلى ئالمالىقنى بېسىپ ئۆتكەن مىسسىئونېر مارىك نوللى ئالمالىق شەھىرىدە چوڭ بىر چېركاۋنىڭ بولغانلىقى ۋە بۇ چېركاۋدا ئۆزىنىڭ ناھايىتى ئەركىن ھالدا ئىبادەت قىلىپ ، ۋەز ئېيتقانلىقى ئۈستىدە توختىلىدۇ ، ئەمما شۇ چاغدىكى ئالمالىقنى سوراپ تۇرغان خانىنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئالمايدۇ[1] . خرىستىئان دىنىغا زىيانكەشلىك قىلغان ئوگداي ئەۋلادلىرىدىن بولغان شاھزادە ئەلى سۇلتاندىن كېيىن ، بۇ يەرگە مۇھەممەد پولات دېگەن ئادەم ھۆكۈمران بولغان (مۇسۇلمان تاـ رىخچىلىرى سۇلتان ئەلىنى بەك قاتتىق قول ، زالىم كىشى ئىدى ، دەپ يازىدۇ) . ئالمالىقتا «مۇھەممەد» نامىغا مىلادىيە 1345 ـ يىلى (ھىجرىيە 741 ـ يىلى شەئبان ئېيىدا) قۇيۇلغان تەڭگىلەرمۇ ھازىرغىچە ساقلانماقتا . مەلۇم بولۇشىچە ، بۇ تەڭگـ لەر مۇھەممەد نامىغا قۇيۇلغان ئەڭ ئاخىرقى تەڭگىلەر ئىكەن . بۇ دەۋردە ئۆتكەن خانلارنىڭ ئىسىملىرىنى موڭغۇللار كېيىن شۇنچىلىك دەرىجىدە ئۇنتۇپ كەتكەنكى ، موڭغۇللارنىڭ رىۋايەتلىـ رىدىن پايدىلىنىپ 16 ـ ئەسىردە «تارىخى رەشىدى»نى يازغان ئاپتور مۇھەممەد ھەيدەر ئىسەن بۇقانى تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ دادىسى ئىدى دەپ كۆرسىتىدۇ . ئۇ 1318 ـ يىلدىكى ۋەقەلەردىن كېيىن تىرىك قالغانمۇ ـ يوق ، بۇنىسى نامەلۇم . بۇرۇنراق خاتىرىلەنگەن مەنبەلەردە دۇۋانىڭ باشقا بىر ئوغلى ئېمىل خوجا ، تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ ئاتىسى دەپ كۆرسىتىلىدۇ . ئەبۇلغازى مەنبەلەردىكى بۇ زىددىيەتلەرنى كېلىشتۇرۇپ ئېمىل خوجا (ئەبۇلغازى بۇنى ئېل خوجا دەپمۇ ئاتايدۇ) يەنە ئىسەن بۇقا دېگەن لەقەمنىمۇ قوللانغان دەپ كۆرسىتىدۇ . تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ خان ئەۋلادىدىن كېلىپ

---

① مارىك نوللى 1340 — 1341 ـ يىللىرى ئالمالىق شەھىرىدە تۇرغان ، بۇ شەھەر چاغاتاي خانلىقىنىڭ باش شەھىرى ئىدى . 190 ، Ⅱ ، chathay ʒ ned ed V01 ، yule .

چىققانلىقى توغرۇلۇق بۇرۇنقىراق ۋە كېيىنكىرەك مەنبەلەردىمۇ ئېنىق مەلۇمات يوق . تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ ئانىسى ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئېرىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ، بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، بۇرۇنقى ئېرى بار چاغدىلا قانداقتۇر بىر ئەمىرگە يات بولغان . تۇغلۇق تۆمۇر مۇشۇ ئائىلىدە چوڭ بولۇپ ، ئۆزىنى شۇ ئەمىرنىڭ بالىسى دەپ ھېسابلىغان . شۇنىسى ئېھتىمالغا بەك يېقىنكى ، تۇغلۇق تۆمۇر ئەسلىي خان ئەۋلادىدىن ئىدى ، دېگەن بۇ گەپنى دۇغلات ئۇرۇقىدىن بولغان ھېلىقى ئەمىر توقۇپ چىققان ئۇيدۇرما بولسا كېرەك ۋە بۇ ئەمىر ئۇنى چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ شەرقىدە مەركۇر خان ئەۋلادىنىڭ ھېچقانداق پۇشتى قالمىغانلىقىنى كۆرۈپ ، خانلىق تەختىگە چىقارغان بولسا كېرەك .

بارلىق ئەھۋاللارنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرگىنىمىزدە ، ئەگەردە ئاقساق تۆمۇرنىڭ شەخسەن تەشەببۇسى بىلەن تۆمۇر ئىمپېرىيىسىگە مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ئەسەرلەر يېزىلمىغان بولسا ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ 14 — 15 ـ ئەسىردىكى ئىجتىمائىي تۈزۈمىنى ئومۇمىي دائىرىدە پەقەتلا كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلمىگەن بولاتتۇق① . تۆمۇرنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى ھەققىدىكى بايانلاردا ئۇنىڭغا يارەملىشىپ بىرگە يۈرۈش قىلغان نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ ئىسمى كۆرسىتىلىدۇ ، ئۇلارنىڭ قايسى ئۇرۇقتىن كېلىپ چىققانلىقى ، قەيەرلەردە قانداق تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكلىرى ، ئەجدادلىرى كىملەر ئىكەنلىكلىرى ، تۆمۇرنىڭ ئۇلار بىلەن قىلىشقان گەپ ـ سۆزلىرى ۋە تۆمۇرنىڭ پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ . تۆمۇرنىڭ دوستلىرى ۋە دۇشمەنلىرى توغرىسىدا بېرىلگەن قىممەتلىك مەلۇماتلار تۆمۇرنىڭ كېلىپ چىققان شۇ چاغدىكى ئىجتىمائىي شارائىتىنىڭ خاراكتېرىنى چۈشىنىشكە قىممەتلىك مەنبە بولىدۇ . ئەپسۇسكى ، بۇ ماتېرىياللار تەتقىق قىلىنىش بىر

① «بارتولد ئەسەرلىرى» 2 ـ توم (2) ، 27 — 62 ـ بەتلەر ؛ بۇ يەردە تۆمۇر ۋە تۆمۇر تارىخىغا دائىر ئەھۋاللار تەپسىلىي بايان قىلىنغان .

ياقتا تۇرسۇن ، ھەتتا ئېلانمۇ قىلىنمىدى . تۆمۇرنىڭ ئۆزىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن پېرسىيىلىك تارىخچىلار پارس تىلىدا يازغان تۆمۇرنىڭ ھاكىمىيەت ئۇستىدىكى مەزگىللىرىگە ئائىت تارىخىي ئەسەرلەردىن ئۇچى بىزگىچە يېتىپ كەلدى . بۇلارنىڭ بىرىنچىسى 1915 ـ يىلى تاشكەنتتە ساقلىنىپ قالغان بىردىنبىر قولياز-مىسىغا ئاساسەن روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن پېتىرگ-رادتا نەشر قىلىندى ؛ ئىككىنچىسى نىزامىددىن شامى تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇپ ، 1403 ـ يىلىغىچە بولغان ۋەقەلەر بايان قىلىنغان ، ئۇنىڭغا تۆمۇر تەرىپىدىن «زەپەرنامە» دەپ نام قويۇلغان . بۇ كىتاب ھازىرغىچە تولۇق ئېلان قىلىنمىدى . لوندوندا ساقلىنىۋاتقان قولىيازمىدىن باشقا ، ھاپىز ئەبرۇ 1417 ـ يىلى رەتلىگەن تارىخىي مەجمۇئەگە مەزكۇر ئەسەرنىڭ تولۇق كۆچۈرۈلمىسى كىرگۈزۈلگەن . بۇ مەجمۇئە كونىستانتىنوپولدا ساقلانماقتا[1] . بەكرەك مەشھۇر بولغىنى شەرەفىددىن يەزدىنىڭ «زەپەرنامە»سىدۇر . بۇ تۆمۇر ۋە تۆمۇر دەۋرى تارىخى بايان قىلىنغان ئۇچىنچى بىر كىتابتۇر . بۇ كىتاب 1419 ـ يىلى يېزىلىشقا باشلاپ 1425 ـ يىلى تاماملانغان . ئەمما ھازىرغىچە بۇ ئەسەرنىڭ تېخى تەكشۈرۈپ بېكىتىشتىن ئۆتمىگەن بىر ھىندىستان نۇسخىسىنى ۋە ئاللىقاچان ۋاقتى ئۆتكەن بىر فرانسۇزچە تەرجىمىسىنى ئاسان تاپقىلى بولىدۇ . بۇ كىتاب ئۆزىنىڭ قىزىققۇچىلىرىغا بەك «بىچارە» ھالدا يېتىپ كەلگەن . ئۇچىنچى كىتابنىڭ «كىرىش سۆز»دە تۆمۇر دەۋرىگىچە بولغان دۇنيا تارىخى قىسقىچە بايان قىلىنغان ، جۇملىدىن موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تارىخىمۇ سۆزلەنگەن ، ئەمما بۇ كىتاب ھازىرغىچە نەشر قىلىنمىدى[2] . بۇلاردىن باشقا ، تۆمۇرنىڭ تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك يەنە بىرقاتار قولىيازمىلار بار . جۇملىدىن

---

① داماد ئىبراھىم پاشا كۇتۇپخانىسى №919 ؛ نىزامىددىن شامىنىڭ «زەپەرنامە»سى 1937 — 1956 ـ يىللاردا ق . تايىر تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان .

② بۇ كىتابنىڭ يېڭى نەشرى 1957 ـ يىلى تېھران شەھىرىدە مۇھەممەد ئابباس تەرىپىدىن نەشر قىلىندى .

ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئىسمى نامەلۇم بىر ئاپتورنىڭ 1412 ـ يىلى تۆمۇرنىڭ نەۋرىسى سۇلتان ئىسكەندەرگە بېغىشلانغان ئەمگىكى بار . ئۇ هازىرغىچە ئىككى خىل قولىيازمىدا لوندون ۋە لېنىنگرادتا ساقلانماقتا . مېنىڭ ئۇلۇغبەك توغرىسىدىكى تەتقىقاتىمدا بۇلاردىن نەقىل ئېلىندى[1] . ئۇ كىتاب شەرەفىددىننىڭ «زەپەرنامە»سىگە ئوخشاش ، پارس تىلىدا يېزىلغان . ئۇنىڭ ئاپتورى ئوتتۇرا ئاسىيا توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنى ۋە ئۇ يەرلەردىكى ئۆرپ ـ ئادەتلەر هەمدە كۆز قاراشلارنى ئوبدان بىلەتتىكەن . هاپىزى ئەبرۇ بۇ نامەلۇم ئاپتورنىڭ ئەسىرىدىن خۇددى نىزامىددىن شامىنىڭ ئەسىرىدىن پايدىلانغانغا ئوخشاش ، تۆمۇرنىڭ باشقا بىر نەۋرىسى بايسۇنقۇرغا بېغىشلاپ 1423 ـ يىلى يېزىشقا باشلىغان چوڭ هەجىملىك تارىخ كىتابى «زۇبدەتۇت تەۋارىخ» («تارىخلارنىڭ جەۋهىرى») دېگەن كىتابىدا پايدىلانغان . بۇ ئەسەرنىڭ تولۇق تېكىستى تا هازىرغىچە مەيدانغا چىقمىدى . كىتابنىڭ تۆمۇر هۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان دەۋرىگە ئائىت قىسمى هېچ يەردىن تېپىلمىدى . ئەمما ئۇ مەزمۇنلارنى بىز كېيىن ئۆتكەن تارىخچى ئابدۇراززاق سەمەرقەندى (1413 — 1482 ـ يىللار) نىڭ 1471 ـ يىلغا قەدەر بولغان ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەسىرىدىن ئاساسەن كۆرۈۋالالايمىز . ئابدۇراززاق سەمەرقەندىنىڭ ئەسىرىمۇ هازىرغىچە نەشر قىلىنمىدى[2] . ئۇنىڭ ئەسىرىدىمۇ كۆپ ياخشى مەزمۇنلار بار ئىدى .

پارس تىلىدا يېزىلغان بۇ ئەسەرلەردىن باشقا ، تۆمۇرنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە بىر ئۇيغۇر باخشىسىنىڭ (زىيالىيسىنىڭ) ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا يازغان «تارىخى خانى» دېگەن كىتابى تىلغا ئېلىنىدۇ . بۇ گەپلەرنى 16 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا

---

① بارتولد ، مۇئىنىددىن ناتانزى بايانى ، بارتولدنىڭ «ئىسكەندەر ئانونىمى»نىڭ ئېنىقلىنىشى ، يەنە بارتولدنىڭ : «يەنە ئىسكەندەر ئانونىمى توغرىسىدا» قاتارلىقلارغا قارالسۇن .

② بۇ كىتابنىڭ 2 ـ تومى 1941 — 1949 ـ يىللاردا مۇهەممەد شافى تەرىپىدىن نەشر قىلدۇرۇلدى .

ئۆتكەن بىر ئۆزبىك ئاپتور قولىدىكى شۇ ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان كىتابقا ئاساسلىنىپ ئېيتقان[1] . بۇ يەردىكى باخشى دېگەن سۆزنى بۇددا دىنىدىكىلەرنىڭ ئۆلىماسى ، دەپ چۈشىنىشكە بولمايدۇ . بۇ ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلىدىغان هۆججەتلەرنى يازغۇچى ۋە رەتـ لىگۈچى هۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنى كۆرسىتىدۇ[2] . بىزگە مەلۇمـ كى ، ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا هۆججەت يېزىپ ئۇنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلار چاغاتاي خان ۋە تۆمۇر دەۋرىدە كۆپ بولغان . بۇنداق كاتىپلار يەنە تۆمۇرنىڭ ئەۋلادلىرى زامانىسىدىـ مۇ ، 15 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىمۇ دۆلەت ئىشخانىلىرىـ دا كۆپ بولغان . قارىغاندا ، بۇ كىتابتا خۇددى ئىسكەندەرنىڭ نامەلۇم ئاپتورىنىڭ ۋە مۇهەممەد هەيدەرنىڭ يازغانلىرىغا ئوخـ شاش ، تارىخىي بايانلار ئازراق ، رىۋايەتلەر ، ئېپىك داستانلار ـ قەهرىمانلىق هەققىدىكى هېكايىلەر كۆپرەك بولغان بولسا كېـ رەك . ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا مۇهىم رول ئوينىغان كەلگەن تۆـ مۇرنىڭ ئەۋلادلىرى ، چىڭگىزخان هەتتا ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنقى دەۋرلەرگە مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەر ئۇيغۇر كاتىپلار تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان بولسا كېرەك .

ياۋروپا ئالىملىرى ، تۆمۇرنىڭ نەۋرىسى ئۇلۇغبەك تەرىپـ دىن پارس تىلىدا يېزىلغان «تۆت ئۇلۇس تارىخى» دېگەن كىتابـ نىڭ يوقىلىپ كەتكەنلىكىگە بەك ئەپسۇسلىنىدۇ . 16 ـ ئەسىرـ نىڭ تارىخچىسى خاندەمىر ئۆز ئەسىرىنى ئاشۇ كىتابقا ئاساسلىـ نىپ يازغانلىقىنى ئېيتىدۇ[3] . بۇنىڭدىن باشقا ، يەنە 16 ـ ئەـ سىردىكى بىر ئاپتور ماۋەرائۇننەهىردە پارس تىلىدا بىر ئەسەر يازغان بولۇپ ، ئۇ ئەسىرنى ئۇلۇغبەكنىڭ ئەمگىكىنىڭ قىسقارـ تىلمىسى دەپ ئاتىغان ، ئەمەلىيەتتە ئۇ ئۇنىڭغا بەزى مەزمۇنلارنى

---

① بارتولد : «تۈركىستانغا قىلىنغان ساياهەتنىڭ دوكلات» ، 1902 ـ يىل ، 188 ـ بەت .
② بارتولد : «تۈركىستان» ، 388 ـ بەت ، باخشى ئاتالغۇسى سانسكىرىتچە بىكشۇ (bhikshu) دەپ ئاتىلىدىكەن ، ئۇلار بۇنى بۇددا ئۆلىماسى دەپ چۈشىنىدىكەن .
③ خاندەمىر : «هەبىبۇسسىيەر» .

قوشقان (بۇ ئەسەرنىڭ ئىككى قولیازمىسى لوندوندا ساقلانماقتا ؛ بۇلار ئىنگلىز تىلىغا 1888 ـ يىلىلا تەرجىمە قىلىنغان)[1] . خاندەمىرنىڭ سۆزلىرىگە قارىغاندا ، «تۆت ئۇلۇس تارىخى» ، ئەمەلىيەتتە ، ئۇلۇغبەك تەرىپىدىن يېزىلغان بولماستىن ، بەلكى ئۇنىڭ نامىدا يېزىلغان ئىكەن[2] . ئومۇمەن ئالغاندا ، بۇ ئەسەر راشىددىننىڭ ۋە نىزامىددىن شامىنىڭ ئەسىرىگە بەزى قوشۇمچىلار قىلىنىپلا يېزىلغان ئەسەر ئىكەن[3] . شۇڭا ، بۇ كىتاب يوقىلىپ كەتكەن بولسىمۇ ، ئۇنىڭ يوقىلىپ كەتكەنلىكى ئىلىم ـ پەن ئۈچۈن ئانچە زور يوقىتىش ئەمەس .

ئومۇمەن ئېيتقاندا ، موڭغۇللار ۋە تۆمۈرىيلەر دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلمىي قىممىتى راشىددىننىڭ ئەسىرى بىلەن تەڭ قاتاردا تۇرغۇدەك بىرەر ئەسەر ياراتتى دەپ تەسەۋۋۇر قىلىشقا ھېچقانداق ئاساسىمىز يوق . ئوتتۇرا ئاسىيادا موڭغۇللارنىڭ «ئالتۇن كىتابى»دىكى بەزى مەلۇماتلارنىڭ مەلۇم بولغانلىقى ئېھتىمال . شۇ بايانلار پېرسىيىدە ۋە جۇڭگودا ئەدەبىيلەشتۈرۈلگەن . لېكىن ئۇ بايانلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىشلىتىلگەنلىكىگە دائىر ھېچقانداق مەلۇمات يوق . كۆچمەن خەلقلەر ھاياتىنىڭ ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈلۈشى راشىددىننىڭ ئەسىرىنىڭ تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە يۇقىرى ئورۇن تۇتقانلىقىنىڭ سەۋەبىدۇر . قارىغاندا ، بۇ ئەسەرنىڭ مۇشۇ تەرىپىگە تۈركىستانغا قارىغاندا غەربىي تۈركلەردە — كىچىك ئاسىيادا بۇرۇنراق باھا بېرىلىپ ئۆتۈلگەن بولسا كېرەك . راشىددىننىڭ ئەسىرى ۋە شەرەفىددىن يەزدى[4]

---

① «شەجەرەئىي تۈرك» ، مايىلىس تەرجىمىسى («بارتولد ئەسەرلىرى» ، 1 ـ توم ، 105 ـ ، 106 ـ بەتلەر ۋە ئىزاھات ⑥گە قارالسۇن) .

② بارتولد : «ئۇلۇغبەك» ، 113 ـ بەت ؛ يەنە «بارتولد ئەسەرلىرى» 2 ـ توم (2) ، 141 ـ بەتلەر بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈلسۇن .

③ «زەپەرنامە»گە قارالسۇن ؛ بارتولدنىڭ «تۈركىستان» دېگەن ئەسىرىگە سېلىشتۇرۇلسۇن ؛ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 1 ـ توم ، 102 ـ بەتكە سېلىشتۇرۇلسۇن .

④ «زەپەرنامە»نىڭ ھىجرىيە 828 ـ ، مىلادىيە 1425 ـ يىلى يېزىلغان نۇسخىسى خۇسۇسىدا بارتولدنىڭ «تۈركىستان» دېگەن كىتابى (ئىنگلىزچە نەشرى)نىڭ 53 ـ بېتىگە ، بارتولدنىڭ 1 ـ توم 102 — 108 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن .

تەرىپىدىن يېزىلغان تۆمۇر تارىخى ، تۈركىستاندا 16 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىلا ئۆزبېك خانى كۆشكۈنچى[1]غا بېغىشلاپ تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىنغان . كىچىك ئاسىيادا بولسا ، بۇ ئەسەر راشىدىد-دىننىڭ ئەسىرى 15 ـ ئەسىردىلا تۈرك سۇلتانى مۇرات II (1421 — 1451 ـ يىللار) ئۈچۈن يېزىلغان «سالجۇق جەمەتى تارىخى »دا كەڭ دائىرىدە پايدىلىنىلغان («سالجۇق جەمەتى تارىخى »نىڭ بەزى قىسىملىرى راۋىندى ۋە ئىبن بىبىلارنىڭ پارس تىلىدىكى ئەسىرىنىڭ تەرجىمىسى ئىدى) . شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، ئاپتور راشىدىددىن ، چىڭگىزخانىنىڭ سۆزلىرى ، دەپ نەقىل ئالغان سۆزلەرنى تۈركچىگە تەرجىمە قىلغان ۋە ئۇ سۆزلەرنى يۈرەكلىك ھالدا ئۆز خەلقىنىڭ رىۋايەتتىكى ئەجدادى ئوغۇزخانىنىڭ سۆزلىرى قىلىپ كۆرسەتكەن . تۈركىيىلىك ئالىملارنىڭ بىرسىنىڭ قارىشىچە ، «ئوغۇزنامە »دە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىپتىدائىي قانۇنلىرى ئىپادىلەنگەن . چىڭگىزخان بولسا ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى يۈرگۈزگەندە مۇشۇ قانۇنلارنى تەقلىد قىلغان ئىكەن[2] . لېكىن پارس تىلىدىكى تېكىستنى تۈركىي تىلدىكى تېكىست بىلەن سېلىشتۇرغاندا ، بۇ تېكىستلەرنىڭ ئەسلىي پارسچە يېزىلغانلىقى ، تۈركىي تىلدىكىسى بولسا پارسچىدىن تەرجىمە قىلىنغانلىقى ئېنىق چىقىپ تۇرىدۇ . پارسچە تېكىستنى تۈركچىگە تەرجىمە قىلغۇچى ، قولىيازمىنىڭ بىر يېرىدىكى پارسچە «سەنگ» (تاش) دېگەن سۆزنى «سەگ» (ئىت) دېگەن سۆز بىلەن ئالماشتۇرۇپ قويغان . نەتىجىدە تۈركچە تېكىستتە «سۇغا چۈشۈپ كەتكەن تاش» دېگەن سۆز «سۇغا چۈشۈپ كەتكەن ئىت» دەپ تەرجىمە قىلىنغان .

راشىدىددىننىڭ 13 ـ ئەسىر توغرىسىدىكى مەلۇماتلىرىنى

---

① بارتولد : «تۈركىستانغا قىلىنغان ساياھەتتىن دوكلات »قا قاراڭ ؛ 1902 ـ يىل ، 257 ـ بەت .

② نەجىپ ئاسىم : M. Hartmann. Der islamische Orient Bd II ,s37. 198

تۇركىستاندىكى 14 — 15 ـ ئەسىرلەردىكى ئاپتورلارنىڭ 13 ـ ئەسىردىكى ۋەقەلەر ھەققىدىكى بايانلىرى بىلەن سېلىشتۇرساق شۇ ئەھۋال ئېنىق مەلۇم بولىدۇكى ، كېيىنكىلەرنىڭ بايانلىرى ئەمەلدە يۇز بەرگەن بىرەر ئەمەلىي پاكىتقا ئاساسلانغان بولماي ، پەقەت ئويلاپ چىقىرىلغان گەپلەردىنلا ئىبارەت بولغان . ئەمەلىيەتتە ، مۇقىملاشقان ئەھۋاللارنى چۈشەندۈرۈش ۋە قوللاش مەقسىتىدىلا توقۇلغان ، خالاس . بۇنداق ئەھۋال تۆمۇر دۆلىتىدىمۇ ۋە ماۋەرائۇننەھىردىن ئايرىلىپ كەتكەن شەرق تەرەپتىكى رايونلاردىمۇ ئوخشاشلا يۇز بەرگەن . تۆمۇر ، تۇركلەشكەن موڭغۇل قەبىلىسى — بارلاس قەبىلىسى (موڭغۇلچە «بارۇلاس» دەپ ئاتالغان)دىن ئىدى . بۇ قەبىلە شۇ چاغلاردا قاشقا دەرياسى بويىدىكى بىر يەرگە جايلاشقان ئىكەن . راشىددىننىڭ يازغانلىرىدىن بىز شۇنى بىلدۇقكى ، چاغاتاي ئەمىرلىرىدىن بىرسى بولغان قاراچار ، بارلاس قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان تۆمۇرنىڭ ئەجدادى ئىكەن . راشىددىننىڭ كىتابىدا قاراچار ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھەققىدە شۇنداقلا ئۇلارنىڭ دۆلەت باشقۇرۇش ئىشلىرىدا بىرەر گەۋدىلىك رول ئوينىغان ـ ئوينىمىغانلىقى ھەققىدىمۇ ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمەيدۇ . ئەمما تۆمۇر دەۋرىدە شەكىللەنگەن رىۋايەتلەرچە ، قاراچارمۇ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ كېيىن خۇددى تۆمۇرگە ئوخشاشلا چاغاتاي دۆلىتىدە تولۇق ھوقۇقلۇق ھۆكۈمرانلاردىن بولغانىكەن . قاراچار ھاكىمىيىتى ئېيتىشلارغا قارىغاندا بىر يازما توختام ئاساسىغا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ھاكىمىيەت ئىكەن . بۇ توختام ، بىرىنچى قېتىم چىڭگىزخاننىڭ چوڭ دادىسى قابۇلخان بىلەن ئۇنىڭ ئۇكىسى قاچۇلى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن . قاچۇلى قاراچارنىڭ ئەجدادى ئىكەن . كېيىن بۇ توختام بىرنەچچە قېتىم يېڭىلانغان . بۇ يازما ھۆججەت 14 ـ ئەسىردىكى مالىمانچىلىق ۋاقتىدا يوقىلىپ كەتكەن دەپمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ . ئەسلىي موڭغۇل قەبىلىسىدىن بولۇپ ، كېيىن تۇركلەشكەن دوغلات قەبىـ

لىسىنىڭ ۋەكىللىرى جۇڭگو تۈركىستانىدىن باشقا يەنە پەرغانە ، يەتتەسۇنىڭ جەنۇبىي قىسمى ئىسىقكۆلگىچە بولغان جايلارنى ئىگىلىگەنىدى . بۇلار خۇسۇسىدىمۇ ئەجدادى ئۇرتۇبۇ دېگەن ئادەم بۇ يەرلەرنى چاغاتاينىڭ ئۆز قولىدىن تاپشۇرۇۋالغان ، دېگەن گەپلەر تارقالغان . ئەمما راشىددىننىڭ يېزىشىچە : بۇ قەبىلە ئىچىدىن راشىددىن تا مۇشۇ بايانلارنى يېزىۋاتقانغىچە ئارىلىقتا بىرەر چوڭ ھۆرمەتكە ۋە شان — شۆھرەتكە ئېرىشكەن شەخس چىقمىغان .

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدا شۇنىڭدەك ، شەرقىي قىسمىدىمۇ شۇ چاغلاردا تۈركلەشكەن موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ئورنى نىڭ كۆچەيگەنلىكى كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ . تارىخچىلار ئىككى دۆلەتتىكى كۆچمەنلەرنىڭ قانداق ئۇرۇقلارغا بۆلۈنىدىغانلىقىنى بىزگە كۆرسىتىپ بەرمەيدۇ . لېكىن بەزى قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى ئىچىدە بۇرۇنقى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ناملىرى ناھايىتى ئاز چېلىقىدۇ . كىشىلەر تۆمۇر ئىمپېرىيىسى تەۋەلىكىدە قىپچاقلارنىڭ بولغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ ، بىراق قارلۇق ئۇرۇقى تىلغا ئېلىنمايدۇ . ئۇيغۇرلار ، تۆمۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ تۈرك كاتىپلىرىنىڭ (باخشىلىرىنىڭ) كېلىپ چىقىشىنى سۆزلىگەندە ، ئۇلار ئۇيغۇرلاردىن كېلىپ چىققان ، دەپلا قويىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ جايلاشقان تېررىتورىيىلىرى ۋە ئۇلارغا قوشنا يېقىن قەبىلىلەر ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى ھەققىدە توختالمايدۇ . راشىددىدىن چىڭگىزخاننىڭ چاغاتايغا بۆلۈپ بەرگەن مۇنتىزم 4000 كىشىلىك قوشۇنى ھەققىدىلا توختىلىدۇ . لېكىن ئوتتۇرا ئاسىيادا 14 ـ ئەسىردە ئۇچرايدىغان كۆچمەن ئۇرۇق ـ قەبىلىلەرنىڭ ناملىرىنىڭ كۆپلۈكىنى كىشىنى كېيىنچە تۈركىستانغا كەلگەن موڭغۇللارنىڭ سانى كۆپ بولغان بولسا كېرەك ، دېگەن ئويغا كەلتۈرىدۇ . قارىغاندا ، ئوخشاش بىر خەلققە ۋەكىللىك قىلغۇچىلار بىرقانچە ئورۇنلارغا تارقىلىپ جايـ

لاشقان بولسا كېرەك . بىز تۆمۈرگە بويسۇنغان قەبىلىلەرنىڭ ناملىرىنىڭ شەرقتىكى رايونلاردا ياشايدىغان ئۇرۇقلارنىڭ ناملىرىغا ئوخشايدىغانلىقىنى كۆرىمىز . مۇشۇنداق ئوخشاش نامدىكى ئۇرۇقلار ئىچىگە دوغلات قەبىلىسىمۇ كىرىدۇ . مۇشۇ دوغلات ئۇرۇقىدىن تۆمۈرنىڭ ناھايىتى ئىشەنچلىك ئادىمى ئەمىر دوغلات كېلىپ چىققان . ئۇنىڭغا تۆمۈر ئۆزىنىڭ سىڭلىسى قۇتلۇق تۈركەننى ياتلىق قىلغان[1] . خۇددى دوغلات قەبىلىسىگە ئوخشاش ، ھەم غەربتىكى ھەم شەرقتىكى رايونلاردا بارلاس قەبىلىسىمۇ ئۇچرايدۇ .

شۇنىسى قىزىقكى ، چاغاتاي ئاتالغۇسى تۆمۈر دۆلىتىدە كۆچەمەنلەرگىلا قارىتىلغان ؛ شەرقتىكى رايونلاردا بولسا ، كۆپرەك ئۆزىنى بىز چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن دەپ ھېسابلايدىغان خانلار مەنسىدە ئىشلىتىلىدۇ . شەرقتىكى كۆچمەنلەر ئۆزىنى «موغۇلار» دەپ ئاتىغان . ئۆز ئېلىنى بولسا «موغۇلىستان» دەپ ئاتىغان . گەرچە موڭغۇلچە تېكىستلەردە بۇ ئاتالغۇ دائىم «ك» ھەرپى قوشۇلۇپ «موڭغۇل» دەپ يېزىلسىمۇ ، ئەمما ئوتتۇرا ئاسىيادا دەسلەپتىلا «موڭغۇل» دېگەن بۇ خەلق ئىسمى «ك» ھەرپى تاشلىنىپ «موغۇل» دەپ ئاتىلىپ كەتكەن . غەربكە كۆچۈپ ماكانلاشقان موڭغۇللاردىن ھازىرچە يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ موڭغۇل تىلىنى ساقلاپ كەلگەن موڭغۇللار ئۆزلىرىنى «موغۇل» دەپ كەلمەكتە . گەرچە ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ موڭغۇل تىلىنى ساقلاپ كەلگەن ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق موڭغۇللار بولسىمۇ ، ئەمما ئۆزلىرىگە «موغۇل» نامىنى قوللانغان (بۇ قەبىلە ھازىر ئافغانىستاندا ياشايدۇ) . ئۆزلىرىنى ئوتتۇرا ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ساپ قانلىق ۋەكىللىرىمىز ، دەپ قارايدىغان موغۇللار «چاغاتايلار»نى «شالغۇتلاشقانلار» («قارا ئۇناسلار») دەپ كەمسىتىپ ئاتايدۇ .

---

① تۈركان — تۈركەن دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ .

كەن . «چاغاتايلار» بولسا ئۆزلىرىنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ موڭغۇل دۆلىتىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلغۇچىلارمىز دەپ «موغۇل-لار»نى بۇلاڭچى («جەتە»)لار دەپ ئاتايدىكەن . بۇ نامنى ياۋروپا تارىخ پېنىدە بەزىدە قەدىمكى گودلارنىڭ نامى ، دەپ چۈشەندۈرۈش-كە ئىنتىلىشلەرمۇ بولدى . ئەمەلىيەتتە ، بۇ سۆز بىز يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك 15 ـ ئەسىردە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياسىدىكى «قازاق» ئاتالغۇسى بىلەن ئوخشاش مەنىدە ئىشلە-تىلگەن . يەنى بۇ ئاتالغۇ بۇرۇن ئىتائەت قىلىپ كەلگەن دۆلەت-تىن ئايرىلىپ چىقىپ ، شۇ دۆلەت بىلەن ئۇرۇش ھالىتىدە تۇر-غان كۆچمەنلەر قوشۇنى مەنىسىدە قوللىنىلغان .

14 — 15 ـ ئەسىرلەردىكى موغۇللار ئەسلىي تىلىنى قانچە-لىك دەرىجىدە ساقلاپ قالدى ، «موغۇللار» بىلەن «چاغاتايلار» ئوتتۇرىسىدىكى دۇشمەنلىكنى موڭغۇللار بىلەن تۈركىي خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى مىللىي زىددىيەت دەپ قاراشقا بولامدۇ ـ يوق ؟ بۇ مەسىلە ھازىرغىچە ئۇنچىۋالا ئېنىق ئەمەس . بەزى ماتېريال-لارمۇ بار ، ئۇلارغا قارىغاندا ، موغۇللارنىڭ تىلى شۇ چاغلاردا يەنىلا «موڭغۇل تىلى» ئىكەن . 16 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا بابۇر ئۆزىنىڭ تاغىسى موغۇل ئەھمەدخاننىڭ لەقىمى «ئالاچى» ئىدى دەيدۇ . بۇ سۆز «موغۇل ۋە قالماق تىلىدا» «قاتىل» دېگەن مەنىدە ئىكەن[1] . يەنە بىر جەھەتتىن ، مۇھەممەد ھەيدەر موغۇللار بىلەن قىرغىزلار ئوخشاش بىر خەلق ، ئۇلار ئوتتۇرىسى-دىكى پەرق شۇكى ، موغۇللار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ؛ قىرغىزلار بولسا ، تېخىچە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان ، دەپ قارايدۇ . ئەھمەدنىڭ ئەۋلادلىرى نېمىلا دېمەيلى ، تىل جەھەتتە تۈركىي تىلدا سۆزلەشكەن ، دەپ كۆرسىتىدۇ . ئەھمەدخاننىڭ ئوغلى سەئىدخان (1533 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) پارس ۋە

---

① «بابۇرنامە» ، بېژىرىج نەشرى ، 110 ـ بەت .

تۇركىي تىللاردا شېئىر يازاتتىكەن . مۇھەممەد ھەيدەر موڭغۇللار بىلەن جۇڭگو تۇركىستانىنىڭ تۈپ ئاھالىلىرىنى پەرقلەندۈرىدۇ . ئۇ موغۇلىستان ئاتالغۇسىنى غەربتە بالقاش كۆلىدىن باشلاپ يەنى موغۇلىستان بىلەن ئۆزبېكىستانىنىڭ چېگرىسىدىن باشلاپ ، شەرقتە قالماقلار يەرلىرىگىچە بولغان يەرلەرنى ، شىمالدا ئېمىل ، ئېرتىش دەريالىرىغىچە بولغان يەرلەرنى ، جەنۇبتا قەشقەردىن باشلاپ پەرغانە ۋە باركۆل (باربىسكۆل)گىچە بولغان يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ دەپ چۈشەنگەن . 16 ـ ئەسىردە موغۇللار بۇ يەرلەردىن قالماقلار ۋە قىرغىزلار تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلىغان ، ئەمما قەشقەرىيىدە ، مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ ئېيتقانلىرىغا قارىغاندا ، 30 مىڭ چامىسىدا موغۇل قېپقالغان . قەشقەرىيىنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتى كۆچمەنلەرنىڭ تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە قۇلايسىز ئىدى . 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا يەنى خانلىق يىمىرىلگەندىن كېيىن ، موغۇللار ناھايىتى تېزلا يەرلىك ئولتۇراق ئاھالە بىلەن سىڭىشىپ كەتكەن ۋە شۇنىڭ بىلەن ئۆزلىرىنىڭ موغۇل دېگەن نامىنىمۇ يوقاتقان . تىل جەھەتتىن قارىغاندا ، پۇتۇن قەشقەرىيىدە كۆچمەنلەر بىلەن ئولتۇراق ئاھالىلەر ئوتتۇرىسىدا پەرقلەرمۇ خېلى بالدۇرلا تۈگىگەن بولسا كېرەك . 11 ـ ئەسىردە يەنى مەھمۇد كاشغەرىي زامانىسىدا[1] كەنجەك دېگەن نامدا بۇ يەردە مەۋجۇت بولغان تائىپە نامىنىڭ ئۇنتۇلۇپ كەتكەنلىكىگە مۇ خېلى ئۇزۇن زامانلار بولغان بولسا كېرەك . موغۇللار ئېلىدە چاغاتايلار ئېلىدىكىدەك دەسلەپتىلا تۇركىي خەلقلەر بىلەن تاجىكلار (ياكى سارتلار) ئوتتۇرىسىدا زىددىيەتلەر بولمىغان . شەرق تەرەپتىكى كۆچمەنلەر ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئاز ئۇچرىغاچقا ، تۇرمۇش ئادىتى جەھەتتە چاغاتاي ئېلىدىكىلەردىن خېلىلا پەرقلەنگەن . موغۇللاردا ئەسلىي ئۆزلىرى تۇرغان يەرلە-

---

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۇركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم ، 399 ـ بەت .

ىردىن ئىككى ئايلىق يىراقلىقتىكى چۆللەردە ، تاغلار ۋە ئورماڭ-
لىقلاردا ئۆزلىرىنىڭ ئوزۇقىنى هايۋانلارنى ئوۋلاپ قامداپ ، كە-
يىم - كېچەكلىرىنى شۇ ئوۋلىغان هايۋانلىرىنىڭ تېرىلىرىدىن
تىكىپ كىيىپ يۇرۇپ ئەسكەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن جەڭچى-
لەر ئالاهىدە هۆرمەتكە ئىگە بولاتتى . چاغاتايىلار (ئوتتۇرا ئاسىـ-
ياغا چاغاتاي بىلەن بىرگە كەلگەن ، تۇركلەشكەن ۋە ئىسلام
دىنىنى قوبۇل قىلغان موڭغۇللار — تەرجىماندىن)دا بۇ ئادەت
يوق ئىدى ، ئەلۋەتتە .

تۆمۇر دەۋرىدىكى چاغاتايىلار گەرچە ئۆزلىرىنىڭ تاشقى قى-
ياپىتى ۋە هەربىي تۇزۇملىرىدە چىڭگىزخان ۋاقتىدىكى ئەنئەنە-
لەرگە تولۇق رىئايە قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ ، ئەمما ئۆزلىرىنى
تولۇق مەنىدىكى مۇسۇلمان ئەسكەرلەر ، دەپ هېسابلاپ كەلگەن .
ئەسلىي چىڭگىزخان نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان كۆچمە-
لەردىكى ئادەت قانۇنى قەدىمكى تۇركچە ئاتالغۇ «تۆرۇ» سۆزى
بىلەن ئىپادىلەنگەن . كېيىن ئۆزگەرتىلىپ «تۆرە» دەپ ئاتالغان .
بۇ بەلكىم يەهۇدىيلارغا مەلۇم بولغان ۋە «قۇرئان»دىمۇ ئۇچرايدى-
غان «تەۋرات» سۆزىنىڭ تەسىرىدە شۇنداق ئۆزگەرگەن بولسا
كېرەك . كىشىلەر تۆمۇرنى ۋە چاغاتايىلارنى : سىلەر چىڭگىزخان-
دىن كېلىۋاتقان بۇ:ئادەت قانۇنى تۆرەنى شەرىئەتتىنمۇ يۇقىرى
كۆرىدىكەنسىلەر دەپ ئەيىبلەشكەن . بۇنىڭ بىلەن سۇرىيىدىكى
دىنىي ئۆلىمالار تۆمۇر ۋە ئۇنىڭ پۇقرالىرىنى مۇسۇلمان دېگىلى
بولمايدۇ ، دەپ ئالاهىدە پەتىۋا چىقارغان . 1372 - يىلى ، تۆمۇر-
نىڭ خارەزمىدىكى ئەلچىسىگە : «سىلەرنىڭ ئېلىڭلار بىزگە نىسـ-
بەتەن ئۇرۇش رايونى» («دارۇل هەرب») هېسابلىنىدۇ ، مۇ-
سۇلمانلارنىڭ ۋەزىپىسى سىلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىشتۇر ، دەپ
ئۇقتۇرۇلغان . شۇ چاغلاردا تۆمۇر ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرىدىكى-
لەرنىڭ باشقا مۇسۇلمانلاردىن تاشقى قىياپىتى جەهەتتە كەسكىن
پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئالامىتى ، موڭغۇل ئادىتىچە بېشىغا ئۇزۇن

چاچ قويۇۋېلىش ئىدى . بۇ ئەھۋال شۇ چاغدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەزى قوليازمىلاردىمۇ سىزىپ كۆرسىتىلگەن . تۆمۇرنىڭ قوشۇنلىرى 1400 — 1401 ـ يىللىرى دەمەشق شەھىرىنى قورشىۋالغاندا ، ئۇنىڭ نەۋرىسى سۇلتان ھۇسەيىن ئۇنىڭغا خائىنلىق قىلىپ قورشاۋ ئىچىدە قالغانلار تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتكەن . ئۇ يەردىكى كىشىلەر سۇلتان ھۇسەيىننىڭ ئاۋۋال ئۇزۇن چاچلىرىنى چۇشۇرۇۋېتىشىنى ۋە موڭغۇلچە كىيىملىرىنى ئالماشتۇرۇشنى تەلەپ قىلغان .

چاغاتايلارنىڭ قەبىلە ـ ئۇرۇقلارغا بۆلۈنۈش تەپسىلاتلىرىنى بۇ خۇسۇستىكى ئاتالغۇلارنىڭ ئېنىقسىزلىقى تۈپەيلى چۈشىنىپ كېتىش تەس . مەسىلەن ، ئۇلۇس ئاتالغۇسىنى ھەر خىل مەنىدە چۈشىنىشكە بولىدۇ[1] . يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك ، ناھايىتى كەڭ مەنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ . ئېيتايلۇق ، جۇجى ئۇلۇسى ياكى چاغاتاي ئۇلۇسى دېگەندەك . تۇمەن ئاتالغۇسىمۇ ۋە ئايماق ئاتالغۇسىمۇ ، قارىغاندا ، موڭغۇلچە بولسا كېرەك . بۇلارمۇ يۇقىرىقىدەك (ئايماق ئاتالغۇسى كۆپ ھاللاردا اويماق شەكلىدە يېزىلىدۇ)[2] . «نۇرغۇن» ، «ئون مىڭ» دېگەن مەنىدىكى تۇمەن ئاتالغۇسى قەشقەرىيىنىڭ ئەسلىي ئاھالىسىدىن تۇركىي تىللارغا ئۆتكەن بولسا كېرەك ، كېيىنچە تۇمەن ئاتالغۇسى كۆچمەنلەرگە ۋە ئەسكەرلەرگە ئىشلىتىلگەندىن باشقا ، مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەرگىمۇ قوللىنىلغان . مۇھەممەد ھەيدەر قەشقەرىيە (خوتەن ۋە قەشقەر)دىكى ئاھالىلەرنى تۆت خىل تەبىقىگە بۆلگەن : تۇمەنلەر — دېھقانلار ؛ قاۋچىن (ئەسكەرلەر) ؛ ئايماقلار ۋە كۆچمەنلەر (بۇلارنىڭ مۇئەييەن ساندىكى ئاشلىق ، رەخت ۋە باشقىلارنى ئىگىلەش ھوقۇقى بار) ؛ ئەمەلدار ۋە دىنىي ئۇلىما-

---

① بارتولد : «چىڭگىزخان» ، 898 ـ بەت ؛ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 ـ توم ، 625 ـ بەتتىكى «بىرقانچە قەبىلىلەر» دېگەن ماقالىسىغا سىلىشتۇرۇڭ .
② رادلوف ، لۇغەت ، 1 ـ توم ، 63 ـ بەتكە سىلىشتۇرۇڭ .

لار . قارىغاندا ، ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى تەبىقىلەر موغۇللارنى كۆرسەتكەن بولسا كېرەك . تۈمەن ئاتالغۇسى نۆۋەتتە بۇخارادا تاغلىقلاردىكى ئاھالىلەرنى ئىپادىلەيدىغان كوھىستان دېگەن ئاتالغۇغا قارىمۇقارشى ھالدا تۈزلەڭلىكتە ياشايدىغان ئاھالىلەرنى ئىپادىلەشكە ئىشلىتىلىدۇ .

تۆمۈر دۆلىتىدىكى چاغاتايلارنىڭ ئورنى بىلەن ئولتۇراق ئاھالىلەرنىڭ ئورنى خۇسۇسىدا ، 1404 ـ يىلى چاغاتايلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ئىسپانىلىقلارنىڭ ئەلچىسى كىلاۋېيخو شەرق ئاپتورلىرىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ تۆۋەندىكىلەرنى يازغان : «ئۇلار (چاغاتايلار — تەرجىماندىن) قەيەرنى خالىسا شۇ يەرگە بارالايدىكەن ، ماللىرىنى خالىغان يەرلىرىدە باقالايدىكەن ، قىش-ياز ھەرقانداق يەرگە بارالايدىكەن ، ئۇلار ھەرقانداق باج ـ سېلىقتىن خالىي ئىكەن ، چۈنكى ئۇلار پادىشاھ قاچان چاقىرسا ، شۇئان بېرىپ ھەربىي خىزمەت ئۆتەيدىكەن[1] .

چاغاتايلارنىڭ تۆۋەندىكى تۆت ئۇرۇقى — ئارلات ، جالايىر ، قاۋچىن ۋە بارلاس قەبىلىلىرى ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە بولغان . يۇقىرىدا بىز قاۋچىن سۆزىنى كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك ، ئۇ دەسلەپتە مەلۇم بىر ئۇرۇق ياكى قەبىلىنىڭ نامى ئەمەس ئىدى ، بەلكى قوشۇن ئىچىدىكى ئالاھىدە بىر قىسمىنىڭ نامى ئىدى . شەرەفىددىن يەزدىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، ئۇ خاننىڭ ئۆزىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئەسكەرلىرىنىڭ نامى بولغان ئىكەن . شۇنىسى بەك ئېھتىمالكى ، قاۋچىنلاردىن بولغان ماۋەرائۇننەھىرنىڭ تۇنجى ھۆكۈمرانى چاغاتاي ئەمىرى قازاغان بولسا كېرەك . ئۇنىڭ نەۋرىسى كېيىنچە تۆمۈر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن . قالغان ئۈچ ئۇرۇقنىڭ نامىلىرى دەسلەپتە موڭغۇللارنىڭ شەخسىي نامىلىرى بولسا كېرەك . چاغاتاي دەۋرىدە بۇ ئۇرۇقلار-

---

① كىلاۋېيخو ، سىرىزنىۋسكوى نەشرى ، 220 ـ بەت .

نىڭ ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا مۇئەييەن تېررىتورىيىگە ئىگە بولۇپ تۇرغان . ئارلاتلار ئافغانىستاننىڭ شىمالىدا ياشىغان . جالايىرلار سىر دەريا سىنىڭ جەنۇبىدا ، بارلاسلار قاشقا دەريا سى يېنىدىكى يەرلەردە ياشىغان . بۇ ئۇرۇقلار تەڭ ئورۇندا تۇرغان .

ماتېرىياللاردا چاغاتاي ئۇرۇقلىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم ھۆكۈمرانى ، ئايرىم تېررىتورىيىسى ۋە قوشۇنلىرى بولغانلىقى ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ باشلىقلىرىنىڭ ناملىرى تىلغا ئېلىنىدۇ . يۇقىرىقىلار ئۆز ۋاقتىدا ئۇلارنى باشقۇرغان خان ، شاھزادىلەرنىڭ ناملىرى بولۇپ ، ئۇلار ئۆلگەندىن كېيىن ، يەنىلا ساقلىنىپ قالغان ناملار بولسا كېرەك . مەسىلەن ، بەلخنىڭ يېنىدا «كىبەك تۇمەنى» دېگەن ئاتالغۇ تىلغا ئېلىنىدۇ . نامسىز بىر ئاپتورنىڭ ئىسكەندەرنىڭ سۆزى قىلىپ يازغانلىرىدا ، كىبەك ئۆزىنىڭ ئۇكىسى ئىسەن بۇقا تەختىكى چاغلاردا ئۇنىڭدىن ھەرقايسى ئۇلۇسلاردىن بىرمۇنچە بايلارنى توپلاش ھوقۇقىنى ئالغانلىقى سۆزلىندۇ (ئۇنىڭ بايلار دېگىنى مەلۇم مىقداردىكى چارۋىغا ئىگە كۆچەمەنلەرنى كۆرسەتسە كېرەك) . بۇ ئادەملەر ، تارىخچىلارنىڭ ئېيتىشىچە : «كىبەكنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدىكى ئادەملىرىمىز» دەپ ماختىنىپ يۈرگۈچىلەر ئىكەن (تاكە امروز خرت بانجوكرى كبك ميكنند) . يەنە شۇ تارىخچىلارنىڭ سۆزىگە قارىغاندا ، كىبەككە ئۇ مەغلۇپ قىلغان شاھزادە ياساۋۇرنىڭ ئۇلۇسىمۇ قوشۇلۇپ كەتكەن . ياساۋۇرلار تۆمۇر دەۋرىدە سەمەرقەنت ئەتراپىدا ياشايدىغان ئايرىم بىر قەبىلە سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ . يۇقىرىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان نامسىز ئاپتور ، ياساۋۇرلار ئۇلۇسىنىڭ باشلىقى ئەمىر خىزىر سەمەرقەنتكە ھۆكۈمران بولۇپ تۇرغان ئىدى ، دەپ كۆرسىتىدۇ .

تۆمۇر بىلەن بارلاس ئۇرۇقى ئوتتۇرىسىدا ئالاھىدە يېقىن مۇناسىۋەت بار ئىدى . چۈنكى تۆمۇر شۇ ئۇرۇققا مەنسۇپ ئىدى . بۇ قەبىلىنىڭ بەزى ۋەكىللىرى ئۆزلىرىنى بىز تۆمۇرنىڭ قېرىنـ

داشلىرىمىز ، دەپ يۇرەتتى . تۆمۇر ئارلات ۋە جالايىر قەبىلىلىرى-
نىڭ ئەمىرلىرى بىلەن ئۇزاق ۋاقىت ھاكىمىيەت تالاشقان ھەتتا
ئۆزىنى چاغاتاي دۆلىتىنىڭ باشلىقى ، دەپ ئېلان قىلغاندىن كې-
يىنمۇ شۇنداق قىلغان . جالايىرلار ئۇلۇسى 1376 ـ يىلى پۇتۇنلەي
يوقىتىلدى ، دەپ ئېلان قىلىنغان ۋە ئۇنىڭ چېچىلىپ كەتكەن
قالدۇقلىرى باشقا ئەمىرلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن . بارلاس
قەبىلىسىدىن چىققان ئەمىرلەرلا ئەمەس ، باشقا قەبىلىلەردىن
چىققان ئەمىرلەرمۇ تۆمۇرگە يېقىن ئەمىرلەر ، دەپ كۆرسىتىلە-
دۇ . ئەنە شۇنداقلارنىڭ بىرسى نايمان قەبىلىسىدىن كېلىپ چىق-
قان ئاق بۇغا ئىدى . تۆمۇر ھايات چېغىدىلا قەبرىلىرى تۆمۇرنىڭ
قەبرىسىگە يېقىن جايغا (شەھىرىستانغا) قويۇلىدۇ ، دەپ كۆرسە-
تىلگەنلەرنىڭ ئىچىدە ئاق بۇغىنىڭمۇ ئېتى بار ئىدى . دىققەتكە
ئەرزىگۇدەك بىر ئىش شۇكى ، جەڭدە ئالاھىدە باتۇرلۇق كۆرسە-
تىپ قۇربان بولغان جەڭچىلەر قويۇلىدىغان قەبرىلەر مورچال
ئاتالغۇسى بىلەن ئاتىلاتتى . يۇقىرىقى قەبرىلەرمۇ شۇنداق دەپ
ئاتالغانىدى . بۇ بايانلار ۋە باشقىلار تۆمۇرنىڭ چاغاتايىلار ئارىسى-
دا ، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ رەھبەرلىرىنىڭ ئىچىدە ناھايىتى يۇقىرى
ئىناۋەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . تۆمۇرنىڭ ئۆز
ئېلىدىكى شەھەرلىكلەر ۋە يېزىلىقلارغا قارىغاندا ھەربىيلەرگە
بەك ئېتىبار بېرىدىغانلىقىدا گەپ يوق . شۇنداق بولسىمۇ ئوتتۇرا
ئاسىيادىكى ھەر ئىككى دۆلەتنىڭ كۆچمەنلىرى چاغاتايىلار ۋە
موغۇللار : تۆمۇر ئۆزىنىڭ مەركىزىنى چوڭ شەھەرگە يۆتكەپ ،
ئۆزى شەھەردە تۇرۇپ ، شەھەر ھاياتىغا بېرىلىپ ھەم ئۇ يەرلەرگە
چوڭ قۇرۇلۇشلارنى بىنا قىلىپ سەۋەنلىك ئۆتكۈزدى ، كۆچمەن-
لەرنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ شاھزادىلىرىنىڭ شەھەرلەرگە كىرىپ ئولتۇ-
راقلىششى ، چىڭگىزخاننىڭ ياساقىغا مۇخالىپ ئىش دەپ قارايىت-
تى . كىچىك ئاسىيا تۈركلىرى ھەمىشە كۆچمەن تۈرمۇش كەچۈ-

رۇش ، ئولتۇراقلاشماسلىق دېگەننى ئوغۇزخان ئېيتقان ، دەپ قارايدىكەن[1] . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، بۇ يەردە ئىشلىتىلگەن oturaq (ئولتۇراق — تەرجىماندىن) ئاتالغۇسى ئېتىمولوگىيە جەھەتتە ھازىر ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىشلىتىۋاتقان ياتاق سۆزىگە قارىغاندا ، ھازىرقى ياۋروپادىكى تىللاردا شۇ مەنىدە قوللانغان ئاتالغۇلارغا يېقىنراق (رۇسچە «оседлый» ، فرانسۇزچە «Sedentaire» ، گېرمانچە «Sesshaft») . شەھەرلەرگە ئۆچمەنلىك بىلەن قاراش ، غەربكە نىسبەتەن موغۇلستاندا تېخىمۇ كۈچلۈك بولغان .

15 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىلا تۆمۇرنىڭ ئەۋلادلىرى سەمەرقەنت ۋە ھىراتلاردىكى ئۆزلىرىنىڭ زور كۆلەملىك قۇرۇلۇشلىرى بىلەن شانشۆھرەت تېپىپ تۇرغاندا ، موغۇللارنىڭ نارازىلىقى تۈپەيلىدىن موغۇللارنىڭ خانى يۇنۇسخان ئاقسۇدا ئولتۇراقلىشىش نىيىتىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولدى . شۇ چاغدىكى ئاقسۇ بىر ئاھالىلىك پونكت بولۇپ ، پەقەت «موغۇلستاندىلا شەھەر دەپ ھېسابلىناتتى» . ئارىدىن بىر نەچچە يىللار ئۆتكەندىن كېيىن ئاندىن يۇنۇسخان سايرام ۋە كېيىن تاشكەنتلەرنى ئىگىلىدى ۋە شۇ يەرلەردە ئولتۇراقلاشتى (ئۇنىڭ قەبرىسى ھازىر تاشكەنتتە) . بۇنداق ئەھۋالدا موڭغۇللارنىڭ بىر قىسمى يۇنۇسخاننىڭ ئوغلى ئەھمەدخان بىلەن يۇنۇسخاندىن ئايرىلىپ كەتتى . ئەھمەدخان ئۆزىنىڭ ئادىتى ۋە تاشقى قىياپىتى جەھەتتە ھەقىقىي يايلاق جەڭچىسى بولۇپ قالدى . ئەھمەدخاننىڭ جىيەنى بابۇر 1502 ـ يىلى ئەھمەدخاننى كۆرگەندە ئۇ خۇددى يۇقىرىقىدەك قىياپەتتە تۇرۇپتىكەن[2] .

چاغاتاي دۆلىتى خۇسۇسىدىكى خاتىرىلەردە ، پەقەت 14 ـ ئەسىرلەردىكى ۋەقەلەر بايان قىلىنغاندىلا كۆچمەنلەرنىڭ ئولتۇ-

---

① تەبەرى ، سالجۇقىيلار تارىخى ، قوليازما ، ئاسىيا مۇزېيىدا №590 ، 28 ـ بەت ؛ دايىم كوچ ايدىلار اوتراق اولمىيالىر .

② «بابۇرنامە» ، بېۋېرىج نەشرى ، b103—a ، Б107 .

راقلىشىش مەسىلىسى تۈپەيلى ، ئۆزلىرىنىڭ باشلىقلىرىغا قارشى چىققانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ . تارىخچىلار قازاغان خاننى كۆچمەن هاياتقا سادىق بولۇپ ، قىش پەسلىنى ئامۇ دەريا‌سى بويىدا ، يازنى بالاساغۇن يېنىدىكى تاغلاردا ئۆتكۈزۈپ ، ئولتۇراقلاشقان ئاهالىلەرنىڭ يەرلىرىگە هېچ تەگمىگەنلىكى ئۈچۈنلا مەدهىيىلەيدۇ . قازاغانىنىڭ ئوغلى ئابدۇللا ئاتىسىنىڭ رۇخسىتىنى ئالمايلا خارەزىمگە هۇجۇم قىلغان . خارەزىملىكلەر ئىككى مىليون دىنار بېرىپ بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتىن قۇتۇلۇپ قالغان . قازاغان ئوغلىنىڭ هېچنېمىدىن هېچنېمە يوقلا مۇسۇلمانلارغا هۇجۇم قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ قاتتىق خاپا بولغان ۋە ئوغلىنى ئەيىبلىگەن . قازاغان هۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان چاغلاردىكى ئەهۋاللارنى بايان قىلغۇچىلار ، قازاغان دەۋرىدە تۈركىي خەلقلەرمۇ ، تاجىكلارمۇ ناهايىتى تىنچ ـ خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرگەنىدى دەپ يېزىشىدۇ . ئابدۇللامۇ ئاتىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ، يۇرتىنى ئوبدان سوراپ كەلگەن . كېيىن ئۆزىنىڭ دائىمىي تۇرۇشلۇق ئورنىنى سەمەرقەنت قىلىپ بەلگىلىگەندىن كېيىن ، كۆچمەنلەر ئىچىدە نارازىلىق قىلغۇچىلار چىققان . مۇشۇ ئىش تۈپەيلى ، ئابدۇللانى ئاتىسى ئۆلۈپ بىرەر يىل ئۆتەر ـ ئۆتمەيلا ئەمىرلەر تەختتىن چۈشۈرگەن . بىر نەچچە يىلغا سوزۇلغان ماجىرالاردىن كېيىن ، هاكىمىيەت قازاغانىنىڭ نەۋرىسى ئەمىر هۇسەيىننىڭ قولىغا ئۆتكەن . ئۇ بەلخ شەهىرىنى ئۆزىگە پايتەخت قىلماقچى بولغان . ئەمما تۆمۇر : ئۇنداق قىلمىغىن ، تاغاڭنىڭ تەقدىرىنى ئويلىغىن ، دەپ ئۇنى بۇ پىلانىدىن ۋاز كېچىشكە دەۋەت قىلغان . لېكىن هۇسەيىن ئۇنىڭ مەسلىھەتىگە قۇلاق سالمىغان . نەتىجىدە هۇسەيىنگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن ، ئۇنىڭغا تۆمۇرمۇ ئىشتىراك قىلغان . هۇسەيىن ئۇرۇشتا ئۆلگەن ، هاكىمىيەت تۆمۇرنىڭ قولىغا ئۆتكەن . تۆمۇر ئەمدىلىكتە بۇرۇن ئابدۇللا ۋە هۇسەيىنلەرگە بەرگەن مەسلىھەتلىرىنىڭ ئەكسىچە ، سەمەرقەنتتىن ئىبارەت چوڭ

شەھەرنی پایتەخت قىلغان ۋە ئەتراپىغا سېپىللارنى سوقتۇرۇپ ، شەھەر ئىچىگە يەنە خاس قورغانلارنى سالدۇرغان . يۇقىرىقىلار-دىن ، كۆچمەنلەر كۆچمەنلىك تۇرمۇشنى ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇش-قا ئۆزگەرتىشكە قارشى تۇرغۇچىلارغا ، چىڭگىزخاننىڭ كۆچمەن-لەر كۆچمەن هايات كەچۈرىدۇ دېگەنلىرىگە ، بۇ يەرلەرنىڭ تۈپ خەلقى بولغان تاجىكلارنىمۇ كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرسە ياخشى بولاتتى ، دېگەن ئارزۇلارغا پىسەنت قىلمىغان ، دېگەن خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇ . خانلار ، ئەمىرلەر شەھەرگە كىرگەندە ئەلۋەتتە ئۇلار ئۆزلىرىلا كېلىپ قالماي ، يەنە مۇئەييەن ساندىكى يېقىن ئادەملىرىنى ئېلىپ كېلىدۇ . بۇ يېڭى كەلگەنلەرنىڭ مەنپەئەتى بىلەن بۇرۇن شۇ شەھەردە ئولتۇراقلاشقانلار ئوتتۇرىسىدا مەنپە-ئەتلەر توقۇنۇشى پەيدا بولىدۇ . بۇ خىل توقۇنۇشلارنى ياراشتۇ-رۇشمۇ قىيىن بولغان . يېڭىدىن شەھەرگە كىرگەن كۆچمەنلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرمۇ ئەكس تەسىر كۆرسەتكەن . «ئىس-كەندەر »نى يازغان نامەلۇم ئاپتورنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، ئەڭ-جان شەھىرى قايدۇ ۋە دۇۋا زامانىدا ياسالغانىكەن . خانلار بۇ شەھەرگە ئۆز قارىمىقىدىكى يەرلەردىن نۇرغۇن كىشىنى ئەكىلىپ ئورۇنلاشتۇرغان . بۇ نامەلۇم ئاپتور هايات ۋاقتىدىلا كۆچمەنلەر-نىڭ ئورۇقىغا ۋەكىللىك قىلغۇچى هەربىر قوۋم بىرلىكى ياكى يېقىنلىقى بويىچە شەھەرگە مەھەللە ـ مەھەللە قىلىپ ئورۇنلاش-تۇرۇلغان .

تۆمۇر تۈركىي تىلدىن باشقا پارس تىلىنىمۇ ياخشى بىلەتتى . ئىسلام دىنى هەققىدىكى دىنىي بىلىملەرنىلا ئەمەس ، ئىسلام مەدە-نىيىتى ۋە سەنئىتى ساهەسىدىكى چوڭقۇر بىلىملەرنىمۇ ئىگىلە-گەنىدى . شۇڭا سەمەرقەنتىكە جاي ـ جايلاردىن ئالىملار ، رەسساملار... توپلانغان ، شەھەرلەرگە يېڭى ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر قېزىلغان ، شەھەرلەر يېڭى ئۆي ـ ئىمارەتلەر بىلەن تېخىمۇ چىرايلىق بېزەلگەنىدى . ئومۇمەن ، ئۆز زامانداشلىرىغا ۋەيرانچى-

لىق قىلىپ يامان نام قالدۇرۇشتىن ، ئىجادىي ياساش ، قۇرۇش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ ، ياخشى تەسىر قالدۇرۇشقا تىرىشقان . بىراق ئۇنىڭ بۇ خىل پائالىيىتىگە ئۆزىنىڭ دۆلىتىدە-كى تۈركلەر ئۇنچىۋالا قىزغىن ئىشتىراك قىلمىغان . تۆمۈر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان زېمىنلار ئىچىدە تۈركلىشىش ئەڭ كۈچلۈك بولغان جاي خارەزىم ئىدى . خارەزىمدىن كەلگەن ئۇس-تىلار تۆمۈر ئۈچۈن شەھىرىسەبز شەھىرىدە «ئاقساراي» نامىدا ناھايىتى چىرايلىق چوڭ ئوردا سالغان . ئەمما بۇ گۈزەل شەھەر-نىڭ «ئاقساراي» دېگەن تۈركچە نامىدىن باشقا ، بىناكارلىقتا تۈركچە ئۇسلۇب ، دەپ كۆرسەتكۈدەك بىرەر گەۋدىلىك ئالاھىدە-لىك جىلۋىلەنمىگەنىدى . سارايىنىڭ تاملىرىغا چىرايلىق ھۆسن-خەت بىلەن پارسچە شېئىرلار يېزىلغان بولسىمۇ ، لېكىن بىرەرمۇ تۈركچە شېئىر يوق ئىدى . قارىغاندا تۆمۈرنىڭ قىزىقىدىغىنى شېئىرىيەت بولمىسا كېرەك . 1387 ـ يىلى ئۇنىڭ ھاپىز بىلەن ئۇچراشقانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، ئۇنىڭ باشقا مەشھۇر پارس شائىرلىرىنىڭ ئىسىملىرىنى بىلىدىغانلىقىدىن ئالامەت يوق . تۆ-مۈرنىڭ تۈركىي خەلقنىڭ مەنىۋى ھاياتىغا كۆڭۈل بۆلگەنلىكىنى تۈركلەردىن بولغان مۇسۇلمانلارنىڭ كاتتا ئەۋلىياسى ئەھمەد يەسە-سەۋىنىڭ قەبرىسىگە ئاتاپ سېلىنغان ھەيۋەتلىك ، كۆركەم قۇرۇ-لۇشى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . بۇ خىل قۇرۇلۇشنى تۆمۈر سەمەرقەنت-تىن باشقا يەرلەرگە «سالدۇرمىغان ئىكەن» . بۇ بىناغا ئاتالغان ھەمدە بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ۋەخپە ھۆججەتلىرى پارسچە يېزىل-غان ئىكەن .

مەن كېيىنكى لېكسىيەمدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركلەرنىڭ تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى زامانىسىدىكى ھەمدە ئۆزبېك خانلى-رى دەۋرىدىكى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا مۇناسىۋەت-لىك ئەھۋاللارنى كۆرسىتىپ بېرىشكە تىرىشىمەن .

ئون ئىككىنچى لېكسىيە

تۆمۈر ئۆزىنىڭ دۆلىتىنى قۇرۇشقا باشلىغاندا تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي مەقسەتلىرىنى نەزەردە تۇتقان ئەمەس ، ئەلۋەتتە . تۆمۈرنىڭ مەقسىتى ، ئىمكانىيىتى يەتسە پۈتۈن دۇنيانى بويسۇندۇرۇش ئىدى . تۆمۈرنىڭ ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ تارىخىنى بىلىدىغانلىقى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات يوق . ئەمما تۆمۈرنىڭ تارىخىنى يازغۇچىلار ئۇنىڭغا ئۆز ۋاقتىدا ئىسكەندەر تىپىدىكى ھۆكۈمرانلارغا ، جۈملىدىن 10 ـ ئەسىردە ئۆتكەن ئىران خانلىقى بۇۋەيھلەرنىڭ ئەڭ كۈچلۈك ۋەكىلى داۋۇد دەۋلىگە ئاتالغان «پۈتۈن دۇنياغا ئىككى ھۆكۈمرانىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىشىنىڭ ھاجىتى يوق» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنى ئىشلەتكەن . تۆمۈر باشقا يەرلەرنى بويسۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن جۇڭگونىمۇ بويسۇندۇرۇۋېلىشنى كۆڭلىگە پۈككەن ئىدى . بۇ خىل مەقسەتنى تۆمۈرگىچە خارەزىم شاھى مۇھەممەد ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى نادىر شاھمۇ پىلان قىلغانىكەن . كېيىنكى ئىككىسىنىڭ جۇڭگونى بويسۇندۇرۇش پىلانى پەقەت خام خىيال سۈپىتىدىلا قالدى ، تۆمۈر بولسا جۇڭگونى بويسۇندۇرۇۋېلىشقا تەييارلىنىپ ھەربىي كۈچ تەييارلاشقا كىرىشىۋاتقاندا ۋاپات بولۇپ كېتىپ ، ئىشى شۇ پېتى تاشلىنىپ قالغان . جۇڭگومۇ تۆمۈرنىڭ جۇڭگوغا كېلىشىدىن خەۋەر تاپقان ۋە ئۇلارمۇ ئۇنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈش تەييارلىقلىرىنى قىلىپ قويغان ئىكەن . يەنە شۇنداقمۇ بىر مەلۇمات باركى ، ئۇنىڭدا يېزىلىشىچە ، تۆمۈر ۋاپاتىدىن كېيىن ، گەرچە ھازىر تۆمۈر بولمىسىمۇ قىلىنغان تەييارلىقلار بىلەن ئۆزىمىز قوشۇن تارتىپ بېرىپ تۆمۈرنىڭ ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرايلى ،

دېگۈچىلەر بولغان . ئەمما تۆمۈر ئىمپېرىيىسىدە يۈز بەرگەن ئىچكى قالايمىقانچىلىقلار تۈپەيلى ، قوشۇنلارنىڭ باشلىقلىرى بۇ ھەربىكەتنى توختاتقان .

يۇقىرىقىلاردىن شۇ چاغلاردا ئىسلام دىنىغا كىرگەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ جۇڭگوغا قانچىلىك ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ . بابۇر ئۆزىنىڭ خاتىرىلىرىدە جۇڭگوغا بىر ساياھەت قىلىشنى ئويلاپ كەلگەنلىكىنى ، كېيىن ھەربىي جەھەتتىكى ئوڭۇشسىزلىقلار سەۋەبىدىن سىياسىي مەجبۇرىيەتلەردىن ئازاد بولۇپ قالسا جۇڭگوغا بېرىش ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىنى ، ئەمما ئۇ ، جۇڭگوغا تۆمۈردەك بويسۇندۇرۇۋېلىش نىيىتىدە ئەمەس ، بەلكى مېھمان سۈپىتىدە بېرىشنى ئۈمىد قىلغانلىقىنى يازغان① . سەمەرقەنت تۆمۈر دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى دەۋرىدە مۇ چوڭ سودا شەھىرى بولۇپ كەلگەنىدى . گەرچە بۇ يەرگە جۇڭگونىڭ تاۋارلىرى كەلگەن بولسىمۇ ، ئەمما موڭغۇللار دەۋرىدە تۈركىستان ۋە جۇڭگو توغرىسىدا ئىلمىي مەلۇماتلار يوق ئىدى . بىز شاھرۇخنىڭ 1419 — 1422 ـ يىللىرى جۇڭگوغا قىلغان ئەلچىلىكى توغرىسىدىكى بايانلارنى مۇشۇ ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتىدە جۇڭگوغا بارغان بىر پېرسىيىلىكنىڭ يازغانلىرىدىن بىلمەكتىمىز . بۇ ئەلچىلىككە سەمەرقەنتتىن بارغان ئەلچىلەرمۇ قاتناشقان ئىكەن .

تۆمۈرنىڭ مەقسىدى ئەلۋەتتە ، ئالدى بىلەن ئىران مەدەنىيىتى تارقالغان يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىش بولۇپ ، ئۇ چاغلاردا جۇغرافىيىلىك سەۋەبلەر بىرىنچى ئورۇندا تۇرمىغان . خارەزىم ئاھالىلەر تەركىبى بويىچە ئېيتقاندا ، تۈركىي خەلقلەر رايونى ئىدى . شۇ چاغلاردا مەدەنىيەت جەھەتتە ئىران ئۆلكىلىرىدىن ھېچ قېلىشمايتتى . تۆمۈر خارەزىمدىن سەمەرقەنتكە نۇرغۇنلىغان ئالىم ۋە

① «بابۇرنامە» ، بېژىرىج نەشرى ، 101 ـ بەت .

رەسساملارنى تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كەلگەندى ، خارەزىمدىن كەلگەن ھۇنەرۋەنلەر تۆمۇر ئۇچۇن ئاقساراي سېلىپ بەرگەندى . بۇ ئوردىنىڭ خارابىسى ھۇنەر ـ سەنئەت نۇقتىسىدىن تا ھازىرغىچە ئۆز ئەھمىيىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە . بولۇپمۇ سەنئەت نۇقتىلىرىنى تاللاشتا شۇنداق بولماقتا . بۇ بىنا سەمەرقەنتتە تۆمۇر سالدۇرغان بىنالارنىڭ ھېچقايسىسىدىن قېلىشمايتتى .

شۇ چاغدا شەكىللەنگەن ۋەزىيەت شۇنداق ئىدىكى ، خارەزىم تۆمۇر قوزغىغان ئۇرۇش تۈپەيلى ھەممىدىن قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان ئىدى . ئۇنىڭدىن سەل بۇرۇن خارەزىم ئالتۇن ئوردا خانلىقىغا بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتىن قۇتۇلۇپ ، خۇددى تۆمۇرنىڭ سۇلالىسىغا ئوخشاش ، تۈركلەشكەن موڭغۇللارنىڭ ئەۋلادلىرى قۇرغان سۇلالىنىڭ ئىگىدارلىقىغا ئۆتكەندى . ئەمما ، خارەزىمنى باشقۇرۇپ تۇرغان ھۇسەين سوپى ، ئىسلام مەدەنىيىتىنى تولۇق ئۆزلەشتۈرگەن خارەزىملىكلەر بىلەن ، سىرتقى قىياپىتى ۋە خۇلقى ـ مىجەزى مۇسۇلمانلارغا ئوخشىمايدىغان چاغاتايلارنى پەرقلەندۈرمىگەندى . 1372 ـ يىلى تۆمۇرنىڭ ئەلچىسى سۆھبەتلىشىش ئۇچۇن خارەزىمگە كەلدى . شۇ چاغدا ھۇسەين سوپى سۆھبەتتىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ ئەلچىگە : «سىلەرنىڭ دۆلىتىڭلار ئۇرۇش ھالىتىدە تۇرغان رايون (يەنى مۇسۇلمان ئەمەسلەر باشقۇرۇپ تۇرغان رايون) ، شۇڭلاشقا مۇسۇلمانلارنىڭ ۋەزىپىسى سىلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىشتۇر » دەپ قاتتىق ئېيتقان .

چاغاتايلار 1379 ـ يىلى خارەزىمنى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن كېيىن ، بۇ يەردە بىرنەچچە قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى . تۆمۇر بىلەن ئالتۇن ئوردا خانى توختامىش ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇشلار بولۇغاندا خارەزىم ھۆكۈمرانى ئاساسەن توختامىش تەرەپتە تۇردى ۋە ئۇنىڭ نامىغا تەڭگىلەر قۇيدۇردى . شۇڭا خارەزىم ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ مەركىزى ئۆرگەنچ شەھىرى تۆمۇر بىسۇالغان باشقا يەرلەرگە قارىغاندا زور زىيانغا ئۇچرىدى . تۆمۇر ھەربىي يۇرۇش قىلغان

چاغلاردا بۇ شەھەرنىڭ ئاھالىلىرى نەچچە قېتىملاپ ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتكە دۇچار بولدى . ئەمما بۇ شەھەرنى ئادەمسىز خارابىگە ئايلاندۇرۇۋېتىش خۇسۇسىدا ھېچقانداق تەدبىرلەر بولمىدى . ئا-ھالىسى نەچچە ئون مىڭلاپ قىرغىن قىلىنغان بۇ شەھەرلەرنىڭ ، ئاھالىسى كېيىن يەنە كۆپەيگەن ، بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى تۆمۇرنىڭ ئوغۇللىرى ۋە نەۋرىلىرى ، كېيىن ھەتتا ئۆزلىرىگە پايتەخت قىلىۋالغاندى . پەقەت ئۆرگەنچ شەھىرىلا شەھەر سۈپىتىدە پۈتۈد-لەي يوقىتىلدى . بۇنىڭ يوقىتىلغان شەھەر ئىكەنلىكىنى كۆرسە-تىش ئۈچۈن ، بۇ شەھەرنىڭ ئورنىغا ئارپا تېرىلدى . بۇ ۋەيرانچە-لىقتىن ئۇچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن ، بۇ شەھەرگە كۆنۈپ قالغان-لار شەھەرنى كۆلىمىنىڭ بىر مەھەللىنىڭ كۆلىمىدىن ئېشىپ كەتمەسلىك شەرتى بىلەن قايتا سېلىۋېلىشقا رۇخسەت ئالدى . خارەزىم تۆمۇر ۋاپاتىدىن كېيىن ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى سودا ۋە مەدە-نىيەت مەركەزلىك ئورنىغا كېلەلمىدى . خارەزىم رايونى ئۆزىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى سەۋەبىدىن ئالتۇن ئوردا تۈركلىرى ، يەنى ئۆزبېكلەر بىلەن چاغاتايلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار داۋامىدا ھەممىدىن زور ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى .

تۆمۇر يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك ، چاغاتايلار تىپىد-كى جەڭچى ئىدى . ئۇنىڭ تۈركلەشكەن چاغاتايلىرى ، ئۇنىڭغا بويسۇنغان ئىرانلىق پۇقرالىرى — تاجىكلارغا قارىغاندا يېقىنراق ئىدى . بۇنى ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا ، تۆمۇر چاغاتايلارغا يېقىنچىلىق قىلاتتى ، تاجىكلار بىلەن چاغاتايلارنى تەڭ ئورۇندا كۆرمەيتتى . تۆمۇرنىڭ قوشۇنلىرى ئىچىدە تۈركىي خەلقلەرمۇ ۋە ئىرانلىقلارمۇ بار ئىدى . خۇراسانلىق تارىخچى ھاپىزى ئەبرۇ : تۆمۇر ئۆز قوشۇنلىرى ئىچىدە خۇراسانلىق ئەسكەرلەرگە ھەممە-دىن بەك ئىشىنەتتى دەپ تەكىتلەيدۇ ، ئەمما ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ھەربىي سۈپەت ، ھەربىي ماھارەت پەقەت تۈركلەرگە خاس دېگەن سۆزلەرنى تۆمۇرنىڭ سۆزلىرى قىلىپ كۆرسىتىدۇ . تۆمۇر

1404 ـ يىلى ، يەنى ئۇ ۋاپات بولۇشتىن سەل بالدۇرلا ئۆزىنىڭ ئوغۇللىرىغا ۋە نەۋرىلىرىگە : «تاجىك مىجەزلىكلەر» («تاجىك مزاج»)گە قارىغاندا بۇرۇن پىرسىيىنى سوراپ تۇرغان سۇلتان ئەھمەد ۋە جالايىرلار (ھەر ئىككىسىلا تۇركلەشكەن موڭغۇللار ـ دىن كېلىپ چىققان)دىن ئەندىشە قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق ، دەپ نەسىھەت قىلغانىكەن . تۆمۇر ئەينى چاغدا ھەممە تۇركىي خەلقلەر ئىران مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ھۆرمەت قىلىش لازىم ، دەپ قارىغان ئىدى . ئۇ ئەسلىدە ساۋاتسىزراق بولسىمۇ ، مەدەنىيەتنى ياخشى كۆرەتتى ، شاھماتنى ئوبدان ئوينايتتى ، ئالىملار بىلەن ئارىلىشىپ تۇراتتى ھەمدە ئالىملار بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولۇپ ، بىرقانچە پەنلەرنىڭ ئاساسلىرىنى ئۆگىنىۋالغانىدى . ھەتتا ئۆزدىنىڭ تارىخ بىلىمى بىلەن ئۆز دەۋرىدىكى ئەڭ داڭلىق ئەرەب تارىخچىسى ئىبن خالدۇننى ھەيران قالدۇرغان① . تۆمۇر ئۆزىنىڭ پائالىيىتىدە يالغۇز ھەربىي نەتىجە قازىنىشقا ئىنتىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي ، ئۇ يەنە ئۆز ئېلىگە ، پايتەختىگە تۇرلۇك ئالىملار ، ھۇنەرۋەنلەرنى كۆپلەپ جەلپ قىلىش ئارزۇسىدىمۇ تىرىشقان . زور كۆلەملىك قۇرۇلۇش ـ بىنالارنى سالدۇرۇش ، سۇغۇرۇش ئىنشائاتى ـ قانالار ـ ئۆستەڭلەرنى ياساش قاتارلىقلارغا تىرىشىپ ، ئۆزىنىڭ شانشۆھرىتىنى ئەبەدىيلەشتۈرۈش كويىدا بولغان . بۇ جەريانداىا ئىران مەدەنىيىتى بىلەن سۇغۇرۇلغان ئادەملەر بىلەن كۆپ ئۇچراشقان ، ھېچبولمىغاندا ، ئۇ ئۇچراشقان ئادەملەرنىڭ كۆپ قىسمى ئىراندىن كەلگەن كىشىلەر بولغان .

تۆمۇر ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا — جۇڭگوغا قوشۇن تارتىپ يۈرۈش قىلىش پىلانى مۇناسىۋىتى بىلەن بولسا كېرەك — تۈرك ـ موڭغۇل تائىپىلىرىنى پۈتۈنلەي بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن بىر قاتار چارىلەرنى قوللانغانىدى . شۇ چاغقىچە ئۇ پەقەت

① قىسىلىنىڭ «ئىبن خالدۇن ۋە تۆمۇر» دېگەن ئەسىرىگە قاراڭ .

ئۇلارغا قارشى بەزى ھۇجۇملار بىلەنلا چەكلىنىپ كەلگەندى . يايلاقلارغا قەلئەلەر سالدى ، بۇ قەلئە ـ ئىستىھكاملارنىڭ ئەڭ ئالدىنقىسى ئىسىسقكۆلنىڭ يېنىدا بىنا قىلىندى . ئومۇمەن ئالـ غاندا ، ئۇ دېھقانچىلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ، شەھەر ھاياتىنى جانلاندۇرۇشقا ئەھمىيەت بەرگەندى . تۆمۇرنىڭ ۋاپاتىدىن كېـ يىن ، جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلىش ھارپىسدا قىلىنغان بىر قاتار ئىشلارنىڭ ھەممىسى دەرھاللا يوققا چىقتى . تۆمۇرنىڭ ئەۋلادلـ رىنىڭ كۆچمەنلەرنى قايتىدىن بويسۇندۇرۇۋېلىش ئۇرۇشلىرىمۇ مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى .

تۆمۇرنى چىڭگىزخانغا سېلىشتۇرساق ، تۆمۇر ئوغۇللىرى ۋە نەۋرىلىرىنىڭ يارامسىزلىقىدىن چىڭگىزخاندىن تەلەيسىز چىقىپ قالدى . تۆمۇر ۋاپاتىدىن كېيىن ، تۆمۇر ئىمپېرىيىسىنى كېڭەيـ تىش ئەمەس ، بەلكى ئەسلىدىكى چېگرىلىرىنى ساقلاپ قېلىش ھەققىدە گەپ ـ سۆز قىلىشمۇ مۇمكىن بولماي قالدى . تۆمۇر ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇنىڭ خانلىقى ئۆزلىرىنىڭ تۈركىستان ، ئىراننىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى بەزى رايونلىرىدىن باشقا ھەممە يەرلىرىدىن ئايرىلىپ قالدى . قالغان مۇشۇ چەكلىك تېررىتورىيىسىدە تىنچلىقنىڭ قىسمەن ئورنىتىلىشى ۋە ھەربىي توقۇنۇشلارنىڭ ئازىيىشى سەۋەبلىك ، مەدەنىي ئىشلارنىڭ گۈللـ ىنىشى تۆمۇر ۋاقتىغا قارىغاندا تېخىمۇ جانلاندى . بۇرۇن مەركۇر ئىمپېرىيىنىڭ مەركىزى سەمەرقەنت بولغان بولسا ، ئەمدىلىكتە ھىرات بولدى . تۆمۇرنىڭ ئوغلى شاھرۇخ ھىرات شەھىرىنى پايتەخت قىلدى . بۇرۇن تۆمۇر خانلىقى تەركىبىدە تۇرغان يەر- لەرنىڭ ئالىي ھوقۇقى شاھرۇخنىڭ قولىغا ئۆتتى . شاھرۇخنىڭ چوڭ ئوغلى ئۇلۇغبەگ 40 يىل (1409 — 1449 ـ يىللار) ئىدارە قىلىپ تۇرغان سەمەرقەنت شەھىرى بەك ئېسىل ، ئاۋات شەھەر سۈپىتىدە قېلىۋەردى . بۇ شەھەردە ئۇلۇغبەگ تەرىپىدىن بىنا قىلدۇرۇلغان كاتتا بىنالار قۇرۇلۇش كۆلىمىنىڭ چوڭلۇقى ،

ئىمارەت ـ بىنالارنىڭ پۇختىلىقى ۋە تاشقى كۆرۈنۈشلىرىنىڭ ناھا-يىتى كۆركەملىكى بىلەن ، ئۇنىڭ بوۋىسى تۆمۈر بىنا قىلدۇرغان شەھەرلەردىنمۇ ئېشىپ چۈشتى . ھىرات ۋە سەمەرقەنتتە يېڭى سېلىنغان ئىمارەت ـ بىنالارنىڭ بىرەرسىدىمۇ مىللىيچە ـ تۈرك-چە ئۇسلۇب ۋە پۈراقلار يوق ئىدى . مەسچىت ـ مەدرىسىلەردىن باشقا ، جامائەت ئۈچۈن راسلانغان بىنا ـ سارايلارمۇ بار ئىدى . مەسىلەن : مۇنچا ، كارۋان سارايلار ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار . لې-كىن ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، بۇ سېلىنغان بىنالارنىڭ ھېچقايسىسى بىناكارلىق ئۇسلۇبى جەھەتتە تۆمۈرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاسا-سەن ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ قەبرىسىنىڭ قېشىغا مىللىي ئۇسلۇب ۋە مىللىي ئەھمىيەتكە ئىگە قىلىپ سالدۇرۇلغان سىرتتىن كەل-گەن مېھمانلار ، دەرۋىشلەر... نىڭ ئوزۇقلىنىشى ئۈچۈن ئا-لاھىدە چوڭ داش ئورۇنلاشتۇرۇلغان بىناغا يەتمىسە كېرەك . بۇ قۇرۇلۇش مۇسۇلمانلارنىڭ چۈشەنچىسى بويىچە دەرۋىشلەر تۇرىدى-غان خانىقا بولۇش تەلەپلىرىگىمۇ ئۇيغۇن ؛ يەنە شۇنىڭ بىلەن بىرگە ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ چۈشەنچىسى بويىچە ، بۇ يەرنى باش-قىلارنىڭ ئۆزلىرىگە قاراشلىق پۇقرالىرىنى كەڭ قورساقلىق بە-لەن بېقىش ئورنى بولۇش تەلەپلىرىگىمۇ مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ سال-غان («خانىقا» ئاتالغۇسى مەنبەلەردە ئۇچراپ تۇرىدۇ ، «خانىقا» سەرگەردانلارنىڭ پاناھلىنىدىغان ماكانى ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرى-دۇ) .

تۆمۈرنىڭ ئەۋلادلىرى دەۋرىدە تۈركىي تىلدىكى ئەدەبىيات ناھايىتى راۋاج تاپقانىدى . تۆمۈرنىڭ ئۆزى ھەققىدە يېزىلغان تارىخلاردا بۇ ھەقتە ئانچە كۆپ توختالمايدۇ . تۈركىي شېئىرىيەت چاغاتاي دۆلىتى مەزگىللىرىدە ھەتتا ئۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ بار ئىدى . 1366 ـ يىلى خان دەپ ئېلان قىلىنغان دەرۋىش قابىل شاھ تۈركىي تىلدا شېئىر يازاتتى . ئۇنىڭ شېئىرلىرى 15 ـ ئەسىر-لەردىمۇ تارقىلىپ يۈرگەن . بۇ خان ئۇزۇن ئۆتمەي تەختتىن

چۇشۇرۇلگەن . خان بولۇش ۋە مەنسەپكە ئىگە بولۇش ئۈچۈن چىڭگىزخان ئەۋلادىدىن بولۇش كېرەك ئىدى . قارىغاندا ئۇ تولۇق تۈركىي تىللىق بولسا كېرەك . ئۇنىڭغا بېغىشلانغان شېئىرلارمۇ تۈركىي تىلدا يېزىلغا بولسا كېرەك . تۆمۇرنىڭ يېقىنلىرىدىن بىرسى ئەمىر سەيىددىن بارلاس پارس تىلىدا ۋە تۈركىي تىلدا شېئىر يازاتتى . تۆمۇر ۋاپات بولغاندىن كېيىن يېتىشىپ چىققان شائىرلاردىن نامى ئەڭ مەشھۇرلىرى سەككاكى[1] ۋە لۇتفىلار بولىدى . ئۇلاردىن كېيىن شېئىرىيەتتىكى ئۈستۈنلۈكى ئالاھىدە ئېتىراپ قىلىنغان كلاسسىك شائىر مىر ئەلىشىر نەۋايى بولدى . بۇ يىل (مۇشۇ لېكسىيە سۆزلەنگەن يىل — 1926 ـ يىلى — تەرجىماندىن) ئەلىشىر نەۋايىنىڭ تۇغۇلغانلىقىغا مۇسۇلمانلار كالىندارى بويىچە 500 يىل تولدى . سەككاكى ئۆزىنىڭ شېئىرلىرىدا تۆمۇرنىڭ سەمەرقەنتتىكى ئەڭ يېقىن ۋارىسى ۋە نەۋرىسى خەلىل سۇلتان (1405 — 1409 ـ يىللار)نى مەدھىيىلەپ ئۆتكەنىدى . ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلۇغبەگنى مەدھىيىلىگەن ئىدى . ئۇلۇغبەگكە بېغىشلانغان شېئىرلاردا شائىر ئۆزى ئۈستىدىمۇ توختىلىپ ، ئۆزىنى تۈركىي تىللىق شائىر ، دەپ كۆرسىتىپ كېلىپ ، تۆۋەندىكىلەرنى يازغان ئىدى : «مەندەك تۈركىي شائىر ، سىزدەك ئالىم پادىشاھ يەنە دۇنياغا كەلگۈچە بۇ پەلەك يەنە نۇرغۇن قېتىم چۈرگىلەيدۇ »[2] . لۇتفىمۇ ئۇلۇغبەگ ئۈستىدە توختىلىپ ، «مېنىڭ پارس شائىرى سالمانىنىڭ شېئىرلىرىدىن قېلىشمايدىغان شېئىرلىرىم سىز ئۇلۇغبەگكە مەلۇمغۇ» دېگەنىكەن . يەنە شاھرۇخ ۋە ئۇلۇغبەگ زامانىدا تۆمۇر نىلەردىن يېتىشىپ چىققان سەئىد ئەھمەد بىننى مىرانشاھمۇ بار . مەزكۇر شائىر ھىجرىيە 839 ـ يىلى ، مىلادىيە 1435 — 1436 ـ يىللىرى شاھرۇخقا بېغىشلاپ «نەئەششۇقنامە » سەرلەۋھەسىدە شېئىر يازغاندىـ

---

① كۆپرۈلۈ : «سەككاكى » ؛ رۇستەموف : «ئۆزبېك شېئىرىيىتى » .
② «بارتولد ئەسەرلىرى » ، 2 ـ توم ، 2 ـ قىسىم ، 140 ـ بەت .

كەن . شېئىرنىڭ ماۋزۇسىغا قارىغاندا ، بۇ شېئىر 14 ـ ئەسىردە خارەزمدە ئۆتكەن ئالتۇن ئوردا خانلىقى شائىرىنىڭ «مۇھەببەتنامە» ناملىق شېئىرلار توپلىمىغا تەقلىد قىلىپ يېزىلغان بولسا كېرەك . تۆمۈر دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ، يەنى 15 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ، 16 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا مىرانشاھنىڭ باشقا بىر ئەۋلادى بابۇرمۇ تۈركىي تىلدا ئەسەر يازغانىدى . بابۇرنىڭ سۆزلىرىگە قارىغاندا بابۇرنىڭ يېقىن تۇغقانلىرىنىڭ بىرسى بىر مەزگىل سەمەرقەنتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان بايسۇنقۇر داڭلىق شائىر ئىكەن[1] . 15 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئۆتكەن چاغاتاي شائىرلىرى ئىچىدە مىر ئەلىشىر نەۋايى ھەممىدىن نۇرلۇق چاقناپ تۇراتتى[2] . نەۋايىنىڭ ئەسەرلىرى ئۆزىنىڭ يېشىدىن ئېشىپ ، تۆمۈرلەر دۆلىتىنىڭ چېگرىسىدىن ھالقىپ زور داڭق قازانغانىدى . بابۇر ئەسەرلىرىنىڭ شۇنچە چوڭ ئارتۇقچىلىقلىرى بولسىمۇ ، ئۇ پەقەت ئازلا تىزىملىكلەر ئىچىدە ساقلىنىپ قالغان ، ھەتتا ئاخىرى بېرىپ ئۇنتۇلۇپ كەتكەن . شۇڭا ، ياۋروپا ئالىملىرى ئۇنى «قايتىدىن كەشىپ قىلدى»[3] . مىر ئەلىشىر نەۋايى پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە خېلىلا ئۇچرىغانىدى . تۈركىي ئەدەبىياتقا پارسچە سۈزۈتلارنىمۇ كىرگۈزگەنىدى ھەتتا قەدىمكى پارس پادىشاھلىرىنىڭ تارىخلىرىنى يېزىپ چىققانىدى . ئەلىشىر نەۋايىنىڭ راشىدىددىننىڭ تارىخىي ئەسەرلىرىگە ، ئومۇمەن ، تۈرك ـ موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ تارىخىغا قىزىققانلىقىغا دائىر مەلۇماتلار يوق . ئەينى ۋاقىتتا نەۋايى تۈركىي شېئىرىيەتكە ، تۈركىي تىلغا ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن ئىدى . ھاياتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يېزىلغان بىر ئەسىردە تۈركىي تىلنىڭ پارس تىلىدىن ئېشىپ چۈشىدىغانلىقى توغرىسىدا توختالغانىدى .

---

① «بابۇرنامە» ، بېۋېرىج نەشرى ، 68 ـ بەت ؛ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 ـ توم ، 606 ـ 610 ـ بەتلەر .

② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم ، 2 ـ قىسىم ، 199 — 260 ـ بەتلەر .

③ سامويلوۋىچ : «بابۇر شېئىرلىرى توپلىمى» .

بىزگە مەلۇم بولۇشىچە ئۇنداق مەزمۇندا يېزىشقا شۇ چاغدىكى يازغۇچىلار ، ھېچبولمىغاندا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يازغۇچىلار جۈر-ئەت قىلالمىغانىدى[1] . ئۇ دەۋردە سەمەرقەنت ۋە ھىرات شەھەرلىرىنىڭ ئاھالىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى تاجىكلار ئىدى . ھالبۇكى تۈركلەر بولسا ئاساسەن سۇلالىلەرنىڭ — ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەتچىلىرى ۋە ھەربىي ۋەزىپە ئۆتىگۈچىلىرى ئىدى . تۈركىي تىلدا شېئىر يازغۇچى تۈركىي شائىرلار ئاساسەن سەمەرقەنت ۋە ھىرات شەھەرلىرىدە يېزىقچىلىق بىلەن مەشغۇل بولاتتى . تۈركىي خەلقلەر سىياسىي جەھەتتە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغاچقا ، ئۆزلىرىنىڭ تىللىرىغا مەلۇم دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىشكە ئېھتىياج تۇغۇلدى . بۇنداق ئەھۋال مىسىردىمۇ يۈز بەرگەنىدى . بۇ يەردە ھەربىي ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان تۈركلەردىن باشقا يەرلىك تۈركلەر بولمىسا كېرەك . شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ، مەملۇكلەر دەۋرىدە مەلۇم دائىرىدە تۈركىي تىلدىكى ئەدەبىيات مەيدانغا كەلدى . بۇ ئەدەبىيات ئاساسەن تەرجىمە ئەدەبىيات ئىدى . شۇنىسىمۇ چۈشىنىشلىككى ، ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەممىسىلا ئۆزلىرىنى بىز تۈركىي خەلقلەر ، دەپ ھېسابلاپ ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىلىرىنى قەدىرلىمەيتتى . يەنە كېلىپ بۇ تۈركىي ئەنئەنىلەر تۈرك ـ موڭغۇل ئەنئەنىلىرىنىڭ بىسىمىغا ئۇچراپ تۇراتتى . شۇ چاغلاردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھەربىي تۈزۈمى چىڭگىزخاننىڭ ھەربىي تۈزۈمىدىن قالغان تۈزۈم ئىدى . تۈركىي ھەربىي ئاتالغۇلاردىن باشقا ، موڭغۇلچە ھەربىي ئاتالغۇلارمۇ قوللىنىپ كېلىنىدى . مەسىلەن : «قوشۇن» ئاتالغۇسى ھەربىي قىسىم مەنىسىدىكى موڭغۇلچە سۆز ئىدى . ھاكىمىيەت ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلىنىڭ تۈركىي ئەنئەنىلەرگە سادىقلىقىنىڭ ئۆلچىمى بۇ دۆلەتتىكى مۇشۇ ھۆكۈمرانلىنىڭ چىڭگىزخاندىن داۋاملىشۋاتقان ھەربىي تۈزۈم ئەنئەنىلىرى

---

① «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين» ، ئىستانبۇل نەشرى .

بىلەن ئىسلام شەرىئەت ئۆلچەملىرىنىڭ قايىسىغا كۆپرەك يان باسقانلىقى بىلەن ئۆلچىنەتتى . ھىراتتىكى شاھرۇخ : مەن پەقەت مۇسۇلمان سۇلتانى ۋە خەلىپىسىلا بولىمەن ، دەپ چىڭگىزخاننىڭ قانۇنلىرىغا رىئايە قىلىشتىن تامامەن ۋاز كەچتى . شۇ ۋاقىتتا ئۇلۇغبەگ ھېچبولمىغاندا چىڭگىزخانغا مۇناسىۋەتلىك قانۇنلارغا تولۇق رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك دەپ قاراپ ، سەمەرقەنتتە ئۆزىنىڭ بوۋىسىنىڭ يولىنى تۇتۇشقا تىرىشتى . تېگىشلىك ، دېگەن يەرلەرگە خانلارنى بەلگىلەپ قويدى .

ئۇلۇغبەگ ئاتىسى ھايات چاغدا ئوتتۇرا ئاسىياغا يۇرۇش قىلىشقا پېتىنالمىغانىدى . بۇ مەسىلىدە ئۇ بوۋىسىنىڭ يولىنى تۇتالمىدى . ھالبۇكى ، ئۇ ئەمەل تۇتۇپ تۇرغان چاغلاردا ئالتۇن ئوردا ۋە موغۇلىستانغا قىلىنىدىغان ھەربىي يۇرۇشلەر تۆمۇر دەۋرىدىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك بولۇشقا تېگىشلىك ئىدى . ئەمما بوۋىسىنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئويلىغان پىلانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى . ئۇنىڭ خىيالى پەقەت يەرلىك شاھزادىلەر ئىچىدىن ئۆزى خالىغىنىنى تاللاپ تەختكە چىقىرىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى . ئۇنىڭ نېرىسىغا ئۆتەلمىدى . بۇ خۇددى تۆمۇرنىڭ باشتىكى پىلانلىرىغا ئوخشاپ قالدى . ئۇ مەقسىتىگە يېتەلمىگەنىدى ، ئۇلۇغبەگمۇ يېتەلمىدى . قارىغاندا ، ئۇ بوۋىسىنىڭ ھەربىي تالانتىغا ۋارىسلىق قىلالمىغان ۋە كەڭ يەرلەرنى بويسۇندۇرالايدىغان ھەربىي قوماندانغا خاس جۇرئەتكىمۇ ئىگە بولمىغان . ئۇلۇغبەگنىڭ ئەڭ چوڭ ھەربىي يۇرۇش پىلانى 1425-يىلى موغۇلىستانغا ھۇجۇم قىلىش ئىدى . بىراق ئۇنىڭدىنمۇ ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى . ئۇلۇغبەگنىڭ يەرلىرى ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلىشاي دەپ قالغان چاغلاردا ، ئۇ تەختكە ئولتۇرغان چاغلاردىكىگە قارىغاندا ئازلاپ كەتكەنىدى . موغۇللار ئۇنىڭ سايرامنىڭ شەرقىدىكى يەرلىرىنى ئىگىلىۋالدى . ئۆزبېكلەر بولسا تۇركىستاننىڭ جەنۇبىدىن باشلاپ سىر دەرياسى بويلا-

رىنى ئىگىلىۋالدى . ئۆزبېكلەر ئوبۇلخەيرخان تەختتىكى چاغلاردا ناھايىتى كۈچەيدى . ئوبۇلخەيرخاننىڭ ئوغۇللىرى كېيىنچە تۆمۇر دۆلىتىنى تامام تۈگەشتۈردى . ئوبۇلخەيرخان 1430 — 1431 ـ يىللىرى بىر مەزگىل خارەزمنىڭ شىمالىنى ئۆرگەنچ بىلەن قوشۇپ ئىگىلىۋالدى . 1448 ـ يىلى كۈزدە ئۇلۇغبەگ شاھرۇخ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، خارەزمنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىشقا كۈچىنىڭ بارىچە ئىنتىلىۋاتقاندا ئوبۇلخەير ماۋەرا-ئۇننەھىرگە ھۇجۇم قىلىپ ، سەمەرقەنت ئەتراپىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى . 1451 ـ يىلى ئوبۇلخەير ماۋەرائۇننەھىردە تۆمۇرىيلەر-نىڭ ئىچكى ئۇرۇشلىرىغا قاتناشتى . بۇ ئۇرۇشتا مىرانشاھنىڭ ئەۋلادى ئەبۇ سەئىد ئوبۇلخەيرنىڭ يارىدىمى بىلەن شاھرۇخنىڭ ئەۋلادى ئۇلۇغبەگنىڭ جىيەنى ئابدۇللانى يەڭدى . ئەبۇ سەئىدنىڭ بۇ غەلىبىسى ئەينى چاغدا خوجا ئەھرارنىڭ غەلىبىسى بولدى . ئەھرار ئۇلۇغبەگكە ۋە ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى بولغان ئوتتۇ-را ئاسىيادىكى سوپىزم ۋە دىنىي ئۆكتىچىلەرنىڭ باشلىقى ئىدى . ئۇلۇغبەك بولسا ئۆزىنىڭ بوۋىسى تۆمۇرنى بەك ئىززەتلەپ ، ئۇ-نىڭ ئىزىنى بېسىشقا تىرىشىدىغان ۋە ئەينى ۋاقىتتا تۈرك ـ موڭغۇل ئەنئەنىسىنىڭ تەرەپدارى ۋە تۈركلەرنىڭ مەلۇم سەۋىيە-دىكى ۋەتەنپەرۋەر ئادەمى ھېسابلىناتتى . ئۇلۇغبەگنىڭ بۇ پەزد-لەتلىرىنى ئۇنىڭ ھىرات ۋە سەمەرقەنتتە قۇيدۇرغان تەڭگىلىرىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . بۇ تەڭگىلەر ئۇ 1447ـ1449ـيىللاردا تۆمۇ-رىيلەر دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇپ تۇرغان ئىككى يىل جەريا-نىدا قۇيدۇرغانىدى (1447 ـ يىلىغىچە سەمەرقەنتتە قۇيۇلغان تەڭگىلەر شاھرۇخ نامىدا قۇيۇلغانىدى ، ئەمەلىيەتتە بولسا ، بۇ يەرنى ئۇلۇغبەگ باشقۇرۇپ تۇراتتى) . تۆمۇرىيلەر سۇلالىسىدا پەقەت ئۇلۇغبەگ قۇيدۇرغان تەڭگىلەرگىلا تۈركىي يېزىقلار چۈ-شۈرۈلگەن (تۆمۇر ھايات چاغدا قۇيدۇرغان تەڭگىلەرگىمۇ تۈر-كىي يېزىقلار يېزىلغانىكەن) . ئۇلۇغبەگ قۇيدۇرغان تەڭگىلەر-

گه : «ئەمىرتىمۇر كوراگان ھىممەتىدىن ئۇلۇغبەگ كوراگان سۆ-
زىمىز» دېگەن سۆزلەر يېزىلغان (تەڭگىدىكى «سۆزۇم» ياكى
«سۆزىمىز» دېگەن سۆز بۇرۇن خان يارلىقىدا ئىشلىتىلگەن سۆز-
لەر بولۇپ ، ئۇ موڭغۇلچە «ئۆگەمانو» سۆزىنىڭ تەرجىمىسىدۇر ،
بۇ سۆز تۆمۇرنىڭ قۇيدۇرغان تەڭگىلىرىدە يولۇقىدۇ . «كورا-
گان» سۆزى موڭغۇلچە «كۇيئوغۇل» دېمەكتۇر . تۆمۇر ئۆزىنى
ۋە تۆمۇرنىڭ بەزى ئەۋلادلىرى چىڭگىزخان جەمەتىدىن ئۆيلەنگەچ-
كە ، ئۆزلىرىنى چىڭگىزخاننىڭ كۇيئوغلى دەپ قارىغانلىقتىن
شۇنداق ئاتاپ كەلگەنىدى) . ئۇلۇغبەگ تۇركىي خەلقلەرنىڭ ۋە-
تەنپەرۋەرى ئىدى . بىراق ئۇنىڭ بۇ ۋەتەنپەرۋەرلىكى ئۆزىنىڭ
بوۋىسى تۆمۇردىنمۇ كۆپرەك ئىران مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشىـ
غا توسقۇن بولالمىغان . ئۇلۇغبەگ بوۋىسى تۆمۇرگە ئوخشاش ،
ئالىملار بىلەن سۆھبەتلىشىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن ،
بەلكى ئىلمىي تەتقىقاتلار بىلەن شۇغۇللىنىشقا ، بولۇپمۇ ئىلمىي
نۇجۇم (ئاستىرونومىيە) تەتقىقاتىغا ناھايىتى كۆڭۈل بۆلگەنىدى .
ئىسلام تارىخىدا تەختكە ئولتۇرغان ھەم ئىلمىي ئىشلار بىلەن
شۇغۇللانغان ئالىملار بەك كەمدۇر . ئۇلۇغبەگنىڭ زامانداشلىرى
ئۇنى ئارستوتىلنىڭ شاگىرتى بولغان ئىسكەندەر (ئالېكساندىر)
بىلەن سېلىشتۇرىدۇ . بۇنداق سېلىشتۇرۇش ، ئەھۋاللارغا قارىـ
غاندا مۇسۇلمانلار تارىخىدا ئۇنىڭغا سېلىشتۇرغۇدەك مىسالنىڭ
يوقلۇقىدىن بولسا كېرەك .

ئۇلۇغبەگنىڭ ۋە ئۇنىڭ يېقىن ۋارىسلىرىنىڭ ئاستىرونومىيە
ساھەسىدە يازغان ئەمگەكلىرى ، مۇسۇلمان ئاستىرونومىيە ئىلمىـ
نىڭ يۇقىرى پەللىسى دەپ قارالماقتا .

تۆمۇر دەۋرىدىكى سەمەرقەنت بىلەن ئۇلۇغبەگ دەۋرىدىكى
سەمەرقەنتنى سېلىشتۇرغاندا ، ئۇلۇغبەگ دەۋرىدىكى تەرەققىيات
ئۇلۇغبەگنىڭ ئىلىم ـ پەنگە قانداق مۇئامىلىدە بولغانلىقىنى
ئېنىقلا كۆرسىتىپ بېرىدۇ . ئۇلۇغبەگنىڭ يېقىن كىشىلىرى

ئىچىدە ئالىملارمۇ ، تۈرك ھەربىي تەبىقىسىنىڭ ۋەكىللىرىمۇ بار ئىدى . ئەمما بۇلار ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق ئورتاقلىق يوق ئىدى . تۆمۇرنىڭ تۈركىي خەلقلەردىن بولغان يېقىن ئادەملىرى ئىچىدە كېيىن ئالىم بولۇپ كەتتى ، دېيىلىدىغان ئادەملەرنىڭ مىسالى يوق . ئۇلۇغبەگ بولسا ، ئۆزىلا ئالىم ـ ئاستىرونوم بولۇپ قالـ ماي ، تۈركىي خەلقلەردىن بولغان يېقىن ئادەملىرى ئىچىدىن ئەلى قۇشچىغا ئوخشاش ئادەملەرنى ئۆزىنىڭ شاگىرتى ۋە ۋارىسى قىلىپ تەربىيىلەپ چىققانىدى . «قۇشچى» دېگەن لەقەم ئوۋ ئوۋـ لايدىغان قۇشلار بىلەن مەشغۇل بولىدىغان ئادەملەرگە ئېيتىلىـ دۇ . بۇ گويا رۇس پادىشاھلىرىنىڭ يېنىدا يۈرۈپ قارچىغا بېـ قىپ ، قارچىغا بىلەن ئوۋ ئوۋلىغۇچىلارنى كۆرسەتكەنگە ئوخـ شاش . قارىغاندا ، ئەلى قۇشچى ئوۋ ئوۋلاش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇلۇغبەگ بىلەن يېقىنلاشقان بولسا كېرەك . ئۇلۇغبەگ ئوۋچىـ لىققا ئامراق كىشى بولسا كېرەك . چۈنكى بابۇر ئۇنى «قۇشچى پادىشاھ» دەپ ئاتىغان . ئەلى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانىدىن ئۆزىنەك ئېلىپ ئاستىرونومىيە تەتقىقاتىغا بېرىلىپ كەتكەن ۋە سەمەرقەنتـ تىكى ئۇلۇغبەگ رەسەتخانىسىنى بىنا قىلىشقا قاتناشقان ، شۇنىڭـ دەك ئاستىرونومىيىلىك جەدۋەللەر تۈزۈشكە ئىشتىراك قىلغان . ئەلى قارىغاندا ، ئۇلۇغبەگتىن كۆپ كىچىك بولسا كېرەك ، چۈنـ كى ئۇلۇغبەگ ئاستىرونومىيە جەدۋەللىرىدە «ئوغلى» ، «پەرزەنـ تى» دەپ ئاتىغان يەرلىرى بار . ئەلى قۇشچى ئۇلۇغبەگ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىنمۇ ئىلىم ـ پەن بىلەن شۇغۇللىنىپ ، ئۇلۇغبەگـ كە سادىق بولغان . كېيىن كونىستانتىنوپولدا خىزمەت قىلىپ ، 1474 ـ يىلى شۇ يەردە ئالەمدىن ئۆتكەن . ئەلى قۇشچى تۆمۇرىيـ لەر دۆلىتىدىمۇ تۈركچە كىيىم كىيىپ يۈرەتتى . مۇشۇنىڭ ئۆزىلا ئۇنىڭ تۈركىي خەلقلەردىن كېلىپ چىققانلىقىنى تېخىمۇ ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ . قارىغاندا ، ئۇلۇغبەگ زامانىدا ، تۈركىي ئەسكەرلەرنىڭ (چاغاتايلارنىڭ) يەرلىك تاجىك خەلقىدىن خۇددى

تۆمۇر دەۋرىدىكىدەك پەرقلەندۇرۇپ تۇرىدىغان كىيىملىرى بولغان بولسا كېرەك . تۇركچە سۆزلەيدىغان كىشىلەر ئىچىدە ئەلى قۇش-چى ۋە ئۇلۇغبەگتەك ئالىملارنىڭ مەيدانغا چىققانلىقى كىشىلەردە ناھايىتى زور قىزىقىش پەيدا قىلغانىدى . ئەلۋەتتە ئەلى قۇشچى بولسۇن ، ياكى ئۇلۇغبەگ بولسۇن ، ئىلىم - پەن توغرىسىدا تۇركىي تىلدا سۆز قىلىپ ، تۇركىي تىلدا بىرەر ماقالە - ئەسەر يازغانلىرىنى كۆرگىلى بولمايدۇ . ئۇلار پەقەت پارس - ئەرەب تىللىرىدا سۆزلەپ ، پارس - ئەرەب تىللىرىدىلا ئەسەرلەر يازغان . ئۇلۇغبەگ ئۆزىنىڭ ھەۋەس بىلەن يازغان ئەسەرلىرىدە ئىلىم - پەننىڭ (ئېنىقلىقى كۇچلۇك تەبىئىي پەن ۋە تېخنىكا پەنلىرى-نىڭ) يەرلىك ئەھمىيىتىگە قارىغاندا ، خەلقئارالىق ئەھمىيىتىگە كۆپرەك كۇچ سەرپ قىلغان ۋە بۇ پەنلەرنى تەتقىق قىلىشتا فىلولوگىيە ھەم دىن ئىلملىرىنى تەتقىق قىلىشقا ئوخشاش تىل ۋە دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوقلۇقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن① . تۆمۇر تۇركىي خەلقلەرنىڭ ھەربىي دائى-رىلىرىگە ناھايىتى يېقىن بولسىمۇ ، ئۆزى ئىران مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولۇپ ، ئۆزىنىڭ ئىرانلىق پۇقرالىرىغا بەك يېقىنلىقىنى كۆرسىتىپ ، ئۆزىنىڭ پادىشاھلىق قىلىپ تۇرغان دەۋرى ئۇچۇن پارس تىلىدا : «ئادالەتلىك — كۇچتۇر» (پارس تىلىدا «راستى - رۇستى») دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويغان . ئۇلۇغبەگ ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، بىلىمى شۇنچە يۇقىرى بولسى-مۇ ، بوۋىسىدىنمۇ قەتئىي تۇرك ۋەتەنپەرۋەرى بولسا كېرەك . ئۇ پارس تىلىغا پىششىق ئىدى ، يەرلىك دىنىي ئۇلىمالار بىلەن مۇشۇ تىلدا سۆزلىشىپ كەلگەن بولسا كېرەك . شۇ دىنىي ئۇلىمالار ئىچىدە سەمەرقەنتنىڭ شەيخۇل ئىسلامى يەنى 12 - ئەسىردە يېزىلغان «ھىدايى»نىڭ ئاپتورى بۇرھانىددىن مەرغىنانىينىڭ

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 - توم ، 2 - قىسىم ، 25 - 196 - بەتلەر ؛ بۇ يەردە ئۇلۇغبەگ ھەققىدە تەپسىلىي توختالغان .

ئەۋلادىمۇ بار ئىدى . شۇنىسى ئەجەبلىنەرلىككى ، مۇشۇ شەيخۇل ئىسلامنى ۋە ئۇلۇغبەگنى ئىسلامنىڭ بەلگىلىمىلىرىگە قارشى چىقىپ ، ئىسلام دىنى مەنئى قىلغان ئىشلار بىلەن شۇغۇللاندى ، دەپ ئەيىبلىگۈچىلەر ئوتتۇرىغا چىقتى (تۆمۈر هايات چېغىدا هۆكۈمرانلارغا قارشى بۇنداق ئەيىبلەشنى ئوچۇق ـ ئاشكارا سۆز ـ لەشكە هېچكىم جۈرئەت قىلالمايتتى) . هەقىقەتەن ، شەيخۇل ئىسلاملارنىڭ داغدۇغىلىق زىياپەت ئۈيۈشتۈرۈپ ئايال ناخشىچىـ لارنى تەكلىپ قىلىشى ، ئىسلام نۇقتىئىنەزىرىدىن قائىدىگە سىغـ مايدىغان ۋە يول قويۇلمايدىغان ئىشلار دەپ قارىلاتتى . بۇ پاكىتـ لار تۆمۈر ۋە ئۇلۇغبەگ دەۋرىدىكى سەمەرقەنتنىڭ هاياتى ، دىنـ نىڭ كۆرسەتمىلىرىگە ئۇنچىۋالا قاتتىق يېپىشۋالمىغانلىقىنى كۆرسەتسە كېرەك . شۇنىسىمۇ چۈشىنىشلىككى ، بۇ ئەركىنلىك ۋە مەدەنىيەت جەهەتتىكى تەرەققىيات پۈرسىتىدىن پايدىلانغۇچىلار ئاساسەن هۆكۈمران ئورۇندا تۇرغۇچىلارنىڭ ۋە باي سىنىپلارنىڭ ۋەكىللىرى بولغان . لېكىن بۇ هاياتقا خەلق ئاممىسىنىڭ ئىشتىـ راك قىلىشىمۇ چەكلەنمىگەن . كلاۋىيخونىڭ ، تۆمۈرنىڭ داغدۇـ غىلىق زىياپەتلىرى توغرىسىدا قالدۇرغان خاتىرىلىرىدىن بۇ كاتتا زىياپەتتە خەلقنىڭمۇ كۈتۈۋېلىنغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ① . تا ـ رىخچى ئىبن ئەرەبشاهنىڭ ئىسپاتلاپ كۆرسىتىشچە ، تۆمۈرنىڭ سەمەرقەنتتىكى ئوردىسىدا ئۇ بولمىغان چاغلاردا بۇ سارايلار ۋە ئۇنىڭ ئىچىدىكى باغۇ بوستانلىقلار ئىشىكى سەمەرقەنت ئاهالىسىـ نىڭ هەممىسىگىلا — بايلار ۋە كەمبەغەللەرگە ئوخشاشلا ئوچۇق بولغانىكەن . يەنە بىر دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئىش ، چوڭ بايراملار مۇناسىۋىتى بىلەن پايتەختىكى ئاهالىنى ئالۋان ـ سىلىق ۋە مەجبۇرىيەتلەردىن ئازاد قىلىش بىر ئادەتكە ئايلانغانىكەن . كۆچمەن هۆكۈمرانلار ئۈچۈن ئېيتقاندا ، خەلق ئاممىسى ئۇلارغا

① كلاۋىيخو ، سىرىزنىكوف نەشرى ، 265 ـ بەت .

ئالۋان - سىلىق تۆلىگۈچى تەبىقە ھېسابلىناتتى . ئۇلار پۇل تاپشۇرۇش ۋە كۆچمەن خەلقنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىشلەپ بېرىشكە مەجبۇر ئىدى . خۇددى مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە ئالۋان - سىلىق تۆلىگۈچى تەبىقە باشقا دىندىكىلەر بولغانغا ئوخشاش ، كۆچمەنلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنمۇ بۇ شەرتلەر ئۆزگەرتىلمىدى . بۇنداق ئەھۋال گەرچە مۇسۇلمان ئەئىنىلىرىگە زىت بولسىمۇ ، يەنىلا شۇنداق تۇرىۋەردى . 1365 - يىلى سەمەرقەنتتە تۇرك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۆتۈرۈلۈش بولغاندا ، ھۆكۈمرانلارنى ئەيىبلىگۈچىلەر ، بۇ ھۆكۈمرانلار مۇسۇلمانلاردىنمۇ ئادەم بېشىغا باج (جىز) ئالىدۇ دەپ ئەيىبلىگەن . گەرچە شۇنداق بولسىمۇ ، سىلىقلاردىن ئازاد قىلىش مەسىلىسى بۇ خىل سىلىق سىلىش ئىسلام قائىدىلىرىگە توغرا كەلمەيدۇ ، دېگەن نۇقتىدىن ئەمەس ، بەلكى كۆچمەنلەر قانۇنى (تارخانلار قانۇنى) بويىچە ئولتۇراق ئاھالىلەردىن باجنى كەچۈرۈم قىلىش تۈزۈمى چىقىش قىلىنىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان . بىرەر شەخسكە ، تارخانلار دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدى ، دېگەن ئىمتىيازنىڭ بېرىلىشى ، ئۇ شەخس ئالۋان - سىلىق تۆلىگۈچى تەبىقىدىن ئازاد قىلىنىپ ئاقسۆڭەكلەر دائىرىسىگە كىرگەنلىكى بىلەن تەڭ بولىدۇ . تارخانلار قاتارىغا ئۆتكەنلىك شاھادەتنامىسى خان نامىدىن بېرىلگەن ھۆججەتلەر قاتارىدا موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى تەشكىل قىلغان دۆلەتلەرنىڭ قارمىقىدا ساقلىنىدۇ . ۋولگا بويىدىكى ئەللەردە تارخان دەرىجىسىگە كۆتۈرۈش ، رۇس ھاكىمىيىتى ئۇ يەرلەردە ئورنىتىلغاندىن كېيىنمۇ ئالېكساندىر II دەۋرىگىچە قوللىنىلغان . پۈتۈن شەھەر ئاھالىسىگە تارخانلىق تۈزۈمى يۈرگۈزۈلگەندە ئەلۋەتتە ، دەسلەپتە كۆچمەنلەر قانۇنى نەزەردە تۇتۇلغان ئەمەس . پايتەخت ئاھالىلىرىنى ئالۋان - سىلىقلاردىن ئازاد قىلىش ئۈسۈلى كېيىنگىچە ، تاكى ئۆزبېكلەر ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان چاغلاردىمۇ يۈرگۈزۈلگەن . 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا شاھ مۇراد ياكى ئەمىر

قاسىم شەرىئەت قائىدىلىرىگە قاتتىق رىئايە قىلغۇچى شەخسلەر-
دىن ئىدى . ئۇ بۇخاراغا پادىشاھ بولۇپ تۇرغان دەسلەپكى مەزگىل-
دە بۇخارا ئاھالىسىنى ئالۋان ـ سىلىقلاردىن ئازاد قىلىش ئۈچۈن
ئۇلارنى ، سىلەر تارخان قارمىقىدا بولدۇڭلار ، دەپ ئېلان قىلغان
ۋە شەرىئەت قائىدىسى بويىچە ئەمەس ، بەلكى كۆچمەنلەر قانۇنى
بويىچە ئىش تۇتقان . مانا مۇشۇ ئىمتىياز پايتەخت ئاھالىسىنى
باشقا شەھەر ئاھالىلىرىگە نىسبەتەن پايدىلىق ئورۇنغا ئىگە قىل-
غان . بولۇپمۇ دېھقانلار تەبىقىسىگە نىسبەتەن تېخىمۇ شۇنداق
بولغان . دېھقانلارنىڭ ئەھۋالى كۆچمەنلەر ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە
بەك ناچار ئىدى .

تۆمۇرىيلەر دۆلىتىگە خۇددى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا دۆ-
لەتلەرگە ئوخشاش ئۆزلىرىنىڭ مۇستەھكەم ئاساستىكى يەرلىك
مەدەنىي تۇرمۇشنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن يېتەرلىك ۋاقىت بولمە-
دى . ئۆتكۈنچى دەۋردىكى مالىمانچىلىقلار بۇ يەرلەردە كرىزىس
پەيدا قىلدى . بۇ خىل ئەھۋالدىن چەت ئەل باسقۇنچىلىرى پايدىلە-
نىپ كەتتى . خوجا ئەھرار ۋە سوپىزم غەلىبىسى ئىرانلىقلارنىڭ
تۇركىي خەلقلەرگە قارشى مىللىي كۈرەشلىرى بىلەن باغلىنالمە-
دى . خوجا ئەھرار تاغلىق تاجىكلاردىن ئىدى . ئۇنىڭ يېقىنلىرى
ئىچىدە بىزگە مەلۇم بولۇشچە ، تۇركىي خەلقلەردىن بولغان
كىشىلەر يوق ئىدى . ئەمما ، سوپىزم تۇركىي كۆچمەنلەر ئىچىدە
دائىم ئوڭۇشلۇق بولۇپ كەلدى . ئەبۇ سەئىدنىڭ خوجا ئەھرار
بىلەن بىرلىشىشى ئۇنىڭ مىللىي ئەنئەنىلەر بىلەن بولغان مۇنا-
سىۋىتىنى ئۈزمىدى . تۆۋەندىكى رىۋايەت بۇنى ئىسپاتلايدۇ . بۇ
رىۋايەت بويىچە ، ئەبۇ سەئىد بىر قېتىملىق چۈشىدە ، ئەھمەد
يەسەۋى ۋە خوجا ئەھرارنى كۆرگەن ، ئەھمەد يەسەۋى شۇ چاغدا
ئۇنىڭغا خوجا ئەھرارنى كۆرسەتكەن① . ئەبۇ سەئىد ھۆكۈمران

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ تۇم ، 2 ـ قىسىم . 121 ـ بەتتىكى 11 ـ ئىزاھ ؛ 167 — 168 ـ بەتلەردىكى ؛ 122 — 123 ـ ئىزاھلار ؛

بولۇش سۈپىتى بىلەن تۆمۈرىيلەر ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرغان ، تەڭگىلەرگە تۆمۈرنىڭ دۆلەت بەلگىسى بولغان ئۇچ چەمبەرنى قۇيدۇرغان .

تۆمۈرىيلەر خانلىقى كۆچمەن تۈركىي خەلق — ئۆزبېكلەر بىلەن بولغان ئۇرۇش جەريانىدا مەغلۇپ بولدى . ئۆزبېكلەر چاغاتايىلارغا قارىغاندا ئىرانلىقلارنىڭ شەھەر مەدەنىيىتى تەسىرىگە ئاھايىتى ئاز ئۇچرىغانىدى . شۇڭلاشقا ئۇلاردا كۆچمەنلەرنىڭ مەجەز - خاراكتېرى كۆپرەك ساقلىنىپ قالغانىدى . ئۆزبېك خانلىرىنىڭ تۆمۈر ۋە ئۇلۇغبەگلەرگە ئوخشاش ، ئۆز كۆچمەنلىرى ئىچىدە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھەربىي ۋەتەنپەرۋەرلىكىنى سۈنئىي قوزغاشقا ئېھتىياجى چۈشمىدى . باھادىرلارنىڭ ھەربىي جاسارەتىگە دائىر رىۋايەتلەر خانلاردىن تامامەن مۇستەقىل ھالدا يايلاقلاردا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ ، بەزىدە ھەتتا ئۇنىڭدا خانلارغا قارشى بولغان ھەربىكەتلەرمۇ بايان قىلىنغان . 14 — 15 - ئەسىرلەردىكى ھەربىي ھەربىكەتلەرگە دائىر ئۆزبېكلەرنىڭ رىۋايەتلىرى ھەتتا تۆمۈرىيلەر دەۋرىدىكى تارىخچىلارنىڭ ئەسەرلىرىگە كىرگۈزۈلدى . بۇ رىۋايەتلەر تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا ئەمەلىي تۇرمۇشقا خېلى يېقىن قىلىپ توقۇلغانىدى . ماۋەرائۇننەھىردە تۆمۈرگە دائىر تارىخىي ۋەقەلەر بايان قىلىنغاندا ، پارس تىلىدا يېزىلغان ئىستېلاچىلارغا ئائىت رىۋايەتلەرمۇ پايدىلىنىلدى . ئۇلۇغبەگنىڭ تەڭگىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە ، تۆمۈر توغرىسىدىكى ئەسلىمىلەر ناھايىتى بۇرۇنلا يېرىم ئىلاھلاشتۇرۇلغان . ئۇلۇغبەگ قۇيدۇرغان تەڭگىلەرگە «ئۇلۇغ ئەمىرنىڭ روھى» دېگەن سۆزلەر چۈشۈرۈلگەن . بىز جەڭچى ۋە قەھرىمان قوماندان «ئاقساق تۆمۈر»نىڭ جانلىقراق ئوبرازىنى ، تۈركىستاندىكى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا تاتار ۋە نوغايلارنىڭ رىۋايەتلىرىدىن كۆپرەك ئۇچرىتىمىز .

ئەھمەد يەسسەۋى تۆمۈرىيلەر دۆلىتىدىكى ئۆزبېكلەرنىڭ ۋە

باشقا تۇركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي ۋەتەنپەرۋەرى ئىدى . ئۆزبېك-
لەر ئەھمەد يەسسەۋى دەپنە قىلىنغان شەھەرنى بىر مەزگىل
ئۆزلىرىنىڭ پايتەختى قىلغان ۋە بۇ شەھەرگە «تۇركىستان»
دېگەن نام بەرگەن ئىدى . بۇ ئەھۋاللار ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ تۇر-
كىي خەلقلەر ئۈچۈن چوڭ ئەھمىيەتلىك بىر شەخس ئىكەنلىكى-
نى ، ئۆزبېكلەر ئۈچۈن تۈرك مىللەتچىلىك ئىدىيىسىنىڭ قانچە-
لىك ئەھمىيەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . ئەھمەد
يەسسەۋىنىڭ قەبرىسىگە ياسالغان قۇرۇلۇشنىڭ ئىچىگە بىرمۇنچە
ئۆزبېك خانلىرى ۋە خانىشلىرىمۇ دەپنە قىلىنغان . بۇ ئۆزبېكلەر
1510 ـ يىلى شەيبانىخان پارسلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ يېڭىلگەن
ۋە ئۆلگەندىن كېيىن ، سەمەرقەنت ۋە بۇخارا شەھەرلىرىدىن شۇ-
نىڭدەك ئۆزىنىڭ يەنە بىرمۇنچە يەرلىرىدىن قىسقا مەزگىل ئايرى-
لىپ قالغاندىن كېيىن تۇركىستان شەھىرىگە تەرەپ ـ تەرەپتىن
كېلىپ ئورۇنلاشقان ئۆزبېكلەر ئىدى .

شەيبانىخان ئوبۇلخەيرنىڭ نەۋرىسى ئىدى . ئۇ تۆمۇرىيلەر
دۆلىتىنى بويسۇندۇرۇۋالغان ۋە ئۆزىنى كېلىپ چىقىشىم تۇركىي
خەلقتىن بولۇپ ، ئۆزۈم تۇركىيمەن دەپ يۈرەتتى . ئەمما ئىستېلا
پىلانلىرىدا ، تۇركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي مۇددىئالىرىنى نەزەردە
تۇتۇپ قويمىغانىدى① . ئۇ خۇددى باشقا كۆچمەن ئىستېلاچىلارغا
ئوخشاشلا جايلارنى بىر ـ بىرلەپ بويسۇندۇرۇپ ماڭغان ، پەقەت
ئۆتكىلى بولمايدىغان توساقلار ئالدىغا كەلگەندىلا توختىغان . بىر
پارس تارىخچىسىنىڭ سۆزىگە قارىغاندا ، شەيبانى ھەم تۇراندا ھەم
ئىراندا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلاردا داڭق قازانغانىكەن . ئۇ خۇرا-
سانىنى بويسۇندۇرغانىدى . ئەگەردە ئۇ ئىسمايىل سەفەۋى (يېڭى
پارس دۆلىتىنىڭ ئاساسچىسى) بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ
بولمىغان بولسا ، ئىراننىڭ مۇشۇ بىر ئۆلكىسىنى بويسۇندۇرۇۋې-

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 ـ توم ، 2 ـ قىسىم ، 489 ـ 490 ـ ؛ 545 ـ 548 ـ بەتلەر ؛ ئەھمەدوف : «كۆچمەن ئۆزبېكلەر دۆلىتى» .

لىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىغان بولاتتى . شەيبانى ئۇنىڭدىن سەل بالدۇر ئوبۇلخەير ۋاقتىدا ئۆزبېكلەرنىڭ ئاساسىي توپىدىن ئايرىلىپ چىققان يايلاقنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ئۆزبېكلەر بىلەن بولغان توقۇنۇشتا مەغلۇپ قىلىنغاندى . شۇ چاغلاردا ئۆز دۆلىتىدىن ئايرىلىپ چىققان ھەم شۇ بۇرۇنقى دۆلىتى بىلەن ئۇرۇش ھالىتىدە تۇرغان كۆچمەنلەرنى قازاق (قاچاق) دەپ ئاتىغانىكەن . مۇشۇ ۋەقە يۈز بەرگەن دەسلەپكى چاغلاردا بۇلارنى ئىپادىلەش ئۈچۈن «ئۆزبېك - قازاق» ئاتالغۇسى قوللىنىلغان . مۇنداق ئەھۋال ئۆزبېكلەرنىڭ خۇددى بۇرۇنقى كۆچمەن خەلقلەرگە ئوخشاشلا باشقىلارنىڭ يەرلىرىنى ئىگىلىۋېلىش مەقسىتىدە ئۆز خانلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى ئەتراپىغا ئىختىيارىچە ئۇيۇشۇشقا ئۇنچىۋالا قىزىقىپ كەتمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ . ماۋەرائۇننەھىرنىڭ پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان يېڭى بىر تۈركىي خەلق تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنىشى تۈركىي تىلدا يېزىلغان ئەدەبىياتنىڭ كېيىنكى ، بولۇپمۇ تەرجىمە ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن تۈرتكە بولدى . بۇ يەردە گەپ دەسلەپكى ئۆزبېك خانلىرىنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن يېزىلغان بىر قاتار ئەسەرلەر ئۈستىدە كېتىۋاتىدۇ . 1530 - يىلى كىشىلەر شەيبانىخاننىڭ نەۋرە ئىنىسى سەمەرقەنتنىڭ خانى ئەبۇ سەئىدنى بىر ئېغىزمۇ پارسچە بىلمەيدىغان تۈركىي كىشى ئىدى ، دەپ تىلغا ئېلىشقانىدى . بەسۇالغۇچىلارنىڭ بېسۇۋېلىنغۇچىلاردىن ئۆزلىرىنى بەك يات تۇتۇشى ئۇزاققىچە داۋام قىلالمىدى . شەيبانىخاننىڭ جىيەنى بۇخارا خانى ئۇبەيدۇللا (1539 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) كۆچمەنلىك ئەنئەنىسى نۇقتىئىنەزىرىدىن ئەمەس ، بەلكى مۇسۇلمانچىلىق قانۇنى — شەرىئەت يولى نۇقتىئىنەزىرىدىن قارىغاندا ، ناھايىتى كۆڭۈلدىكىدەك ھۆكۈمران ئىدى ، دەپ قارالغانىدى . 16 - ئەسىردىكى ئۆزبېكلەرنىڭ مەشھۇر خانى ، يەنى بۇخارا خانى ئابدۇللامۇ شۇنداق ئۇسۇلدا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈشكە تىرىشقانىدى .

ئۇ ئۆز هۆكۈمرانلىقى ئاستىغا بۇخارا ، خارەزىملارنىمۇ ئالغاندىدى . ئۇ 1598ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن . 1583 ـ يىلى ئابدۇللا تەختكە ئولتۇرۇپ خان دەپ جاكارلانغان چاغدا ، كونا موڭغۇل ئادىتى بويىچە خاننى بىر پارچە ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ ، كىگىزنىڭ تۆت بۇرجىكىنى تۆت قەبىلە ئاقساقىلى كۆتۈرۈشى كېرەك ئىدى ، ۋەھالەنكى بۇ قېتىم بۇخارا سوپىلىرىنىڭ پىرلىرى كېلىپ كۆتۈردى . مانا بۇنىڭدىن بىز يات بىر دىننىڭ قائىدە ـ يۇسۇنلىرى ئىسلام دۆلىتىنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرى بىلەن مۇرەسسەلەشتۈرۈلگەن قىزىقارلىق بىر مىسالنى كۆرىمىز .

ئابدۇللانىڭ ئۆز مەقسەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن قولىلانغان ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمرانلىق قىلغان موڭغۇل ۋە تۈركىي خەلق ھۆكۈمرانلىرى قوللانغان ئۇسۇلدەك ، ئولتۇراق ئاھالىلەرنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولىدىغان ئۇسۇل بولغانىدى . چۈنكى ئولتۇراق ئاھالىلەر كۈچلۈك بىر ھاكىمىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇشىدا مۇھىم رول ئوينايتتى . ئابدۇللانىڭ نامى تۈركىستاندا تا ھازىرغىچە ھۆرمەت بىلەن ئەسلەنمەكتە . دۆلەتتە تەرتىپ ۋە مەدەنىيەت ئورناتقان شەخس دەپ قارالماقتا . ئاممىۋى پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان زور قۇرۇلۇشلار ، يېڭى قېزىلغان چوڭ قانال ، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر ، كەڭ يايلاق ـ دالىلاردا كارۋان سارايلارنىڭ قۇرۇلغانلىقى ھەممىسى شۇ خاننىڭ تۆھپىسى دەپ قارىلىدۇ . ئەمما ، كۆچمەنلەر خۇددى بۇرۇنقىدەك كۈچلۈك بىر ھاكىمىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا ئۇنچىۋالا موھتاج ئەمەس ئىدى . ئابدۇللانىڭ غەلىبىلىرى ئۆز دۈشمەنلىرىنى قانلىق باستۇرۇش بەدىلىگە كەلگەن دېيىلەتتى . كىشىلەر ، دۈشمەنلىك پوزىتسىيىسىدە بولغان كۈچلۈك قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرىنلا ئەمەس ، بەلكى ئۇلارنىڭ بوۋاقلىرىنىمۇ يوقاتقانىدى ، دېيىشىدۇ . يەنە نۇرغۇن خەلقمۇ ئابدۇللانىڭ شىمالدىكى يايلاقلارغا قىلغان ھۇجۇمى جەريانىدا يوقىتىلغانىدى ، شۇنداق بىر قىر-

غىندا ئامما بىر ھارۋا جەسەتنى خان ئالدىدىن ئۆتكۈزۈپ تۇرۇپ ، خاندىن قىرغىننى توختىتىشنى ، ئاممىغا رەھىم ـ شەپقەت قىلىشنى ئىلتىماس قىلغان بولسىمۇ ، ئەمما خان ئۇنىڭغا پىسەنتىمۇ قىلماي ئۇرۇش ـ چېپىشنى داۋاملاشتۇرغان . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇنداق قان تۆكۈشلەر مەقسەتسىز ئېلىپ بېرىلغاندى . مۇشۇنداق چىقىملارغا قارىماستىن ، قازاقلار ئابدۇللا ھايات ۋاقتىدىلا ماۋەرا-ئۇننەھىرگە قايتىدىن باستۇرۇپ كىرىپ سەمەرقەنتكىچە يېتىپ بېرىپ ، ئۇ يەرلەرنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغان . ئابدۇللا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇل مۇمىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ئابدۇللا تەرىپىدىن قۇرۇلغان دۆلەتمۇ تېزلا پارچىلىنىپ كەتتى ، ئۇلارنىڭ بارلىق يەرلىرى قولىدىن چىقىپ كەتتى . بۇخارا يېڭى بىر سۇلالە ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتتى . بۇخارادا يېڭى تەشكىل قىلىنغان ھاكىمىيەت ئاستىغا بۇرۇنقى خانلارنىڭ — ئوبۇلخەير خانىنىڭ يەرلىرىنىڭ بىر قىسمىلا كىردى . ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھۆكۈمرانلىق قىلغان خانلارنىڭ ھېچبىرى ئابدۇللا بويسۇندۇرۇۋېلىپ ئىدارە قىلغان يەرلەرنى قولىغا كىرگۈزەلمىدى .

ئۆزبېكلەردە سىياسىي بىرلىكنىڭ يوقلۇقى ۋە ئۇنداق بىرلىككە ئىنتىلىشنىڭمۇ كەملىكى خارەزىمنىڭ تەقدىرىدە روشەن كۆرۈلدى . خارەزىم تۆمۇرىيلەر دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ھىرات شەھىرىنى سوراپ تۇرغان سۇلتان قارىمقىدىكى يەرلەر تەركىبىگە كىرگەندى . مەزكۇر سۇلتاننىڭ سەمەرقەنت سۇلتانى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق ئىدى . شەيبانى سەمەرقەنتنى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن كېيىنلا خارەزىمنى بويسۇندۇردى . خۇراسانغا قىلىنغان ھەربىي يۈرۈش يۇقىرىقى ھەربىي يۈرۈشلەر بىلەن بىرلا ۋاقىتتا ئېلىپ بېرىلدى . شەيبانى ھايات چېغىدا خارەزىم خۇددى سەمەرقەنت ، بۇخارالارغا ئوخشاش بىر ئۆزبېك خانلىقى تەركىبىدە بولۇپ قالدى . 1510 ـ يىلدىكى ئۇرۇشتىن كېيىن ، بۇ ئۇرۇشتا غالىب كەلگەن پارس شاھى ئىسمايىل سەمەرقەنت

ۋە بۇخارالارنى ئەڭ ئاخىرقى تۆمۇرىيلەردىن بولغان بابۇرغا تاپشۇ-
رۇپ بەردى . خارەزىمگە بولسا ئۆز نامىدىن ۋالىي ئەۋەتتى . بابۇر
شەيبانىنىڭ تۇغقانلىرى تەرىپىدىن ماۋەرائۇننەھىردىن سىقىپ
چىقىرىلدى . خارەزىمدىكى پارسلارنىڭ ۋالىيلىرىنى باشقا ئۆزبېك-
لەر سىقىپ چىقاردى . بۇ ئۆزبېكلەر شىبان ئەۋلادلىرىدىن بو-
لۇپ ، ئوبۇلخەيردىن باشقا تارماقتىن ئىدى . 16 ـ ئەسىردە
خارەزىم ئىككى قېتىم ، ئۇبەيدۇللا دەۋرىدە ۋە ئابدۇللا دەۋرىدە
مەلۇم ۋاقىت بۇخارا خانلىقىغا ئىتائەت قىلىپ تۇردى . شىبانلار
ئەۋلادلىرى قۇرغان سۇلالىنىڭ خارەزىمگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان
ۋاقتى ، ئۆزبېك خانلىقىنىڭ سەمەرقەنت ۋە بۇخاراغا ھۆكۈمران-
لىق قىلغان ۋاقتىدىن ئۇزۇن بولۇپ ، تاكى 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلى-
رىغىچە داۋاملاشتى . ئوبۇلخەيىر جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى 16 ـ
ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىلا مەۋجۇت بولۇشتىن قېلىپ قالغاندى . خا-
رەزىم تارىخچىسى ئوبۇلغازى (1663 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)
ئوبۇلخەيىر جەمەتىنىڭ ھالاك بولۇشىنى ، ئابدۇللانىڭ خارەزىم
سۇلالىسىغا ۋەكىللىك قىلغۇچىلارنى قىرغىن قىلغانلىقىغا بېرىل-
گەن جازا ، دەپ قاراش تەرەپدارى ئىدى . گەرچە ، ئۇ ئابدۇللانى
بىر ھۆكۈمران سۈپىتىدە قاراپ ، ئۇنىڭغا يۇقىرى باھا بەرگەن ،
خەلقئارا پۇل مۇئامىلە بازىرىدا ئابدۇللا ۋاقتىدا قۇيۇلغان تەڭگە-
لەرنىڭ چوڭ رول ئوينىغانلىقىنى تىلغا ئالغان بولسىمۇ ، ئەمما
ئۇنىڭ يەنە بەزى مەسىلىلەردە «چوڭقۇر ئويلاپ كەتمىگەن »لىكى-
نىمۇ قەيت قىلىدۇ . ئوبۇلغازى خارەزىم خانلىرىنىڭ ئىچىدە
تۇنجى بولۇپ بۇخاراغا ھۇجۇم ئۇيۇشتۇرغاندى . ئوبۇلغازىنىڭ
ئوغلى ۋە ۋارىسى ئانۇش ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىلدە
بۇخارا خارەزىملىكلەر ھاكىمىيىتىگە قىسقا مۇددەت تەۋە بولۇپمۇ
تۇردى .

كېيىنچە ، ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇركىي خەلقلەرنىڭ قانلىق
ئىچكى ئۇرۇشلىرى باشلىنىپ كەتتى . بۇ ئەھۋال تۇركىستاننى

رۇسلار بىسۇالغانغىچە ۋە جۇڭگولۇقلارمۇ بۇ يەرگە كەلگەنگىچە داۋام قىلدى . بۇ ئىچكى ماجىرا ۋە ئۇرۇشلار ھەرقايسى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا يۈز بېرىپ قالماستىن ، بەلكى ھەربىر دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەركىبلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ داۋام قىلدى . 16 — 17 ـ ئەسىرلەردە ، غەربتە كاسپىي دېڭىزىدىن باشلاپ ، شەرقتە قومۇلغىچە ، جەنۇبتا ھىندىقۇش ۋە قاراقۇرم تاغلىرىدىن تارتىپ شىمالدا روسىيىنىڭ سىبىرىيىدىكى چېگرىلىرىغىچە بولغان بىپا-يان زېمىن تۈركىي خەلقلەرنىڭ قولىدا بولغانىدى . مانا مۇشۇ كۆرسىتىلگەن يەرلەردىكى شۇ چاغدىكى ئەھۋاللارنى ، بۇ يەرلەر-نىڭ يېقىن ئۆتمۈشىدىكى ئەھۋاللار بىلەن سېلىشتۇرغاندا ، مەدە-نىيەت جەھەتتە چېكىنىش بولغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ . تارىخ-چىلار باشقا نۇرغۇن ئەھۋاللارغا ئوخشاش ، مۇشۇ ئەھۋاللارنى چۈشەندۈرۈشتە ، يەنى بۇنىڭ سەۋەبى نېمە ؟ بۇنىڭ يەكۈنى نېمە ؟ دېگەنلەرنى مۇلاھىزە قىلىشتا تۈرلۈك قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كې-لىدۇ . ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خېلى نۇرغۇن يەرلىرىنى ئۆزبېكلەرگە ئوخشاش مەدەنىيەت جەھەتتە كەينىدە قالغان خەلقلەرنىڭ ئىگىلە-ۋېلىشى ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سودا ـ تىجارەت جەھەتتىكى ئەھمە-يىتىنى تۆۋەنلىتىۋەتتى . بەزى دۆلەتلەردە سىياسىي بىرلىكنىڭ بولماسلىقى سودا ـ تىجارەتچىلەرنىڭ پائالىيىتىنى قىيىنلاشتۇر-دى . مەسىلەن ، خارەزىمدە بۇ يەردىكى ھەربىر سۇلالىنىڭ ۋەكىلى سودىگەرلەردىن ئېلىنىدىغان باجنى ئۆز پايدىسى ئۈچۈن ئېلىشقا تىرىشتى . شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، ئەگەردە ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق ماڭىدىغان كارۋان يولى 15 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىن-قى يېرىمىدا تۆمۇر ۋە ئۇلۇغبەگلەر دەۋرىدىكىدەك بولغان بولسا ، ئەھۋالغا قارىغاندا ، مەزكۇر قىيىنچىلىقلار ئاسانراق ۋە تېزرەك تۈگىتىلىشى مۇمكىن ئىدى . مانا مۇشۇ كارۋان يولى 15 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ ، يەنى ياۋروپالىقلار ئامې-رىكىنى بايقاپ ھىندىستانغا بارىدىغان دېڭىز يولىنى ئاچقاندىن

باشلاپ تەدرىجىي ھالدا ئۆزىنىڭ ئەھمىيىتىنى يوقىتىشقا باشلىدى . چۈنكى ئاساسلىق سودا ماللىرى دېڭىز يولى ئارقىلىق توشۇلىدىغان بولدى ۋە بۇ سودىنىڭ تىزگىنى ياۋروپالىقلارنىڭ قولىدا بولدى . بۇنىڭدىن باشقا ، سىبىرىيىدە روسىيە ھاكىمىيىتى ئورنىتىلغاندىن كېيىن ، ياۋروپادىن يىراق شەرققە بارىدىغان يەنە بىر يول ئېچىلدى . 17 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا سىبىرىيە سودىگەرلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق جۇڭگونىڭ سۈجۇ شەھىرىگە بارىدىغان سودا يولىغا قەدەم تاشلىغاندى . 18 ـ ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا روسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن توختاملارغا ئاساسەن ، كياختا سودا يولى ئارقىلىق سودا باشلىنىپ كەتتى . 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە روسىيىدە تۆمۈريوللار ياسالغاندىن كېيىن جۇڭگو بىلەن بولىدىغان سودا سىبىرىيىدىن ئۆتىدىغان تۆمۈريول ئارقىلىق بولىدىغان بولدى . مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن دۇنيا سودىسى ئۈچۈن تۈركىستانىنىڭ ئەھمىيىتى يەنىمۇ تۆۋەنلەپ كەتتى . ئەگەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا مەدەنىيەت جەھەتتە بىرقەدەر ئارقىدا قالغان خەلق — ئۆزبېكلەر سودا يوللىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە سەۋەبچى بولغان دېيىلسە ، شۇ سودا يوللىرىنىڭ ئۆزگىرىشلىرى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا سەلبىي تەسىر كۆرسەتتى . ئەمەلىيەتتە ، 16 — 17ـئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆزبېكلەر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى تۈركىي خەلقلەردىن قابىلىيەت جەھەتتىن تۆۋەن ئىدى ، دەپ ئېيتىشقا ھېچقانداق ئاساس يوق .

خارەزىم — ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ غەربىگە جايلاشقان تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىر ۋىلايىتى ئىدى . ئۇ يەرنىڭ ئاھالىسى ئۆزبېك ، يەرلىك ئىرانلىقلار ۋە تۈركمەنلەردىن ئىبارەت ئىدى . ئۆزبېكلەر ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغاندا تۆمۈر ۋاقتىدا قوللىنىلىغان ئىرانلىقلار مەنسىدىكى «سارت» ئاتالغۇسى ئەمدىلىكتە ئىشلىتىلمەيدىغان بولدى . خارەزىملىكلەر ئۇ چاغلاردا تۈركىي

تىلدا سۆزلىشىدىغان ، تۈرمۇش ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئۆزبېكلەر-
دىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان شەھەر ئاھالىلىرىنى «سارتلار» دەپ
ئاتىغانىكەن . مەسىلەن ، ئوبۇلغازى قەبىلە ۋە ئۇرۇق تۈزۈمىنى
ساقلاپ كەلگەن كۆچمەنلەرنى ۋە يېزىلاردىكى دېھقانچىلىق بىلەن
شۇغۇللىنىدىغان ئولتۇراق ئاھالىلەرنىمۇ سارتلاردىن پەرقلەندۈر-
گەن . خارەزىمنىڭ ھەربىي ۋە سىياسىي تارىخىدا سارت ئاتالغۇسى
بىلەن ئاتالغانلار ھېچقانداق رول ئوينىمىغان . 16 ـ ئەسىردە
تۈركمەنلەر بىلەن ئۆزبېكلەر ئوتتۇرىسىدا كۆپ قېتىم تاكى كېـ-
يىنكى ۋاقىتلارغىچە قانلىق ئۇرۇشلار يۈز بېرىپ كەلگەن . خارە-
زىم خانلىرى ئۆزبېك ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن ئۇرۇشقان چاغلاردا
تۈركمەنلەرنى يېنىغا يارەمگە چاقىرىپ ئۆزبېكلەرگە قارشى ئۇ-
رۇشقا سالغان . خارەزىم خانلىرىنىڭ تۈركمەنلەرگە قانچىلىك
ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى خارەزىم تارىخچىسى ئوبۇلغازىنىڭ ياز-
غانلىرىدىنمۇ كۆرگىلى بولىدۇ . بۇ تارىخچى تۈركىي خەلقلەر
تارىخىنى يازغاندا ، ئاساسەن ئۆزبېكلەر تارىخى ئۈستىدە توختىلـ-
دۇ . ئۇ يەنە تۈركمەنلەر ھەققىدە مەخسۇس ئەسەر يازغان① .

تۈركمەنلەر بىلەن ئۆزبېكلەرنى سېلىشتۇرغاندا ، تۈركمەنلەر
ئۆزلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقى ۋە شېئىرىيەتتىكى تالانتىنى ئۆزبېك-
لەردىن كۆپرەك ساقلاپ قالغانىدى . بارلىق تۈركىي خەلقلەر
ئىچىدە پەقەت تۈركمەنلەرنىڭلا مىللىي شائىرى — مەختۇم قۇلى
بار ئىدى . تۈركمەنلەر نەزەرىدە ، خارەزىم ئۆزبېكلىرى تۈركىي
خەلقلەر بولماستىن ، بەلكى تاتلار ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىي زاما-
ندا كۆچمەن تۈركىي خەلقلەرگە نىسبەتەن مەدەنىيەت سەۋىيىسى
بىرقەدەر يۇقىرىراق بولغان ئاھالىلەر شۇنداق ئاتالغانىكەن . ئۇ
چاغلاردا تۈركمەنلەر خۇددى ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي جەريانىدىكىگە

① «بارتولد ئەسەرلىرى» 2 ـ توم ، 1 ـ قىسىم ، 584 ـ ؛ 623 ـ بەتلەر ؛ بۇ
يەردە 13 ـ ئەسىردىكى تۈركمەنلەر ئۈستىدە كۆپرەك توختىلىدۇ ؛ يەنە ماركوف : «ئوچېركلار»
؛ بىرىگىل ، «خارەزىم تۈركمەنلىرى» .

ئوخشاش ، سىياسىي جەھەتتە ھۆكۈمەتسىز ھالەتتە ياشايتتى . شۇنىسى بەك گەۋدىلىككى ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك ئىمپېرىيىسى سالجۇقىيلار ۋە ئوسمانىيلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاساسنى سالغۇچى تۈركمەنلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتى يوق ئىدى . 16 ـ ئەسىردىن باشلاپ ، تۈركمەنلەرنىڭ بىر قىسمى بەزىدە خارەزىم ئۆزبېكلىرىگە ، بەزىدە بۇخارا ئۆزبېكلىرىگە يەنە بەزىدە بولسا ، پارسلارغا بويسۇنۇپ كەلگەن . بۇ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇشلار يۈز بېرىپ قالغان چاغلاردا ئۇلار بەزىدە ئۇ ، بەزىدە بۇ تەرەپكە بولۇشۇپ كەلگەن ، يەنە بەزىدە ئۆزئارا ئۇرۇشۇپمۇ كەلگەن . شۇنداق قىلىپ تۇرۇپمۇ ئۆز دۇشمەنلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ كەلگەن . رۇسلار بۇ يەرلەرنى بېسىۋالغاندا ، تۈركمەنلەرنىڭ ئۇلارغا كۆرسەتكەن قارشىلىقلىرى ھەتتا باشقىلارنىڭكىدىنمۇ كۈچلۈك بولغان . رۇس ئەسكەرلىرى پەقەت تۈركمەنلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتىلا ئۆزلىرىنىڭ بايراق ۋە زەمبىرەكلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان① .

خارەزىم ئۆزبېكلىرى ناھايىتى قۇلايسىز شارائىتتىمۇ ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى ساقلاپ قالغان . ئۇلار 16 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا تەبىئىي ئاپەتكە دۇچ كەلگەن . بىر مەزگىل ئامۇدەريا ئىسىنىڭ سول قىرغىقىغا سۇ چىقماي قالغان . بۇ تارماق دەريانىڭ سۈيى ئۆزگەنچ شەھىرىنىڭ يەرلىرىنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلەتتى . بۇ ۋاقىتتا ئامۇ دەريا سىنىڭ ھەممىلا سۈيى يۇنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ ئارال دېڭىزىغا قۇيۇلىدىغان بولۇپ قالغان . نەتىجىدە ئامۇ دەريا دېلتىسىدا بىرقانچە يېڭى شەھەر پەيدا بولغان . يېڭى پايتەخت خىۋا شەھىرىمۇ مەيدانغا كەلگەن . بىر مەزگىل خىۋا خانلىقىدىن مۇستەقىل بولغان بىر سىياسىي ھاكىمىيەتمۇ

---

① مىۋروف : «ئاسىيانىڭ بىبلىوگرافىيىسى» 1 ـ توم ، 355 ـ بەت ؛ 1880 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ئاشخاباد يېنىدىكى كۆكتۇپە (گۆيۈك تۇپە)دە بولغان جەڭدە رۇسلارنىڭ ئاپشىرون پولكى تۈركمەنلەرگە ئۆزلىرىنىڭ بايراقلىرىنى ۋە ئىككى دانە زەمبىرىكىنى تارتقۇزۇپ قويغان .

ۋۇجۇتقا كەلگەن[1] . شۇ چاغدا خارەزملىكلەر پارس مەدەنىيىتى تەسىرىگە ئازراق ئۇچراپ ئۆزلىرىنىڭ تىلىغا ۋە ئۇزۇندىن داۋامـ لىشىپ كېلىۋاتقان رىۋايەتلىرىگە بۇخارا خانلىرىدىنمۇ كۆپ ئەھـ مىيەت بەرگەن . 16 ـ ئەسىردە شۇ چاغلاردىكى خانلارنىڭ بىرسى بولغان دوست خانغا بېغىشلانغان خەلق ئىچىدىكى رىۋايەتلەر توپـ لىمى تۈزۈلگەن . 17 ـ ئەسىردە خان ئوبۇلغازى ئۆزىنىڭ مەشـ ھۇر كاتتا تارىخىي ئەسىرىنى يېزىپ پۈتتۈرگەن . ئۇ بۇ ئەسىرىنى بەش ياشلىق بالىمۇ ئوقۇپ چۈشىنەلەيدىغان بولسۇن ، دېگەن مەقسەتتە بىرەرمۇ ئەرەبچە ، پارسچە ۋە چاغاتايچە سۆز ـ ئىبارىـ لەرنى ئىشلەتمەي يېزىشقا تىرىشقاندى[2] . ئوبۇلغازى ئون يىل پېرسىيىدە تۇرۇپمۇ ئوقۇغاندى ، شۇڭا ئۇ زامانداشلىرىدىن كۆپ مەلۇماتلىق ئىدى . ئۇ خانلىق ھاكىمىيىتىنى ناھايىتى يۇقىرى ئورۇنغا قويىاتتى ۋە خانلىق تۈزۈمىدىكى زوراۋانلىقلارنى ئاقلاش مەقسىتىدە ، زاماندىشى ئىنگلىز خوببىسكە ئوخشاش نەزەريىنى ئوتتۇرىغا چىقارغاندى . ئۇنىڭچە ، جەمئىيەتنىڭ تەرتىپ ـ ئىنـ تىزامىنى ساقلاش ئۈچۈن جەمئىيەتنىڭ ھەربىر ئەزاسى ئۆزىنىڭ شەخسىي ئارزۇلىرىدىن ۋاز كېچىپ ، باشلىق بولغان بىر ئادەمگە ئىتائەت قىلىشى كېرەك ئىدى . پېرسىيىدە شۇ چاغلاردا خوببىسـ نىڭ كۆزقاراشلىرىنى ياقلايدىغان ئىنگلىزلارنىڭ بولۇشى مۇمـ كىن ئىدى . شۇنداق قىلىپ ، بۇ نەزەريە ئۇچىنچى بىر ئادەم تەرىپىدىن ئوبۇلغازىغا يەتكەن . ئوبۇلغازىنىڭ ۋارىسى ئانۇش پارسلارنىڭ زوراۋانلىق ئىدىيىسىگە بېرىلىپ ، مەشھەدنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن «شاھ» ئۇنۋانىنى قوللاندى . ئانۇش ئۆزى قازدۇرغان چوڭ بىر قانالغا «شاھ ئاباد» دەپ نام بەردى . مانا مۇشۇنىڭ ئۆزىدىلا ئۇنىڭ ئۆزى يېڭى قوبۇل قىلغان ئۇنۋاننى

---

① «پارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 ـ توم ، 550 ـ بەت ؛ يەنە 75 — 94 ـ بەتلەر ؛ بۇ يەردە ئامۇ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىكى ئەھۋالى بايان قىلىنىدۇ .

② «شەجەرەئي تۈرك» ، كونونوف نەشرى ، 7 — 25 ـ بەتلەر .

قانچىلىك ئىززەتلەيدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . ئەمما ، كىچىككىنە خارەزىمدە ئوردا سېلىشقا شارائىت يار بەرمەي قالـ
دى . ئانۇش كۆپ ئۆتمەيلا ئالەمدىن ئۆتتى . ئۇنىڭ نەسەبى ئۇزۇ-
لۇپ قالدى . پۇتۇن ھاكىمىيەت كۆچمەن ئۇرۇقلارنىڭ باشلىقلـ
رىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى . ئەمما خانلىق تەختىگە چىقىدىغان
شەخس چىڭگىزخان ئەۋلادىدىن بولۇشى كېرەك ، دېگەن پرىنسىپ
ساقلىنىپ قالدى . ھاكىمىيەتكە زۆرۈرىيەت تۇپەيلى ، قازاق دالـ
سىدىن تەكلىپ قىلىنغان خانلار قويۇلدى . تارىخچىلار مـۇشۇ
ئادەت توغرىسىدا گەپ ـ سۆز بولۇنغاندا بۇنى «خان ئويۇنى»
(يەنى خانبازى) دەپ يازدى . بۇخارالىقلار خارەزىم ئۆزبېكلىرىـ
نى ، ئۆزلىرىنىڭ دېگىنىنى قىلىپ يۈرۈدىغان ئادەملەر ، ئۆز
ھاكىمىيىتىگە بويسۇنۇش تەرەپدارى ئەمەسلەر ، دەپ قارايدۇ .
بۇنداق ھۆكۈمەتسىزلىك 18 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا
بەك ئەۋج ئالغاندى . ئاقىۋەت خۇۋا شەھىرى پۇتۇنلەي تۇگەشتى .
1770 ـ يىلى يېڭى بىر ھاكىمىيەت — قوڭرات خانلىقى مەيدانغا
كەلگەندىن كېيىن ، تەرتىپ بىر ئاز ئوڭشالدى . يېڭى سۇلالە
ۋەكىللىرى ئۆزلىرىگە بۇرۇنقى خان ئۇنۋانىنى ئىشلەتتى ھەمدە
ئوڭۇشلۇق ھالدا ئۆزلىرى باشقۇرۇپ تۇرغان ئەلدە كۈچلۈك
ھاكىمىيەت ئورنىتىشقا كىرىشتى . 1840 ـ يىلىغا كەلگەندە خۇۋا
خانلىقى مۇرغاپ دەريا سىدىن باشلاپ سىر دەريا سىنىڭ تۆۋەن
ئېقىنلىرىغىچە بولغان كەڭ بىر مەملىكەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىشـ
قا باشلىدى . كېيىن بۇ ھاكىمىيەت قارمىقىدىكى تۈركمەنلەر ۋە
قازاقلارنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشلىرى بىلەن مەملىكەت دائىرىسى
كىچىكلەپ كەتتى① . رۇسلار 1873 ـ يىلى خۇۋانى ئۇرۇش ئارقىـ
لىق ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن ، خارەزىم خۇۋا خانىغا قايتۇرۇپ
بېرىلدى . ئەمما يەر دائىرىسى خېلىلا كىچىكلىتىلدى . 1924 ـ

① بۇ يەردە ئېيتىلغان «قازاق» دېگەن سۆز رۇسلار ئېيتقان كازاكلار ئەمەس ، بەلكى تۈركىي خەلق قازاقلارنى كۆرسىتىدۇ .

يىلى ، مىللىي تەركىبلەر بويىچە يەرلەر ئاجرىتىلغاندا ، بىر دۆ-
لەت سۈپىتىدىكى خارەزىم پۇتۇنلەي يوقالدى — يەرلىرىنىڭ كۆپ
قىسمى ئۆزبېكىستان تەركىبىگە كىرگۈزۈپ بېرىلدى ؛ قالغان
بىر قىسمى تۈركمەنىستان تەركىبىگە كىرگۈزۈلدى . مىللىي
پرىنسىپ بويىچە ئارقا - ئارقىدىن بۇنداق تەقسىم قىلىشنىڭ
كۆڭۈلدىكىدەك بولغان - بولمىغانلىقى توغرىسىدا ئوخشىمىغان
پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش مۇمكىن . خارەزمدە 11 - ئەسىر-
دىن باشلاپلا مىللىي ئالاھىدىلىك يوقالغانىدى . ئەمما ئۆزىنىڭ
ئەنئەنىۋى تۈرمۇش ، ئىقتىساد ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن تولۇق ھا-
ياتىي كۈچكە ئىگە ئۆز ئالدىغا يوسۇنلىرى بار ئورگانىزم بولۇپ
قېلىۋەرگەن . ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ كېلىۋاتقان
بۇ ئورگانىزمنى ئىز - دېرەكسىز يوقىتىۋېتىش ئاسانغا توختى-
مىسا كېرەك① .

باشقا دۆلەتلەرنىڭ ھاياتى ئۈنچىۋالا مۇرەككەپ بولمىدى② .
بۇخارا خانلىقى تەۋەسىدە ئاھالىلەر ئۆزبېكلەر ۋە تاجىكلار دەپ
ئىككىگە ئايرىلغان بولسا كېرەك . سىياسىي ھۆكۈمرانلىق ئۆز-
بېكلەرنىڭ قولىدا بولغان بولسا كېرەك . 18 - ئەسىرنىڭ ئىك-
كىنچى يېرىمىدا خانلىق ئاجىزلىشىپ ، ھاكىمىيەت ئايرىم جاي-
لاردا بەزى ئۆزبېك ئۇرۇقلىرىنىڭ باشلىقلىرىنىڭ قولىغا ئۆتكەن-
دە ئۇلار تۈركىستاندا 14 - ئەسىردىن يەنى موڭغۇل دەۋرىنىڭ
ئاخىرىدىن باشلاپ تۆمۇر ھاكىمىيىتى ئورنىغانغىچە يولغا قويۇل-
غان سۈيۇرغاللىق سىستېمىسىنى ئورناتتى . بۇنىڭدىن باشقا ،
سەمەرقەنتنى تامامەن ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىتىپ ، بىر مەزگىل

---

① 1924 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادا مىللىي چېگرىلار بويىچە جۈمھۇرىيەتلەر قۇرۇلغاندا ، خارەزىم ئۆزبېكىستان (قارا قالپاق ئاپتونوم رىسپوبلىكىسى ۋە خارەزىم ئوبلاستلىرى نامىدا) ۋە تۈركمەنىستان تەركىبىگە كىردى . بۇ ئەھۋاللار خارەزمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن توسالغۇ بولمىدى .

② «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ 16 - ئەسىردىن 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئومۇمىي تارىخى ھەققىدە ؛ ئىۋانوفنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىن ئوچېركلار» نامىلىق كىتابىغا قارالسۇن .

ئۇنى يەر يۈزىدىن يوقىتىۋەتكەن قازاقلارنىڭ[1] ھۇجۇمىنى چېكىنىدۇرۇش كېرەك ئىدى . بۇخارا بولسا ، خىۋانىڭ ئەكسىچە ، دۈشمەننىڭ ھېچقانداق ھۇجۇمىغا ئۇچرىمىدى . ئىچكى ـ تاشقى دۈشمەنلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردىكى ئوڭۇشسىزلىقلار ۋاقتىدىمۇ شۇنداق بولدى . 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بۇخارا خانلىقىدىكى ھاكىمىيەت ماڭغىتلارنىڭ يېڭى سۇلالىسىغا ئۆتتى . بۇ سۇلالە «ئەمىر» ئۇنۋانىنى قوللاندى . ئۇلارنىڭ مەركىزىدە قالايمىقانچىلىق بولمىدى . ماڭغىتلار سۇلالىسىدىن چىققان ئەمىرلەر ئۆزىبېك ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن رەھىمسىزلەرچە كۈرەش قىلدى . ئالىم خانىكوفنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا ، بۇخارا فېئودالىزمى بىلەن كۈرەش قىلدى . بۇ كۈرەش ئۇنچىۋالا ئوڭۇشلۇق بولمىسىمۇ ، ئەمما بۇخارا ئەمىرىنىڭ ھاكىمىيىتى خېلىلا دەرىجىدە كۈچەيدى . بەزى ئەمىرلەر ھەتتا قوقاننىمۇ قىسقا ۋاقىت بويسۇندۇرۇۋالدى . ئەمىرلەر مۇشۇنداق سەۋەبلەر بىلەن خارابلىشىپ كەتكەن دېھقانچىلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن سۇ ئىنشاۋاتى ئەسلىھەلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈردى . زەرەپشان ۋادىسى تۈزلەڭلىكلىرىدە يېڭىدىن سۇ باشلاپ ، ئېچىلغان يەرلەرگە كۆچمەن ئۆزبېكلەر ئورۇنلىشىپ ، ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا ئۆتتى . تاجىكلارنىڭ قولىدا پەقەت تاغ ئارىلىرىغا سېلىنغان يېزا ـ قىشلاقلارلا قالدى . شۇنداق بولسىمۇ چوڭ ـ چوڭ شەھەرلەرنىڭ ئاھالىلىرى ، جۈملىدىن بۇخارا ، سەمەرقەنت ئاھالىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى تاجىكلار ئىدى . بۇ يەردىكى ئەمىرلەرنىڭ ئۆزبېكلەر ئىچىدىن چىققانلارغا قارىغاندا ، تاجىكلاردىن چىققانلىرى كۆپرەك ئىدى . خىۋا تارىخچىلىرى گەرچە بۇخارادىكى ھەربىي كۈچلەر ئۆزبېكلەردىن بولسىمۇ ، بۇخارا ئەسكەرلىرىنى تاجىكلاردىن تەركىب تاپقانىدى ، دەيدۇ .

---

① بۇ يەردە روس كازاكلىرى كۆزدە تۇتۇلمايدۇ .

موڭغۇللار دەۋرىدىلا پەرغانە رايونىغا تۈركلەر كىرگەنىدى . قوقان خانلىقى دەۋرىدە تاجىكلار يەنە تاغلارغا سۈرۈپ چىقىرىلىدى . پەرغانە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەھەرلەردە خۇددى خارەزىمىدىكىدەك تۈركچە سۆزلىشىدىغان شەھەر ئاھالىلىرى «سارت» دەپ ئاتىلىپ ، ئۇلارغا پەرقلىق قارالدى . شۇ چاغلاردا پەرغانىدە «سارت» دەپ ئاتالغۇچىلار بىر سىياسىي كۈچكە ئايلىنىپ ، بىر مەزگىل ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان ، ئۆزلىرىنى قىپچاق ئۇرۇقدىدىنمىز دەپ ئاتىۋالغان ئۆزبېكلەرگە قارشى قوراللىق كۈرەش قىلدى . قازاقلار بولسا «سارت» ئاتالغۇسىنى باشقىچىرەك مەنىدە چۈشەنگەن ئوخشايدۇ . ئۇلار تەمسىل سۆزلىرىدە قازاق ئاتالغۇسىنى دائىم «كۆچمەن» مەنىسىدە چۈشىنىپ سارت ئاتالغۇسىنى شەھەر ۋە يېزىلاردا ئولتۇراقلاشقان ئادەم مەنىسىدە چۈشىنىدۇ . شەھەرگە ئورۇنلاشقانلارنىڭ تىلىنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنى پەرقلەندۈرمەيدۇ . قوقان خانلىقى 19 ـ ئەسىردە پەرغانىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى خېلىلا كېڭەيتكەنىدى . چوڭ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىپ ، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر چېپىلدى ، شۇنىڭ بىلەن بۇ شەھەر تۈرمۈشىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن تۈرتكە بولدى . بۇنىڭدىن باشقا ، بۇخارا بىلەن ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپ ، ئۆز تېررىتورىيىسىنى غەربىي شىمال تەرەپكە قاراپ كېڭەيتتى . يەنى سىر دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغچە ۋە يەتتە سۇ ئۆلكىسىگىچە كېڭەيتتى . قازاق ، قىرغىز كۆچمەنلىرىنى ئۆزلىرىگە ئىتائەت قىلدۇرۇشقا تىرىشتى .

رۇس مەنبەلىرىدە بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئىككى خىل خەلق (قازاق ۋە قىرغىز — تەرجىماندىن)نى قىرغىز دەپلا ئاتاپ كەلدى . قازاقلارنى قىرغىزلاردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن قارا قىرغىزلار دەپ ئاتىدى . يۇقىرىدا بىز كۆرۈپ ئۆتكەندەك ، قازاقلار ئوبۇلخەيرخان يۈرت سورىغان چاغلىرىدا ، يەنى 15 ـ ئەسىردىلا ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىدىن ئايرىلىپ چىققان ئۆزبېك ـ

لەرنىڭ بىر قىسمى ئىدى . قىرغىزلارنىڭ نامى بۇرۇنقى زامانلار-
دىلا مەۋجۇت ئىدى . قىرغىزلارنىڭ ھازىرقى تۇرغان يەرلىرى
يەتتە سۇ رايونىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ۋە سىر دەريا سىنىڭ شەرقىي
قىسمى بولسىمۇ ، ئۇلارنىڭ بۇ يەرلەرگە قاچان كېلىپ جايلاشقان-
لىقىنى ئېنىق بېكىتىش ھازىرچە تەس بولۇپ تۇرماقتا . تۆمۇر
ۋە ئۇلۇغبەگلەرنىڭ ھەربىي يۇرۇشلىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلاردا
قىرغىزلار توغرىسىدا بىر ئېغىزمۇ مەلۇمات يوق . 16 ـ ئەسىر-
نىڭ باشلىرىدا يەتتەسۇ ۋىلايىتىدە يۈز بەرگەن ۋەقەلەردە بىرىنچى
قېتىم قىرغىزلار تىلغا ئېلىنىدۇ . ئۇ چاغلاردا قىرغىزلارنىڭ
باشلىقى خەلىل سۇلتان بولۇپ ، ئۇ موڭغۇل خانى ئەھمەدنىڭ
ئوغۇللىرىنىڭ بىرسى ئىكەندۇق . قىرغىزلارنىڭ قەيەردىن كەل-
گەنلىكى توغرىسىدا شۇ چاغلاردىكى مەلۇماتلاردا ھېچ نەرسە دې-
يىلمەيدۇ[1] . 16 ـ ئەسىردە قىرغىزلار قازاق خانلىرىنىڭ ھاكى-
مىيىتى ئاستىدا تۇردى ۋە ئۇلار بىلەن بىرلىكتە موڭغۇل خانلى-
رىغا قارشى كۈرەش قىلدى . بۇ موڭغۇل خانلىرى تولۇق تۈركىي-
لىشىپ بولغان ۋە قەشقەرنى ئىگىلەپ تۇرغانىدى . 17 — 18
ـ ئەسىرلەردە ئۇلار قازاقلار بىلەن بىرگە ، بۇ يەرلەرگە
ئۇلاردىن ئايرىم كەلگەن قالماقلار (جۇڭغارلار) بىلەن كۈرەش
قىلغانىدى . بۇ قالماقلار قىسقا بىر مەزگىل ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ
خېلى يەرلىرىنىمۇ ئىگىلىۋالغانىدى . 18 ـ ئەسىردە قازاقلار
قارىمىقىدىكى تاشكەنت ، سايرام ، تۈركىستان شەھەرلىرىنىمۇ ئى-
گىلىۋالغانىدى . بۇخارامۇ ئۇلارغا بېقىنغانىدى . قالماقلار ئىچىدە
بۇددىزم چوڭقۇر يىلتىز تارتقان . شۇنىڭ ئۈچۈن قالماقلارنىڭ
كۆپ قىسمى چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرىغا ئوخشاش ئىسلام دىنىغا
كىرمەي ، بۇددا دىنىدا تۇرىۋەرگەن ، ئۇلارنىڭ ئاز بىر قىسمى
كېيىنچە ئىسلام دىنىغا كىرگەن . ئىسلام دىنىغا كىرگەن قالماق-

① «پارتولد ئەسەرلىرى» 2 ـ توم ، 1 ـ قىسىم ، 511 — 543 ـ بەتلەر .

لارنىڭ ئەۋلادلىرى مەنبەلەردە «سارت قالماقلار» (قالماق سارت-
لار) دەپ ئاتىلىپ كەلگەنلىكىمۇ مەلۇم. قالماق ھاكىمىيىتى
1758 - يىلى جۇڭگولۇقلار تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. بۇ
كۈرەش جىددىي بولدى. كۆپ قىسمى سوقۇشلاردا يوقىتىلدى.
بۇ قالماقلارغا يەنە بىر زەربە قازاقلار تەرىپىدىن بېرىلدى. قالماق-
لار ژولگا دەريا سىنىڭ جەنۇبىي ئېقىنىدىن روسىيە ھۆكۈمىتىگە
قارشى چىقىپ، قايتىدىن شەرققە قايتىۋاتقىنىدا قازاقلار تەرىپى-
دىن قاتتىق زەربىگە ئۇچرىدى. جۇڭگولۇقلار قالماق دۆلىتىنى
تولۇق يوقاتقاندىن كېيىن، قازاق، قىرغىزلارنىمۇ ئۆزىگە بويى-
سۇندۇرۇشقا ئۇرۇندى. مەسىلە مۇشۇ يەرگە يەتكەندە روسىيە
بۇنىڭغا قارشى چىقتى، ئاخىرى بۇ مەسىلە سۆھبەت ئارقىلىق
ھەل بولدى.

19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، روسىيىلىكلەر قازاقلار
ئىچىدىكى خانلىق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. قىرغىزلارنىڭ
خانلىرى يوق ئىدى. ئۇلار ئەمدىلىكتە ھاياتىنىڭ مۇشۇ تەرىپىگە
دىققەت قىلىپ قالدى. قىرغىزلار قازاقلاردىن خېلىلا كېيىن
روسىيىگە بويسۇندى ۋە شۇ كەمگىچە ئۆزلىرىنىڭ ئەسكىرىي تۈ-
زۈملىرىنى ساقلاپ قالدى. قالماقلار بىلەن قىلىشقان ئۇرۇشلە-
رى قىرغىزلارنىڭ خەلق داستانى «ماناس» تىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى
تاپتى[1]. مۇشۇ داستاندا تەسۋىرلەنگەن كۈرەشلەر خۇددى دىنىي
كۈرەشلەردەك تەسۋىرلىنىدۇ. گەرچە 19 - ئەسىردىكى قىرغىز-
لار خۇددى 16 - ئەسىردىكى قىرغىزلارغا ئوخشاش، ئىسلام
دىنىنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى بىلەن ھېچقانداق تونۇشلۇقى بولـ-
مىسىمۇ، يەنىلا شۇنداق كۆرسىتىلىدۇ. ھازىر قىرغىزلار خۇددى
قازاقلارغا ئوخشاش، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي جۇمھۇرىيىتىگە ئىگە
بولدى. تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلى، قىرغىزلارنىڭ 19 - ئەسىر-

---

① «ئاخىسكەند»، 3 - ، 55 - بەتلەر (بۇ كىتابنىڭ كىرىش سۆزىنى تاھىرجانوف يازغان).

دىكى تەقدىرى قازاقلارنىڭكىگە قارىغاندا ئانچە ئوڭۇشلۇق بولمىدى . قىرغىزلارنىڭ بۇگۇنكى ئەھۋالى مەدەنىيەت ۋە سەھىيە جەھەتلەردە قازاقلارغا نىسبەتەن تۆۋەنرەك ئورۇندا تۇرماقتا[1] .

ئالتايدا ۋە شۇنىڭدەك يېنىسەي دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىندا ياشايدىغان تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ رەسمىي دۆلەت تەشكىلى يوق ئىدى . ئۇلار قالماق دۆلىتى تەركىبىگە كىردى . ئالتايدىكى تۈركىي قەبىلىلەر ھازىر ئۆزلىرىنىڭ مىللىي جۇمھۇرىيىتىگە ئىگە بولغاندىن كېيىنمۇ ئويىرات دېگەن نامنى قوبۇل قىلدى . بۇلار قالماقلارغا تەۋە بولۇپ كەتتى . 18 ـ ئەسىردە قالماقلار ئۆزلىرىنى «موغۇل» دەپ ئاتىغان تۈركلەشكەن موڭغۇللار ئىگىلەپ تۇرغان جۇڭگو تۈركىستانىنى ئىگىلىۋالدى . يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك ، «موغۇل» دېگەن ئاتالغۇمۇ تۆمۇر ۋە تۆمۇرىيلەر دۆلىتىدىكى «چاغاتاي» دېگەن نامغا ئوخشاش ، مەملىكەتتىكى ھەممىلا خەلققە قارىتىلغان بولماستىن ، بەلكى ھەربىي تەبىقىگىلا قارىتىلغاندى . سىياسىي شارائىتلارنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن «موغۇل» دېگەن بۇ نام خۇددى غەربىي تۈركىستاندىكى «چاغاتاي» دېگەن نامغا ئوخشاش ، تەدرىجىي ئىستېمالدىن قېپقالدى . قالماقلارنىڭ ۋە كېيىن جۇڭگونىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تۇرغان جۇڭگو تۈركىستانىدىكى تۈركىي خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ مىللىي نامىغا ئىگە بولالمىدى . ئۇ چاغلاردا بۇنىڭغا ئۇنچىۋالا ئېھتىياجمۇ بولمىغاندى . بۇ خەلقلەرنىڭ ئايرىم قىسىملىرى ، ئۆزلىرى ياشىغان شەھەر ۋە يەرلەرنىڭ نامىلىرى بىلەن قەشقەرلىك ، تۇرپانلىق دېگەندەك نامىلار بىلەن ئاتىلىپ كەلدى . يەرلىك مۇسۇلمانلاردىن قويۇلغان بەگلەر كۆپىنچە خەد-

---

① بارتولدنىڭ بۇ سۆزلىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىكى گەپ . ئۇنىڭدىن كېيىنكى قىرغىزلارنىڭ ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى بەك ئوبدان بولدى . بۇلارغا ئائىت مائېرىيالىلار خېلىلا بار . پوگرىلىسكى — باتراكوفلارنىڭ «كۆچمەن ئاۋۇللارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن ؛ «بۇگۇنكى ئاۋۇل» ، «سوتسىيالىستىك قىرغىزىستاننىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى توغرىسىدا» ، «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى» 154 — 320 ـ بەتلەر .

ـزۇچە «ۋاڭ» (王) ئۇنۋاننى قوبۇل قىلىپ كەلدى . بۇنىڭدىن باشقا ، موڭغۇل خانلىرى دەۋرىدىن باشلاپلا خوجا ئاتىلىپ كەلگەن دىنىي رەھبەرلەر سىياسىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ قالدى . مەز- كۇر خوجىلار پەرغانىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى تاجىكلار ئورۇنلاش- قان يەرلەردىن كېلىپ چىققانىدى . خوجىلارنىڭ بەزى پائالىيەت- لىرى غەربىي تۇركىستاندا تاجىك مىللىي خازاكتىرىنى ئالغان بولسا كېرەك ، چۈنكى بۇ ھەرىكەتلەر ئۆزبېك ھەمدە قازاقلارغا قارىتىلغانىدى . جۇڭگو تۇركىستانىدا تۇركلىشىش ناھايىتى چوڭ- قۇر بولدى . خوجىلار تۇركىي خەلقلەرگە يېقىنلىشىپ كەتتى ۋە تۇركچە ئىسىملارنى قوللىنىپ كەتتى . كىشىلەر ئادەتتە خوجىلار- نى جۇڭگو تۇركىستانىدا ئىسلام دىنىنى تارقاتقۇچىلار ، دەپ ئاتاپ كەلدى . تارىخىي مەنبەلەردە بولسا بۇلارنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان مەلۇمات يوق . بۇنىڭ ئەكسىچە ، 15 ـ ئەسىردىلا جۇڭگو تۇر- كىستاندا ئىسلام ھۆكۈمرانلىقى تولۇق ئورنىتىلدى ۋە موڭغۇل خانلىرى كۆپ تىرىشچانلىق بىلەن ئۇنى تارقاتتى ، ھەتتا زورلۇق ۋاستىلىرىنى ئىشلەتتى . خانلار ئۆزلىرىنىڭ قول ئاستىدىكى موڭغۇللارنى زورلۇق بىلەن سەللە يۆگەتتى ، قارشىلىق كۆرسەت- كەنلەرنىڭ باشلىرىغا مىخ قاقتى . موڭغۇللارنىڭ ئۇزۇن ئۆرۈۋال- غان چاچلىرىنى كېسىپ چۈشۈرۈۋېتىشكە مەجبۇر بولغانلىقلىرى توغرىسىدىمۇ گەپلەر بار . خوجىلار ئۆزلىرىنىڭ تەسىرىنى كۇ- چەيتىش مەقسىتىدە ، يەرلىك مۇقەددەس ئورۇن ، دەپ قارىلىدى- غان جايلارغا تاۋاپقا كەلگۈچىلەرنى توستى . قارىغاندا ، يەرلىكلەر- نىڭ مۇقەددەس دەپ قارايدىغان يەرلىرى ، ئىسلام دىنى تارقىلىش- تىن بۇرۇنلا مۇقەددەس ئورۇن دەپ قارالغان يەرلەر بولسا كې- رەك . قارىغاندا ، ئىسلام دىنى قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن شۇ يەرلەرنى مۇقەددەس بىلىدىغان كىشىلەر تەبىئىي ھالدا ئۇلارنى ئىسلام دىنىنىڭ ئەۋلىيالىرىنىڭ ئورنى ، دەپ تۇرۇۋالغان بولسا كېرەك . خۇددى ياۋروپادىكى خرىستىئان دىنىنىڭ مۇقەددەس

جايلىرى ئىلگىرى مەبۇدلارغا چوقۇنىدىغان جايلار بولغىنىغا ئوخ-
شاش .

شىنجاڭدىكى مەدەنىيەت تەرەققىيات ئەھۋالى ئۆزبىك دۆلە-
تىنىڭ شۇ چاغدىكى ئەھۋالىغا قارىغاندا ئارقىدا قالغانىدى . بۇ
يەرلەرگە ياۋروپا ۋە ئالدىنقى ئاسىيانىڭ تەسىرى ئازراق بولدى .
بۇ يەرنىڭ مەدەنىيەت تىلى قىسمەن پارس تىلى دەپ قارىلىدۇ ،
مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ 16 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا يازغان تارى-
خىي ئەمگىكى («تارىخى رەشىدى» — تەرجىماندىن) ئەنە شۇ
پارس تىلىدا يېزىلدى . ياۋروپا ئالىملىرى مەزكۇر كىتابقا ناھايى-
تى يۇقىرى باھا بەردى . قەشقەرىيىدە يېزىلغان بىردىنبىر ئەدە-
بىي ئەمگەك دەپ قارالدى . كېيىن بۇ ئەمگەك بىر نەچچە قېتىم
تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىندى . 18 ـ ئەسىردىن باشلاپ بۇ رايوندا
ئەدەبىي تىل تۈركىي تىل بولۇپ قالدى ، لېكىن بەك ماختىغۇدەك
ئەسەرلەر مەيدانغا چىقمىدى .

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا رۇسلار غەربىي تۈركىستاننى
بېسىۋالدى . مۇشۇ مەزگىللەردە ، يەنى 1860 ـ يىللىرى شىن-
جاڭدا سىياسىي ھەرىكەت قوزغالدى . پۇتۇن ھەرىكەت قاتتىق قان
تۆكۈلۈشتىنلا ئىبارەت بولدى . يەرلىك خەلقنىڭ كۈرىشى بەزىدە
باشقىلار بىلەنلا ئەمەس ، بەلكى ئۆزئارامۇ ئېلىپ بېرىلدى . يەر-
لىك مۇسۇلمان تارىخچىنىڭ يېزىشىچە ، مۇسۇلمانلار جۇڭگو
ھاكىمىيىتىنىڭ قايتا تىكلىنىشىنى خۇشاللىق بىلەن ئارزۇ قىلى-
غان① . شىنجاڭ چىڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ جۇڭخۇا مىنگو
قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ جۇڭگو ھاكىمىيىتىنىڭ ئاستىدا قېلىۋەر-
دى . كېيىن روسىيىدە مەيدانغا كەلگەن ۋەقەلەرنىڭ تەسىرى
ئاستىدا مىللىي ئاپتونومىيە قۇرۇش ئېھتىياجى تۇغۇلدى . ھېچ-

① تىخونوف : «1864 ـ يىلدىكى قوزغىلاڭ» ، «مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلەرنىڭ خاراك-
تېرى» ، «ئۇيغۇرچە تارىخىي قوليازمىلار» ، «بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا» ؛ يۇدىن : «بەزى
تارىخىي مەنبەلەر» .

بولمىغاندا مەدەنىيەت جەھەتتە ۋە خەلقنىڭ ئىسمى جەھەتتە شۇنـ
داق بولۇش زۆرۇر بولدى . شىنجاڭدىكى زىيالىيلار ئۆزلىرىنىڭ
مىللەت نامىنى ئۇيغۇر دەپ ئاتاشقا مايىل بولدى . ئىدىقۇت ئۇيغۇر
ئېلىنىڭ بىۋاسىتە تەركىبىدىكى يەرلەر قەشقەرىيىنىڭ غەربىي
قىسمىغا يەتمىگەن ئىدى . ئەمما ئىدىقۇت تەۋەلىكىدە بولمىغان
جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ياشاپ
كەلگەن . ئۇلار بۇددىزمغا سادىق بولۇپ ، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىي
يېزىقلىرىنى ساقلاپ كەلگەن . ئىسلام دىنىغا كىرگەن تۇركىي
خەلقلەر ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار 15 ـ ئەسىردىن كېيىن بۇ يېزىقـ
نى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ كەتكەن . ئەمما ئۇ يەرلەردە دىنىي ئەدەبـ
يات ، ھېچبولمىغاندا ، ئۆزلىرىنىڭ تىلىدىكى تەرجىمە ئەدەبىياتى
بولغانىدى . ھازىرقى ۋاقىتتا بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقى تىبەت
يېزىقى تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلدى[1] .

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇركىي خەلقلەرنىڭ كېلەچىكى ، باشقا
بارلىق خەلقلەرنىڭكىگە ئوخشاش ، بۇ خەلقلەرنىڭ دۇنيا مەدەنىيـ
تى بىلەن ئارىلىشىپ تۇرۇشىغا مۇناسىۋەتلىك . مەتبۇئاتتا : شىنـ
جاڭدىن تۆمۈرىيول ئۆتۈپ ، ئالدىنقى ئاسىيا بىلەن جۇڭگونى تۇـ
تاشتۇرۇپ ، بۇرۇنقى ئوتتۇرا ئەسىردىكى سودا يوللىرىنى ئەسلىگە
كەلتۈرسە ئىدى ، دېگەندەك گەپ ـ سۆزلەر بولغان بولسىمۇ ،
ئۇنى ساقلاپ ئولتۇرۇشقا ھېچقانداق ئاساسىمىز يوق . جۇڭگوغا
سىبىرىيىدىن ئۆتۈپ بارىدىغان تۆمۈرىيول مەۋجۇت تۇرۇقلۇق ،
ناھايىتى نۇرغۇن تېخنىكىلىق قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىدىغان
ئىككىنچى سودا يولىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنىڭ ئېھتىمالى بەك ئاز .
تۇركىستان ئۇچۇن ، بولۇپمۇ غەربىي تۇركىستان ئۇچۇن ياۋروپا

---

① شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانى ۋە ئۇلارنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى ۋە يېزىقى خۇسۇسىدا «شەرقىي ئاسىيا خەلقلىرى» نامىلىق كىتابنىڭ 616 — 630 ـ بەتلىرىگە ۋە ئەمىر ئەجىغىنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن . باشقا يەرلىك تۇركىي تىللىق ئېتنىك گۇرۇپىلار (سالارلار ۋە يۇغۇرلار)نىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدا ھەمدە ئۇلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئېتنىك مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدا «شەرقىي ئاسىيا خەلقلىرى» نامىلىق كىتابنىڭ 641— 651 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن .

بىلەن ھىندىستاننى تۇتاشتۇرىدىغان تۆمۈريول ئەھمىيەتلىكرەك ئىدى . بۇ ھەقتىكى مەسىلە ئوتتۇرىغا قويۇلغىلى خېلى بولدى ، ئاخىر بىر كۈن ھەل بولار . مەلۇمكى ، رۇسلار 17 ـ ئەسىردىلا تۈركىستان ئارقىلىق ھىندىستانغا باريدىغان يوللارنى ئىزدەپ يۈرگەنىدى .

责任编辑：哈尔木拉提·依明
责任校对：海仁沙·肉孜

图书在版编目(CIP)数据

中亚突厥史十二讲：维吾尔文/（俄罗斯）巴托尔德著；吾依古尔·沙依热尼译. —北京：民族出版社，2009.6
ISBN 978-7-105-10138-2

Ⅰ. ①中... Ⅱ. ①巴... ②吾... Ⅲ. 突厥人—民族历史—中亚—维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ. k308

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2009)第 103473 号

出版发行： 民族出版社 http://www.mzcbs.com.
社　　址： 北京市和平里北街 14 号　　邮编：100013
电　　话： 010-64290862（维文室）
印　　刷： 北京迪鑫印刷厂
版　　次： 2010 年 6 月第 1 版
2010 年 6 月北京第 1 次印刷
开　　本： 850×1168 毫米 32 开
印　　张： 12.3
印　　数： 0001-3000 册
定　　价： 28.00 元
ISBN 978-7-105-10138-2/k.1765(维 52)

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: **نۇرمۇھەممەد ئۆمەر ئۇچقۇن**

ISBN 978-7-105-10138-2

9 787105 101382 >

定价：28.00 元